

Қазақстан Республикасы
Білім және ғылым министрлігі

Министерство образования и науки
Республики Казахстан

Ministry of Education and Science
of the Republic of Kazakhstan

**М. Әуезов атындағы ОҚМУ
ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІ**

**НАУЧНЫЕ ТРУДЫ
ЮКГУ им. М. Ауэзова**

**TRANSACTIONS
of M. Auezov SKSU**

№3(38)

2016

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

М.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ М.АУЭЗОВА

М.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҚМУ ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІ

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ ЮКГУ ИМ. М.АУЭЗОВА

№3 (38)

ШЫМКЕНТ 2016

М.Әуезов атындағы ОҚМУ ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІ

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ ЮКГУ им. М.Ауэзова

№3 (38) 2016

Меншік иесі: М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Собственник: Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

Бас редактор: Мырхалықов Ж.Ү. - М.Әуезов атындағы ОҚМУ ректоры, т.ғ.д., профессор, ҰҒА корреспондент мүшесі.

Редакциялық алқа мүшелері: Сатаев М.И. – төрағаның орынбасары, ҒЖ және ХБ жөніндегі проректор, т.ғ.д., профессор, ҰҒА корреспондент мүшесі; Горяинов К.К. – з.ғ.д., профессор, Ресей Федералды қызметінің жазасын орындау ҒЗИ, Ресей; Дырка Стефан – э.ғ.д., профессор, экономика ғылымдарының докторы, Верхнесилез экономикалық университеті, Польша; Меор Мохаммед Фаред – ассоциациялық профессор, Путра университеті, Малайзия; Олден А. - академик, Лондон Батыс университетінің есептеуші техника және технология мектебі, Ұлыбритания; Окуян М.Д. - профессор, Балыкесир университеті, Түркия; Линда Лоутон - PhD докторы, профессор, Робер Горден атындағы университеті, Ұлыбритания; Мохд Хасан Бен Селамат - PhD докторы, профессор, Малайзия университеті, Малайзия; Ивахненко А.П. - PhD докторы, директор, Мұнай зерттеу орталығы, Heriot-Watt университеті, Шотландия; Елизавета Ф. - PhD докторы, профессор, Басел университеті, Австрия; Мишо Ж. - т.ғ.д., профессор, Лорейн университеті, Франция; Петров В. - доктор, профессор, Левон Католик университеті, Бельгия; Радюк С.Н. - PhD докторы, ассоциациялық профессор, Оңтүстік әдістемелік университеті, АҚШ; Славинская Н.А. - бас ғылыми қызметкері, неміс аэрокосмостық агенттігі, Германия; Жонго Ок - PhD докторы, профессор, Сеул ұлттық техникалық университеті, Корея; Беккерман М. - профессор, Ньюарк университеті, АҚШ; Крючкова О.Ю. - ф.ғ.д., профессор, Н.Г.Чернышевский атындағы Саратов мемлекеттік университеті, Ресей; Марфенин Н.Н. - б.ғ.д., профессор, М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті, Ресей; Бишімбаев У.Қ. - т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан; Жұрынов М.Ж. - х.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан; Айменов Ж.Т. – т.ғ.д., профессор; ҚР ҰЖҒА академигі, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Молдабеков Ш.М. – т.ғ.д., профессор, ҚР ҰИА, Қазақстан; Надиров Н.К. – х.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан; М.Әуезов атындағы ОҚМУ; Жекеев М.К. - т.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ; Кулымбетова А.Е. – п.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ; Қалыбекова А.А. - п.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ; Мұсаева Н.Р. - филос.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ; Мырзахметов М. - ф.ғ.д., профессор, Қазақстан; Назарбекова С.П. – х.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ; Ташимов Л.Т. – т.ғ.д. профессор, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, М.Әуезов атындағы ОҚМУ; Таймасов Б.Т. - т.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ; Волненко А.А. - т.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ; Тлеулов Э.М. – п.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Маймаков Ғ.Қ. – т.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

М.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҒТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ М.АУЭЗОВА

М.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҚМУ ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІ

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ ЮКГУ ИМ. М.АУЭЗОВА

№3 (38)

ШЫМКЕНТ 2016

М.Әуезов атындағы
ОҚМУ ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІ
НАУЧНЫЕ ТРУДЫ ЮКГУ
им. М.Ауэзова
№3 (38) 2016

Меншік иесі: М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Собственник: Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова

РЕДАКЦИЈАЛЫҚ АЛҚА:

Бас редактор: Мырхалықов Ж.Ү. - М.Әуезов атындағы ОҚМУ ректоры, т.ғ.д., профессор, ҰҒА корреспондент мүшесі.

Редакциялық алқа мүшелері: Сатаев М.И. – төрағаның орынбасары, ҒЖ және ХБ жөніндегі проректор, т.ғ.д., профессор, ҰҒА корреспондент мүшесі; Горяинов К.К. – з.ғ.д., профессор, Ресей Федералды қызметінің жазасын орындау ҒЗИ, Ресей; Дырка Стефан – э.ғ.д., профессор, экономика ғылымдарының докторы, Верхнесилез экономикалық университеті, Польша; Меор Мохаммед Фаред – ассоциациялық профессор, Путра университеті, Малайзия; Олден А. - академик, Лондон Батыс университетінің есептеуші техника және технология мектебі, Ұлыбритания; Окуян М.Д. - профессор, Балыкесир университеті, Түркия; Линда Лоутон - PhD докторы, профессор, Робер Горден атындағы университеті, Ұлыбритания; Мохд Хасан Бен Селамат - PhD докторы, профессор, Малайзия университеті, Малайзия; Ивахненко А.П.- PhD докторы, директор, Мұнай зерттеу орталығы, Heriot-Watt университеті, Шотландия; Елизавета Ф. - PhD докторы, профессор, Басел университеті, Австрия; Мишо Ж. - т.ғ.д., профессор, Лорейн университеті, Франция; Петров В. - доктор, профессор, Левон Католик университеті, Бельгия; Радюк С.Н. - PhD докторы, ассоциациялық профессор, Оңтүстік әдістемелік университеті, АҚШ; Славинская Н.А. - бас ғылыми қызметкері, неміс аэрокосмостық агенттігі, Германия; Жонго Ок - PhD докторы, профессор, Сеул ұлттық техникалық университеті, Корея, Беккерман М. - профессор, Ньюрки университеті, АҚШ; Крючкова О.Ю. - ф.ғ.д., профессор, Н.Г.Чернышевский атындағы Саратов мемлекеттік университеті, Ресей; Марфенин Н.Н. - б.ғ.д., профессор, М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті, Ресей; Бишімбаев У.Қ. - т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан; Жұрынов М.Ж - х.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан; Айменов Ж.Т. – т.ғ.д., профессор; ҚР ҰЖҒА академигі, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Молдабеков Ш.М. – т.ғ.д., профессор, ҚР ҰИА, Қазақстан; Надилов Н.К. – х.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан; М.Әуезов атындағы ОҚМУ; Жекеев М.К. - т.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ; Кулымбетова А.Е. – п.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ; Қалыбекова А.А. - п.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ; Мұсаева Н.Р. - филос.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ; Мырзахметов М. - ф.ғ.д., профессор, Қазақстан; Назарбекова С.П. – х.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ; Ташимов Л.Т. – т.ғ.д. профессор, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, М.Әуезов атындағы ОҚМУ; Таймасов Б.Т. - т.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ; ОҚМУ; Волненко А.А. - т.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ; Тлеулов Э.М. – п.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Маймаков Ғ.Қ. – т.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ.

**ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ**

УДК 53:046.55

А.К.Альзахова- аға оқытушы
Н. Бердібек, Ү. Сұлтан –АП-15-4к тобының студенті
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

КҮН БАТЕРЕЯЛАРЫ

Андатпа: Күн энергиясын күнделікті тұрмыста кеңінен пайдалану- бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі. Әсіресе, бұл мәселенің түбегейлі шешілуі қазіргі уақытта дүние жүзінде мұнай мен газ секілді отынның күннен-күнге қымбаттауынан туындап отырған негізгі проблемалардың толықтай шешімін табарына өз септігін тигізері сөзсіз.

Кілттік сөздер: күн энергетикасы, электр қозғаушы күші, фотоэлементтер, Күн энергиясы, Халықаралық энергетикалық агенттік, фотоэффект құбылыстары.

Күн энергетикасы дегеніміз – дәстүрлі емес энергетика бағыттарының бірі. Ол күннің сәулеленуін пайдаланып қандай да бір түрдегі энергияны алуға негізделген. Күн энергетикасы энергия көзінің сарқылмайтын түрі болып табылады, әрі экологиялық жағынан да еш зияны жоқ. Күннің сәулеленуі – Жердегі энергия көзінің негізгі түрі. Оның қуаттылығы Күн тұрақтысымен анықталатындығы белгілі. Күн тұрақтысы – күн сәулесінен перпендикуляр болатын, бірлік ауданнан бірлік уақыт ішінде өтетін күннің сәуле шығару ағыны. Бір астрономиялық бірлік қашықтығында (Жер орбитасында) күн тұрақтысы шамамен 1370 Вт/м^2 - қа тең. Жер атмосферасынан өткен кезде күн сәулеленуі шамамен 370 Вт/м^2 энергияны жоғалтады. Осыдан жерге тек 1000 Вт/м^2 - қа тең энергия ғана келіп түседі. Бұл келіп түскен энергия әр түрлі табиғи және жасанды процесстерге қолданылады. Күн сәулесі арқылы тікелей жылытуға немесе фотоэлементтер көмегімен энергияны қайта өңдеу арқылы электр энергиясын алуға не басқа да пайдалы жұмыстарға атқаруға болады. Шындығында, қазіргі заманды электр энергиясынан мүлдем елестету мүмкін емес. Күн батареяларын, газ генераторларын пайдалану арқылы жүзеге аса бастады. Күн энергиясын электр энергиясына айналдыратын қондырғылардың бірі- Күн батареялары. Күн батареясы немесе фотоэлектрлік генератор – Күн сәулесінің энергиясын электр энергиясына айналдыратын шала өткізгішті фотоэлектрлік түрлендіргіштен (ФЭТ) тұратын ток көзі. Көптеген тізбектей-параллель қосылған ФЭТ –тер Күн батареясын қажетті кернеу және ток күшімен қамтамасыз етеді. Жеке ФЭТ –тің электр қозғаушы күші $0,5-0,55 \text{ В}$ – қа тең және ол оның ауданына тәуелсіз ($1/\text{см}^2$ ауданға келетін қысқа тұйықталу тогының шамасы – $35-40 \text{ мА}$). Күн батареясындағы ток шамасы оның жарықтану жағдайына байланысты. Яғни күн сәулелері Күн батареясы бетінде перпендикуляр түскенде, ол ең үлкен мәніне жетеді. Фотоэлементтің Күн батареялары сияқты фотондар энергиясын электр энергиясына айналдыратын электрондық құрал екендігі аян. Сыртқы фотоэффект құбылысына негізделген ең алғашқы фотоэлемент физика ілімінде XIX ғасырдың аяғында пайда болды. Оны белгілі орыс ғалымы Александр Столетов жасап шығарған. Өндірістік масштабтардағы фотоэлементтердің пайдалы әсер коэффициенті орташа есеппен 16% болса, ең жақсы үлгілердікі -25% , ал лабораториялық жағдайларда 43,5%- ға дейін жетеді. Фотоэлементтің жұмыс істеу принципі металдан (калий, барий) не жартылай өткізгіштен жасалған электродтың (фотокатод) бетіне изотропмагнит сәуле түсіргенде фотоэффект құбылысының пайда болуына негізделген. Фотоэлементтің сыртқы фотоэффект және ішкі фотоэффект құбылыстарына негізделіп жасалған түрлері бар. Мысалы: сыртқы фотоэффектіге негізделгені электровакуумды фотоэлемент болса, ішкі ішкі фотоэффектіге вентильді, жартылай өткізгішті, жаппалы қабатты фотоэлемент түрлері негізделіп жасалған. Соның ішінде жартылай өткізгішті кремний кристалынан жасалған фотоэлементтер (пайдалы әсер коэффициенті 15%-ға жуық) ғарыштық ұшу аппаратының коректендіру көзі ретінде радиациялық құбылыстарды зерттеуде, т.б. орнату мүмкіндігі бар. Күн энергиясын пайдаланудың өзінің артықшылықтарымен қатар кемшіліктері де бар. Атап айтсақ, артықшылықтары: 1) Күн энергиясы бәріне бірдей қолжетімді; 2) ол сарқылмайды; 3) қоршаған ортаға қауіпсіз; кемшіліктері: 1) ауа райы мен тәуліктің уақытына тәуелді; 2) Күн энергиясын алу үшін пайдаланылатын құрылғылардың қымбаттылығы; 3) оны шағылдыратын бетті периодты түрде тазалап отыру қажет; 4) электр станциясының жанында атмосфера ысып кетеді; 5) энергияны аккумуляциялау қажет. Соған қарамастан Күн энергетикасына деген сұраныстар жыл сайын артып келеді. Әр елдің ғылымдары осы қосымша энергия түріне ерекше мән беріп, оны дамыту жолдарын қарастырумен айналысуда. Күн энергиясын күнделікті тұрмыста кеңінен пайдалану- бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі. Әсіресе, бұл мәселенің түбегейлі шешілуі қазіргі уақытта дүние жүзінде мұнай мен газ секілді отынның күннен-күнге қымбаттауынан туындап отырған негізгі проблемалардың толықтай шешімін табарына өз септігін тигізері сөзсіз. Қорыта келе айтарымыз: Күн энергиясын өз мақсатымыз үшін пайдаланудың болашағы зор. Ғалымдардың болжауынша 2050 жылға қарай Күн энергиясы адамзаттың электр энергиясына деген 20-25%- дай қажеттілігін өтей алады. Сол сияқты Халықаралық энергетикалық агенттіктің мәліметі бойынша 40 жылдан кейін Күн энергетикасы

көмегімен атмосфераға көмірқышқыл газының түсуін жылына 6 млрд тоннаға дейін қысқартуға болады екен. Осындай тұжырымдар негізінде Күннен өндірілетін энергияның адамзат үшін сарқылмайтын байлық екендігіне әбден көз жеткізуге болады деп ойлаймыз.

Әдебиеттер

1. Күн батареялары. – “Қазақстан” ұлттық энциклопедиясы. 5-том 127 бет.
2. Фотоэлемент. “Қазақстан” ұлттық энциклопедиясы. 9-том
3. Надиров Н. “Не НЕФТЬЮ единой...”.- Газета “Класс Time”, № 11, стр. 7
4. Полупроводники в технике и науке. Т. 1-2, Москва- Ленинград
5. Саммер В. Фотоэлементы в промышленности.
6. Берковский А.Г. фотоэлектронные приборы.
7. Статья из интернета: Создана рекордная органическая солнечная батарея
8. Ванке В.А., Лесков Л.В., Космические энергосистемы.
9. Mankins J.C. Fresh look at Space Solar Power: New Architectures, Concept and Technologies

УДК 621.184

А. Басымбекова - магистрант, **Б.Н. Кабылбекова**-к.т.н., доцент
К.Б. Аманбаева - ст. преподаватель
ЮКТУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ЖЕСТКОСТЬ ВОДЫ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ОБРАЗОВАНИЕ НАКИПНЫХ ОТЛОЖЕНИЙ В ТРУБОПРОВОДАХ СИСТЕМ ТЕПЛОСНАБЖЕНИЯ

Аннотация: Определен состав коррозионно-накипных отложений. Установлен состав компонентов в накипных отложениях. Отработан оптимальный режим процесса активации поверхности стальных образцов сульфаминовой кислотой различной концентрации и с различным временем выдержки образца в растворе, с последующей обработкой стальных образцов ингибитором - силикатом натрия с модулем 1,2,3. установлена зависимость показателя скорости коррозии от модуля ингибитора и времени выдержки образца в растворе ингибитора с целью создания эффективной защитной пленки с высоким показателем последдействия.

Ключевые слова: теплоноситель, коррозионно-накипные отложения, жесткость.

Являющаяся теплоносителем вода из природных источников используется в системах теплоснабжения и служит для покрытия коммунально-бытовых нагрузок. При этом важная роль отводится чистоте труб, по которым происходит транспортирование теплоносителя. Важно не потерять тепло, а потери, в первую очередь, связаны с пропускной способностью трубопроводов. Для повышения мощности источника тепла и исключения его потерь необходима систематическая химическая очистка транспортирующих устройств [1-3].

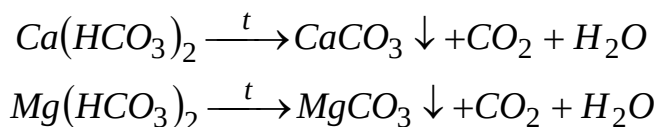
Главным препятствием на пути теплоносителя в трубах являются образованные во внутренней поверхности теплообменного оборудования коррозионно-накипные отложения различного состава, возникающие не только за счет высоких температур теплоносителя, но и за счет не удаленных из воды солей гидрокарбонатов кальция и магния.

Одним из способов повышения теплоотдачи с поверхности трубопроводов является удаление из внутренней поверхности трубопроводов коррозионно-накипных отложений с помощью специальных промывных растворов [4,5].

Используемая в трубопроводах вода бывает мягкой, либо обладает показателем средней жесткости и жесткая. По ГОСТу 52029-2003 жесткость выражается в градусах жесткости ($^{\circ}\text{Ж}$). 1°Ж соответствует концентрации щелочноземельного элемента (Ca, Mg), численно равной $\frac{1}{2}$ его моля на литр ($1^{\circ}\text{Ж} = 1 \text{ мг-экв/л}$) [6].

Итак, мягкая вода (2°Ж), вода средней жесткости ($2-10^{\circ}\text{Ж}$), жесткая вода (более 10°Ж).

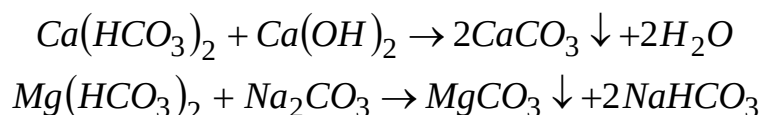
Нестойкие гидрокарбонаты кальция и магния разлагаются с образованием нерастворимых карбонатов щелочноземельных металлов по реакции:

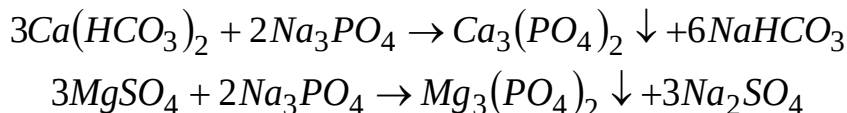
Такое умягчение воды находит применение в быту, для промышленных целей метод экономически не пригоден.

Реагентное умягчение воды достигается на добавлении в воду кальцинированной соды Na_2CO_3 или гашёной извести $\text{Ca}(\text{OH})_2$. При этом соли кальция и магния переходят в нерастворимые соединения и, как

следствие, выпадают в осадок. Например, добавление гашёной извести приводит к переводу солей кальция в нерастворимый карбонат:

Лучшим реагентом для устранения общей жесткости воды является ортофосфат натрия Na_3PO_4 , входящий в состав большинства препаратов бытового и промышленного назначения:

Ортофосфаты кальция и магния плохо растворимы в воде образуют осадки, легко отделяемые фильтрованием. Этот метод удаления осадков оправдан при относительно больших расходах воды, поскольку связан с решением ряда специфических проблем.

Для исследований были выбраны источники водозабора городов ЮКО (Южно-Казахстанской области): г.Шымкент, г.Туркестан, с.Аксукент (Сайрамский район).

Вода по составу солей в водозаборах перечисленных городов разная, часть водозаборов из рек Арысь и Бугунь, часть из других источников – горных рек Аксу, Машат.

Вода из разных источников имеет неодинаковую жесткость. Используя известные методики определения жесткости воды в лабораторных условиях, нами были исследованы источники перечисленных водозаборов, определены: карбонатная, некарбонатная и общая жесткость воды [2].

Карбонатную жесткость воды рассчитывали по формуле:

$$Ж_K = \frac{V_2 \cdot C_H \cdot 1000}{V_1},$$

где V_2 – объем раствора соляной кислоты, мл;

C_H – нормальность кислоты;

V_1 – объем анализируемой пробы воды, мл;

1000 – коэффициент перевода г-экв/л, мг-экв/л.

В результате проведенных исследований установлено:

средняя жесткость воды мг-экв/л г.Шымкент составляет - 4,7, г.Туркестан – 5,75, с.Аксукент – 3,1.

Анализируя полученные данные по жесткости воды различных городов можно увидеть разницу в полученных значениях. Следовательно, различная жесткость воды вызовет образование коррозионно-накипных отложений разного состава во внутренней поверхности трубопроводов.

Общую жесткость воды ($Ж_o$) определяли комплексонометрическим методом, путем титрования отобранной пробы воды раствором комплексона III (трилона Б) [3].

Метод заключается в титровании пробы воды раствором комплексона III с использованием индикатора кислотного хром синего. Подготовленные пробы воды (по 100 мл) в конических колбах для удобства титрования титруются до перехода розовой окраски индикатора в голубую.

Общую жесткость рассчитали по формуле:

$$Ж_o = \frac{V_2 \cdot C_H \cdot 1000}{V_1},$$

где V_1 - объем анализируемой воды, мл;

V_2 - объем раствора комплексона (трилона Б), мл;

C_H - нормальная концентрация комплексона, моль/л;

1000 - коэффициент перевода г-экв/л, мг-экв/л.

В результате проведенных исследований установили, что общая жесткость воды мг-экв/л составляет для: г.Шымкент – 1,58, с.Аксукент – 2,18, г.Туркестан- 3,82.

Согласно данным многих исследователей [6] химический состав коррозионно-накипных отложений можно классифицировать как: щелочно-земельные, сложные по составу силикатные, железные, марганцовые и медные. Составы щелочноземельных и сложных силикатных на 90% состоят из карбонатов, сульфатов, силикатов, фосфатов щелочных металлов и формируются в виде твердых, плотных кристаллических отложений в трубах тепловых сетей, а в условиях кипения щелочных вод выпадают в виде шламов.

С помощью электронного микроскопа был проведен качественный и количественный анализ накипных отложений, взятых с внутренней поверхности металлической трубы с теплоносителем в г.Шымкент.

300 000 полезное увеличение микроскопа в сочетании с высокоэффективным жидкостным хроматографом VarianProStar позволяет идентифицировать различные примеси и включения в исследуемом образце.

На рисунке 1 представлен состав компонентов в накипных отложениях, взятых с внутренней поверхности металлической трубы города Шымкента.

Элемент	Весовой, %
O	24.0
Al	0.56
Si	0.94
K	0.15
Ca	0.13
Mn	0.43
Fe	73.7

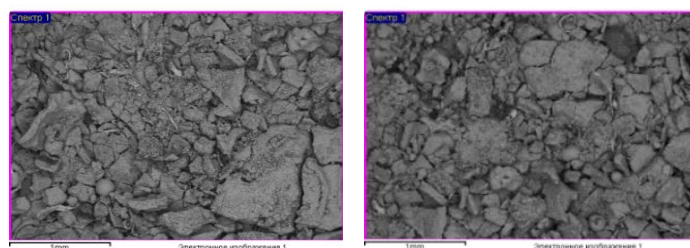

Рисунок 1 –Количественный состав компонентов-элементов в коррозионно-накипных отложениях, снятых с поверхности металлической трубы г.Шымкент и их структура

Анализ состава элементов в накипных отложениях показывает, что основным компонентом в трубах является железо.

Рассматривая полученные данные можно предположить, что появление значительного количества железа в накипных отложениях возникает за счет коррозии металлической поверхности трубы с агрессивной средой (водой).

Литература

1. Хустенко Л.А. Исследование способов подготовки вод //Тезисы докладов Всерос.конф. по анализу объектов окруж.среды «Экоаналитика-2006».-Самара, 2006.-С.291.
2. Стожко Н.Ю., Инжеватова О.В., Колядина Л.И. Определение железа в природных и питьевых водах методом инверсионной вольтамперометрии //Журнал аналитической химии.-2005.- Т.60, №7.-С.747-752.
3. Лурье Ю.Ю., Аналитическая химия промышленных сточных вод // М.: Химия,1984.-448 с.
4. Балабан-Ирменин Ю.В. О причинах локализации коррозии обыкновенно в воде.//Новости теплоснабжения.- 1999.Т.35, №4.-С.447-448.
5. Пат. 2328452 РФ. Состав для удаления накипи /Баранова М.В. Заявка №2006117925 от 24.05.2006.
6. Укрупненные нормы водопотребления и водоотведения для различных отраслей промышленности.- М.:Стройиздат,1982. -528с.

Түйін

Судың кермектілік көрсеткіштері өлшеніп, есептелінді. Жоғары көрсеткішті қорғау қабатын тиімді құру мақсатында коррозия жылдамдығының ингибитор модуліне және үлгіні ингибитор ерітіндісінде ұстау уақытына байланысты көрсеткіш тәуелділігі анықталды. Болат құбырының ішкі бетін белсендіру үрдісінің режимі анықталды. Ингибитор – натрий силикаты оңтайлы модулі зерттеліп анықталды (модуль 3). Электронды микроскоптың көмегімен тұрып қалатын тат - қақтардың компоненттер бойынша салмақтық үлесінің құрамы табылды.

Summary

Measured and calculated indicators of water hardness. The dependence of the rate indicator of corrosion inhibitor and a sample module holding time in the inhibitor solution in order to create a high refractive aftereffect effective protective film. Detected mode activation process of the steel inner tube. It investigated and determined the optimal inhibitor module - sodium silicate (module 3) . With the electron microscope is set composition crustaceous corrosion deposits on the components in% by weight

Н.А. Касымбеков, А.С.НауKENова, Г.З. Туребекова, Е.М. Наурызбаев,
З.М. Жуматаева, Г.У. Бектуреева
ЮКГУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
g.ture@e.mail

АНТРОПОГЕННОЕ ВЛИЯНИЕ НА ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ ОТХОДОВ ДОБЫЧИ УРАНОВЫХ РУД НА ТОО «КАРАТАУ»

Ключевые слова: урановая руда, радиоактивное загрязнение, отвалы, промышленные отходы, буровой шлам, выщелачивание, гамма-излучения.

Добыча урановых руд сложный технический и технологический процесс при котором используется много агрессивных химических соединений, а сама урановая руда обладает высокой радиоактивностью. Эти вещества оказывают отрицательное воздействие на окружающую среду и здоровье человека. В связи с этим нами проведена исследовательская работа по определению антропогенного влияния на окружающую среду процесса добычи урановой руды.

Участок подземного скважинного выщелачивания урана на месторождении «Буденовское-2» находится в Сузакском районе Южно-Казахстанской области. Площадь работ представляет собой пологую предгорную аккумулятивную равнину, примыкающую с северо-востока к хребту Б.Каратау, ширина, которой составляет 20-40 км и простирается вдоль хребта в северо-западном направлении с углом наклона около 1°.

Рельеф представлен чередованием возвышенностей, пологих бугров и речных долин, вытянутых в северном и северо-восточном направлениях. В переходной части к песчаному массиву Мойнкум (на севере) прослеживается прерывистая полоса солончаков и соров северо-западного простираения; наиболее крупные солончаковые озёра (Акжайкын, Ащикольские) расположены в низовьях реки Шу, в северной части месторождения Буденовское и к северо-западу от него.

Южная часть Сузакского района представляет собой полого наклонную предгорную равнину хр. Б.Каратау, расчлененную эрозионными врезами глубиной до 5-20 м и усложненную кучевыми песками и плоскодонными такырными впадинами. Абсолютные отметки 200-400 м. К северу расположены бугристые и ячеистые пески массива Мойнкум, вытянутые полосой шириной 20-30 км в субширотном направлении. Пески аллювиально-золотого происхождения, покрыты скудной пустынной растительностью. Абсолютные отметки равнинной части площади +125 м, песчаного массива +310 м. Нормативная глубина промерзания грунтов, песка мелкого -143 см, суглинка -109см. Гидрографическая сеть представлена реками Шу и Сарысу. В последние годы воды р.Шу не достигают рассматриваемого района даже в паводковый период. Сухое русло реки, вторично солончаковые впадины весной заполняются тальми водами, быстро испаряющимися с наступлением летней жары. Главное русло р. Сарысу наполняется проточными водами в мае. К середине лета засоленная вода сохраняется лишь в изолированных плесах. Небольшие горные речки с гор Б.Каратау теряются в рыхлых отложениях предгорной равнины. На площади рудного поля месторождения Будёновское гидрографическая сеть отсутствует.

Климат района исследования резко континентальный и характеризуется значительными годовыми и суточными амплитудами колебаний температуры: суровой зимой, жарким летом, сухостью воздуха и малым количеством осадков. Безморозный период в воздухе устанавливается во второй половине апреля и длится 5-6 месяцев. Средняя многолетняя температура самого холодного месяца (января) равна -13°C. Средняя многолетняя температура самого жаркого месяца (июля) равна +35,3°C. Среднегодовая температура воздуха составляет +9,9°C. Средняя месячная многолетняя максимальная температура воздуха +16,8°C, минимальная -3,3°C. Максимальная температура воздуха в летней период достигает +44°C (вторая половина дня), минимальная температура в зимний период составляет -41°C (вторая половина ночи). Продолжительность периодов с температурой выше 0°C - 246 дней. Осадков выпадает мало. В период с температурой выше 10°C количество их не превышает 45-125 мм (максимум осадков приходится на март-май). Среднее месячное количество осадков, выпадающих в данном районе, составляет 149,2 мм. 1.4. Краткая геологическая и гидрогеологическая характеристика месторождения Буденовское-2

В процессе проведения исследований выявлено 42 источника загрязнения атмосферного воздуха, в том числе 6 неорганизованных, расположенных на двух площадках, находящихся в непосредственной близости друг от друга (500м): Площадка №2. Промышленная площадка, включающая в себя узлы переработки приготовления, а также, планируемый к запуску аффинажный цех, Площадка №3. Вахтовый поселок.

Загрязнение атмосферного воздуха происходит ингредиентами 31-го наименования. Определены вещества, обладающие эффектом суммации. Всего групп суммаций – 7. Суммарный выброс вредных веществ на существующее положение составляет 37,564917 т/год (1,9595504 г/с).

При расчете объемов выбросов вредных веществ в атмосферу использованы методические руководства и рекомендации, утвержденные различными министерствами и ведомствами, в том числе Министерством охраны окружающей среды РК. По степени воздействия на окружающий атмосферный воздух предприятие относится к III категории опасности (КОП). Выбросы вредных веществ от технологического оборудования участка 2 ЦППР в

атмосферу осуществляются с помощью местных отсосов в общеобменную вытяжную систему по трубе высотой 24,5 м и диаметром 315 мм (источник загрязнения 0004).

Неорганизованными источниками выбросов на территории существующего опытно-промышленного участка являются: пескоотстойники с технологическими растворами в количестве 2-х шт. - источники загрязнения, шламонакопитель - источник загрязнения и площадка для автомобилей с навесом - источник загрязнения. К аварийным неорганизованным источникам загрязнения на проектируемом участке относятся разливы серной кислоты на расходном складе серной кислоты (источник загрязнения) и просипы готового продукта (закиси-окиси урана) при разгерметизации бочки при погрузочно-разгрузочных работах на проектируемом узле перегрузки готовой продукции (неорганизованный источник).

Для выщелачивающих растворов на территории промплощадки предусмотрен пескоотстойник закрытого типа. Организованные выбросы вредных веществ осуществляются через два противоположно расположенных друг к другу вентиляционных проемы площадью по 21,1х0,1м на высоте 2,9 м.

Для обеспечения проектируемого предприятия серной кислотой предусматривается устройство расходного склада на открытом воздухе. Он включает в себя приемный узел с площадкой обслуживания, открытую насосную станцию и 2 резервуара объемом по 300 м³ каждый. Резервуары устанавливаются на фундаментах в специально изготовленном из кислотостойких материалов поддоне, который гарантирует вместимость аварийного разлива серной кислоты. Опорожнение поддона при аварии обеспечивается теми же насосами, что и разгрузка кислоты из автоцистерны. Подача кислоты на технологические участки осуществляется насосами.

Организованные выбросы вредных веществ (аэрозоли серной кислоты) производятся в момент закачки серной кислоты в накопительные емкости. Выбросы от каждого из двух резервуаров осуществляются через дыхательные клапана диаметром 108 мм гидрозатворного устройства осушителя воздуха с к.п.д. 98 %, установленного на высоте 6,5 м (источники загрязнения), таблица 1.

Таблица 1 - Состав выбросов

взвешенные вещества (пыль)	0,1 мг/м ³
диоксид серы	0,0034 мг/м ³
оксид углерода	0,2 мг/м ³
диоксид азота	0,0029 мг/м ³

Качественно-количественные характеристики выделяющихся вредных веществ от оборудования и технологических процессов определены расчетным методом на основании данных предприятия по расходуемому сырью, материалов и работе технологического оборудования, табл.2.

Таблица 2 - Перечень загрязняющих веществ, выбрасываемых в атмосферу

№	Наименование вещества	ПДК максим. разовая, мг/м ³	ПДК средне-суточная, мг/м ³	Класс опасности	Выброс вещества, т/год
1	Железа оксид		0.04	3	0.08734
2	Марганец и его соединения	0.01	0.001	2	0.001438
3	Азота оксид	0.4	0.06	3	1.62906
4	Аммиачная селитра		0.3	4	0.00458221
5	Сажа	0.15	0.05	3	1.63533337
6	Фториды неорганические	0.03	0.01	2	0.00066
7	Смесь углеводородов C1-C5				0.00872
8	Смесь углеводородов C6-C10				0.00322
9	Пентилены (амилены)	1.5		4	0.000322
10	Бензол	0.3	0.1	2	0.000296
11	Ксилол	0.2		3	0.00003736
12	Толуол	0.6		3	0.000279724
13	Этилбензол	0.02		3	0.00000644
14	Бутилацетат	0.1		4	0.000000062
15	Ацетон	0.35		4	0.000000136
16	Углеводороды (бензин)	5	1.5	4	0.0044508
17	Масло минеральное нефтяное				0.0006472
18	Углеводороды предельные C12-19	1		4	1.084882
19	Взвешенные вещества	0.5	0.15	3	0.089030882

20	Пыль абразивная				0.0001544
21	Сополимер марки МСН				0.0000001537

Загрязнение приземного слоя воздуха, создаваемое выбросами предприятий в большой степени зависит от метеорологических условий. В отдельные периоды года, когда метеорологические условия способствуют накоплению загрязняющих веществ в приземном слое атмосферы, концентрации примесей в воздухе могут резко возрастать. Чтобы в эти периоды не допускать возникновения высокого уровня загрязнения, необходимо заблаговременное прогнозирование таких условий и своевременное сокращение выбросов вредных веществ в атмосферу. Прогнозирование периодов неблагоприятных метеорологических условий (НМУ) на территории Республики Казахстан осуществляют органы РГП «Казгидромет». Регулирование выбросов осуществляется с учетом прогноза НМУ на основе предупреждений о возможном росте концентраций примесей в воздухе с целью его предотвращения.

Результаты исследований

По результатам исследований на действующих рудниках НАК «Казатомпром» мощность дозы гамма-излучения отходов изменяется от 35 до 200 (редко до 300) мкР/час при естественном природном фоне в 1 м от поверхности земли 15-18 мкР/час.

Радиоактивные отходы, образующиеся в процессе эксплуатации рудника условно делятся на две группы:

1. Осадок твердых взвесей в пескоотстойниках с технологическими растворами представлен в виде песков и илов («серый кек») с насыпным весом 800-850 кг/м³, влажностью менее 40% и содержанием урана в сухом веществе менее 0,3%, и разбитыми смолами (сорбент) в процессе сорбции продуктивных растворов с насыпным весом 850-950 кг/м³, влажностью менее 40 % и с содержанием урана в сухом веществе менее 1,0 %.

Предельно возможное количество твердых отходов в виде песков и илов, поступающих с продуктивными растворами в пескоотстойники, при содержании в них твердых взвесей 33 мг/л и плановом объеме продуктивных растворов, составит: $33 \text{ г/м}^3 \times 516 \text{ м}^3/\text{ч} \times 8000 \text{ ч} = 136,2 \text{ т}$. Схема улавливания механических взвесей обеспечивает их выделение в твердые осадки до уровня 10 мг/л, что составит: $136,2 \times (1 - 10/33) = 94,92 \text{ т/год}$.

Предельно возможное количество твердых отходов в виде крошки и боя разрушенных частиц сорбента при удельном расходе сорбента не более 0,030 кг/кг урана и производительности сорбционного отделения равного 2000 т урана в год составит: $0,030 \times 2000 = 60 \text{ т}$.

Предполагаемый расчетный объем твердых радиоактивных отходов от данных выбросов составит около 154,92 т в год,

2. Загрязненный грунт, использованные материалы (перчатки, СИЗ и т.д.), оборудование, металлолом и инструменты, не поддающиеся очистке до санитарных уровней, складироваться: оборудование, инструменты – навалом; использованные материалы – в полиэтиленовые мешки. Предполагаемый объем таких отходов составит около 50,0 м³ в год или 21,25 т/год.

Обсуждение результатов

Большинство отходов, образующихся при работе проектируемого объекта, не лимитируются нормативными документами, поэтому отчетность по объемам их образования должна проводиться по факту.

Экологический контроль за всеми видами хозяйственной деятельности в системе обращения с отходами осуществляется на основе «Закона об охране окружающей среды», действующих экологических, санитарно-эпидемиологических, технических норм и правил обращения с отходами в Республике Казахстан.

Экологический контроль производится ЮК ТУООС, осуществляющим государственный контроль, а также экологической службой предприятия, которая осуществляет производственный экологический контроль.

Экологический контроль в области обращения с отходами включает:

- Анализ существующих производств с целью выявления возможностей и способов уменьшения количества и степени опасности образующихся отходов;
- Проверку выполнения плана мероприятий по внедрению малоотходных технологических процессов, технологий использования и обезвреживания отходов, достижению лимитов размещения отходов;
- Соблюдение норм накопления отходов;
- Проверку эффективности и безопасности для окружающей среды и здоровья населения эксплуатации объектов размещения отходов;
- Анализ информации о процессах, происходящих в местах размещения отходов.

За сбор, учет, размещение, обезвреживание, утилизацию, транспортировку, захоронение отходов несет ответственность лицо, назначенное приказом по предприятию. Учет образования, хранения, размещения и вывоз отходов с предприятия производится в специальном журнале.

Годовая отчетность предприятия по образованию, складированию, захоронению, использованию, обезвреживанию и уничтожению отходов представляется в соответствии с «Инструкцией о порядке составления отчета об образовании и удалении токсичных отходов по форме №3 Токсичные отходы».

Выводы

В рамках выполнения данных исследований была произведена инвентаризация источников образования отходов производства и потребления, дана комплексная характеристика образующихся отходов. А также

приведены расчеты, обоснование объемов образования отходов всех уровней опасности и твердых бытовых отходов; обоснование объемов временного накопления отходов на территории цеха, периодичность их вывоза, транспортировка, условия складирования

Источник финансирования исследований

Источник финансирования исследования тенгизской серы, очищение и получение полимерной серы проводилось в научно-исследовательской лаборатории ИРЛИП ЮКГУ им. М.Ауезова. Источник финансирования исследования - ЮКГУ им. М.Ауезова.

Литература

1. Нормативы обращения с отходами бурения, образующимися при сооружении скважин на месторождении Буденовское-2, ТОО «Актино-СКБ», Алматы 2007.
2. ОВОС на «Расширение опытно-промышленной добычи урана методом ПСВ на месторождении «Буденовское-2», ТОО «Два Кей», Алматы, 2009.
3. Приказ Министра охраны окружающей среды Республики Казахстан от 31 мая 2007 года № 169-п. Об утверждении Классификатора отходов
4. Приказ Министра охраны окружающей среды Республики Казахстан от 30 апреля 2007 года № 128-п. Об утверждении формы паспорта опасных отходов.

Аңдатпа

Уран өндіру кенін күрделі техникалық және технологиялық процесі кезінде көп қолданылды және агрессивті химиялық қосылыстар, ал уран кені бар жоғары сәулелі. Бұл заттар қоршаған ортаға теріс әсер көрсетеді және адам денсаулығына зиян. Осыған байланысты зерттеу жұмысы бойынша, антропогендік процесінің әсерін қоршаған ортаға анықтау кажеті.

Процесінде зерттеулер жүргізуде 42 фактісі анықталды атмосфералық ауаны ластау көзі, соның ішінде 6 ұйымдастырылмаған орналасқан екі алаңда тұрған бір-біріне тікелей жақындықта. Атмосфералық ауаның ластануы жүреді, ингредиенттермен 31-ші атауы. Анықталған жинақтылық тиімділікпен болатын заттар. Барлық топтар суммациясы – 7. Жиынтық шығарындысы зиянды заттардың қалыптасқан жағдай жасайды 37,564917 т/жыл.

Summary

The mining of uranium ores of complex technical and technological process which is used in many aggressive chemical compounds, and uranium ore itself has a high radioactivity. These substances have a negative impact on the environment and human health. In this regard, we have conducted research work to determine the anthropogenic influence on the environment of the process of extraction of uranium ore.

In the process of conducting research identified 42 source of air pollution, including fugitive 6 located at two sites, located in close proximity to each other. Air pollution occurs ingredients the 31st name. Identified substances with the effect of summation. All groups summary – 7. The total emissions for the existing situation is 37,564917 t/year.

Н.Қ. Қожақұлов, Н.Ш. Отарбаев, Б.А. Исмаилов
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

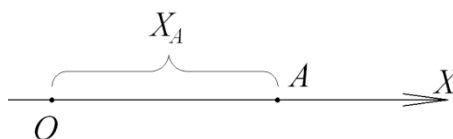
КЕСКІНДЕРДІ ПАРАМЕТРЛЕУДЕ ӘРТҮРЛІ БЕТТЕРДІ ҚОЛДАНУ ҚАЖЕТТІЛІГІ

Аңдатпа: Мақалада жасалатын бұйымдардың параметрлерін алу мен оларды математикалық моделдеуде қолдану қарастырылады. Нақты конструкциялар немесе бұйымдардың геометриялық формалары мен кеңістікте орналасуларын сипаттау үшін параметрлерін анықтау керек.

Кілттік сөздер: компьютер, бағдарлама, геометрия, жоба, параметр, кескін

Компьютерлік бағдарламалар көмегіне жүгіне отырып жоспарларын орындауда жобалаушыға есептеу техникасының қазіргі заманға лайықты ең ыңғайлы тәсілдерін пайдалану арқылы қол жеткізуге мүмкіндік береді. Сол мақсатта қолданылатын параметр деп әлде бір жиын элементтерін бір-бірінен айыра тану үшін қызмет ететін шамаға айтылады.

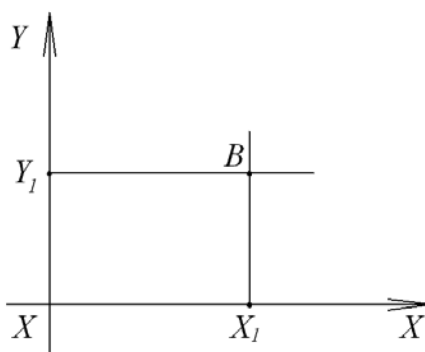
Мысалы, жазықтықта түзулер және дөңгелектердің шексіз көп жиындары жатады. Жазықтықтағы барлық түзулер жиынын сипаттау үшін жазықтықта жылжымайтын декарттық координаталар жүйесін таңдаймыз. Сонда оның күйі координаталық осьтерді қиған екі санмен белгіленеді. Егер түзу координата басынан өтсе екі кесінді нольге айналады да, бір шамамен, яғни бұрышпен анықталады. Координаталар басынан өтпейтін түзулер жиынтығы екі санмен – параметрмен анықталады. Параметрлерді үздіксіз өзгертіп отырсақ оларға сәйкес түзулерді үздіксіз өзгеріп отырады. Геометриялық модельдеуде нүктелер, сызықтар (түзілер және қисықтар), жазықтықтар (беттер) негізгі геометриялық фигуралар болып саналады. Сонда, мысалы, X түзуінде жатқан A нүктесін ондағы нүктелер жиынынан таңдалып белгіленген O нүктесінен қашықтығы XA мен бөліп шығаруға болады. n параметрлер жиыны деп онан жалғыз элементті бөліп алу үшін жұмсалатын n параметрге айналады. Ол ∞ арқылы белгіленеді. Мұндағы ∞ – шексіз жиын, n – дәреже көрсеткіші болып, параметрдің санын көрсетеді. Нүктенің жазықтықтағы күйі екі параметрмен анықталады, мысалы декарт координаталар – XB , YB . Параметрлер әр түрлі шамалар болуы мүмкін, бірақ берілген жиын ол тұрақты болып қала береді. Мысалы, жазықтықта нүктелер жиынының параметрлері декарт (x, y) немесе полярлық (ρ, α) болуы мүмкін.

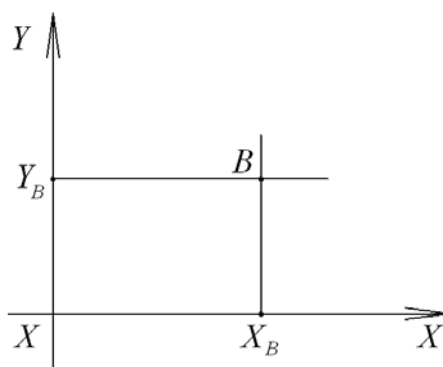
1-сурет

Жиынның жалғыз элементін бөліп алуға мүмкіндік жасайтын параметрлер саны өлшемдік немесе жиынның қуаты деп аталады. Модельдеу кезінде нүкте – нөл өлшемдік (E_0), сызық бір өлшемдік (E_1), бет (жазықтық) – екі өлшемдік (E_2) нысан делінеді. Қарастырылған нүктені жиындардан бір-бірін одан төменірек жиындардың көбейтіндісінен ауы мүмкін. Мысалы, E_2 нүктелер жиынын бір параметрлі нүктелер жиындарын өзара көбейту арқылы, мысалы координаталар арқылы осьтерінің біріне параллель түзулер жиынын әрбір түзудегі нүктелер жиынына көбейту арқылы, яғни: $\infty 1 \infty 2 = \infty 3$.

Бір немесе бірнеше параметрлерді байлау (беру) жиынның өлшемділігінің кемеюіне алып келеді. Егер екі параметрлі нүктелер жиынын YB тұрақты сан берсек жазықтықта бір параметрлі жиынына, яғни YB деңгейіндегі X -ке параллель түзуге ие боламыз. E_3 кеңістіктің барлық нүктелерін $0 \leq R \leq \infty$, $x^2 + y^2 + z^2 = R^2$, сфера беттерінің жиыны деп елестету мүмкін. Егер $R = \text{const}$ десек, онда екі параметрлі нүктелер жиынына ие болған жалғыз сфера беті бөлініп шығады. Енді $0 \leq R \leq \infty$ болғанда $Z = \text{const}$ деп берсек, онда XY жазықтығында радиусы R өзгеруші шама болған өзгеруші R -ге ие шеңберлер жиынын аламыз. Мұндағы $R = \text{const}$ десек тек қана бір параметрлі нүктелер жиынына ие шеңберін бөліп аламыз. Мұнда тек қана u біріншісіне тәуелді болады.

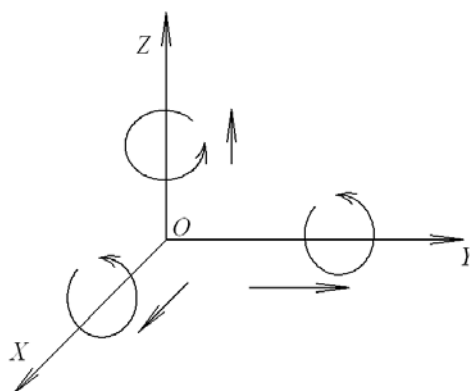
2-сурет

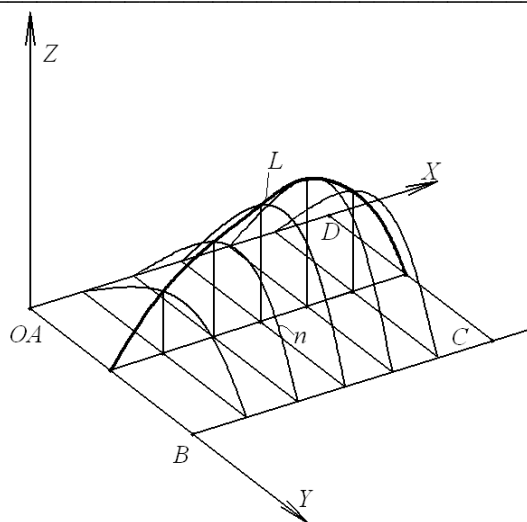
3-сурет

Бір өлшемдікке ие нүктелер жиыны түрлі геометриялық фигураларды құрауы мүмкін. Мысалы, жазықтықта түзу мен шеңбер бір параметрлі нүктелер жиынынан тұрады, бірақ олар бір-бірінен елеулі дәрежеде айырмашылыққа ие. Шеңбер жазықтықты өзінің формасы, радиусының шамасы мен күйі – орталығының координаталарымен анықталса, түзу жазықтықта тек қана параметрлерімен анықталады. Сондықтан нақты геометриялық фигураның параметрлерін есептегенде, оның кеңістікте толтырып тұрған жиыннан бөліп алатын параметрлердің жалпы санын ескеру қажет. Фигураның кеңістіктегі жиыны $P = P_f + P_n$ болады. Мұнда P_f – форма параметрі, P_n – күй параметрі.

Кез-келген фигураның күйін жазықтықта анықтайтын параметрлер саны үшеуден аспайды, себебі кез-келген фигура үш дәрежелі еркіндікке ие. Олар: орталық төңірегінде айналу және екі осьтің әрбіріне қатысты ілгерілеп жылжымалы қозғалыс. Фигураның кеңістіктегі күйін анықтайтын параметрлердің саны алтадан аспайды, себебі кез-келген фигура алты-ақ еркіндік дәрежесіне ие болады (4-сурет). Олар: әр осьтің төңірегінде айналуы және ол бойынша жылжуы.

4-сурет

5-сурет

Формаға ие болмаған фигуралар қарапайым фигуралар деп аталады. Оларға нүкте, түзу және жазықтық кіреді. Бұл ұғымдар беттерді алдын-ала берілген геометриялық шарттар негізінде жобалауда кең қолданылады. Мысалы, бет екі параметрлер (∞^2) нүктелер жиынынан немесе бір параметрлі сызықтардың жиынынан тұрады.

Мысалы, ABCD тік төртбұрыш және L-сызықтан өтетін n жасаушы параболалардың жиынынан тұратын конструкциялау керек болсын (5-сурет). Бұл бет ∞^1 өзгеруші параболалар жиыны болады. Параболаны OYZ жазықтығына параллель, үш нүктеден өтетін етіп таңдалады. Бұл үшін алдын-ала берілген базалық сызықтар OYZ-ке параллель жазықтықтармен қиылып сол нүктелер арқылы парабола жүргізіледі (5-сурет).

Әдебиеттер

1. Климухин А.Г. Начертательная геометрия. Стройиздат.Москва, 1973.
2. Короев Ю.И. Начертательная геометрия для строителей. Стройиздат.Москва, 1986.

УДК 66.0:546.791

У.Д. Курал¹, Г.М.Сейтмагзимова²
ЮКТУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

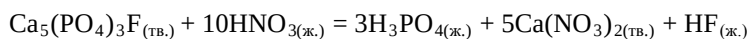
ПЕРЕРАБОТКА АЗОТНОКИСЛОТНОЙ ВЫТЯЖКИ, ПОЛУЧЕННОЙ РАЗЛОЖЕНИЕМ БЕДНОГО ФОСФАТНОГО СЫРЬЯ КАРАТАУ

Аннотация: В статье рассмотрены способы переработки азотнокислотной вытяжки, полученной при разложении фосфатного сырья азотной кислотой. Показаны преимущества переработки азотнокислотной вытяжки по методу с вымораживанием нитрата кальция. Проведение аммонизации азотнокислотной вытяжки в двухстадийном режиме позволяет разделить получение двух видов продуктов – сложного удобрения и кормового фосфата высокого качества. Предложен способ переработки азотно-кислотной вытяжки, полученной разложением фосфорита месторождения Акжар, содержащего примеси MgO и SO₃.

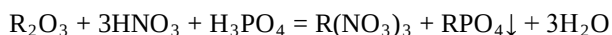
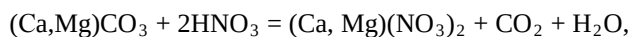
Ключевые слова: азотнокислотная вытяжка, разложение, аммонизация, сложное удобрение, фосфорит, примеси.

Одним из способов получения минеральных удобрений является разложение фосфорита или апатита азотной кислотой, в результате которого образуется азотнокислотная вытяжка - раствор, содержащий нитрат кальция и свободную фосфорную кислоту.

Разложение фосфатов азотной кислотой описывается основным уравнением реакции:

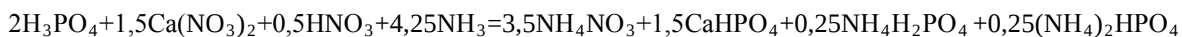

Содержащиеся в фосфатах примеси — карбонаты кальция и магния, оксиды железа, алюминия и редкоземельных элементов — взаимодействуют с азотной и фосфорной кислотами с образованием нитратов и фосфатов:

После отделения нерастворимого остатка вытяжку подвергают дальнейшей переработке. В зависимости от метода переработки можно получать как однокомпонентные, так и сложные - двойные (NP) или тройные (NPK) удобрения с самым широким диапазоном соотношения питательных веществ. В отличие от сернокислотного метода, при азотнокислотном разложении фосфатного сырья используется не только химическая энергия кислоты, но и азот, который переходит в состав удобрения. Такое комбинированное использование кислоты экономически весьма выгодно. Недостатком этого способа является необходимость удалять из азотнокислотной вытяжки часть кальция или связывать его в нерастворимые соли. Кроме того, наличие в вытяжке кальция не позволяет получать, по крайней мере, простыми путями удобрения, в которых фосфор был бы полностью в водорастворимой форме [1].

Как известно, массовое соотношение $\text{CaO}:\text{P}_2\text{O}_5$ в природных фосфатах составляет 1,3-1,8, в частности, в фосфоритах Каратау оно равно 1,62, тогда как в дикальцийфосфате оно равно 0,79. Поэтому после нейтрализации вытяжки аммиаком в ней останется избыточный кальций в виде $\text{Ca}(\text{NO}_3)_2$, существенно ухудшающий физико-химические свойства удобрения. Для уменьшения соотношения $\text{CaO}:\text{P}_2\text{O}_5$ в реакционной массе избыток кальция выводят из вытяжки одним из способов: карбонатным с осаждением избытка кальция в виде карбоната, сульфатным или сернокислотным, фосфорнокислотным, вымораживанием нитрата кальция. Последний метод позволяет получать безбалластные удобрения с высоким содержанием водорастворимых фосфатов за счет изменения температуры кристаллизации и концентрации исходной азотной кислоты. Содержание водорастворимого P_2O_5 в продукте зависит от степени выделения нитрата кальция из азотнокислотной вытяжки. Так, для получения половины фосфатов в водорастворимой форме отношение $\text{CaO}:\text{P}_2\text{O}_5$ в вытяжке должно быть равным 1. Для этого в процессе вымораживания из раствора необходимо вывести 70% CaO . Для получения полностью водорастворимого удобрения с суммарным содержанием 45-50% азота, фосфора и калия это соотношение следует поддерживать равным 0,43. Смесь маточного раствора с кристаллами $\text{Ca}(\text{NO}_3)_2 \cdot 4\text{H}_2\text{O}$ разделяют на фильтрующей центрифуге. Отделяемый азотнофосфорнокислый раствор смешивают с небольшим количеством азотной кислоты для выравнивания отношения $\text{N}:\text{P}_2\text{O}_5$ и подвергают ступенчатой нейтрализации аммиаком [1]. Этот процесс нейтрализации выражается суммарным уравнением реакции:

Получаемое после аммонизации раствора и ввода хлорида калия сложное удобрение называется азофоской.

Поскольку большая часть фтора, содержащегося в фосфатах, переходит в раствор в виде H_2SiF_6 , утилизация соединений фтора при азотнокислотной переработке фосфатов вызывает определенные трудности. Фтор из раствора можно выделить, добавляя к нему кальцинированную соду. При введении ионов натрия в количестве 300% от стехиометрического 80-85% фтора, содержащегося в растворе, осаждается в виде кремнефторида натрия. Использование хлорида натрия нежелательно, так как ион хлора усиливает коррозию аппаратуры из хромникелевой стали.

Кристаллический осадок Na_2SiF_6 отделяют от раствора отстаиванием, затем фильтрованием.

В апатитовом концентрате и фосфоритах Каратау содержится 1,0-1,5% редкоземельных элементов цериевой группы. Выделение их из азотнокислотной вытяжки основано на малой растворимости фосфатов редкоземельных элементов в слабокислых растворах ($\text{pH}=2,0-2,5$). Для осаждения из вытяжки редкоземельных элементов необходима нейтрализация всей свободной азотной кислоты и приблизительно 50% первого иона водорода фосфорной кислоты. При этом в виде фосфатов в твердую фазу переходит 70-80% редкоземельных элементов (от количества, содержащегося в апатитовом концентрате). Вместе с ними из раствора осаждаются некоторые другие примеси, в частности, кремнефторид натрия, диоксид кремния и фосфаты алюминия и железа, остающиеся в азотнокислотной вытяжке в пределах растворимости. При этом в растворе присутствуют дигидрофосфат аммония и нитрат аммония. Последующая аммонизация до $\text{pH}=6,0-6,8$ вызывает превращение части дигидрофосфата аммония в диаммонийфосфат.

Получение азофоски азотнокислотным разложением фосфатного сырья - фосфоритов месторождения Акжар бассейна Каратау, отличающихся относительно невысоким содержанием P_2O_5 и повышенным содержанием примесей магния, трехвалентных металлов, CO_2 приводит к существенным изменениям условий разложения сырья и последующей переработки азотнокислотной вытяжки [2]. Проведенный нами предварительный химический анализ природного сырья показал, что данный фосфорит относится к высокомагнезиальному карбонатно-фосфатному сырью с содержанием основных компонентов, %: $\text{P}_2\text{O}_{5\text{общ}}=24,15$, $\text{P}_2\text{O}_{5\text{ув}}=6,85$, $\text{CaO}=29,4$, $\text{MgO}=6,7$. Известно, что фосфориты с относительно высоким содержанием MgO , Fe_2O_3 , Al_2O_3 непригодны для сернокислотного разложения фосфатов ввиду значительных потерь фосфора с труднорастворимым осадком RPO_4 и практически полным переходом примесей магния в

раствор, что приводит к изменению габитуса и размеров кристаллов фосфогипса и снижению фильтруемости фосфорнокислотной суспензии, а также к образованию вязкой кислоты за счет формирования MgF_2 , что делает фосфорную кислоту непригодной для последующего упаривания. При азотнокислотном разложении фосфоритов Каратау возможно существенно снизить переход этих примесей в азотнокислотную вытяжку путем регулирования концентрации азотной кислоты, температуры и времени разложения и тем самым обеспечить получение удобрений высокого качества [3]. Переходящая из сырья в вытяжку часть примесей магния и SO_3 при последующей аммонизации азотнофосфорнокислого раствора может вызвать образование новых твердых фаз, таких как магнийаммонийфосфат и сульфат кальция, которые могут привести к ухудшению фильтрующих свойств образующегося осадка, что в свою очередь вызывает снижение производительности всей технологической линии. Одновременно возможна кристаллизация новых фаз, снижающих содержание водорастворимой части фосфатов. Вместе с тем проведение аммонизации азотнокислотной вытяжки в двухстадийном режиме позволило бы получить в одной технологической схеме сразу два целевых продукта – сложное NP или NPK удобрение и водорастворимый кормовой моноаммонийфосфат высокой степени чистоты.

Так, учеными [3] предложен способ получения сложного кальцийсодержащего удобрения с регулируемым соотношением $CaO:P_2O_5$, включающий разложение апатита азотной кислотой, выделение части кальция из азотнокислотной вытяжки при охлаждении с последующим отделением кристаллов нитрата кальция от маточного раствора и аммонизацию маточного раствора до pH 3÷7, отделение осадка фосфатов кальция от нитратно-фосфатного раствора и переработку последнего в сложные NP или NPK удобрения известными способами - гранулированием, приллированием, приготвлением тукосмесей. Недостатком известного способа является низкая фильтруемость осадка фосфатов кальция при разделении аммонизированной суспензии, что затрудняет и удорожает технологический процесс. Для улучшения фильтруемости осадка аммонизацию маточного раствора ведут в две стадии, поддерживая на первой стадии pH до 2,0÷2,5 с последующим отделением осадка фосфатов кальция от нитратно-фосфатного раствора, а на второй стадии раствор аммонизируют до pH 4,0÷4,5 и далее перерабатывают его в сложные NP или NPK удобрения.

В литературе отсутствуют сведения об изученности азотнокислотной переработки фосфоритов месторождения Акжар указанного выше состава с получением цитратнорастворимого NPK удобрения и кормового моноаммонийфосфата и о влиянии содержания примесей в природном сырье на показатели процесса аммонизации азотнокислотной вытяжки и состав готового продукта. Использование для этого азотнокислотного разложения рассматривается как одно из перспективных направлений переработки фосфоритов в связи с интенсивным развитием производства слабой азотной кислоты и аммиачной селитры на ТОО «КазАзот» в Актау и планируемым расширением ассортимента продукции в будущем, при освоении производства нитроаммофоса. Поэтому для успешной реализации данного производства необходимо проведение исследования физико-химических основ рассмотренного выше процесса азотнокислотной переработки фосфорита месторождения Акжар бассейна Каратау.

Литература

1. Позин М.Е. Технология минеральных удобрений. – Л.: Химия, 1989. – 352с.
2. Переработка фосфоритов Каратау. // Под. Ред. Позина М.Е., Копылева Б.А., Белова В.Н., Ершова В.А. - Л.: Химия, 1975. – 272с.
3. Комплексная азотнокислотная переработка фосфатного сырья. // Гольдинов А.Л., Копылев Б.А., Абрамов О.Б., Дмитриевский Б.А. - Л.: Химия, 1982. – 207с.

Түйін

Мақалада фосфат шикізатын азот қышқылымен ыдыратудан алынған азотқышқылды сүзіндіні өңдеудің әдістері келтірілген. Кальций нитратын муздату әдісі бойынша азотқышқылды сүзіндіні өңдеудің артықшылықтары көрсетілген. Азотқышқылды сүзіндіні екі сатыда аммонизациялау екі өнімді алуға мүмкіндік береді - күрделі тыңайтқыш және жоғары сапалы жемдік фосфат. Құрамында MgO және SO_3 қоспалары бар Акжар кен орнының фосфоритінен алынған азотқышқылды сүзіндіні өңдеудің әдісі ұсынылған.

Summary

Methods of processing the nitric-acid extract obtained by phosphate raw material decomposition with nitric acid are considered in the paper. The advantages of nitric-acid extract processing by calcium nitrate freezing out method are shown. The conducting nitric-acid extract ammonization in two-stage mode allows to divide obtaining two kinds of products – complex fertilizers and feed phosphate of high quality. A method of processing nitric-acid extract prepared by decomposition of Akzhar deposit phosphorite containing impurities of MgO and SO_3 is suggested.

Т. Рихсибаев - к.т.н., и.о проф., П. Адиллов - к.т.н., доцент, Х.М. Рихсибаева - преподаватель
Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами, Ташкент

Н.С.Умбетов - к.т.н.

Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент

ПРАКТИЧЕСКОЕ ДЕЛЕНИЕ ОКРУЖНОСТИ НА РАВНЫЕ 7 И 9 ЧАСТИ С ВЫСОКОЙ ТОЧНОСТЬЮ

Аннотация: В данной статье изложено, разработанная нами методика деления окружности высокой точностью на 7 и 9 равных частей, чем существующие в практике способов.

Ключевые слова: Окружность, деление, равно делитель, угол, свойства, хорда, сектор, дуга-делитель, длина, точность, высокая, правильный, семиугольник, девятиугольник.

Несмотря на давнюю историю, задача деления окружности на равные части еще не потеряла свою актуальность. Мы исходим из того, что деление окружности и дуги на равные части есть одна задача. Если сопоставить длины отрезков, отсекаемых пучком параллельных прямых со сторонами некоторого угла, то можно заметить, что эти отрезки имеют общий делитель, которая делит их на равные части.

Наши исследования показали, что на основе теоремы Фалеса можно выявить следующее свойство угла, которое мы назвали «Темуровым свойством угла»: «Пучок параллельных прямых, отсекаемых сторонами некоторого угла, образует отрезки, имеющие общий делитель, длина которого равна первому отрезку от вершины угла или разнице длин соседних отрезков» [1]. Если рассматривать параллельные прямые в теореме Фалеса как концентрические дуги с бесконечно большими радиусами, то можно использовать вышеуказанное свойство и для деления концентрических дуг окружностей радиусами, отличающихся на одну единицу измерения, как R , $2R$, $3R$, $4R$, $5R$ и т.д.

На самом деле, длина дуги прямо пропорциональна радиусу. При увеличении или уменьшении радиуса на единицу измерения, на ту же единицу увеличивается или уменьшается длина дуги.

Наши исследования показали что, выше приведенное свойство угла можно применить и на деление окружностей на равные части. Т.к. длина концентрических окружностей, радиусы которых разнятся на одну единицы измерения R , $2R$, $3R$, и т.д., соответственно также увеличиваются на одну единицы.

Длины таких окружностей $\ell = 2\pi R$, $\ell_2 = 2\ell$, $\ell_3 = 3\ell$, $\ell_4 = 4\ell$, $\ell_5 = 5\ell$ и т.д. Следовательно, длина второй окружности делится первой на 2 равные части, третья окружность делится на 3 равные части, четвертая - на 4 равные части и т.д. Согласно вышеуказанному свойству, длины соседних окружностей связаны соотношениями, как например $\ell_5 - \ell_4 = 2\pi R$, т.е. равной на ℓ .

Можно показать так же, что длины концентрических окружностей, радиусы которых последовательно увеличиваются на одну единицы измерения, можно определить прибавлением длины делителя-дуги ($\ell = 2\pi R$), к длине текущей окружности. На основе этого свойства можно установить следующие свойство концентрических окружностей: «Длина концентрических окружностей, радиусы которых последовательно увеличиваются на одну единицу, имеют общий делитель, длина которого равна первой окружности от центра или разнице длин соседних окружностей».

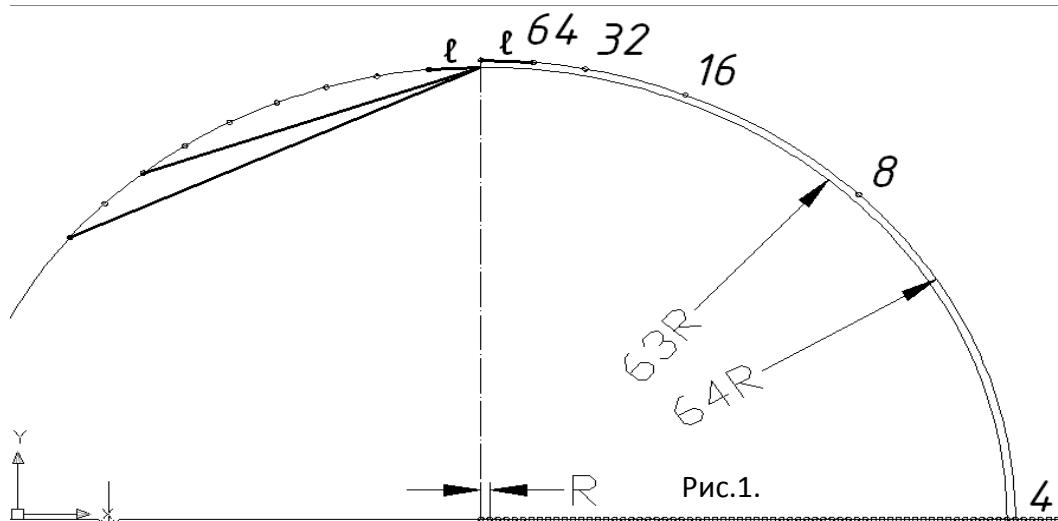
Но на практике при делении окружности на равные части используют длины хорд, опирающихся на дугу. При увеличении кривизны дуги, разница длин дуги и хорды, опирающейся на дугу, увеличивается. При уменьшении кривизны длины дуги и хорды начинают приближаться, т.е. при $R \rightarrow \infty$ то, $\ell_{\text{хорды}} \rightarrow \ell$. В действительности они неравны: $\ell_{\text{хорды}} \neq \ell$.

Мы разработали следующую методику деления окружности на равные части высокой точности, основанную на свойствах концентрических окружностей.

1. Чтобы уменьшить влияние радиуса кривизны на размещение дуги делителя по соседним окружностям, вычертим окружности радиусом $63R$, и $64R$. Для этого раствором циркуля, произвольной величины, последовательно размещаем на произвольную прямую линию 65 раз. Используя биссектрису угла, поделим окружность $64R$ на равные 64 части и определим длину дуги- делителя, которая по свойству концентрических окружностей разделяет на 63 равные части окружность радиусом $63R$ (Рис.1).

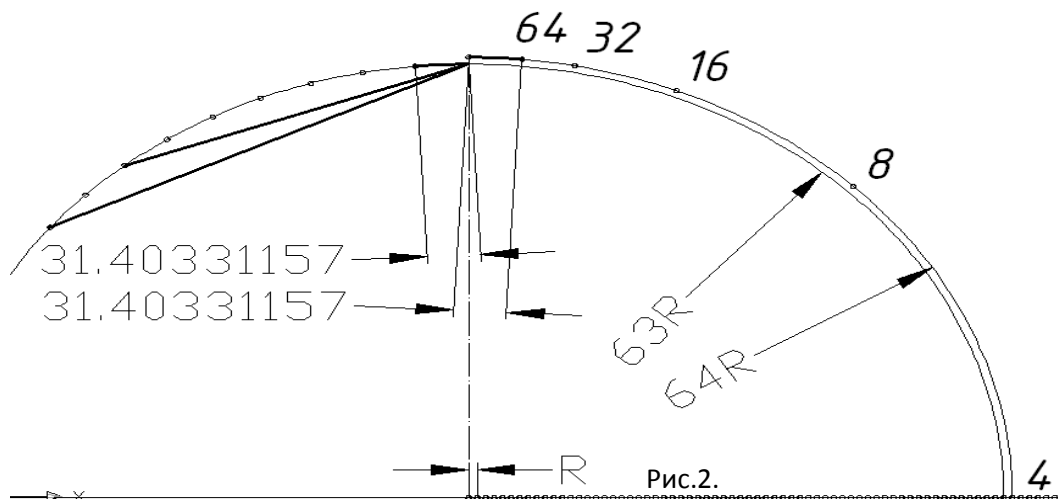
2. Последовательно разместив 7 хорд дуги-делителя ℓ по окружности радиуса $63R$, получим длину хорды, которая делит данную окружность на 9 равных частей. Если разместим 9 хорд, то получим длину хорды, которая делит данную окружность на 7 равных частей.

3. При помощи этих хорд построим семиугольник и девятиугольник. Они оказались правильными, т.е. точно построенными.

Для определения достоверности этих выводов сделали компьютерный анализ (с помощью программы AutoCAD 2007) деления окружности 63R на 63 равных частей, пользуясь 1/64 от окружности 64R представляющую длину хорды дуги равно-делителя. Длина хорды этой дуги и размещенной её по окружности 63R

оказались равными, т.е. 31,40331157 мм, (Рис.2.).

Т.к. кривизна окружности 64R и 63R соответственно равно 0,015625 и 0,015873, т.е. их разница равна 0,0002. Поэтому 1/64 и 1/63 хорды окружности 64R и 63R практически равны.

Таким образом, можно практически точно разделить окружность на 7 и 9 равных частей, следовательно, построить правильный семиугольник и девятиугольник при помощи циркуля и линейки.

При помощи этой методики можно разделить окружности произвольного радиуса, например, R_1 , R_2 и R_3 на 7 или 9 равных частей, (Рис.3.).

На (Рис.3.) показан деление этих окружностей на 9 равные части. Для этого необходимо вычертить центром этих окружностей, окружность радиусом 63R мм. При этом достаточно по выше указанной методике определить длину хорды $360/9$ и построить её сектор, который отсекая заданные окружности R_1 , R_2 , R_3 , ..., R_n образует соответствующую длину хорды, делящий окружности на равные 9 части.

Если необходимо разделить эти окружности на 7 равные части, то необходимо построить сектор угла равной $360/7$. В этом случае как в предыдущей образуется соответствующая длина хорды, которая делит эти окружности на равные 7 части, (Рис.4.).

Разработанная нами методика позволяет делить окружности, как на 7 и так на 9 равные части высокой практической точностью, чем в используемых ранее способах. Поэтому рекомендуем этот способ применить в учебный процесс, а также и в инженерных расчетах.

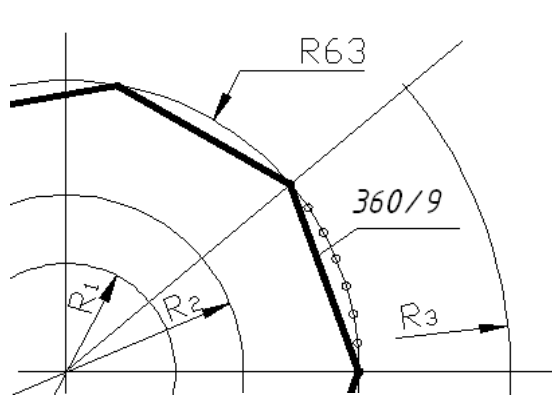

Рис.3.

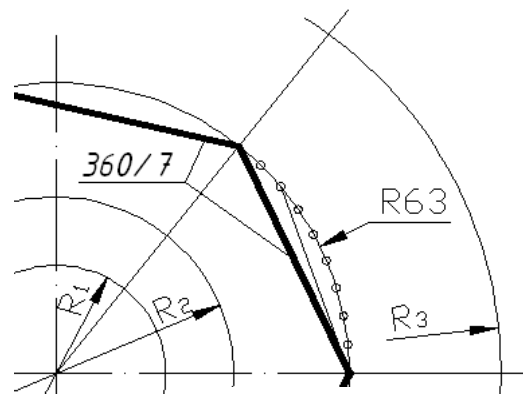

Рис.4.

Литература

1. Т.Рихсибаев и др. Айланани тақрибан тенг бұлақларға ажаратишнинг универсал усули. «Педагогик таълим» 2010/1, стр. 106-112.
2. Т.Рихсибаев. и др. Еще раз о трисекции угла, но не последней. Журнал «Педагогик таълим», 2013/6, стр. 70-74
3. Т.Рихсибаев и др. Универсальный способ деления окружностей на равные части. XI международная студенческая конференция «Графика XXI века» СевГТУ, г.Севастополь, Украина, 2008, стр 29-30
4. Т.Рихсибаев и др. «Фалес теоремасининг ажойиб хоссаси ва ундан фойдаланиб, бурчакни ҳамда айланани тоқ тенг бұлақларға юкори аникликда ўтказиш мумкинлиги тўғрисида». ТТЕСИ «Пахта тозалаш, тўқимачилик, енгил ва матбаа саноатлари техника ва технологиялари долзарб муаммолари», 2006й
5. Н.Гуломова и др. Бурчак ва айланани тенг бұлақларға бўлишнинг баъзи усуллари. Методическое пособие. ТГПУ, 2008г.
6. А.Адлер. Теория геометрических построений. Учпедгиз. –Л., 1940г.

Summary

In given article is stated, designed by us methods of the fission to circumferences by pinpoint accuracy on 7 and 9 equal parts, than existing in practical person of the ways.

М.С. Сарыпбеков – т.ғ.д., профессор, Е.А. Қожабеков- аға оқытушы,
Мирас университети, Қазақстан

ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ РАДИОБАЙЛАНЫС ҚҰРАЛДАРЫ

Андатпа: Бұл мақалада қазіргі замандағы радиобайланысты ұйымдастыру қаралған.

Кілттік сөздер: радиобайланыс, радиотолқын, антенна, электромагниттік толқын, таратқыш, қабылдағыш, сәулелену.

1888 ж орыс ғалымы А. С. Попов электромагниттік толқындар арқылы ұзақ қашықтықтарға сигнал жеткізудің ғылыми болжамын ұсынды. Бұл проблеманың практикалық шешімін ол 1896 жылы тапты. Сол жылдың 24 наурызында Ресейдің физика – химия қоғамының мәжілісінде А. С. Попов әлемде бірінші рет 250м қашықтықта сымсыз радиогарма арқылы Генрих Герц деген екі сөзді жеткізді. Поповтың бір мезгілде радиобайланыс идеяларын дамытып, радиоаппаратура жасау мәселесімен италияндық ғалым Г.Маркони де шұғылданды. Ол 1897 ж. Электормагнитті толқындарды пайдаланып, хабар таратуға болатындығы жөнінде патентті А. С. Поповтан бұрын алған. Теориялық ізденістер мен практикалық зерттеулер ақпаратты ұзаққа жеткізуде өлшейтін синусоидалық электормагниттік тербелістердің аса маңызды екенін көрсетті. Радиобайланыстың дамуының ең маңызды кезеңі 1906 жылы американдық инженер Д. Форестің үш электродты шамды - триодты ойлап шығарумен байланысты. Триод негізінде 1913 жылы өшпейтін электрлік тербелістердің шамды генераторы жасалынды. Соның нәтижесінде электромагниттік толқын арқылы енді музыканы, сөзді, яғни дыбысты қашықтықта тарату жүзеге асырылды. Оны радиотелефондық байланыс деп атады.

Радиобайланыс - бұл радиотолқындардың (электромагнитті тербеліс) көмегімен әртүрлі арақашықтықтағы ақпараттардың алмасуына арналған электробайланыстың бір түрі. Радио (лат. radiare – сәулелену), «радиобайланыс» термині - «сәулелену көмегімен болатын байланыс», яғни өткізгішті сымның

көмегіңіз (сымсыз байланыс). Кеңістік антеннасының көмегімен таратқыш сәулеленеді де жер бетіне таралып келесі қабылдағышқа әсер етіп электрлік энергия электромагнитті толқын энергиясына айналады. Екі жақты байланыс болуы үшін әрбір радиостанция таратқыш пен қабылдағыштан тұруы керек. Аз қуатты радиостанцияда таратқыш пен қабылдағыш жалпы қорапта монтаждалады. Жоғарғы қуатты сигналдарды сәулелендірген кезде таратқыштар жеке қондырғылармен дайындалады. Сапалы радиосигналдарды алу үшін қабылдағыштар да жеке қондырғылармен дайындалады. Тарату кезінде электромагниттік толқындарды сәулелендіретін, қабылдау кезінде олардың энергиясын жұтып алатын құрылғы антенна деп аталады. Антеннаның қарапайым түрі бір жағы жерден көтерілген, бір жағы таратқышқа немесе қабылдағышқа қосылған кәдімгі сым десек болады.

Модуляция. Радиотелефон байланысын жүзеге асыру үшін, антенна күшті шығарып тарататын, жиілігі жоғары тербелістерді пайдалану қажет. Жиілігі жоғары өшпейтін гармониялық тербелістерді генератор, мысалы, транзисторлы генератор өндіріп береді. Дыбысты жеткізу үшін осы тербелістерді өзгертеді, яғни басқа сөзбен айтқанда, модуляциялайды. Оны жиілігі төмен электр тербелістерінің көмегімен жасайды. Мысалы, жиілігі жоғары тербеліс амплитудасын дыбыстыкіндей жиілікпен өзгертуге болады. Бұл тәсілді амплитудалық модуляция дейді де, ал жиілік өзгерсе жиіліктік модуляция деп атайды.

Детектирлеу. Қабылдағыш ішінде жиілігі жоғары модуляцияланған тербелістерден жиілігі төмен тербелістерді айырып, бөліп алады. Сигналды осылай түрлендіру процесін детектирлеу деп атайды. Детектирлеу нәтижесінде алынған сигнал, хабарлағыштың микрофонына әсер еткен дыбыс сигналына сәйкес болады. Жиілігі төмен электр тербелістерін күшейтіп алып, дыбысқа айналдырады және басқа мақсаттар үшін де пайдаланады.

Радиотолқындардың қолданылуы

Кез - келген электромагниттік сәулелер сияқты радиотолқындар да өздері түскен беттен кері шағыла алады. Радиобайланыс үшін радиотолқындарды пайдаланады. Радиотолқындардың таралуы олардың толқын ұзындықтарына тікелей тәуелді болады. Қысқа толқындар ионосферадан және Жер бетінен көп қайтара шағылады. Қысқа толқындардың көмегімен шалғай аралықтармен радиобайланыс жүзеге асады. Ұзын толқындар жер бетін бойлай сырғанайды. Сондықтан оны шектеулі қашықтыққа пайдалануға болады. Радиотолқындар арқылы объектіні тауып, оның тұрған орнын дәл анықтау радиолокация деп аталады. Радиолокация арқылы нысанның қозғалу жылдамдығын және одан бақылаушыға дейінгі арақашықтықты табуға болады. Радиолокациялық қондырғы – радиолокатор немесе радар – хабарлаушы және қабылдаушы бөліктерден тұрады. Радиолокаторлар ұшақтар мен кемелердің орнын анықтау, ауа райы қызметіне т.с.с. пайдаланылады. Ол үшін кеңістіктің белгілі бір аймағына бағытталған электромагниттік сигнал тарататын арнайы радиотелескоптың антеннасы қолданылады.

Телехабар. Радиотолқындар тек дыбысты ғана емес, сонымен қатар кескіндерді де қашықтыққа жеткізу үшін пайдаланылады. Телевизиялық радиосигналдар тек ультракысқа толқын диапазонында ғана жіберіледі. Телехабарлық радиосигналдар тек ультракысқа толқын диапазонында ғана жіберіледі. Осындай толқындар әдетте антеннаның тікелей көру шегінде ғана тарайды. Сондықтан телехабармен үлкен атырапты қамту үшін телехабар таратқыштарды жиірек орналастыру және олардың антенналарын жоғарырақ көтеру керек.

Космостық радиобайланыс саласындағы жетістіктер «Орбита» делінетін жаңа байланыс жүйесін жасап шығаруға мүмкіндік берді. Бұл жүйеде ретрансляциялық байланыс спутнигі пайдаланады. «Молния» сериялы байланыс спутниктері аса созылыңқы орбитаға жіберіледі. Олардың айналыс периоды шамамен 12 сағ. Ультракысқа толқындар ионосфераны тесіп өтеді. Сондықтан олар ғарыш кемелермен байланыс жасау үшін пайдаланылады.

Телеграф пен фототелеграф сияқты едәуір ескі байланыс құралдары да жетілдіріліп жаңа мақсаттар үшін қолданылатын болды.

Адам сөйлегенде дауыс жиілігі 80Гц - тен 12 000Гц, ал есту мүмкіншілігі 16Гц – тен 20 000Гц аясында болады. Дауыс сигналын байланыс жолымен тарату үшін оның жиілік аясы 300Гц - тен 3400Гц - ке дейін болғанда, сөйлеген дыбыс деңгейінің 90%, ал сөздің есту анықтылығы 99% табиғи үнін сақтайды.

Байланысты ұйымдастырудың негізгі әдістері: радиожүйе және радиобағыт.

Радио жүйе - бұл бір жалпы радиоберілуде жұмыс істейтін үш немесе одан да көп хабарламалардың арасындағы радиобайланысты ұйымдастыру әдісі. Радио жүйе: неғұрлым аз шығынды күшпен және құралмен барлық хабарламалар арасындағы байланысты және хабарларды нұсқаулы таратуды қамтамасыз етеді.

Радиобағыт - бір жалпы радиоберілуде жұмыс жасайтын екі хабарлама арасындағы байланысты ұйымдастыру әдісі. Радиобағыт радио жүйемен салыстырғанда көрінбеулігімен, жіберу мүмкіндігімен және үлкен тұрақтылығымен ерекшеленеді. Негізгі радиостанцияның талаптары барлық радиостанциялармен орындалуы керек. Радиобайланысты ұйымдастыру үшін мына радиоберілгендер өңделеді: жиілік, шақырғыш паролдер және радиокұжаттар кілттері. Шақырғыш және еркін жиілікті қолдануға тиым салынады. Радиоберілгендер белгілі бір тәртіпке сәйкес уақыты біткеннен кейін жойылатын гриф құпияға және шекті уақытқа ие. Радио жүйеде және бағытта хабарламалар радиоалмасуды жүргізеді. Радиоалмасу арқылы командалардың қабылдануы мен таратылуын, сигналдарды, радиограммаларды және радиосөйлесуді енгізуді анықтайды. Радиобайланыс қозғалмайтын объектер мен жылжымалы объект арасында, сондай-ақ жылжымалы объектілер арасында байланыс орнатудың бірден бір тәсілі.

НҮРСАТ компаниясы өз билігіндегі базалық радиостансалар арқылы телефон байланысының қызметтерін және жоғары жылдамдықты Интернетті кәдімгі сымдық абоненттік линиялармен салыстырғанда шығындарды едәуір төмендетіп пайдалануды ұсынады. **НҮРСАТ** компаниясының сымсыз технологияларды пайдалануы клиенттерге қаланың сымдық желінің ресурстары таусылған немесе шектелген аудандары мен ғимараттарында заманауи байланыс қызметтерін қысқа мерзімдердің ішінде алуға мүмкіндік береді. Жеке бөлінген қосылудың осы түрінде жалғағыш желі ретінде **WLL** (Wireless Local Loop) - тіркелген, сымсыз абоненттік қол жеткізу технологиясы қолданылады.

Клиент **НҮРСАТ** компаниясының радиожелісіне қосылған кезде келесі қызметтерді ала алады:

- Интернет желісінің ресурстарын жеке бөлінген линия арқылы тұрақты пайдалану (5 Мбит/с дейін, болашақта 10 Мбит/с дейін);

- Халықаралық, қалааралық және жергілікті **телефон байланысының барлық түрлері**;

- **Деректерді беру**;

- **Корпоративтік желілерді ұйымдастыру**.

Негізгі артықшылықтары:

- Желіні кабель тарту мүмкін емес немесе экономикалық жағынан тиімсіз жерлерде ұйымдастыру мүмкіндігі;

- Желіге қол жеткізудің жоғары жылдамдығы;

- Ішкі желілерді және алыстағы абоненттерді қосу, біріктіру және оларға сапалы қызметтер ұсыну мүмкіндігі;

- Тұрақты немесе уақытша телекоммуникация желілерін жедел және тиімді технологиямен ұйымдастыру;

- Инвестициялар сақталған кезде абоненттің географиялық орналасуын өзгерту мүмкіндігі;

- Деректерді және дауысты беруге бір мезгілде қол жеткізу мүмкіндігі.

«Казинжэлектроникс» қорғаныс кәсіпорнының базасында бірігіп УҚТ және ҚТ-диапазонды байланыс құралдарының үшінші, төртінші буынын шығару қолға алынбақ. Бұл жоба Қазақстан мен Франция президенттері Нұрсұлтан Назарбаев пен Николя Саркозидің екі ел арасындағы ынтымақтастықты кеңейту жөніндегі келісімдерінің тәжірибе жүзінде жүзеге асуының алғашқы кезеңі. «Қазақстан инжиниринг» пен «Талес» компаниясының бірлесе атқарған жұмысының нәтижесінде заманауи технологиялық базасы бар кәсіпорын құрылды. Француздың «Талес» компаниясы әскери және азаматтық мақсаттағы жоғары технологиялы электронды жүйені жасауда және шығаруда әлемдегі көшбастаушылардың бірі. Франция ТМД елдері арасында Қазақстанға бірінші болып өз армиясында және қырықтан астам елдерде қолданылатын жаңа технологиясын беріп отырғандығын атап өткен жөн. Қазақстан үшін мұндай өндірісті іске қосу үдемелі индустриялық-инновациялық даму бағдарламасының маңызды элементі болып саналады. Қазіргі ғылыми-техникалық прогрестің дамуы ақпаратты таратудағы, өңдеудегі, түрлендірудегі, қорғаудағы және қолданудағы күрделі шапшаң өзгерістермен байланысты. Бұл өз кезегінде қоғамның жан-жақты өміріне айтарлықтай әсер етеді.

Әдебиеттер

1. Құттыбаева А. Е. Қазіргі заманғы радиобайланыстық жүйелер: Оқу құралы. – Алматы: Қ. И. Сәтбаев атындағы ҚазҰТУ, 2015.
2. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Электроника, радиотехника және байланыс. — Алматы: «Мектеп» баспасы, 2007 жыл.
3. thenews.kz/2011/09/15/914470.html

М.С. Сарыпбеков- т.ғ.д., профессор, **Е.А. Қожабеков** - аға оқытушы,
Мирас университеті, Қазақстан

ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ЖҮЙЕ ЖӨНІНДЕ НЕГІЗГІ ДЕРЕКТЕР

Андатпа: Бұл мақалада телекоммуникациялық жүйе негіздері қаралған.

Кілттік сөздер: телекоммуникация, жүйе, электрбайланыс, пункт, түйін.

Телекоммуникациялар (ағылш. Telecommunications) — негізі ақпарат тарату құралдары мен әдістері болып табылатын әрекет аймағы. Телекоммуникациялар немесе коммуникациялар мемлекеттің инфрақұрылымның маңызды бөлігіне жатады. Телекоммуникациялардың арқасында абоненттік жүйелер қосу орталықтары арқылы бір-біріне деректер таратады. Бұл жүйелердің байланысы коммуникациялық желілер құрумен жүзеге асады. Телекоммуникация, телеқатысым (латынша tele – қатынасу, байланысу, грекше – қашық және ағылшаруашылығы communication – байланыс) – ғылым мен техниканың халықты ақпараттық қызметтің барлық түрімен қамтамасыз ететін саласы; қашықтықтан ақпарат алмасуды жүзеге асыратын технологиялар жиынтығы. Телекоммуникация саласы Қазақстанға 20 ғасырдың 90-жылдарынан ене бастады. Телекоммуникация электрбайланыс және компьютердің көмегімен ақпараттың барлық түрлерін (дыбыс, дерек,

қозғалмалы және қозғалмайтын бейне, [мультимедиа](#) [талшықты оптикалық байланыс кабелі](#), [радио](#), [Жердің жасанды серігі](#), т.б. байланыс түрлері арқылы таратады. [Электр](#) сигналдарын таратып-қабылдауды телекоммуникация жүйесі атқарады. Бұл жүйе ақпаратты пайдаланушыларға дыбыс немесе бейне-көрініс түрінде тарататын жабдықтар жиынтығынан тұрады. Телекоммуникация жүйелері жиынтығының аумақтық орналасу принципіне, жұмыс істеуі мен бір-біріне тәуелділігіне қарай біріктірілуін телекоммуникация желісі деп атайды. Барлық мемлекеттегі құрастырылатын, өндірілетін және пайдаланылатын телекоммуникация жабдықтарының параметрлерін үйлестіру және телекоммуникация саласының даму сатысын анықтау мәселесімен [Халықаралық Электрбайланыс Одағы \(ХЭО\)](#) айналысады. Телекоммуникация (Telecommunications) — компьютерлік жүйелер мен қазіргі заманғы техникалық электрондық байланыс құралдары негізінде телефон желілері, спутниктік байланыс және т.б. арқылы мәліметтерді қашықтан жеткізуге қатысты жалпы ұғым; жалпы немесе арнаулы байланыс желілері (телеграф, телефон, радио арқылы мәліметтер алмастыруға арналған қатынас). Телефон жүйесі арқылы ақпарат жеткізу; ара қашықтықтық байланыс; мәліметтерді ара қашықтыққа жіберу. Телекоммуникациялық жүйесінің немесе деректерді беру жүйесінің негізгі қызметі абоненттер арасында аппаратты жедел және өлшемді алмасуды ұйымдастыру және деректерді беру шығынын қысқартуда болып отыр. Телекоммуникациялық жүйе тиімділігінің бас көрсеткіші – ақпаратты жеткізу уақыты – факторлар қатарына тәуелді: байланыс желісінің құрылымына, байланыс желісінің өткізгіш қабілетіне, өзара әрекеттесетін абоненттер арасындағы байланыс арналарын жалғау тәсілдеріне, ақпараттың алмасу хаттамаларына, жіберілетін ортаға абоненттердің қол жеткізу әдістеріне, пакеттерді маршруттау әдістеріне. Электрбайланыс желісі - беріліс жолдары, желілік түйіндер және желілік станциялардың жиынтығынан тұрады, олар хабарды берілген мекен-жай бойынша талап етілген уақытта, сенімді түрде жеткізуді қамтамасыз етеді. Хабарды беру және оларды үлестіру беріліс жүйесі және хабарды үлестіру (БЖХУ) болғанда ғана, яғни кең мағынада айтқанда байланыс жүйесі болғанда ғана мүмкін болмақ. Электрбайланыс түріне қарай желіге телефондық, телеграфтық, деректер тарату, газет тарату, дыбыстық хабар тарату, телевизиялық хабар тарату атаулары беріледі. Желілердің жартысы жеке адамдар үшін тек қана мүддені ұсынатын хабарды таратуға арналған (телефон, телеграф, деректер тарату, факсимильді). Дыбыстық және теледидарлық хабар тарату, газет тарату желілері бір мезетте адамдардың үлкен санына хабар таратуды қамтамасыз етеді-жаппай хабар желілері.

Телекоммуникациялық желі ортақ жағдайда келесі компоненттерді қамтиды (Сурет-1):

- қол жеткізу желісі (access network) – магистральды желінің салыстырмалы аз түйіндер санында, қолданушылар жабдықтарынан көптеген байланыс каналдары арқылы келетін ақпараттық ағындардың концентрациясына арналған.

- магистраль (backbone/core network)- қол жетудің жеке желілерін, олардың арасындағы трафиктің жоғары жылдамдықты арналар арқылы транзитін қамтамасыз ете отырып біріктіреді.

- ақпараттық орталықтар немесе сервистерді басқару орталықтары (data centers/services control point)-бұл желінің меншікті ресурстары, оның негізінде қолданушыларға қызмет көрсету жүзеге асырылады.

Электрбайланыс желілер құрамына мыналар кіреді:

- қолданушылар (абоненттер, клиенттер) - хабар ағындарын қалыптастырады және қабылдайды, және әдетте ақпаратты жеткізу мен өңдеуге деген талаптарды, байланыс түрін таңдау және анықталған сапасы бар түрлі қызметтерді алуы анықтайды.

- байланыс пункты:

- а) енгізу/шығару (кейде сақтау және өңдеу)аппаратураларын қамтитын абоненттік пункттер АП. АП жеке қолданыстағы (терминал) немесе коллективті қолданыстағы болуы мүмкін;

- б) ақпараттық қызмет көрсету пункттері АҚКП- анықтама қызметтері, ЕО (есептеу орталығы), мәліметтер банктері, т.б.;

- желінің жеке пункттері арасында хабар таратуды қамтамасыз ететін, байланыс жолдарына біріктірілген байланыс каналдары;

- екіншілік желілерге типтік физикалық тізбектердің, типтік тарату каналдарын және желілік трактердің сонымен қатар транзиттің ұсынылуы мен қалыптасуын қамтамасыз ететін каналтүзуші аппаратура орнатылатын желілік станциялар;

- түйіндер:

- а) желілік түйіндер ЖТ, онда желілік трактердің, таратудың типтік арналарының және типтік физикалық тізбектердің қайта үлестірілуі және құралуы, сонымен қатар оларды екіншілік желі тұтынушыларына ұсынуды қамтамасыз ететін, арнатүзуші аппаратура орнатылады.

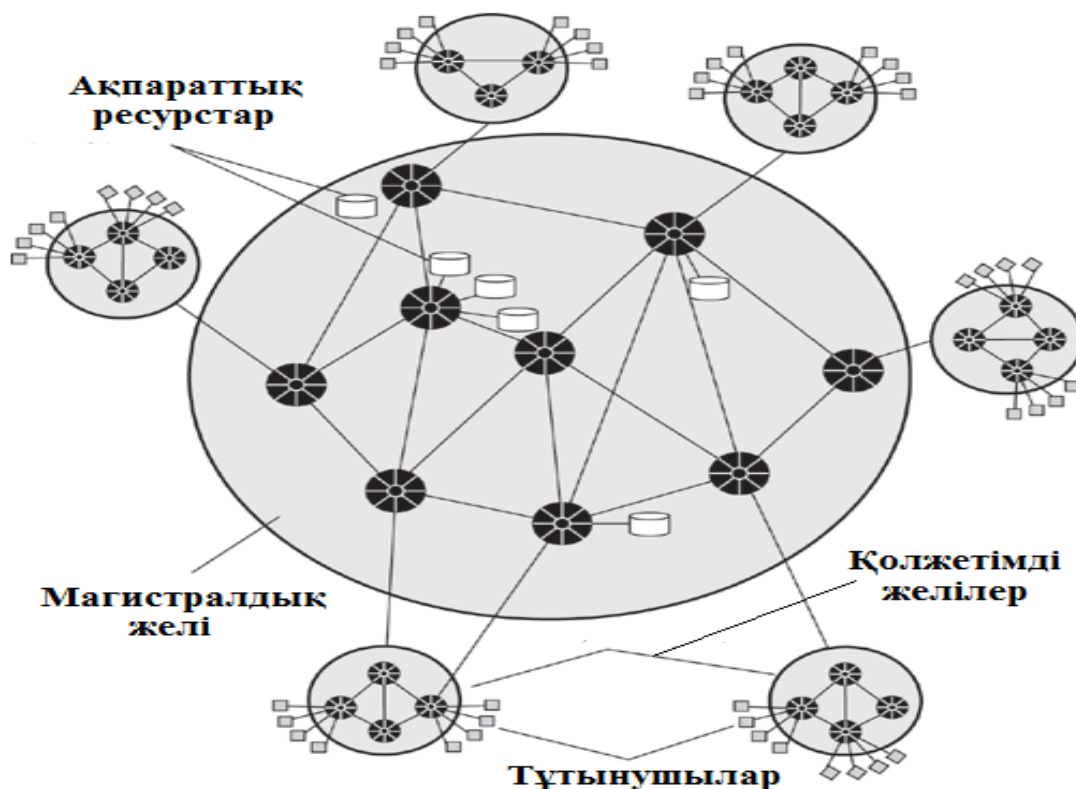
- б) коммутация түйіндері КТ, олар арналарды, пакеттерді немесе хабарламаларды мекен-жайға сәйкес үлестіреді, олар транзитті, ақырғы немесе аралас типті болуы мүмкін.

- концентраторлар және мультиплексорлар, олар байланыс каналдарының өткізу қабілеттілігін қолдануды, оларды тығыздау жолымен жақсартуды қамтамасыз етеді. Арналар магистральды (КТ арасында) және абоненттік (КТ мен ШП арасында) болуы мүмкін;

- басқарудың көпдеңгейлі желісі, бұл электрбайланыс желісінің дұрыс дамуы мен жұмыс жасауын және қолданушылармен өзара қатынасын қамтамасыз етеді.

Желі элементтері мен олардың қасиеттерін нақтырақ қарастырайық.

Қол жету желісі де, магистральдық желі де коммутаторлар негізінде құралады. Әрбір коммутатор кейбір санды порттармен жабдықталған, олар басқа коммутаторлар порттарымен байланыс арналарымен жалғасады. Қол жету желісі телекоммуникациялық желі иерархиясының төменгі деңгейі болып табылады. Бұл желіге ақырғы (терминалды) түйіндер-желі қолданушыларында (абоненттер, клиенттер) орнатылған жабдық орнатылады. Компьютерлік желі жағдайында, ақырғы құрылғылар - компьютерлер, телефондықта - телефондық аппараттар, ал теледидарлық немесе радиожелілерде - теле және радиоқабылдағыштар болып табылады. Магистральды желі жеке қол жету желілерін, олардың арасында жоғары жылдамдықты арналар арқылы трафик транзиті функциясын атқара отырып біріктіреді. Магистраль коммутаторлары жеке қолданушылар арасындағы тек ақпараттық жалғасулармен ғана емес, сонымен қоса қолданушылық байланыстардың көп көлемді мәліметтерін тасымалдайтын агрегатталған ақпараттық ағындармен операция жасай алады. Нәтижесінде ақпарат магистраль көмегімен алушылардың қол жету желісіне түседі, сонда демультимплексрленеді және жабдық шығысына тек соған адрестелген ақпарат баратындай етіп коммутацияланады.

Сурет-1. Телекоммуникациялық желі құрылымы

Ақпараттық орталықтар/сервистерді басқару орталықтары- бұл желінің меншікті ресурстары, оның негізінде қолданушыларға қызмет көрсету жүзеге асырылады. Мұндай орталықтарда ақпараттың 2 типі сақтала алады:

- қолданбалы мәлімет, демек, желі қолданушыларын тікелей қызықтыратын деректер;
- көмекші қызметтік ақпарат, ол қолданушыларға кейбір қызметтерді ұсынуға мүмкіндік береді.

Хабарды таратуға деген қажеттілік уақыт бірлігіндегі хабар ағынымен бағалануы мүмкін және хабар көлемін сипаттайтын биттер, таңбалар, телеграммалар, парақтар санымен белгіленуі мүмкін. Практикада хабарды таратудағы қажеттілікті тарату уақытымен, типтік арнаны алу уақытымен немесе қажетті канал санымен анықтау ыңғайлы. Қолданушылардың орналасқан жері мен олардың түзетін жүктемелеріне қарай ШП шеткі (ақырғы) пунктердің орналасуы анықталады. ШП ақпаратты енгізу/шығару құрылғысын, коммутациялық құрылғыларды, егер ШП-ке бірнеше канал қосылса, онда каналтүзуші аппаратураны, ақпаратты өңдеу мен сақтау құрылғысын қамтиды. Бір абонентке қызмет көрсететін ШП-ті абоненттік пункт деп атайды. ШП қолданушылардың желімен өзара әрекетін қамтамасыз етеді, бірақ транзит функцияларын жүзеге асырмайды. Желіге қатысты ШП жүктеме көздері мен тұтынушылары болып табылады. Шоғырлар, түйіндер мен оларды байланыстыратын арналар жиынтығы желі құрылымын (конфигурациясын) түзеді, ол жеке пунктер арасындағы байланыстың жүзеге асырылуын және хабарды таратудың мүмкін жолдарын анықтайды. Желі сенімділігін арттыру үшін ол, жеке түйіндер арасында бірнеше тәуелсіз жолдар болатындай етіп құралады.

Әдебиеттер:

1. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998 ISBN 5-89800-123-9, VIII том

2. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Информатика және компьютерлік техника / Жалпы редакциясын басқарған – түсіндірме сөздіктер топтамасын шығару жөніндегі ғылыми-баспа бағдарламасының ғылыми жетекшісі, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты А. Қ. Құсайынов. – Алматы: «Мектеп» баспасы» ЖАҚ, 2002 жыл. – 456 бет. ISBN 5-7667-8284-5

Резюме

В данной статье рассматривается создание современных телекоммуникационных систем.

Summary

This article examines the creation of modern telecommunication systems

УДК 666940

М.Е.Сейдахметова, С.Б. Амангельді, Т.М. Худякова
ЮКГУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ОДИН ИЗ ПУТЕЙ РЕСУРСО- И ЭНЕРГОСБЕРЕЖЕНИЯ ПРИ ПРОИЗВОДСТВЕ ЦЕМЕНТА

Аннотация: В настоящее время в производстве портландцементов в мире широко применяются активные минеральные добавки природного и техногенного генезиса. Один из путей производства высококачественных бетонов является использование новых композиционных вяжущих с заменой части клинкера минеральными добавками, существенно снижающими энергоёмкость производства строительных материалов гидратационного твердения. В связи с этим изыскание простых в технологическом применении и сравнительно дешёвых способов повышения эффективности композиционных портландцементов и бетонов на их основе, каждый компонент которых играет определённую роль в процессах гидратации и структурообразования, является актуальной задачей.

В работе в качестве новой минеральной добавки для получения композиционного цемента был исследован отход обогащения полиметаллических руд АО «Ачполиметалл». Изучен химический и минералогический состав отходов.

Установлено, что введение исследуемых отходов до 30% не снижает прочности цемента и придает им защитные свойства от гамма и рентгеновского излучения.

Ключевые слова: портландцемент, клинкер, отходы обогащения полиметаллических руд, гидратация, твердение.

Цементное производство одно из немногих, на предприятиях которого может быть использовано большое количество отходов других отраслей промышленности. Снижение доли клинкера в производстве смешанных цементов: шлаковых, зольных, карбонатных и других, является одним из рациональных способов решения задачи по экономии топливно-энергетических и материальных ресурсов. Использование техногенных материалов обеспечит улучшение экологической обстановки и предотвратит дальнейшее загрязнение окружающей среды веществами, содержащимися в отходах или образующимися в результате их хранения [1,2,3]

На сегодняшний день установлено, что применение только клинкерного цемента в чистом виде, без добавок, нерационально для целого ряда условий работы цемента и бетона на его основе в различных зданиях и инженерных сооружениях. Следовательно, вопросы разработки и изучения новых видов добавок, повышающих качество портландцемента и бетона на его основе являются актуальными и своевременными.

Новыми среди ряда других активных минеральных добавок являются:

1. Цеолитизированные породы, применяемые отдельно или в смеси с обычными активными минеральными добавками;
2. Шлаки цветной металлургии – эта активная минеральная добавка подходит для высокоалитовых клинкеров и для тепловлажностной обработки с температурой прогрева не выше 45⁰С;
3. Глинистые сланцы с высоким содержанием глинозема, ранее известные за рубежом;

Известняк – относительно новая минеральная добавка для цементной промышленности. Этот наполнитель разрешен европейским стандартом на цемент (рEN 197-92).

Портландцементный клинкер для добавки известняка должен содержать: алита (C₃S) – более 50%, C₃A – более 5%, MgO – не более 2,5%, содержание свободной извести и P₂O₅ – не более 0,5 и 0,25%; требования к многокомпонентным цементам: п.п.п. не более 0,5%, удельная поверхность (S_y, м²/кг) – не менее 300, предпочтительнее 350-400.

Ввиду того, что энергетические затраты составляют большую часть затрат на изготовление цемента, цементная промышленность сейчас, как никогда, заинтересована в снижении расхода топлива и электроэнергии на тонну производства цемента.

При этом технологический потенциал снижения энергоемкости практически исчерпан.

В настоящее время в Европе по экономическим и экологическим причинам происходят изменения в номенклатуре производимых и потребляемых цементов. Развитие этого направления было ускорено введением нового европейского стандарта EN 197-1, которым теперь стандартизованы 27 разных типов цементов общестроительного назначения. В соответствии с EN 197-1 наряду с клинкером в качестве основных составляющих цемента могут применяться гранулированный доменный шлак, пуццоланы, золы-уноса, обожженный сланец и силикатная пыль, образующаяся при производстве силициевых и ферросилициевых сплавов[4].

Наибольшую долю в сбыте цементов СЕМ II класса 32,5 составляют портландцементы с добавкой известняка 45%. На втором месте – 31%- композитные портландцементы, содержащие более чем две основные составляющие, причем доля этих цементов особенно возросла за последние годы. Эти СЕМ II/К наряду с дальнейшей экономией средств имеют преимущество в том, что несколько основных составляющих могут применяться в разных выгодных комбинациях и целенаправленно позитивно влиять на свойства свежизготовленной бетонной смеси. Портландцементы с добавкой шлака составляют в сбыте класса прочности 32,5 – 9%, другие цементы СЕМ II – с золой-уноса, сланцем, пуццоланой – в сумме 15%.

Наибольшую долю в сбыте цементов СЕМ II класса 42,5 составляют портландцементы с добавкой известняка – 52,6%. Неплохо пользуются цементы с золой-уноса и композитные – 17%. Сравнительно малую роль в этом классе прочности играют портландцементы со шлаком и с пуццоланой. Их доля на рынке – по 6,5%. В определенной степени такой расклад на европейском рынке продаж обусловлен экономическими факторами и, возможно, отсутствием в ряде европейских стран значительных количеств гранулированного доменного шлака. Но существенную роль играют и положительные свойства цементов, а затем и бетонов при введении известняка в цемент [5].

Установлено, что известняк не является инертным разбавителем, а в процессе гидратации портландцемента реагирует с трехкальциевым алюминатом с образованием карбоалюминатов кальция. При этом имеет место образования как высококарбонатной формы карбоалюмината $C_3A \cdot 3CaCO_3 \cdot 32H_2O$, так и низкокарбонатной $C_3A \cdot CaCO_3 \cdot 12H_2O$. Эти разновидности приближаются по физическим свойствам соответственно к высокосульфатной форме (эттрингит) и моносульфатной форме сульфалюминатов кальция.

Добавка известняка в цемент, аналогично добавке гипса, может оказывать регулирующее взаимодействие на схватывание цемента и скорость реакций гидратации C_3A и C_3S . Присутствие карбонатных добавок приводит к снижению показателя pH жидкой фазы цементного теста и более медленному увеличению этого показателя во времени. Последнее является одной из причин замедленного действия карбонатных добавок на процесс схватывания цементного действия.

Запросы рынка на цемент с каждым днем растут и ежегодно его дефицит по оценкам Мининдустрии Республики Казахстан, составляет около 5000 тысяч тонн. Поэтому перед цементными заводами Южно-Казахстанской области стоит задача увеличения производительности действующих технологических линий с одновременным снижением себестоимости конечной продукции, путем использования имеющихся местных сырьевых материалов, в том числе и побочных материалов собственного и других производств, содержащих в своем составе карбонаты кальция и магния.

Следует отметить тот факт, что в Казахстане отсутствует практика использования широкого спектра добавок к цементу, кроме металлургического и фосфорного шлаков. В то же время имеются потенциальные сырьевые возможности для организации производства высокоэффективных экономичных многокомпонентных цементов. Перспективным является использование отходов обогащения полиметаллических руд АО «Ачполиметалл». Однако, недостаточный объем научных исследований, подтверждающих их эффективность в производстве карбонатсодержащих цементов, обусловил необходимость проведения исследований по такому виду добавки. Все это определило цель выполнения работы.

Решалась задача по разработке оптимальных составов цементов и растворов с заданными эксплуатационными свойствами и снижения себестоимости их производства путем использования местного техногенного сырья.

Исследования зарубежных ученых и опыт широкого использования известняковых портландцементов в Европе показали, что на таких цементах получается высококачественный бетон, характеризующийся высокими физико-механическими свойствами [6].

В работе исследовалась возможность получения смешанного цемента с использованием карбонатного техногенного сырья Южного Казахстана.

В качестве сырьевых материалов использовался цемент ПЦ – М400Д0, выпускаемый на цементных заводах Южно-Казахстанской области и местное техногенное сырье – отходы обогащения полиметаллических руд АО «Ачполиметалл», объем которых составляет более 136млн.тонн. Экспериментальные исследования проводились в лабораториях исследовательского центра «САПА» и «Комплексной лаборатории современных методов испытаний силикатных материалов» ЮКГУ им. М.Ауезова.

Отходы обогащения полиметаллических руд представляют собой тонкоизмельченный продукт, не требующий дополнительного помола перед использованием, так как удельная поверхность отходов составляет $2800-3000\text{см}^2/\text{г}$ [7]

Гранулометрический состав отходов следующий: зерна размером менее 85 мкм составляют 25-30%, 25-85 мкм – 55-65% и крупнее 200 мкм – 10-15%.

Химический состав отходов обогащения полиметаллических руд характеризуется стабильностью и представлен в мас. %: SiO_2 4,34-6; Al_2O_3 0,98-1,2; Fe_2O_3 2,86-3,5; CaO 27,79-29; MgO 14,45-16,3; п.п.п. 35,25-37; BaSO_4 12,7-13,54; FeS_2 1,39-1,5; PbSO_4 0,03-0,05; PbCO_3 0,09-1,2; PbS 0,14-0,2.

Низкая активность радионуклидов (53-55Бк/кг), отсутствие токсичных выделений, малая летучесть тяжелых металлов свидетельствуют о радиационно-экологической безопасности отходов. Основными минералами, входящими в состав отходов являются: доломит, известняк, барит, глинистые вещества, рудные минералы. Рудные минералы представлены сульфидами железа, свинца и редких металлов.

Для определения минералогического состава отходов обогащения полиметаллических руд был выполнен рентгенофазовый анализ.

На рентгенограмме отходов обогащения полиметаллических руд определены минералы, принадлежащие в основном доломиту ($d=2,88$; 2,191; 1,804; 1,785 Å), кальциту ($d=3,03$; 2,49; 2,28; 1,912; 1,874 Å), кварцу ($d=3,34$; 2,458; 2,28; 1,813 Å) и бариту ($d=2,100\text{Å}$).

Минералогический состав отходов также был подтвержден результатами исследований на растровом электронном микроскопе JSM-6490LV.

Микрофотография пробы отходов обогащения полиметаллических руд и элементный состав различных спектров представлен на рисунке 1.

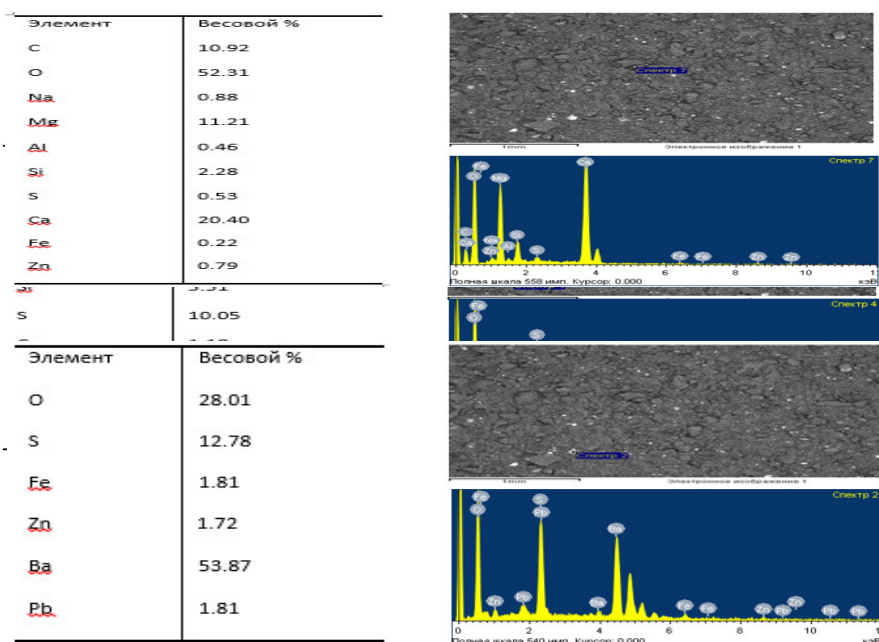

Рисунок 1 – Микрофотография и элементный состав различных спектров образцов.

Для получения смешанных цементов к портландцементу добавлялись размолотые до удельной поверхности $3200\text{см}^2/\text{г}$ отходы обогащения полиметаллических руд в количестве 10,20,30 и 40%. Компоненты тщательно перемешивались, а затем из них формовались образцы-кубики размером $2\text{х}2\text{х}2\text{см}$ при $\text{В/Ц}=0,35$ для дальнейшего определения прочности в возрасте 3,7 и 28 суток твердения. Приготовленные для испытания на прочность образцы представлены на рисунке 2

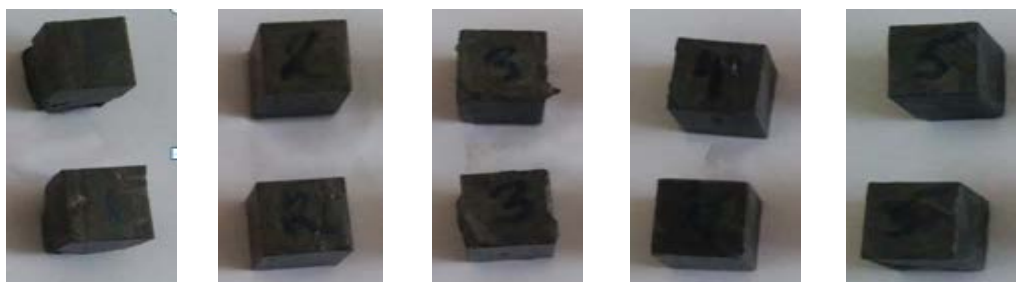

Рисунок 2 – Образцы, приготовленные для испытания на прочность.

1) контрольные образцы (без добавок)

2-5) образцы с добавкой отходов обогащения полиметаллических руд

Физико-механические испытания образцов проводились на прессе ПГМ-100МГ4-А.

Влияние отходов обогащения полиметаллических руд на физико-механические характеристики портландцемента приведено в таблице 1

Таблица 1 – Влияние вводимой добавки на прочность ПЦ М400 Д0

Вид исходного материала	Количество добавки, %	Предел прочности, МПа		
		3сут.	7сут.	28сут.
		R _{сж}	R _{сж}	R _{сж}
ПЦ М400 Д0	-	29	38,5	46,3
ПЦ М400 Д0+отходы обогащения полиметаллических руд	10	31	42,4	49,8
	20	33	43,9	51,3
	30	34,5	44,0	50,1
	40	28,5	37,0	46,9

Данные таблицы показывают, что введение известняка в состав портландцемента повышают прочность вяжущего для количества добавки 10% на 7,5%, для 20% на 11,2%, для 30% на 8,2%, а для 40% на 1,2%.

Это объясняется тем, что при замене части цемента на отходы обогащения полиметаллических руд с той же степенью помола в составе вяжущего снижается суммарное содержание высокоосновных минералов клинкера (C_3S , C_3A , C_4AF). Кроме того, частицы известняка и доломита, находящиеся в составе отходов обогащения полиметаллических руд, уплотняют структуру раствора и тем самым увеличивают прочность при значительно меньшем расходе цемента. Такие изменения в соотношениях высокоосновных минералов в составе цементно-известняковых вяжущих при гидратации и твердении цементных минералов способствуют образованию в основном гидросиликатов кальция низкоосновной формы типа $CSH(B)$, которые являются более высокопрочными, чем их высокоосновные формы. Кроме того, частицы отходов обогащения полиметаллических руд играют роль микронаполнителя, на поверхности которого происходит гидратация цемента и образование кристаллического сростка камня, отличающегося высокой прочностью.

На рисунке 2 представлены микрофотографии со сколов затвердевшего цементного камня.

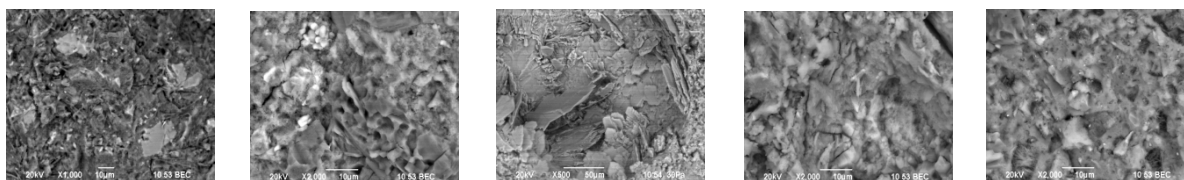

Рисунок 2 – микрофотографии со сколов затвердевшего цементного камня: а) – без добавок отходов; б) – с добавкой 10%; в) – с добавкой 20%; г) – с добавкой 30%; д) – с добавкой 40% отходов обогащения полиметаллических руд.

Из рисунка видно, что введение отходов обогащения полиметаллических руд способствует образованию более плотной структуры цементного камня и сокращению количества пор.

После проведения физико-механических испытаний на прочность при сжатии был выполнен рентгенофазовый анализ. На рентгенограмме гидратированного портландцемента определены дифракционные отражения, принадлежащие низкоосновным гидросиликатам кальция CSH и $CSHII$ ($d=2,374; 1,838 \text{ \AA}$; $d=9,825; 4,955; 2,139; 1,838 \text{ \AA}$); гидроалюминатам кальция $4CaO \cdot Al_2O_3 \cdot 13H_2O$ и $3CaO \cdot Al_2O_3 \cdot 6H_2O$ ($d=4,955; 2,784; 2,069; 1,77 \text{ \AA}$; $d=4,484; 3,357; 3,153; 2,564; 1,993 \text{ \AA}$); ($d=2,564; 2,188; 1,935; 1,804 \text{ \AA}$).

На рентгенограммах гидратированных цементов с добавкой различного количества отходов обогащения полиметаллических руд определены дифракционные отражения, принадлежащие гидрокарбоалюминатам ($d=7,661; 7,406; 3,648; 3,453; 3,04; 2,784; 2,290; 2,287; 2,935; 2,694 \text{ \AA}$).

Клинкерные минералы C_3A и C_4AF взаимодействуют с карбонатами кальция и магния, входящими в состав отходов обогащения полиметаллических руд с образованием комплексных соединений гидрокарбоалюминатов $3CaO \cdot Al_2O_3 \cdot CaCO_3 \cdot 11H_2O$; $3CaO \cdot Al_2O_3 \cdot MgCO_3 \cdot 11H_2O$ и метастабильного аналога эттрингита $3CaO \cdot Al_2O_3 \cdot CaCO_3 \cdot 31H_2O$, идентифицированных рентгенофазовым анализом в продуктах гидратации исследуемых цементов.

Образование этих соединений способствует упрочнению структуры, повышению прочности цементного камня и коррозионной стойкости. Повышенное количество химически связанной воды в составе

гидрокарбоалюминатов и присутствие сульфата бария, вводимого с отходами обогащения полиметаллических руд, повышают защитные свойства разработанных композиционных цементов от гамма и рентгеновского излучения.

Выполненные исследования позволяют рекомендовать использование отходов обогащения полиметаллических руд в качестве минеральной добавки к клинкеру при его помоле, что открывает такие возможности как: получение марочной прочности, превышающей прочность контрольных образцов на ПЦ - М400 Д0 за счет образования гидрокарбоалюминатов и гидрокарбоалюмоферритов кальция; повышение защитных свойств бетона от радиоактивных воздействий за счет содержания химически связанной воды, являющейся замедлителем нейтронов и сульфата бария; улучшение экологической обстановки региона за счет сокращения клинкерной составляющей в цементе, уменьшения количества CO_2 , выделяющегося при обжиге клинкера; снижение себестоимости портландцемента за счет сокращения энергоемкой клинкерной составляющей.

Литература

1. Введенский В.Г. Эколого-экономическая эффективность использования отходов // Комплексное использование минерального сырья. 1978, №3. С 59-66
2. Классен В.К. Энерго- и ресурсосбережение при производстве цемента // В.К. Классен, В.И.Шубин// материал Пмеждународного совещ. По химии и технологии цемента. –М. 2000. – Т.1 – с. 133-142
3. Дмитриев А.М., Юдович Б.Э., Зубехин С.А. Цементная промышленность и экология //Докл. Междунар. конференции «Промышленность стройматериалов». Белгород. 1997. 4.1. с. 45-50
4. Мчедлов-Петросян О.П. Эффективность введения известняка в пуццолановые и шлаковые цементы / О.П. Мчедлов-Петросян, К.Б. Тандилова, М.Р. Торозова // Цемент, 1991, №4; с. 8-10.
5. Тимашев В.В., Колбасов В.М. Свойства цементов с карбонатными добавками // Цемент, 1981, №10, С. 10-12.
6. Утениязова Г.К., Искендеров А.М., Атакузиев Т.А. О влиянии карбонатов кальция на свойства цементов // Журнал ДАН РУЗ, 2006, №2, с. 60-62. Теория и практика композиционных строительных материалов. Республиканская научно-техническая конференция. – Т.: ТАСИ, 2008, с. 20-22.
7. Худякова Т.М., Вернер В.Ф., Гаспарян Е.В. Техногенные отходы – сырьевая база цементного производства // Наука и образование Южного Казахстана. – 2003. - №32. – с.185-188.

Түйін

Бұл мақалада полиметаллды кендердің техногенді қалдықтарын пайдалана отырып, композициалы тұтастырғышты алу бойынша зерттеулері көрсетілген. Алынған нәтижелер беріктігі жоғарылатылған және арнайы қасиеттері бар композициалы цемент алу үшін жергілікті техногенді шикізатты қоспа ретінде пайдалану мүмкіндігі көрсетілген.

Summary

In this article the results of investigations of production composite cement with using waste ores are shown. The have gotten results showed the possibility of using local waste ores as an additional material to produce the cement with more high strength and some special property.

Б.Т.Таймасов¹ - д.т.н., проф., **И.Планк**² – профессор, **Маркус Р.Мейер**² – докторант,
А.Ж.Альжанова¹ – к.т.н., доцент, **А.Р.Калтай**¹ - магистрант

¹ЮКГУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

²Технический университет Мюнхена, г. Мюнхен, Германия

ПРОЦЕССЫ КЛИНКЕРООБРАЗОВАНИЯ В МАЛОЭНЕРГОЕМКИХ СЫРЬЕВЫХ СМЕСЯХ НА ОСНОВЕ ОТХОДОВ УГЛЕДОБЫЧИ

Аннотация: Около половины общего объема цемента в Казахстане производится по топливоемкому мокрому способу производства, при котором расход топлива на обжиг клинкера составляет 220 – 240 кг/т. Расход топлива при сухом способе составляет 110 – 120 кг/т клинкера. Доля топлива в себестоимости цемента составляет до 30-45 %, электроэнергии - 12-17 %, а в себестоимости клинкера доля затрат на топливо и электроэнергию еще выше. Поэтому проблема снижения расхода топлива на процесс обжига является актуальной.

В работе в качестве сырья для получения клинкеров общестроительных и специальных цементов были изучены сырьевые материалы цементного завода «Стандарт Цемент», а также нетрадиционные материалы и отходы промышленности – тефритобазальт, отходы угледобычи ленгерских шахт и свинцовый шлак. Изучены химический и минералогический состав материалов. Установлено, что на исследованном сырье возможно получение цементных клинкеров по малоэнергоемким технологиям. Разработаны малоэнергоемкие составы сырьевых смесей. Исследованы процессы обжига клинкеров при 1300, 1350 и 1400 °С. Процессы клинкерообразования в разработанных сырьевых смесях завершаются при 1300-1350 °С, что позволит снизить расход топлива и увеличить производительность печей.

Ключевые слова: клинкер, известняк, отход угледобычи, тефритобазальт, клинкерообразование, модули, топливо, расход сырья.

Выпуск портландцемента (ПЦ) ежегодно возрастает. Мировое производство цемента достигло 4,3 млрд. тонн. Цемент – энергоемкий продукт. На выпуск 1 т цемента затрачивается около 5 т различных материалов: сырья, добавок, топлива, воды, воздуха, смазочных и огнеупорных материалов, мелющих тел и т.д. Расход топлива на обжиг клинкера при мокром способе составляет 220 – 240 кг/т, при сухом - 110 – 120 кг/т клинкера. В Казахстане не развито потребление альтернативного топлива и утилизация отходов промышленности для получения клинкера. Это приводит к постепенному истощению запасов невозобновляемых источников топлива и качественного сырья. Анализ себестоимости цементов показывает, что доля топлива составляет до 30-45 %, электроэнергии - 12-17 %, а в себестоимости клинкера доля затрат на топливо и электроэнергию еще выше. Поэтому проблема снижения расхода топлива на процесс обжига является актуальной [1,2].

На наш взгляд, проблема энергосбережения в производстве цементного клинкера наиболее эффективно может решаться в нескольких направлениях, в том числе:

- использование в качестве сырьевых материалов техногенных продуктов, прошедших тепловую обработку в основном процессе и содержащих некарбонатную известь, например доменные шлаки, золошлаки и др.;

- использование отходов угледобычи и углеобогащения, содержащих в своем составе некоторое количество несгоревшего угля;

- использование в качестве сырьевых материалов магматических пород, позволяющих снизить температуру процессов клинкерообразования;

- использование техногенных продуктов оказывающих минерализующее действие на процесс спекания клинкера [3-7].

Нами разработаны малоэнергоемкие составы сырьевых смесей, где вместо традиционного глинистого компонента предлагается использовать отходы угледобычи угольных шахт г. Ленгер и магматическую породу - тефритобазальт, вместо дефицитных пиритных огарок – свинцовые шлаки.

Тефритобазальт, ввиду значительного содержания оксидов кремния и железа полностью заменяет глинистый компонент, а также частично или полностью заменяет дефицитную корректирующую добавку – пиритные огарки. Тефритобазальты являются высокорекреационноспособными магматическими породами, позволяющими снизить температуру обжига клинкера на 50 – 100 °С [6]. Свинцовый шлак содержит до 40 % оксидов железа и может заменить корректирующую добавку.

Таблица 1-Химический анализ сырьевых материалов и отходов

Материал	Химический состав, масс.%							
	SiO ₂	Al ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃	CaO	MgO	SO ₃	ппп	сумма
Известняк	3,87	1,04	0,57	52,83	0,88	0,10	40,71	100,00
Огарки	17,81	4,25	62,23	4,21	3,71	-	7,79	100,00
Свинцовый шлак	25,94	6,44	37,25	14,71	6,15	0,04	0,1	90,63
Тефритобазальт	45,54	10,7	8,53	10,66	6,95	0,2	7,92	90,50
Отход угледобычи	55,50	10,6	2,01	3,21	0,7	0,79	24,08	96,89

Шлаки свинцового производства образуются в цветной металлургии в большом количестве. Так, при выплавке 1 т цветного металла выход шлака, в зависимости от способа производства, составляет от 10-20 до 50 т. На заводах цветной металлургии в отвалах и хранилищах накоплены десятки миллионов тонн шлаков, наносящих непоправимый урон окружающей среде и здоровью людей. В отвалах Шымкентского свинцового завода находится несколько миллионов тонн шлаков. Поэтому их утилизация в качестве сырья и добавок при получении портландцементного клинкера имеет важное технологическое и экологическое значение. Шлаки представляют собой мелкий гранулированный материал черного цвета с размером зерен в основном 0,25-3 мм, состоят в основном из фаялита Fe₂SiO₄, мелилита, вюстита, небольших количеств сульфидов железа, свинца и меди, цинковой шпинели [8].

Отходы угледобычи состоят из глинистых, карбонатных и других распространенных минералов и углерода. Химический состав минералов близок к составу сырьевой смеси для получения цементного клинкера. Углерод, содержащийся в отходах, способствует интенсификации процесса помола сырьевых материалов, снижению удельного расхода электроэнергии на измельчение, выделению дополнительного тепла, и соответственно, экономии топлива и энергосбережению при обжиге клинкера. Отходы угледобычи представлены, в основном, глинистыми минералами (галлуазит, каолинит, монтмориллониты и др.), кварцем, полевыми шпатами, кальцитом, горючими включениями.

Химический анализ известняка ТОО «Стандарт Цемент» и отходов приведен в таблице 1.

Выполнено несколько серий расчетов трехкомпонентных сырьевых смесей на основе природного сырья, используемого в ТОО «Стандарт Цемент», нетрадиционного сырья и отходов промышленности.

Были подобраны составы следующих трех- и четырехкомпонентных сырьевых смесей:

- Известняк + отход угледобычи + огарки;
- Известняк + отход угледобычи + свинцовый шлак;
- Известняк + (отход угледобычи + тефритобазальт 1:1) + огарки;
- Известняк + (отход угледобычи + тефритобазальт 1:1) + свинцовый шлак.

При подборе составов сырьевых смесей коэффициент насыщения изменяли от 0,85 до 0,95, силикатный модуль от 2,0 до 3,0. При этом величина глиноземного модуля изменяется в зависимости от вида компонентов, силикатного модуля и КН от 0,9 до 3,87.

В 1 серии сырьевых смесей «Известняк + отход угледобычи + огарки» содержание углеотходов составляет 20-23 %. При этом в состав сырьевой смеси вносится 3 - 4 % угля. Это позволит снизить расход топлива на обжиг клинкера в печи. Содержание огарок составляет 0,8-2,7 %. Повышение величины силикатного модуля от 2,2 до 2,7 приводит к постепенному снижению доли пиритных огарок от 2,69 до 0,49 %. Глиноземный модуль возрастает от 0,97 до 1,51. Содержание

Таблица 2-Минералогический состав клинкеров на основе четырехкомпонентных сырьевых смесей (Известняк стандарт цемент+ (отход угледобычи + тефритобазальт 1:1)+ свинцовый шлак) и их пригодность для получения специальных цементов

Смеси	Состав сырьевой смеси, мас.			Удельный расход сырья, т/т клинкера			КН	Модули		Минералогический состав клинкера мас. %				Пригоден для получения клинкера		
	Известняк	Отход + тефрито-базальт	Свинцовый шлак	Известняк	Отход + тефрито-базальт	Свинцовый шлак		n	p	C ₃ S	C ₂ S	C ₃ A	C ₄ AF	Сульфатостойкого ПЦ	Сульфатостойкого ПЦ с миндобавк	Сульфатостойкого ШПЦ и дорожно ПЦ
1	73,70	19,57	6,73	1,102	0,293	0,101	0,85	2,0	0,82	45,21	28,02	2.94	17.99	Да	Да	Да
2	74,34	20,73	4,93	1,119	0,312	0,074	0,85	2,2	0,98	45,96	28,49	4.58	15.35	Да	Да	Да
3	75,13	22,16	2,71	1,141	0,336	0,041	0,85	2,5	1,27	46,90	29,08	6.60	12.03	Нет	Нет	Да
4	75,56	22,95	1,49	1,152	0,350	0,023	0,85	2,7	1,51	47,43	29,41	7.73	10.18	Нет	Нет	Да
5	74,92	18,63	6,45	1,126	0,280	0,097	0,90	2,0	0,83	55,85	18,15	2.92	17.41	Нет	Да	Да
6	75,55	19,74	4,71	1,143	0,299	0,071	0,90	2,2	0,98	56,75	18,45	4.50	14.83	Нет	Да	Да
7	76,32	21,1	2,57	1,164	0,322	0,039	0,90	2,5	1,27	57,88	18,82	6.46	11.61	Нет	Нет	Да
8	76,75	21,86	1,39	1,176	0,335	0,021	0,90	2,7	1,52	58,50	19,03	7.57	9.82	Нет	Нет	Да
9	75,38	18,27	6,35	1,136	0,275	0,096	0,92	2,0	0,83	59,93	14,37	2.90	17.20	Нет	Да	Да
10	76,01	19,36	4,63	1,152	0,294	0,070	0,92	2,2	0,99	60,89	14,60	4.46	14.65	Нет	Да	Да
11	76,78	20,70	2,52	1,173	0,316	0,039	0,92	2,5	1,28	62,08	14,89	6.41	11.46	Нет	Нет	Да
12	77,20	21,44	1,36	1,185	0,329	0,021	0,92	2,7	1,52	62,75	15,06	7.47	9.70	Нет	Нет	Да
13	76,06	17,74	6,20	1,149	0,268	0,094	0,95	2,0	0,83	65,88	8,85	2.86	16.90	Нет	Да	Да
14	76,68	18,81	4,51	1,166	0,286	0,069	0,95	2,2	0,99	66,91	9,00	4.40	14.38	Нет	Да	Да
15	77,44	20,12	2,45	1,187	0,308	0,037	0,95	2,5	1,28	68,20	9,18	6.32	11.24	Нет	Нет	Да
16	77,86	20,8	1,30	1,198	0,321	0,020	0,95	2,7	1,53	68,92	9,28	7.40	9.48	Нет	Нет	Да

трехкальциевого алюмината в клинкерах составляет 2-4,9 %. Эти клинкера пригодны для получения низкоалюминатных специальных сульфатостойких цементов [9].

Во 2 серии смесей традиционная железистая добавка – огарки – были заменены на свинцовые шлаки Шымкентского свинцового завода. Содержание оксида железа в шлаках ниже, чем в огарках. Поэтому процентное содержание свинцового шлака в сырьевой смеси выше и составляет 3,9-6,9 %. Аналогично 1 серии смесей повышение силикатного модуля приводит к постепенному возрастанию глиноземного модуля от 0,89 до оптимальный 1,13-1,33.

Удельный расход свинцового шлака на 1 т клинкера составляет 61-106 кг. В составе шлака содержится до 10-12 % оксида цинка, который оказывает минерализующее действие на процесс обжига клинкера. Это позволит снизить температуру обжига, повысить производительность печей и уменьшить расход топлива. Наличие в Южно-Казахстанской области трех цементных заводов: ТОО «Стандарт Цемент», АО «Шымкентцемент» и ТОО «Састобе Технолоджис» общей мощностью 3,5 млн.т позволила бы в течение некоторого времени полностью утилизировать свинцовые шлаки в технологии цемента. Таким образом был бы устранен крупный источник загрязнения окружающей среды.

В третьей серии в качестве алюмосодержащего компонента используется смесь «отход угледобычи + тефритобазальт» в соотношении 1:1, корректирующей добавкой являются огарки.

В четвертой серии огарки замены на свинцовые шлаки. Таким образом, в составе 4 – ой серии смесей содержатся три нетрадиционных компонента, которые составляют в сумме около 25 %.

Разработанные малоэнергоёмкие составы сырьевых шихт (таблица 2) позволяют комплексно решить несколько задач:

- утилизируется отход угледобычи, загрязняющий окружающую среду;
- в сырьевую смесь вносится 2-3 % несгоревшего угля, что позволит уменьшить расход топлива на обжиг клинкера;
- введение 10-11 % тефритобазальта позволит на 30-60 °С снизить температуру завершения процессов клинкерообразования. За счет этого снижается расход топлива и повышается производительность печи.

В зависимости от коэффициента насыщения и модулей удельный расход сырья на 1 т клинкера составляет 1525-1535 кг/т. Расход свинцового шлака составляет от 21 до 70 кг/т клинкера.

Установлены закономерности химико-минералогического состава клинкеров от величины КН и модулей. С повышением величины силикатного модуля независимо от КН увеличивается глиноземный модуль от $r=0,83$ до 1,52-1,53. При $КН=0,92$ содержание алита при повышении силикатного модуля возрастает от 60 до 63 %, содержание C_3A увеличивается с 1,93 до 4,88 %.

В клинкерах сульфатостойкого ПЦ и ПЦ с миндобавкой содержание C_3A ограничивается 5 %, содержание алита в сульфатостойком ПЦ должно быть не более 50 %. Как видно из таблицы 2 низкоосновные клинкера № 1 и 2 пригодны для получения сульфатостойких ПЦ, сырьевые смеси с глиноземным модулем менее 1,0 пригодны для получения сульфатостойкого ПЦ с миндобавкой, для изготовления сульфатостойкого ШПЦ и дорожного ПЦ пригодны смеси № 1-16, содержащие менее 8 % C_3A (клинкера нормированного состава) [9,10].

Выполнен обжиг нескольких серий малоэнергоёмких сырьевых смесей с использованием отходов углеобогащения, тефритобазальтов и свинцового шлака. Обжигаемость сырьевых смесей сравнивалась со смесью №1, где в качестве корректирующей добавки использовались пиритные огарки (таблица 3).

В 1 серии сырьевых смесей (№2 и 3) замена огарок свинцовыми шлаками ускоряет процессы клинкерообразования. Усвоение CaO завершается при температуре 1350 °С, что на 100 °С ниже, чем в контрольной смеси №1.

В сырьевых смесях, содержащих отходы угледобычи и тефритобазальт в соотношении 1:1 процессы клинкерообразования завершаются при температуре 1350 °С, содержание CaO свободной составляет 1,39-1,85 %. В сырьевой смеси №8 с силикатным модулем 2,0 полное усвоение CaO завершается при 1300 °С.

В разработанных малоэнергоёмких сырьевых смесях замена огарок свинцовыми шлаками в количестве 2,5-5 % оказывает минерализующее действие на процессы образования клинкерных минералов, спекание клинкеров завершается при пониженных температурах, содержание несвязанной CaO понижается. Тефритобазальт, вводимый в количестве 9-11 % также способствует ускорению процессов минералообразования вследствие появления жидкой клинкерной фазы при пониженных температурах. В целом это приводит к ускорению процессов обжига и завершению клинкерообразования при температурах на 100-150 °С ниже, чем в традиционных сырьевых смесях, обжигаемых при 1450 °С. Введение в сырьевые смеси 9-11 % отходов угледобычи лентерских шахт, содержащих до 20-22 % угля, позволит дополнительно на 3-4 % снизить расход форсуночного топлива при обжиге клинкера.

Таблица 3-Усвоение CaO в энергосберегающих сырьевых смесях на основе отходов промышленности (Известняк стандартцемент + (отход угледобычи + тефритобазальт 1:1)+ свинцовый шлак)

Смеси	Состав сырьевой смеси, мас.%					КН	Модули		Содержание CaO свободной, %, при температуре обжига, °C		
	Известняк	Отход угледобычи	Огарки	Отход угледобычи +тефритобазальт (1:1)	Свинцовый шлак		п	р	1300	1350	1400
1	78,11	18,92	2,98	-	-	0,92	2,5	1,09	10,22	5,38	3,29
2	76,93	18,03	-	-	5,05	0,90	2,5	1,13	5,94	1,74	1,30
3	77,37	17,68	-	-	4,94	0,92	2,5	1,13	7,12	1,62	1,54
4	76,67	-	1,50	21,83	-	0,90	2,5	1,26	3,04	1,85	1,54
5	77,12	-	1,47	21,41	-	0,92	2,5	1,26	2,64	2,08	1,65
6	75,13	-	-	22,16	2,71	0,85	2,5	1,27	2,24	0,93	0,56
7	76,32	-	-	21,1	2,57	0,90	2,5	1,27	2,51	1,39	1,07
8	75,38	-	-	18,27	6,35	0,92	2,0	0,83	1,18	1,04	0,61
9	76,78	-	-	20,70	2,52	0,92	2,5	1,28	2,77	1,77	1,25
10	77,44	-	-	20,12	2,45	0,95	2,5	1,28	3,82	1,85	1,42

Таким образом, установлена возможность энергосберегающего получения цементных клинкеров из сырьевых смесей, содержащих отходы угледобычи лентерских шахт, тефритобазальты и свинцовые шлаки. Процессы клинкерообразования завершаются при 1300-1350 °C. Это позволит снизить расход топлива на обжиг и уменьшить выбросы CO₂ и NO_x в атмосферу.

Литература

1. Таймасов Б.Т. Химическая технология вяжущих материалов 1 том: Учебник. – Алматы: Эверо, 2015. – С.262-274.
2. Ракишев Б.Р., Дауренбекова А.Н. Надежная база для развития промышленности строительных материалов Казахстана // Проблемы и пути инновационного развития горно-металлургической отрасли. Сборник статей Международ. НТК. – Алматы: 2014.- С.101-104.
3. Классен В.К., Борисов И.Н., Мануйлов В.Е. Техногенные материалы в производстве цемента: монография. – Белгород: Изд-во БГТУ, 2008. – С.17-31.
4. Taimasov B.T., Borisov I.N.², Hudyakova T.M.¹, Alzhanova A.Zh.¹, Dauletayarov M.S.¹, Zhanikulov N.N.¹ Research of a dependence of a Chemical mineralogical Composition of special cements' clinkers from a kind of raw material and modular characteristics. INTERNATIONAL CONFERENCE OF INDUSTRIAL TECHNOLOGIES AND ENGINEERING. 2015. –P.129-136.
5. Taimasov, B.T.; Khudyakova, T.M.; Alzhanova, A. Zh. ; Gapparova, K.M. Research of roasting processes and a microstructure of the clinkers from non-traditional raw materials and industrial waste products / Ibaasil 19. internationale Baustofftagung. 12.-17. September 2015. Weimar. Bunderepublik Deutshtland. - P. 389-397.
6. Таймасов Б.Т., Альжанова А.Ж., Даулетияров М.С., Жаникулов Н.Н., Сейтказиева Л.А. Подбор и исследование сырьевых материалов и отходов для получения клинкеров специальных цементов // Научные труды ЮКГУ им. М.Ауэзова. № 3 (34). 2015. –С. 31-36.
7. ГОСТ Р54194-2010. Ресурсосбережение. Производство цемента. Наилучшие доступные технологии повышения энергоэффективности. 2010.
8. Горшков В.С., Тимашев В.В., Савельев В.Г. Физико-химические методы исследования вяжущих веществ. - М.: Высшая школа, 1981. – С.235-242.
9. ГОСТ 22266-94 Цементы сульфатостойкие. Технические условия. Введ. 1996-01-01.-М.: Госстандарт России: Изд-во стандартов, 1996. – 13 с.
10. ГОСТ 10178-85 Портландцемент и шлакопортландцемент. Технические условия. Введ. 1998-10-01.-М.: Госстандарт России: Изд-во стандартов, 1998. – 14 с.

Түйін

Бұл жұмыста жалпықұрылыс, сульфатқа төзімді және жолға төсейтін портландцемент клинкерін алу үшін шикізат ретінде Стандарт Цемент зауытының әктасы, сонымен қатар дәстүрлі емес материалдар және өндіріс қалдықтары – тефритобазальттар, қорғасын шлағы және көмір өндірісінің қалдықтары пайдаланылды. Материалдардың химия-минералогиялық құрамы зерттелді. Энергия үнемдейтін шикізат қоспалардың құрамы зерттеп анықталды. Шикізат қоспалар 1300, 1350 және 1400 °C күйдіріліп клинкерпайда болу процестері зерттелді. Энергия үнемдейтін шикізат қоспалардың күйдіру процесі 1300-1350 °C аяқталады, бос СаО мөлшері 1,18-1,77 % құрайды, бұл күйдіруге жұмсалатын отын шығынын төмендетуге, айналмалы нештің өнімділігін жоғарылатуға мүмкіндік береді.

Summary

In this work as raw materials for receiving clinkers of all construction and special cements have been studied raw materials of cement plant «Standard Cement», and also nonconventional materials and wastes of the industry tefritobasalt, coal mining waste the Lenger of mines and lead slag. Are studied chemical and mineralogical composition of materials. It is found that on the researched raw materials perhaps receiving cement clinkers on low power intensive to technologies. Low power intensive compositions of raw materials mixes are developed. Processes of roasting of clinkers at 1300, 1350 and 1400 °C are investigated. Process of clinker formation in the developed raw mixes come to the end at 1300-1350 °C, that will allow to cut fuel consumption and to increase productivity of furnaces.

УДК 604.6

A.M. Shymyrbekova – senior teacher,
S. Mekhitbayeva, S. Sikymbayeva – students of the group ChT13-5r
M.Auezov SKSU, Shymkent

**GENETICALLY MODIFIED ORGANISMS (GMOS):
TRANSGENIC CROPS AND RECOMBINANT DNA TECHNOLOGY**

Annotation: People have been altering the genomes of plants and animals for many years using traditional breeding techniques. Artificial selection for specific, desired traits has resulted in a variety of different organisms, ranging from sweet corn to hairless cats. But this artificial selection, in which organisms that exhibit specific traits are chosen to breed subsequent generations, has been limited to naturally occurring variations. In recent decades, however, advances in the field of genetic engineering have allowed for precise control over the genetic changes introduced into an organism. Today, we can incorporate new genes from one species into a completely unrelated species through genetic engineering, optimizing agricultural performance or facilitating the production of valuable pharmaceutical substances. Crop plants, farm animals, and soil bacteria are some of the more prominent examples of organisms that have been subject to genetic engineering.

Key words: environmental stressors, antibody, biodegrades, transplant tissues, vaccine, antibiotic-resistant genes, recombinant proteins, male-sterile plant.

Agricultural plants are one of the most frequently cited examples of genetically modified organisms (GMOs). Some benefits of genetic engineering in agriculture are increased crop yields, reduced costs for food or drug production, reduced need for pesticides, enhanced nutrient composition and food quality, resistance to pests and disease, greater food security, and medical benefits to the world's growing population. Advances have also been made in developing crops that mature faster and tolerate aluminum, boron, salt, drought, frost, and other environmental stressors, allowing plants to grow in conditions where they might not otherwise flourish. Other applications include the production of non-protein (bio-plastic) or nonindustrial (ornamental plant) products. A number of animals have also been genetically engineered to increase yield and decrease susceptibility to disease [1].

The pharmaceutical industry is another frontier for the use of GMOs. In 1986, human growth hormone was the first protein pharmaceutical made in plants (Barta *et al.*, 1986), and in 1989, the first antibody was produced (Hiatt *et al.*, 1989). Both research groups used tobacco, which has since dominated the industry as the most intensively studied and utilized plant species for the expression of foreign genes (Ma *et al.*, 2003). As of 2003, several types of antibodies produced in plants had made it to clinical trials. The use of genetically modified animals has also been indispensable in medical research. Transgenic animals are routinely bred to carry human genes, or mutations in specific genes, thus allowing the study of the progression and genetic determinants of various diseases [2].

Many industries stand to benefit from additional GMO research. For instance, a number of microorganisms are being considered as future clean fuel producers and biodegrades. In addition, genetically modified plants may

someday be used to produce recombinant vaccines. In fact, the concept of an oral vaccine expressed in plants (fruits and vegetables) for direct consumption by individuals is being examined as a possible solution to the spread of disease in underdeveloped countries, one that would greatly reduce the costs associated with conducting large-scale vaccination campaigns. Work is currently underway to develop plant-derived vaccine candidates in potatoes and lettuce for hepatitis B virus (HBV), enterotoxigenic *Escherichia coli* (ETEC), and Norwalk virus. Scientists are also looking into the production of other commercially valuable proteins in plants, such as spider silk protein and polymers that are used in surgery or tissue replacement (Ma *et al.*, 2003). Genetically modified animals have even been used to grow transplant tissues and human transplant organs, a concept called xenotransplantation. The rich variety of uses for GMOs provides a number of valuable benefits to humans, but many people also worry about potential risks [3].

Despite the fact that the genes being transferred occur naturally in other species, there are unknown consequences to altering the natural state of an organism through foreign gene expression. After all, such alterations can change the organism's metabolism, growth rate, and/or response to external environmental factors. These consequences influence not only the GMO itself, but also the natural environment in which that organism is allowed to proliferate. Potential health risks to humans include the possibility of exposure to new allergens in genetically modified foods, as well as the transfer of antibiotic-resistant genes to gut flora [4].

Horizontal gene transfer of pesticide, herbicide, or antibiotic resistance to other organisms would not only put humans at risk, but it would also cause ecological imbalances, allowing previously innocuous plants to grow uncontrolled, thus promoting the spread of disease among both plants and animals. Although the possibility of horizontal gene transfer between GMOs and other organisms cannot be denied, in reality, this risk is considered to be quite low. Horizontal gene transfer occurs naturally at a very low rate and, in most cases, cannot be simulated in an optimized laboratory environment without active modification of the target genome to increase susceptibility (Ma *et al.*, 2003).

In contrast, the alarming consequences of vertical gene transfer between GMOs and their wild-type counterparts have been highlighted by studying transgenic fish released into wild populations of the same species (Muir & Howard, 1999). The enhanced mating advantages of the genetically modified fish led to a reduction in the viability of their offspring. Thus, when a new transgene is introduced into a wild fish population, it propagates and may eventually threaten the viability of both the wild-type and the genetically modified organisms.

One example of public debate over the use of a genetically modified plant involves the case of Bt corn. Bt corn expresses a protein from the bacterium *Bacillus thuringiensis*. Prior to construction of the recombinant corn, the protein had long been known to be toxic to a number of pestiferous insects, including the monarch caterpillar, and it had been successfully used as an environmentally friendly insecticide for several years. The benefit of the expression of this protein by corn plants is a reduction in the amount of insecticide that farmers must apply to their crops. Unfortunately, seeds containing genes for recombinant proteins can cause unintentional spread of recombinant genes or exposure of non-target organisms to new toxic compounds in the environment [5].

Another concern associated with GMOs is that private companies will claim ownership of the organisms they create and not share them at a reasonable cost with the public. If these claims are correct, it is argued that use of genetically modified crops will hurt the economy and environment, because monoculture practices by large-scale farm production centers (who can afford the costly seeds) will dominate over the diversity contributed by small farmers who can't afford the technology. However, a recent meta-analysis of 15 studies reveals that, on average, two-thirds of the benefits of first-generation genetically modified crops are shared downstream, whereas only one-third accrues upstream (Demont *et al.*, 2007). These benefit shares are exhibited in both industrial and developing countries. Therefore, the argument that private companies will not share ownership of GMOs is not supported by evidence from first-generation genetically modified crops.

Proponents of the use of GMOs believe that, with adequate research, these organisms can be safely commercialized. There are many experimental variations for expression and control of engineered genes that can be applied to minimize potential risks. Some of these practices are already necessary as a result of new legislation, such as avoiding superfluous DNA transfer (vector sequences) and replacing selectable marker genes commonly used in the lab (antibiotic resistance) with innocuous plant-derived markers (Ma *et al.*, 2003). Issues such as the risk of vaccine-expressing plants being mixed in with normal foodstuffs might be overcome by having built-in identification factors, such as pigmentation, that facilitate monitoring and separation of genetically modified products from non-GMOs. Other built-in control techniques include having inducible promoters (e.g., induced by stress, chemicals, etc.), geographic isolation, using male-sterile GMOs benefit mankind when used for purposes such as increasing the availability and quality of food and medical care, and contributing to a cleaner environment. If used wisely, they could result in an improved economy without doing more harm than good, and they could also make the most of their potential to alleviate hunger and disease worldwide. However, the full potential of GMOs cannot be realized without due diligence and thorough attention to the risks associated with each new GMO on a case-by-case basis.

4. References

1. Barta, A., *et al.* The expression of a nopaline synthase-human growth hormone chimaeric gene in transformed tobacco and sunflower callus tissue. *Plant Molecular Biology* **6**, 347–357 (1986)

2. Beyer, P., et al. Golden rice: Introducing the β -carotene biosynthesis pathway into rice endosperm by genetic engineering to defeat vitamin A deficiency. *Journal of Nutrition* **132**, 506S–510S (2002)
3. Demont, M., et al. GM crops in Europe: How much value and for whom? *EuroChoices* **6**, 46–53 (2007)
4. Devlin, R., et al. Extraordinary salmon growth. *Nature* **371**, 209–210 (1994)
5. Devos, Y., et al. Ethics in the societal debate on genetically modified organisms: A (re)quest for sense and sensibility. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics* **21**, 29–61 (2007) doi:10.1007/s10806-007-9057-6

Түйін

Бұл мақала молекулалық биология және молекулалық генетиканың ең маңызды жетістіктерінің бірі гендік-инженерлік технология дамуын қарастырады. Бұл технологиялар трансгенді организмдердің кең ауқымды жалпы биологиялық жолдарын шешуде кеңінен пайдаланылатын іргелі ғылымның тұрақты мәселесі.

Резюме

Эта статья рассматривает развитие генно-инженерных технологий — одно из важнейших достижений молекулярной биологии и молекулярной генетики. Эти технологии нашли постоянную «прописку» в фундаментальной науке, где трансгенные организмы активно используются при решении широчайшего спектра общебиологических проблем.

ИНФОРМАТИКА, IT – ТЕХНОЛОГИЯСЫ ИНФОРМАТИКА, IT-ТЕХНОЛОГИИ

Ж.Қ. Базарбаев., О.З. Сембиев
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ҚОЛЖАЗБАЛЫҚ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ ЖАЗЫЛҒАН МӘТІНДЕРДІ ТАНУ ӘДІСТЕРІ

Аңдатпа: Бұл мақалада қолжазбалық қазақ әріптерін машиналық танудың маңыздылығы, қазіргі жағдайы қарастырылған. Қолжазбалық қазақ тіліндегі мәтінді тануға математикалық қойылымдар мен шешу жолдары берілген. Образдарды тану кезінде белгілерін ажырату арқылы кластарға жіктеудің қарапайым шешімдері көрсетілген. Есептеу техникасында образдарды тану бойынша кластерлеу, оқыту жүйелерінің негізгі бағыттары евклидтік кеңістікте қарастырылған.

Кілттік сөздер: қол жазба мәтін, жасанды нейрон желілері, тану жүйелері, мәтінді тану, әріпті тану.

Ғылымдардың дамуы ХХІ ғасыр адамзат үшін үлкен ғылыми техникалық жаңалықтардың ашылуы мен инновациялық (жаңа) кезеңге өткенін көрсетті. Есептеу техникасының кең таралуы мен жылдам дамуы өзі өңдеп шығарған ақпаратты қайта тануға мүмкіндік берді. Машиналық танудың әдістерін дамыту - компьютерлік есептердің орындалуын түрлендіріп, ақпаратты қайта сапалы өңдеу деңгейін арттырады. Мысалы ретінде медицина саласында машиналық тану үлкен жетістіктерге жетті.

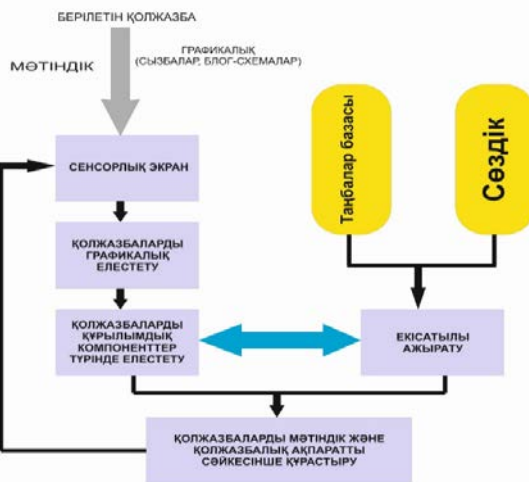
Тану жүйелерінің негізгі қолданыстағы салалары:

- OCR (Optical character recognition)- таңбаларды оптикалық тану жүйесі;
- Адамның саусақ іздерін тану (криминалистика);
- Роботтық техниканың көру жүйесі;
- Биомедицина саласы;
- Техникалық мониторинг және басқару жүйелері және т.б.

Машиналық тану - сан алуанды образдарды танитын болса, оған үйрету функцияларын енгізу маңызды. Келер 20-30 жылда кез-келген салада машина тануды өзін-өзі үйрету жүйесімен есептерді шешетін жасанды сана жүйесі құрылады деп күтілуде. Жасанды сана жүйесінде кескіннен образдарды сапалы тану – қабылдау, қорытындылау, нәтежие шығаруына ықпалы күшті.

Үйрену функциясы биологиялық денелерге тән құбылыс болғанымен, математика саласында белгілі образ типтеріне жасанды нейрон желілеріне моделдер жасалған. Жалпы алғанда, машинада тану функцияларын шешу жолдарын математикалық қойылымдарда жүйелеу, есептеп шешу – компьютерде бағдарламаның жасалу жолдарын, бағдарлама алгоритмдерін дұрыс орындауына тікелей қатысты. Объектілерді тану мәселесі (анығырақ ажырату) келесідегідей өрбиді. Объектілерді (мысалы қолжазба әріптер) көптеген кластардың біреуіне кіретін $C=\{C_1, \dots, C_q\}$ және қай кластың ішінде орналасатындығын кодтаудың біршама әдістері бар. Кез-келген объектілердің және қаралып жатқан объектілерге қатысы жоқ болған жағдайда да қай класқа жататынын анықтайтын алгоритм құрастыру керек [1].

Тану сапасы алдын ала дайындалған ұқсас объектілерден ажырату қателігі арқылы бағаланады. Белгілерді алу, каллиграфиялық баға, объектіні тану, шешім қабылдаудың дәстүрлі жүйесі 1-суретте көрсетілген.

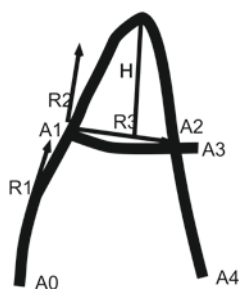

1-СУРЕТ – Каллиграфиялық бағалау жүйесінің архитектурасы

Белгілерді ажырату – кіріс объектілердегі тек ықпалы жоғары ақпараттың басымды қолданатын, кластарға бөлуге әсері төмен, бірізді, шағын және ыңғайлы түрлендіру үлгісі. Объектіні евклидтік кеңістікте R_d , яғни шағын белгіленген (текше, сфера, доп түрінде) елестету анағұрлым сәтті. Өлшемдік d сәтті сапалы тану үшін жеткілікті үлкен және сәтті жылдам тану үшін жеткілікті кішкене болу керек – шынайы бұл бірнеше ондықты қамтиды. Белгілерді ажырату әдісі объектінің табиғаты және бастапқы кодталуына тәуелді, және қолмен таңдалады.

Объектіні тану – сәйкесінше таңдалған кластарға $C_1, \dots, C_q$, белгілердің кеңістігін ажырататын алгоритм. Танудың немесе кластардың түрлерін ажырататын негізгі 3 әдіс бар: шаблондар, белгілер арқылы және құрылымдық.

Шешім қабылдау – бұл интерпретациялық есептеу мүмкіндіктерімен, қолмен түзілетін және кіріс объектілердің табиғатына, белгілер кеңістігіне, оқыту деректеріне тәуелді емес рәсімдер(процедура) жиыны. Қолжазбалық мәтіндерді тану үшін заманауи интеллектуалды жүйеде нейрондық желілер қолданады.

2-СУРЕТ – образдың белгілерін ажырату

Мысалы, 2-суретте бірқатар топологиялық белгілер көрсетілген. Жазбада арнайы бес нүктесі бар – a_0, a_1, a_2, a_3, a_4 . Жазбаның a_1 нүктесінде келесі белгілер көрсетілген: R_1 a_1 нүктесіне қарай, R_2 a_1 нүктесінен жоғары қарай, R_3 келесі нүктеге a_2 бағытталған векторлар. H өлшемі a_1 және a_2 нүктелерінің арасында тік сызықтың майысу ұзақтығын көрсетеді.

Келтірілген жазбада нүктелер санымен белгілер сегізге тең. Объектілердің әр түрлі болуына байланысты олардың топологиялық кодтары да әр түрлі болады.

Әдісті оқыту алдын ала дайындалған топологиялық кодтармен тану үшін тармақтар құрастыру керек. Шамалы жақсы нәтижелерге жеткізетін тармақтарды құрастырудың қарапайым әдісін қарастырайық.

Көптеп көрсетілген таңба аттарын топологиялық кодқа әр қайсысын жеке-жеке оқытамыз. Әр таңбаның өзіне тиесілі белгілерін анықтайтын анализ жасаймыз $p[i], i=1, \dots, N$ N -қарастырылып жатқан топологиялық кодтың белгілер саны. A таңбасына көптеген мәнді белгілерін A_i мәнін сайлаймыз. Онда әрбір i белгі $0 < i \leq N$, таңба белгілері $A_i \quad A_i = A_{i1} \cap A_{i2} \cap \dots \cap A_{im}, A_{ij} = \{x \mid \text{muicmi } R : S_{ij} < x < e_{ij}\},$

$im-i$ және A үшін осылай көрсетеміз.

Егер A және Θ таңбалары үшін бірдей белгілер болса, онда келіспеушілікті шешеміз. Тек A таңбасы үшін ғана тиісті белгілерді A' , басқа таңбаларда кездесетін белгілерді A'' белгілейміз және келесідегідей мәндер аламыз.

$$A = A' \cap A'',$$

$$A_j - A_j' \cap A_j'',$$

$$\text{Мұндағы } A_j' = A_{j1} \cap A_{j2} \cap \dots \cap A_{jk}, A_j'' = A_{jk+1} \cap A_{jk+2} \cap \dots \cap A_{jm}, 0 < k, m_j.$$

Дәл осы рәсім қайталанады, әртүрлі таңбалар үшін келіспеушіліктер шешіледі. Әрине әрқашан келіспеушіліктерді тиімді шешу мүмкін емес, бірақ тану кезінде бірнеше баламалар көрсетіледі. Шешім шығарушы баламалар белгілердің мәндеріне және келіспеушілік көп кездесетін таңбалардың көрсетілуіне тікелей байланысты. Сонымен тану тармақталған түрде көрінеді, ал тану ағашы топологиялық кодтармен таңдалады.

Қазақ әріптерін тануға бағдарламалық құрылым

Әріптер жоғарыда көрсетілген әдістермен оқытылып, белгілері Хэмминг, евклидтік кеңістікте өлшемдері бойынша бір біріне қаншалықты ұқсамайтындығы анықталады. Мысалы, мәтіндегі әріптерді 6 не 7 топқа бөледі, ең оптималды сәйкес келетін әріптерге салыстыруға жіберіледі [4].

Әріптерді тану үшін басқа модульде алдын ала нейрон желілері арқылы үйрету процесі жүреді. Бірақ бізге керек қазақ тіліндегі сөздердің қазақ алфавитіне тән таңбаларды тану мәселесі күрделірек. Бағдарлама тек латын алфавитін оқиды. Сондықтан белгілері жоғары сәйкес келетін ағылшын алфавитінің қазақ әріптерімен теңестіреміз:

Ж-Zh zh-ж

Ә-Ae ae-ә

Қ-Q қ-қ
Ө-Uo uo-ө
А-А а-а т.с.с

Оқыту әдісінен нәтежие алу

```
public void Teach(Bitmap img, Neuron correctNeuron)
{
    var vector = GetVector(img);
    for (int i = 0; i < vector.Length; i++)
    {
        vector[i] *= 10;
        correctNeuron.Weights[i] = correctNeuron.Weights[i] + 0.5 * (vector[i] -
correctNeuron.Weights[i]);
    }
}
```

Бұл модульде негізгі түріндегі әр әріпке алдын ала тағайындалған 5-6 үлгі параметрлерімен салыстырылады. 70% ұқсастық байқалса салыстыру тоқтатылып, вектор түріндегі әріп 0,5 қадамға үлкейтіп кішірейтіледі.

3-СУРЕТ – қ әріпін 5 түрлі үлгіден алу

3-суретте көрсетілген әріп 97 пайыз ұқсастықты көрсетіп, компилятор нәтежиені шығарады. Айта кететін жайт әріпті тану сенсордың қабылдау мүмкіндігі, мәтіннің көріну сапалығы т.б. жайттарға әсері бар.

Әдебиеттер

1. М. Ахметова. ПГУ им. С. Торайғырова. Функционалдық-логикалық программалау және жасанды зерде жүйелері:[оқу құралы].-Алматы:Бастау,2012.-330 б.
2. Математические методы распознавания образов. Курс лекций- Местецкий Леонид Моисеевич, 2002–2004.
3. Уоссермен Ф. Нейрокомпьютерная техника: теория и практика. Пер. с англ. Ю.А.Зуев, В.А. Точенов, 1992.
4. Абмаринко А. Принципы распознавания//Компьютер пресс. 1997-№12.

Резюме

В этой статье рассмотрено методы распознавание казахских рукописных букв, также созданы простейшие решения распознавания и классификация образов, постые методы, образы преставлены в евклидовом пространстве для обучение вычислительной технике.

Summary

In this article the methods of recognition of handwritten kazakh letters, also created a simple solution to Detect and classification of images, fasting techniques, in Euclidean space for teaching computer science

Р.П. Дубчак, Б.Б.С. Есмагамбетов
ЮКГУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

АВТОМАТИЗАЦИЯ ТЕХНОЛОГИИ ПОПУТНОГО НЕФТЯНОГО ГАЗА

Аннотация: В статье использована теория непрерывных систем автоматического управления, для разработки оптимальных схем использованы методы и модели инженерно-технического расчета, а для разработки программ управления использованы методы программирования контроллерных систем на основе разработанных алгоритмов.

Ключевые слова: Автоматизация, САУ, метод площадей, переработка газа, сепаратор, объект управления, ПНГ.

При проектировании систем регулирования технологических процессов необходимо выбрать структуру системы и дать предварительную оценку параметров регуляторов. Сведения о динамических свойствах процесса зачастую получают по данным о действующих объектах аналогичного типа или на основе аналитического описания отдельных элементов процесса. После того, как система автоматического регулирования установлена, и технологический процесс запущен, параметры регуляторов (а иногда и структуру системы) приходится уточнять.

Свойства объекта регулирования и свойства регулятора влияют на свойства системы автоматического регулирования в целом и определяют устойчивость АСР и качество её работы.

Основная задача расчета САУ – расчет значений параметров настройки регуляторов, которые позволяют получить устойчивый переходный процесс, с требуемым характером процесса регулирования (степень затухания, степень колебательности и т.д.).

Исходными данными для расчета являются математические модели динамики объектов и требования к качеству регулирования. Цель исследования САУ – проверка результатов расчета САУ, имитационное моделирование поведения замкнутой системы регулирования.

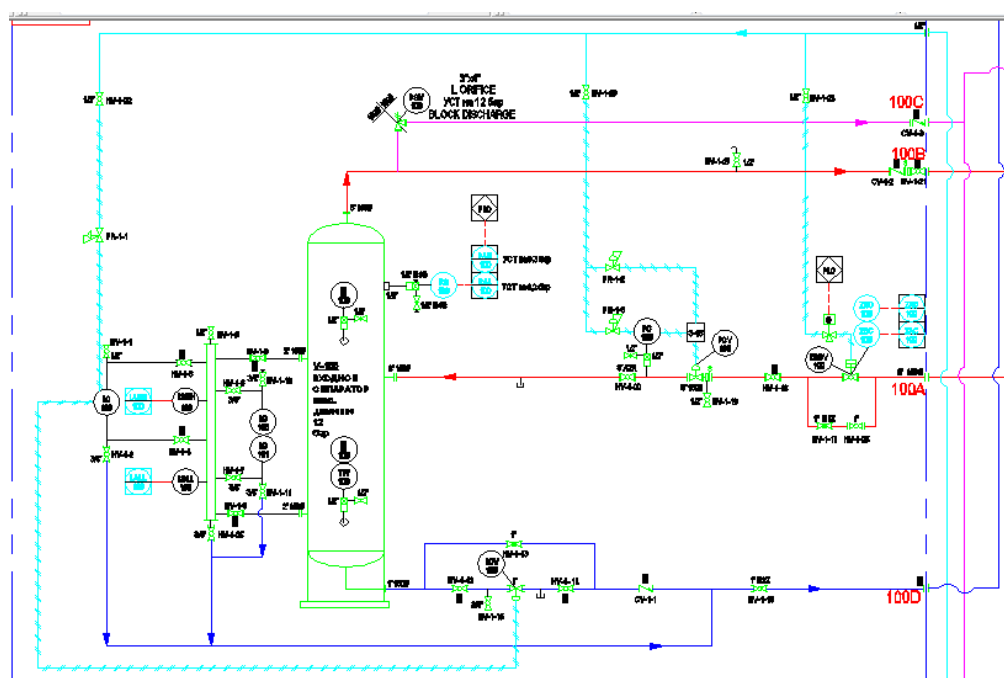

Рисунок 1 Объект автоматизации

Объектом автоматизации является сепаратор входящего газа рисунок 1. Цель автоматизации – поддержание заданных параметров давления и температуры попутного нефтяного газа.

Особенность этого сепаратора в том что, при попадании в него попутного нефтяного газа с какими либо тяжелыми примесями, типа парафина, нефти, воды, бензолов, конденсатов, прочих нефти-отходов, он автоматически отделяет газ от этих примесей, и дальше на установку поступает уже только ПНГ без жидких примесей в нем. Так же важна возможность контроля и регулирования такими параметрами как давление и

температура, что позволяет более гибко подготавливать газ для дальнейшей переработки попутного нефтяного газа.

В сепараторе входящего газа для контроля давления используется клапан регулировки с установкой на регулирования после себя. А для управления температурой используется тэн подогрева газа, задачей регулирования является стабилизация температуры и давления технологического потока на выходе из сепаратора входящего газа.

Для построения САУ был выбран метод площадей, который является одним из инженерных методов идентификации динамических характеристик объектов управления. Этот метод удобен как для реализации на ЭВМ, так и для ручного счета и обладает вполне удовлетворительной для практики точностью.

Метод предполагает идентификацию вне процесса управления, так как использует не результаты измерений при нормальной эксплуатации САУ, а требует проведения специальных экспериментов по снятию кривой отклика объекта на ступенчатое возмущение на входе объекта. По этой экспериментально полученной кривой разгона определяются коэффициенты передаточной функции вида:

$$W(p) = C * W^* * e^{-p\tau_3}$$

Коэффициент усиления объекта с самовыравниванием рассчитывается по формуле:

$$C = \frac{X_k}{\Delta U}$$

Метод применим и для объекта без самовыравнивания. Время чистого запаздывания τ_3 определяется из графика кривой разгона, как время, прошедшее с момента нанесения возмущения до появления реакции на выходе объекта. Метод площадей позволяет определить коэффициенты a_i , b_i , M , N .

При расчетах используется кривая разгона в нормированном виде, которая получается из исходной по формуле:

$$Z_i = 1 - X_i/X_k$$

Интегральные площади F_i , определяются методами численного интегрирования.

Для одноконтурных замкнутых АСР по каналу возмущения:

$$W_{зам}(p) = \frac{W(p)}{1 + W(p) \cdot R(p)},$$

если принять за вход U , а за выход X (т.е. возмущение нанесено со стороны РО, а регулятор должен обеспечить возвращение выхода X к заданию X^*), или по каналу задания вида:

$$W_{зам}(p) = \frac{W(p) \cdot R(p)}{1 + W(p) \cdot R(p)},$$

если принять за вход X^* , а за выход X , (т.е. изменено задание X^* регулятору и он должен обеспечить достижение значения выхода X равного новому значению X^*).

Таблица 1 Исследование главного канала регулирования

T	x	Δx	$x^\wedge$	σ
0	39,226	0	0	1
2,39	39,226	0	0	1
3,37	39,226	0	0	1
4,69	39,226	0,094	0	1
5,9	39,32	0,306	0,433539	0,988974
6,73	39,532	0,804	0,805539	0,979623
7,11	40,03	1,231	0,967453	0,975832
8,12	40,457	1,712	1,37369	0,966046
9,13	40,938	1,954	1,747135	0,957322

10,96	41,18	2,21	2,348665	0,942966
11,62	41,436	2,55	2,544066	0,938603
12,55	41,776	2,913	2,801785	0,932933
13,59	42,139	3,031	3,067292	0,92721
14,3	42,257	3,431	3,235777	0,923426
15,45	42,657	3,694	3,488385	0,918222
16,55	42,92	3,861	3,708379	0,913598
17,32	43,087	4,058	3,850806	0,910627
18,37	43,284	4,226	4,030868	0,906874
19,38	43,452	4,359	4,18982	0,903576
20,31	43,585	4,484	4,324811	0,900773
21,3	43,71	4,631	4,457467	0,898022
22,68	43,857	4,733	4,625038	0,894543
23,83	43,959	4,805	4,750688	0,891929
24,76	44,031	4,914	4,843853	0,88999
26,51	44,14	4,991	5,00074	0,886707
27,11	44,217	5,061	5,049475	0,885802
29,96	44,287	5,114	5,250419	0,881446
31,83	44,34	5,148	5,358582	0,879148
33,41	44,374	5,187	5,437712	0,877457
35,82	44,413	5,208	5,540021	0,875261
36,15	44,434	5,208	5,552498	0,875039
				28,72195

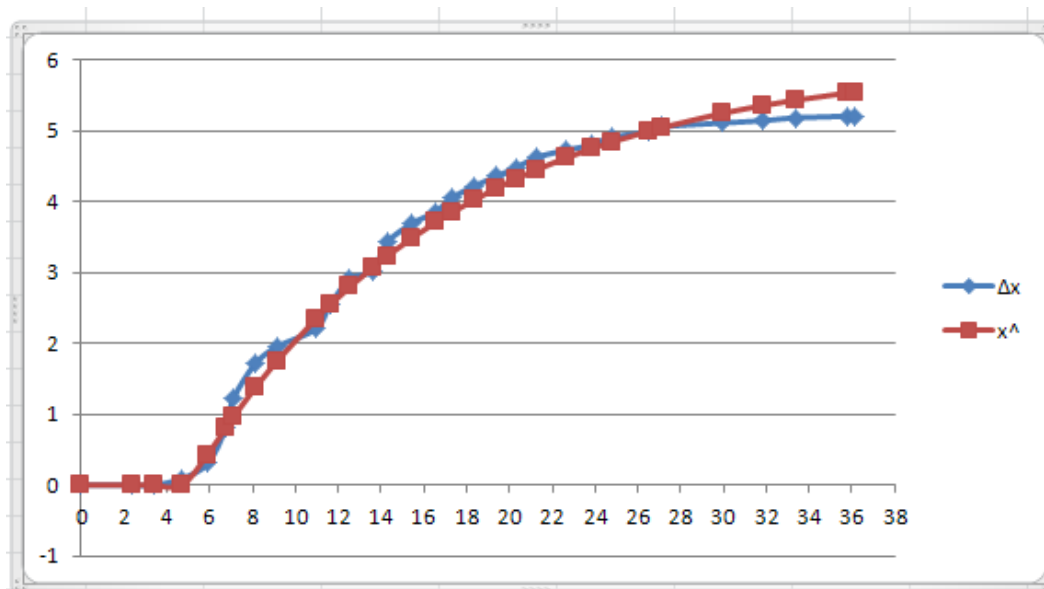

Рисунок 2 Кривая разгона по основному каналу

Далее необходимо провести исследование вспомогательного канала регулирования

Таблица 2 снятие динамических характеристик объекта

t	x	Δx	$x^\wedge$
0	359	0	0
0,98	359	0	0
1,22	359,78	0,78	0,480163
1,39	360,93	1,93	0,823313

1,55	362,06	3,06	1,125643
2,13	363,49	4,49	2,072781
2,24	363,56	4,56	2,228919
2,29	363,62	4,62	2,297651
2,4	363,8	4,8	2,444108
2,6	363,96	4,96	2,694433
3,1	364,03	5,03	3,23925
3,39	364,08	5,08	3,508763
3,66	364,11	5,11	3,733085
3,99	364,12	5,12	3,976312
4,14	364,13	5,13	4,076692
4,17	364,14	5,14	4,096055
4,5	364,14	5,14	4,294397
5,11	364,14	5,14	4,598728

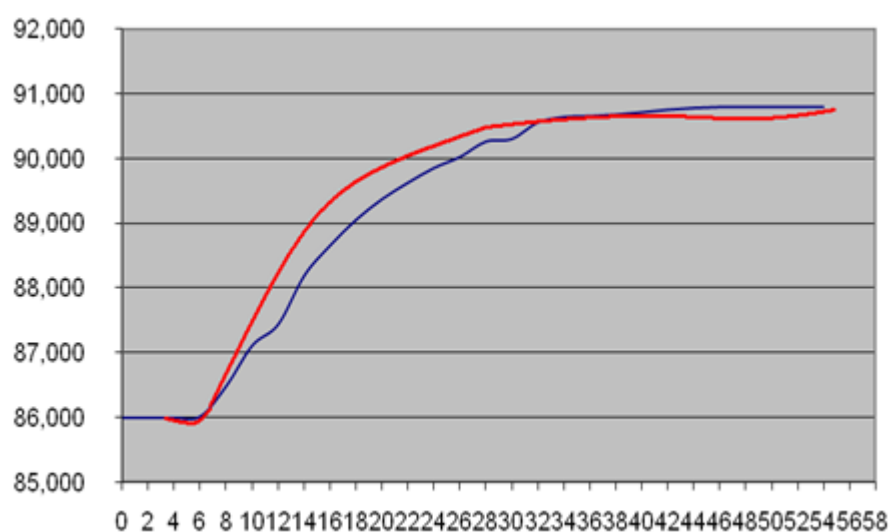

Рисунок 3 Кривая разгона по вспомогательному каналу

Исходными данными для расчета оптимальных настроек регуляторов служат передаточные функции объекта управления по главному (W) и вспомогательному (W1) каналам, они нами получены путем обработки кривых разгона по данным каналам, полученных экспериментально.

В результате расчетов получены кривые разгона, показанные на рисунках 2 и 3. Их численные значения приведены в таблице 1 и 2. Показано, что построенная система автоматического регулирования стабильна и отвечает всем необходимым критериям устойчивости для выполнения задачи регулирования процессов переработки газа.

Литература

1. С.А.Ахметов. Технология и оборудование процессов переработки нефти и газа. - СПб, Недра, 2006, 127-136 с.;
2. Технологический регламент УПГ месторождений «Кенлык», ТОО «KazFrac»;
3. Закон Республики Казахстан «О нефти»;
4. Технологическая схема разработки месторождений «Кенлык», ТОО «Саутс Ойл», 2009 г.;
5. Отчет «Оперативный подсчет запасов нефти и растворенного в нефти газа месторождения Кенлык», Алматы, 2004 г.;

Түйін

Сынылатын жұмыста автоматтық бақылау тоқтаусыз жүйесінің теориясы қолданылған. Ең тиымды желін өндеу үшін инженер-техникалық әдістемелер мен үлгілер қолданылған. Оған қоса бақылау программасын өндеу үшін бақылау жүйелер бағдарламаулар өндірілген тәртіптеріне қарастырылған әдістемелер қолданылған.

Summary

In work the theory of continuous systems of automatic control is used, for development of optimum schemes methods and models of technical calculation are used, and for development of programs of management methods of programming of controller systems on the basis of the developed algorithms are used.

¹Н.С. Жұматаев., А.Т.Тастыбаева, Б.Т.Олжатаева

¹М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Оңтүстік Қазақстан Педагогикалық университеті,
Шымкент, Қазақстан

БЕЙНЕНІ ТАНУДА НЕЙРОЖЕЛІЛЕРДІ ҚОЛДАНУ

Аңдатпа: Бұл мақалада нейронды желілерді үйретудің заманауи алгоритмдерін бағдарламалық қамтамасыз ету мәселесі қарастырылған. Ол үшін нейронды желілердің мүмкіндіктерін пайдалана отырып, сандарды ажыратып тану үшін құрылған алгоритм бағдарламасы жасалған.

Кілттік сөздер: Нейрон, нейрожелі, эталон, тану, оқыту.

Соңғы жылдары математиканың жаңа қолданбалы аймағы жасанды нейрондық жүйе ретінде дамып келе жатыр. Жасанды нейрондық желі негізінде интеллектуальды жүйелер, бейнелерді тануды, бақылаудың орындалуын, тиімдікті, ассоциативті жады және басқарудың мәселелерін орындап келе жатыр [1].

Сандарды жасанды нейронды желі көмегімен ажыратып-танитын және оқытатын бағдарлама алгоритмі MATLAB ортасында жасалды. Бағдарлама жұмысы бірнеше сатылардан тұрады. Ол сатылар өзара бір бірімен күрделі байланыста болады. Тануға арналған нейрондық желілерді пайдалану мүмкіндігін зерттеу .

Латын әріптерін тану үшін нейрондық желісін құру.

MATLABта орындау сериясы бірнеше кезеңдерді қамтиды .

1. Оқыту және мақсаттың реттілігі
2. Желі құру.
3. Желі Білім құру.
4. Оқыту сапасын бақылау .

1) Кезекпен оқыту жүйесін жасау

Жүйелі оқытудың екі түрін құрастыруға болады. 35x26 массивын қолмен теру немесе , әрбір бағанда латын алфавиті келесі әріп болады , немесе prprob() функциясымен қолдану керек:

```
[ALPHABET,TARGETS] = PRPROB();
```

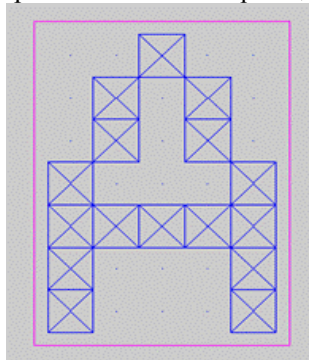
Бұл жағдай да жүйелі оқытуда қолданылатын мақсатты векторлы массив және әріпті массив құралады.

ALPHABET и TARGETS айнымалы атаулары болып табылады . ALPHABET массивындағы әр бір вектор теріс бейнедегі әріпті ұсынады.

Бірақта оданда жақсы бейнені алу үшін plotchar(): функциясын қолдану керек.

```
>> alphabet=prprob();  
>> plotchar(alphabet(:,1))
```

Бұл келесі бейнені көрсетеді

2) Желіні құру

- Сигнал тікелей таралу желісін құру үшін, ол (newff) функциясын пайдалану қажет . Ол келесі аргумент ұсынылған :

- • векторы ең аз және әр кіріс ең жоғарғы мәні . Ол MinMax () функциясын пайдалануды ұсынылады ;

- • Жол векторы ретінде әрбір қабатының нейрондық саны;

- • қабаттағы нейрондардың пайдаланылған функциясы белсендіруді атайды әрқайсысы желілерінің жиынтығы ;

- Оқыту жүйесінің функцияналдық қатары

Келесі, параметірлерді жүйеге келтіру керек, оқыту жүйесінің этаптарын, оқыту жүйесінің функцияналдық сапасын.

3) Желілік оқыту

Оқыту жүйесі `train()` функциясының нейро жүйелі аргумент арқылы жүзеге асырылады .

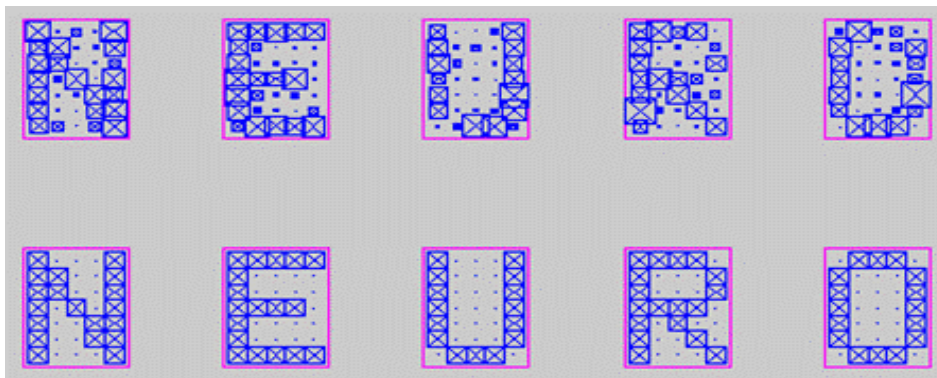
4) Даярлау сапасын тексеру

Даярлау сапасын тексеру үшін , оқу ретпен шу қосу қажет себебі оны оқыту тексеру үшін пайдаланылатын болады .

Бұл әрекетті орындау үшін , кездейсоқ сандар қалыпты бөлу көрсетілген өлшемдер жиымын береді `randn ( )` функциясын пайдаланыңыз.

Содан кейін кіріс кезектілігі туралы шу артады , мақсатты шығыс векторы есептеу қателер саналады.

Мысалы: шулы «N E U R O» сөзін тану

Келесі мысал қарапайым таңба тану орындауға нейрондық желі даярлау керектігін көрсетеді.

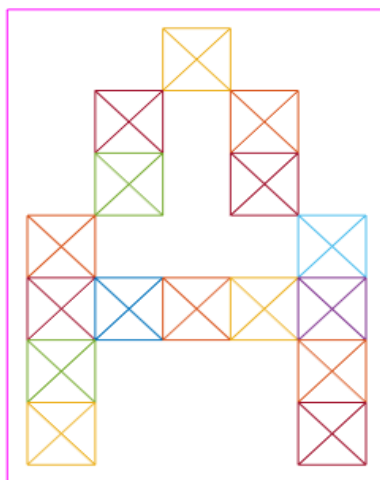
«prprob» скрипті әрбірі ағылшын алфавитіндегі әріптерге сәйкес келетін 26 бағаннан тұратын X матрицасын береді. Әрбір баған 1 немесе 0 болуы мүмкін 35 мәніне ие. 35 мәніне ие әрбір баған 5x7 нүктелік беттен тұрады.

26x26 бірлік матрицасы 26 класына енетін 26 кіріс векторын анықтайтын T матрицасы табылады.

`[X,T] = prprob;`

Мұндағы A, биттік карта ретінде келтірілген бірінші әріп.

`plotchar(X(:,1))`

Бірінші нейрондық желі жасау

Бұл мәселені шешу үшін біз 25 жасырын нейрондардың бар бейнелерді тану үшін құрылған «feedforward» нейрондық желісін қолданамыз.

Нейрондық желі кездейсоқ бастапқы салмақ бойынша инициализацияланғандықтан мысал іске қосылған сайын оқытудан кейін нәтижелері аздап ерекшеленеді.

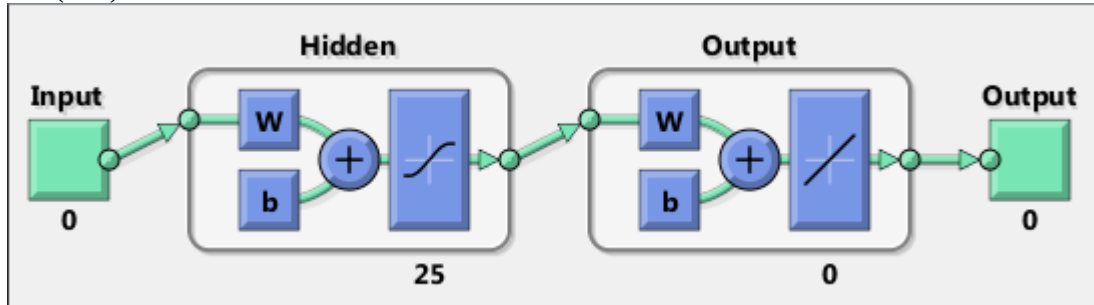
Осы кездейсоқты болдырмау үшін, кездейсоқ мәнде бірдей нәтижелер орнатылады.

Бұл сіздің жеке қосымшалар үшін қажет емес.

```
setdemorandstream(pi);
```

```
net1 = feedforwardnet(25);
```

```
view(net1)
```


Нейрондық желіні бірінші оқыту.

Оқыту функциясы берілгендергі оқыту, сынау және жиындарды тесітлеуге бөледі.

Оқытушы жиын желіні жаңарту үшін, тексеру жиыны желіні тоқтатуға қолданылады.

Желі оқу немесе түпнұсқалығын тексеру жиындарда жақсарту үшін, оқыту кезде тоқтайды.

```
net1.divideFcn = '';
```

```
net1 = train(net1,X,T,nnMATLAB);
```

Computing Resources:

MATLAB on GLNXA64

Нейрондық желіні екінші оқыту

Біз желі өте жақсы қалыптастырылған әріптерді ғана танумен қатар, бұлыңғыр беттерді де оқуын қарастырамыз. Сондықтан біз бұлыңғыр беттегі деректер үшін желіні оқытуды және «genearlize» арқылы бірінші желімен салыстыруын да қарастырамыз.

Мұнда әрбір X_n әріптің 30 бұлыңғыр (шулы) көшірмелері жасалған. Шектің мәндері 0 ден 1 ге дейін құлайды. Сәйкес мақсаттары T_n анықталған

```
numNoise = 30;
```

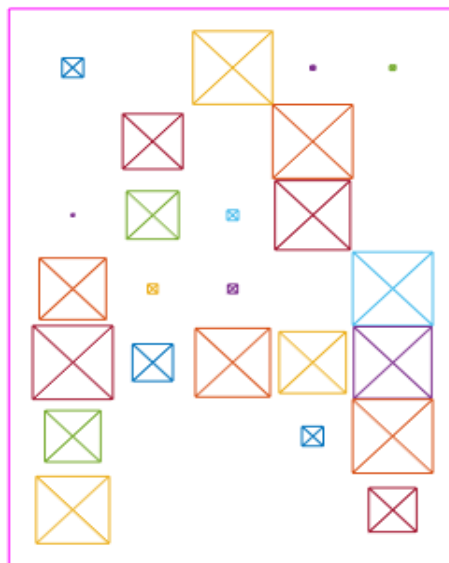
```
Xn = min(max(repmat(X,1,numNoise)+randn(35,26*numNoise)*0.2,0),1);
```

```
Tn = repmat(T,1,numNoise);
```

Мынау A бұлыңғыр (шулы) нұсқасы

```
figure
```

```
plotchar(Xn(:,1))
```


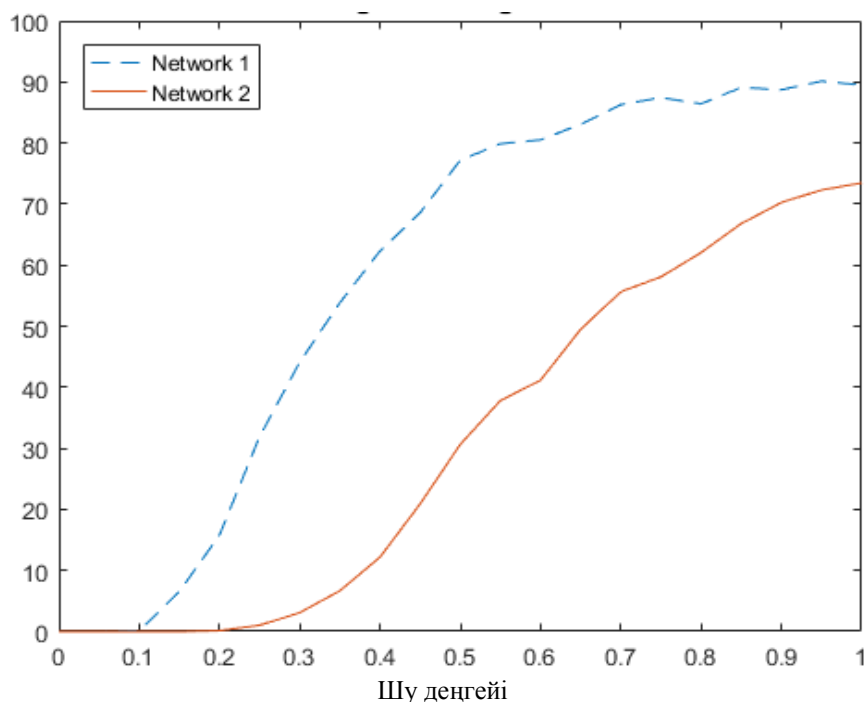
Мұнда екінші желі құрылады және оқиды.

```
net2 = feedforwardnet(25);
net2 = train(net2,Xn,Tn,nnMATLAB);
```

Computing Resources:
MATLAB on GLNXA64

```
Екі нейрондық желіні тестілеу
noiseLevels = 0:.05:1;
numLevels = length(noiseLevels);
percError1 = zeros(1,numLevels);
percError2 = zeros(1,numLevels);
for i = 1:numLevels
    Xtest = min(max(repmat(X,1,numNoise)+randn(35,26*numNoise)*noiseLevels(i),0),1);
    Y1 = net1(Xtest);
    percError1(i) = sum(sum(abs(Tn-compet(Y1))))/(26*numNoise*2);
    Y2 = net2(Xtest);
    percError2(i) = sum(sum(abs(Tn-compet(Y2))))/(26*numNoise*2);
end
```

```
figure
plot(noiseLevels,percError1*100,'--',noiseLevels,percError2*100);
title('Percentage of Recognition Errors');
xlabel('Noise Level');
ylabel('Errors');
legend('Network 1','Network 2','Location','NorthWest')
```


1-желі шусыз оқыту, 2-желі шумен оқыту, мұнда 1-желіге қарағанда көп қателер бар.

Зерттеу жұмысы кезінде келесілер орындалды:

мәтінді анықтаудың оңтайлы әдісін өңделінді; мәтіндерді анықтаудың ең тиімді деген және ең қолайлы деген әдістерін түзетілді және толықтырылды; қолдануға ыңғайлы, қолайлы және ықшам келген анықтау жүйесін жасалынды; осы уақытқа дейінгі анықтау әдістерін зерттеу, жетілдірілді.

Әдебиеттер

1. Барский. А.Б. Нейронные сети: распознавание, управление, принятие решений. – М.:Финансы и статистика, 2004. – 176с: ил. – (Прикладные информационные технологии).
2. Әмірғалиев Е. Н. *Бейне тану және кластерлік талдау* әдістері, ҚазҰТУ, Алматы, 2003.

3. Лазарев Ю. Моделирование процессов и систем в Matlab. Учебный курс. – СПб.: Питер; Киев: Издательская группа БНУ, 2005. – 512с.: ил.
4. В. Т. Фисенко, Т. Ю. Фисенко. Компьютерная обработка и распознавание изображений (учебное пособие).-Санкт-Петербург, 2008.-102с.

Резюме

В статье рассмотрено реализация алгоритмов обучения нейронных сетей

Summary

The article deals with the implementation of learning algorithms of neural networks

УДК 681.5.01

У.Е. Кенжебаева, Р.Н. Тарасова, А.Д. Умирбекова
ЮКГУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

АНАЛИЗ ПРОБЛЕМ, ВОЗНИКАЮЩИХ ПРИ ИЗУЧЕНИИ КОМПЬЮТЕРНОЙ ГРАФИКИ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ

Аннотация: В этой статье говорится о некоторых проблемах, возникающих при изучении компьютерной графики в высших учебных заведениях, о том, какие задачи решаются в этой области информатики, о том, как можно было бы повысить качество преподавания компьютерной графики

Ключевые слова: графика, программные средства, информация, интернет, интерактивность, дизайн, коммуникации

С внедрением вычислительной техники и новых информационных технологий, web-ресурсов и мультимедийных информационных продуктов требуются новые, ранее не существовавшие специальности на рынке труда.

Требуются квалифицированные специалисты междисциплинарного профиля, имеющих фундаментальное образование в сфере дизайна и визуальной коммуникации, а также в сфере компьютерных технологий и аналитической переработки информации в меняющихся условиях, в освоении новых знаний и технологий. [1]

Дизайнерам, создающим информационные ресурсы в сфере деятельности, помимо глубоких знаний в конкретной области, требуется высокий уровень владения информационным и программным обеспечением для решения профессиональных творческих задач. В этом помогают профессионалам программы компьютерной графики, которые являются самым используемым языком визуализации в мире. [1,5].

В своей деятельности компьютерную графику используют архитекторы для создания проектов, Web-дизайнеры, учителя изобразительного искусства, преподаватели истории искусства, художники-иллюстраторы, художники-графики, дизайнеры среды и интерьера. Более того, визуализация научных экспериментов, индустрия развлечений, полиграфия, кинематограф, видео, виртуальная реальность, мультимедиа и педагогические программы вообще невозможны без компьютерной графики.

Кроме того во многих отраслях науки, техники, медицины, в коммерческой и управленческой деятельности используются построенные с помощью компьютера схемы, графики, диаграммы, предназначенные для наглядного отображения разнообразной информации.

Конструкторы, разрабатывая новые модели автомобилей и самолетов, используют трехмерные графические объекты, чтобы представить окончательный вид изделия. Архитекторы создают на экране монитора объемное изображение здания, и это позволяет им увидеть, как оно впишется в ландшафт.

Уметь работать с компьютерной графикой необходимо преподавателям многих дисциплин. Компьютерная графика может пригодиться в подготовке дидактического материала по предмету, в оформлении стендов, учебных пособий, иллюстрации изучаемых тем. В связи с активным вхождением компьютерной графики в жизнь каждого цивилизованного человека закономерно встает вопрос о необходимости её изучения в средних и высших профессиональных учебных заведениях нашей страны.

Одной из важных дисциплин, которые преподаются для специальности «Вычислительная техника и программное обеспечение» является дисциплина «Компьютерная графика». Обучение данной дисциплины предполагает определенные материальные затраты, связанные с приобретением программных и технических средств. И здесь есть важный момент. Качество материально-технической базы определяет уровень подготовки специалиста, то есть, важным моментом здесь выступает эффективное использование различных ресурсов. Целью же является достижение студентами максимальных по объему и качеству знаний при минимальных затратах времени.

При изучении компьютерной графики мы можем ознакомиться со многими программными продуктами. С развитием же Интернета компьютерная графика благодаря службе World Wide Web стала одним из инструментов для привлечения массового внимания к созданным страницам во всемирной паутине.

К примеру, векторная графика немыслима без CorelDraw, 3D max, AutoCAD, Flash, Expression. Растровая, в свою очередь, предполагает рассмотрение Photoshop, Premiere. Разработка качественных интерфейсов немыслима без применения технологий Java, PHP, WPF, Silverlight. Будущим программистам нужен OpenGL и DirectX, дизайнерам – AutoCAD и 3D max, и т.д.

И здесь встает вопрос: как за один семестр объять огромный поток информации, касающегося данного направления? Каким образом обеспечить качественный уровень преподавания при минимальных финансовых и временных затратах?

Здесь на помощь преподавателю приходят различные инновационные технологии. Например, использование видеофильмов и других мультимедийных материалов значительно сокращает время освоения интерфейса, приобретения основных навыков работы с программами.

Важным шагом вперед стало применение интерактивного оборудования. Интерактивные доски, насадки на плазменные панели делают занятие ярким, наглядным, запоминающимся. Интерактивные дисплеи сокращают время работы над созданием изображения. [1,3]

Еще одной проблемой является выбор методического материала, учебных пособий для изучения данного направления. Очень много лет в качестве учебного пособия для студентов высших учебных заведений являлась книга «Компьютерная графика» Михаила Николаевича Петрова и Владимира Петровича Молочкова [1]. В этой книге было обобщен большой объем материала в области компьютерной графики.

Но не во всех учебниках и учебных пособиях вошли важные вопросы дисциплины. В некоторых учебниках не совсем верно дается классификация компьютерной графики.

Например, в книге «Основы интерактивной машинной графики» Фоли и Вэн Дэма в разделе «Математические основы векторной графики» мало внимания отведено описанию математического аппарата изучаемого предмета, нет информации об аффинных преобразованиях, перспективе, элементах дифференциальной геометрии, интерполяция кривых и поверхностей и т.д. [4].

Еще одним проблемным моментом является то, что каждый ВУЗ, в учебные планы которого попала дисциплина «Компьютерная графика», пишет свой учебник или учебное пособие и использует его как основной. Это ведет к снижению качества преподавания и в итоге влияет на уровень подготовки специалиста.

В этом направлении нужны четкие формулировки, классификации, описания актуальных математических методов и алгоритмов, применяемых в компьютерной графике сегодня. Эта область очень динамично развивается, и ведущие ВУЗы страны должны идти в ногу со временем. Будущее обучения в мобильности, в доведении информационных, учебно-методических ресурсов до студента быстро, в наглядной и удобной форме, с актуальным и полным контентом. Такой подход является важной составной частью сложного процесса подготовки высококлассного специалиста.

Литература

1. Компьютерная графика: Учебник для вузов. 1, 2-е изд. (+CD)/М.Н. Петров, В.П. Молочков.-СПб.: Питер, 2004.
2. Орлова Н.В. Преподавание дисциплины «Компьютерная графика» на базе современных информационных технологий// Студенческая коммуникация: теория и практика в различных социально-образовательных аспектах: Материалы международной научно-практической конференции «СК-03»\РГЭУ «РИНХ»-Ростов-на-Дону, 2003.с.81-83.
3. Орлова Н.В. Преподавание ИТ-дисциплин на базе веб-технологий// Современные информационные технологии и ИТ-образование: III Межд. науч.-практ. конф., Москва, МГУ им. М.В. Ломоносова, 6-9 декабря 2008 г. URL: <http://2008.it-edu.ru/pages/Conference-works/> (дата обращения: 23.03.2009).
4. Фоли Дж., Вэн Дэма А. Основы интерактивной машинной графики. М: Мир, 1985.
5. Хубаев Г.Н. Компьютерные сети в системе оценки качества подготовки специалистов //Высшее образование в России

Түйін

Бұл мақалада ЖОО-ғы компьютерлік графиканы оқытудағы туын-дайтын кейбір проблемалар туралы айтылған. Сонымен қатар информа-тика ғылымы бойынша есептерді шешу және компьютерлік графиканы оқытудың сапасын арттыру көрсетілген.

Summary

This article describes some of the problems arising in the study of computer graphics in higher education, what problems are solved in the field of computer science, about how it would be possible to improve the quality of teaching computer graphics

ӘОЖ 004.42:771.347.5

С.К. Мелдебекова - аға оқытушы, **Е.С. Бикөбеков** - мұғалім,
ХББ Назарбаев зияткерлік мектебі,
Д.И. Өнерова - ИП-12-8к тобының студенті,
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

AUTOPANO GIGA БАҒДАРЛАМАСЫНДА ВИРТУАЛДЫ САЯХАТ ҚҰРУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Аңдатпа: 3D-панорамалар үшін негізгі проекциялар сипатталған. Интерактивті виртуалды саяхат құруда туындайтын мәселелер айтылған. Autopano Giga бағдарламасының негізі мүмкіндіктері мен құрамы сипатталады. 3D-панорамалар негізінде Autopano Giga бағдарламасында виртуалды саяхат құру сипатталады.

Кілттік сөздер: 3D-панорама, виртуалды саяхат, Autopano Giga, эквидистанциялық және кубтық проекциялар, панорамалық бастиек.

Қазіргі таңда 3D-панорамалар және оларды құру технологиялары дамуы қарқын алып отыр, алайда жазық панорамалық сурет 150 жыл бұрын бар еді. Бұл бұрын мұндай фотоларды құру үрдісі салыстырмалы түрде күрделілігімен түсіндіріледі. Цифрлік фото пайда болғаннан бері 3D-панорамалар дамуы жаңа импульс алды, ал түсірілген материалды өңдеу әлдеқайда жеңілдетілді. Белсенді дамудың негізгі себебі заманауи компьютерлердің өнімділігінің артуы болды, өйткені шынайы уақытта күрделі математикалық есептеулерді жүргізуге мүмкіндік береді.

Панорама адамға қоршаған кеңістікті панорама түсіру орнында тұрғандай елестетуге мүмкіндік береді-ол түсіру нүктесіне қатысты кез келген жаққа айналып, панораманың кез келген бөлігін үлкейте қаруына болады (High Definition гигапиксельдік дәлдікке дейін, HD-панорамада) [1].

Web-технологиялардың заманауи дамуы панорамалардың қосымша белсенді әсерлер мүмкіндіктерін қоса алғанда, Интернет желісіне орналастыруға болатын мүмкіндіктерін кеңейте түсті (бір панорама Интернет-трафиктің 3 Мб алады). Белсенді әсерлер бір панорамаға кірістірілген бейнематериал, анимация, дыбыс, ақпараттық терезелер мен мәзірмен қоса түрлі арнайы әсерлерді құруға мүмкіндік береді.

Виртуалды 3D саяхат - панорамадаға арнайы бөліктер арқылы қозғалуға болатын панорамалар жиынтығы. Осындай нүктеге немесе бөлікке тышқанды шерту арқылы басқа панорамаға ауысу әсері туады. Осының барлығы белгілі жерлер, мұражайлар және галереялар бойынша виртуалды шынайылыққа толықтай енетіндей виртуалды саяхат құрудың бірегей мүмкіндіктерін құрады.

3D-панорамалар негізінде виртуалды саяхат құру технологиясын жүзеге асырудың белгілі бағдарламаларының бірі Autopano Giga болып табылады. Autopano Giga - Kolor фирмасынан, Flash® формат экспорт мүмкіндігімен қосылған Autopano Pro бағдарламасының ең үздік аналогы болып саналады. Autopano Giga - панорамалық суреттерді құруға арналған бағдарлама. Соңғы жылда осы саланың үлкен жетістігі деп санауға болады. Панораманы құру бойынша барлық үрдісі толығымен автоматтандырылған: фрагменттері өзі жайғастырады, түсі мен жарықтығын қайта өңдеп бір қалыпты қылады, жарамды суреттерді желімдеу үшін көрсетілген папкадан іздеп табады. Ол үлкен көлемді форматтарды алатын мүмкіндігі бар (RAW-ды қоса алғанда).

Бұдан басқа, әр түрлі дәлдікке байланысқан ақауларды жоюға болады. Бағдарлама суреттерімен HDR форматында жоғары жылдамдықпен жұмыс істейді. Бағдарламамен жұмыс өте қарапайым - суреттерді қосу үшін бір немесе бірнеше суреттер қамтитын ұяшықты көрсетсе болғаны, бағдарлама сол суреттерді өзі тауып, панорамаға біріктіреді. Autopano Pro функцияларында, Giga бағдарламасының нұсқасы 360° панорамасын жасауға болады, оларды Flash форматта виртуалды саяхат түрінде экспорттауға, жүздеген немесе мыңдаған фотодан гигапиксельді сурет жасауға болады.

Компьютерде сақталатын эквидистанциялық және кубтық проекциялары бар 2D-сурет түріндегі панораманы көрсетудің негізгі тәсілдерін қарастырайық [1].

Эквидистанциялық проекция құру күрделі үрдіс деп саналады. Бұл үшін сфераны жекелеген жазықтықтарға жіктеу қажет, мұнда зенит пен надирді (яғни жоғары мен төменді) тікбұрышты сурет алғанша тарту керек. (1сурет). Егер суреті бар сфераны қабырғасы сфера диаметріне тең куб ішіне орналастырып, сфераны әр қабырғаға проекцияласа, онда алты проекция пайда болады: тұтас беткі, артқы, оң жақ, сол жақ, сфераның зениті мен надирі.

1 сурет. Лабораториялық кабинеттің эквидистанциялық проекциясы

3D-панораманың проекцияларын алған соң, оны жоғарыда аталған бағдарлама көмегімен сфера көрініс түріне қайта түрлендіру қажет. Осы бағдарлама арқылы визуализациялау деңгейінде түрлі интерактивті әсерлер қосылады.

Осылайша, виртуалды саяхат құру үрдісін келесі әрекеттерден тұрады:

1. Виртуалды саяхатқа кіретін объект фотоларын жасау.
2. Жекелеген фотосуреттер қатарынан жиынынан 3D-панорамалар жиынын құру, алынған нәтижелерді өңдеу.

3. Интерактивтілік әсерлерін бағдарламалау және виртуалды саяхат жасау.

Виртуалды 3D-саяхат жасаудың әр кезеңінде туатын қиындықтарды сипаттайық:

1. Фотоматериал дайындау (фототүсірілім). Түсірілім жүргізілетін қойылатын түрлі техникалық шектеулері бар. Қандай да болмасын, ешбір объектив бүкіл кеңістікті бір кадрда толығымен жеткізуге қабілетті емес. Бір уақытта қоршаған кеңістіктің белгілі бөлігін ғана суретке түсіруге болады. Мұндайда қоршаған сфераны аз кадрмен түсіруге мүмкіндік беретін кеңбұрышты объективтер сай келеді. Алайда мұндай объективтерде айтарлықтай геометриялық ауытқулар байқалады [2]. Ауытқулар нәтижесінде материалды кейінгі өңдеу күрделене түседі, ал болашақ панорама сапасы төмен болады. Сонда, дайындау қарапайымдылығы мен нәтиже сапасы арасындағы тепе-теңдікті іздеуге тура келеді.

Фотоаппарат пен объектив таңдау мәселесінен бөлек түсірілім динамикасы мәселесі тағы бар: түсірілім кезінде фотоаппарат дірілдемеуі тиіс және объективтің нодалды түктесіне максимал жақын жерде айналуы керек. Нодалды нүкте-бұл пленка немесе матрицаға баратын жарық сәулелерінің қиылысатын камера объективінің ішкі нүктесі. Бұл өлшем түсірілген кадрлар арасындағы «паразитті» параллакстың [3] кері әсерін анағұрлым төмендетуге мүмкіндік береді. *Параллакс* – бұл камера бұрылысындағы артқы жоспардағы объектілерге қатысты алдыңғы жоспардағы объектілердің ығысуы. Нодалды нүктенің айналасында айналу үшін арнайы панорамалық бастигі қолданылады. Бір нүктеден көптеген фотолар түсірілетіндіктен штативке жоғары талап қойылады. Ол өз кезегінде қозғалыссыз фотоаппарат ракурсын түрлі етіп өзгертуге болатындай, баптауы иілгіш параметрлерге ие болуы тиіс.

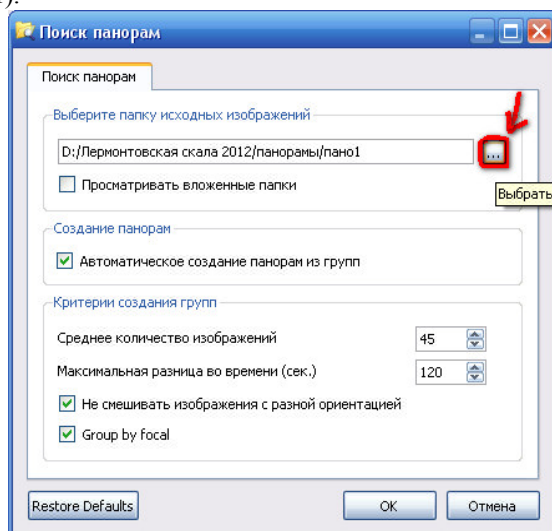
2. Фотоматериалды өңдеу. Фотоматериалдың бірнеше кадрлар санын дайындау кезеңінен кейін (түсірілетін сахна шарттарына байланысты кадрлар саны 6-100 аралығында өзгереді), бүтін, бірегей сурет етіп құрастыруға болатын мәселесі туындайды.

Мұнда объективтің нақты моделін пайдаланғаннан әр фотодағы кеңістіктің ауытқуын ескеру қажет. Бірқатар суреттерді бірегей фотоға біріктіруден кейін, түсірілім кезінде туатын ақаулар мен олардың түстерін өңдеу керек.

3. Интерактивтілік қосу. Панорама Java, QuickTime немесе AdobeFlash (ActionScript) технологиялар негізінде құрылған панорамалық плеерлер арқылы, олардың түрлі интерактивті әсерлерін қоса жүргізіледі. Java және QuickTime технологиялары браузер үшін көлемі ондаған мегабайт болатын арнайы баптауларды жүктеуді талап етеді, ал Adobe Flash де-факто стандарты болғандықтан, аппаратты үдеуді қолдайтын көптеген пайдаланушылар компьютерінде бар, онда интерактивті 3D-турларды жүзеге асыру мүмкіндігі осыған тиесілі болады.

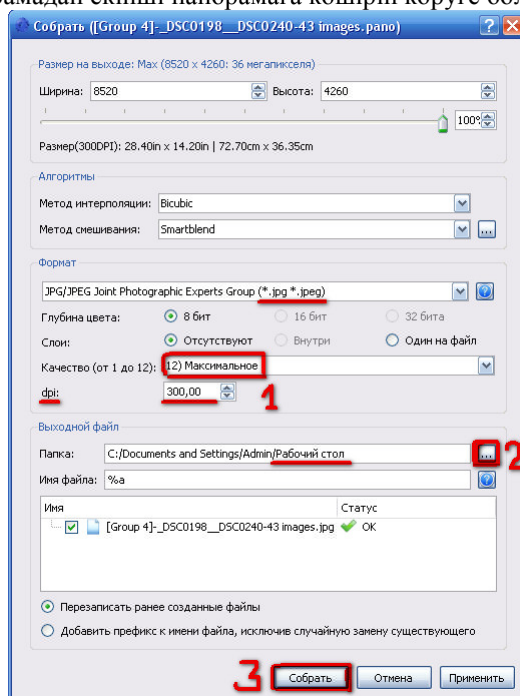
Жекелеген панорамалардан тұратын саяхат құру және оған интерактивті әсерлерді ендіру күрделі мәселе болып табылады және панорамалық плеерді бағдарламалау деңгейінде шешіледі. Әр панорамалық плеер бағдарламалау үшін өз интерфейсі бар, мысалы, виртуалды саяхат құрылымын толық сипаттайтын XML-файл. Алайда бұл пайдаланушының белгілі біліктілігін талап етеді, сондай-ақ оның көрнекілігі төмен және интерактивті виртуалды саяхат құру қиынға соғады.

Autopano Tour бағдарламасында виртуалдық саяхат құруды қарастырайық. Алдымен бағдарламаны іске қосамыз. Панорама файлын өткізгіш немесе файлдық браузерден сырт терезе маңына алып келеміз және сол панораманы басамыз (2 сурет).

2 сурет. Панорамалық суреттерді іздеу терезесі.

Осы жерде жарықтың орналасқан жерін көрсетуге (линзалық әсер құру үшін) және панорама арасындағы көшу нүктелерін белгілеуге болады. Ауыстыру нүктелер виртуалды саяхатта қолданылады, және олардың көмегімен бір панорамадан екінші панорамаға көшіріп көруге болады (3 сурет).

3 сурет. Суреттерді панорамаға жинақтау тезезесі.

Мұнда сіз болашақ 3D-панорамасын көре аласыз. Проекцияны айналдырыңыз, ұнаған ресурсты анықтаңыз, оң жақ мәзір түймесін басып set start a position тандаңыз. Сіздің 3D-панорама осы нүктеден басталатын болады.

Autopano Giga құрастыру кезінде маңызы бар бұрыштарын сол панорамаға сақтайды (файлдарда панорамаға қажетті деректерді ендіруге мүмкін суреттердің арнайы қызметтік облысы бар). Autopano Tour параметрлері қалдырылған Autopano Giga программасын оқиды немесе автоматты түрде бұрыштарды есептеуге тырысады (біздің жағдайда).

Бірақ кейде мынадай жағдай болады: Autopano Giga бұрыштарды файлға жазады, ал біз панорама Photoshop және Pano2VR арқылы өңдейміз. Өңдеу кезінде нақты бұрыштарының мәндерін жасанды түрге өзгертеміз. Мысалы, біз зенитті құрастырып, және тігінен шолу бұрышы 180 жеткіздік. Және де бұл файлда ескі шолу бұрыштары жазылған, ал ара-қатынасына сүйене отырып, бұрыштары өзгергені көрініп тұр.

Autorano Tour осындай жағдайда шолу бұрыштарын дұрыс қоюы әрқашан мүмкін болмайды. Сондықтан параметрлердің мәнін тексеру керек.

Горизонт 3D-панорамаға камера көлденең орналасқан кезде орталық арқылы өтуі тиіс. Бірақ егер Phi Min тең болмаса Phi Max, онда пикселдегі қашықтық горизонттан жоғарғы шекарасына дейін және горизонттан төменгі шекарасына дейін бір-біріне тең болмайды. Бұл жағдайда горизонт жағдайын түзету үшін панораманы тігінен қою қажет.

Егер сіз бір орынның айналасында қабылданған панорамалық суреттер сериясын құрсаңыз, олардың негізінде бірнеше интерактивті формалары құрылады. Panotour Pro тағыда басқа пайдалы функциясы бар: барлық осы панорамалардағы «кеңістіктер» одағы интерактивті саяхатта құрылды. Мұндай саяхат –бір бірімен баланысқан панорама жиынтығы болып табылады. Бұл сілтемелер виртуалды саяхат орнату процесінде белгіленген. Визуалды көріністе олар маркер түрінде бейнеленуі мүмкін, мысалы геометриялық фигуралар немесе майда суреттеде маркер пішінінде болады. Сілтемелерді қолданушы тек басқа панорамалық көрініске әкеліп қоймай, сонымен қатар желілік ресурс мекен-жайына жібереді және кез келген файлды жүктейді. Егер виртуалды саяхатта көптеген панорамалық көрініс болса, қолданушыға барлық сілтемелерді есте сақтауға қиын. Соңғы саяхатты түрлендіру кезінде сілтемелер болмауы салдарынан түрлерін жоғалтпау үшін Panotour Pro карточка жобасын пайдаланған ыңғайлы. Бұл карта сілтеме диаграмма топологиясы болып табылады. Бұл картада пайдаланылатын панорамалар көрсетіледі, және стрелкамен бір панорамадан екіншіге апаратын сілтемелер көрсетіледі. Белгілі бір панорама қандай сілтемелер қамтитынын көру үшін, оның миниатюрасын табу керек, сонда керекті сілтемелердің бағыты көрсетіледі. Панорама саяхатының белгілі бір «слайдына» ауысу кезінде - қарау бағыты мен көру бұрышы бағытын орнатуға болады.

Көріністі бақылау үшін тышқанды немесе навигация түймелерін қолдану ұсынылады. Panotour Pro параметрлерінде осы элементтер навигациясын жобалау шаблондарын таңдауға және оған музыка қосуға болады. Бірақ өз саяхатына тек музыка қосу міндетті емес: мысалы, теңіз жағалау панорамасын теңіз шуымен және шағалалар дыбысымен безендіруге болады. Панорама бақылау шаблоны толық экранды дисплей функциясы пайдалануға мүмкіндік береді. Бұл жағдайда виртуалды саяхат көрінісі мүмкіндігінше шынайы және ыңғайлы болады.

Сондай-ақ, панорамалық суретке камера объективтіне жарық әсерінен болған жарқырауды қосуға болады. Егер оны жарық жеріне қолданса, мысалы кадрға күн түскен орнына, онда әсері арта түседі. Егер виртуалды дөңгелек панорама ішінде бағытты өзгертсеңіз, түскен жарық бағытын өзгертеді. Panotour-да құрылған жобалар, галерея түрінде SWF файлдарда сақтауға болады. Сонымен қатар, программа веб-сайтқа саяхат жариялау үшін html -кодын дайындай алады.

Айта кететіні, интерактивті панорамалар және виртуалды саяхаттар тек мемориалдық орындарда виртуалды саяхат құру үшін ғана емес, сонымен қатар оларға басқада практикалық қолданыс табуға болады. Мысалы олардың көмегімен архитектуралық жобалар, көрме залдары, пәтер көрнекі презентацияларын құруға болады.

Панорама жасау үшін, арнайы құрал-жабдықтар қажет емес, және де суретке түсіруде терең білімді қажет етпейді. Егер сіз панорамалық суреттерді жасау техникасын өзіңізге ашсаңыз, онда сіз қарапайым сандық (цифровой) камераның мүмкіндіктері көп екенін түсінесіз. Оның мүмкіндіктері паспорт сипаттамаларымен шектеулі емес - жай «шектеулерді» қалай айналып өту керектігін білсек болғаны. Заманауи бағдарламалық құралдар кең панорамаға жеке кадрларды желімдеу жәй түсірілімдерден керемет дүниелер жасауға мүмкіндік береді.

Панорама құру процесінен барынша рахат алу үшін, KOLOR Autorano Giga программасына назар аударуды ұсынамыз. Панорамалық суреттерін жасауда бұл ең үздік құралдардың бірі деп айтуға болады.

Autorano Giga мәні жайлы өте көп айтуға болады. Онда нәтижесінде суретте бұрмалауын түзету үшін әмбебап жиынтығы, сондай-ақ «елестермен» (қозғалатын нысандардың іздері), қарсы күресте өте тиімді алгоритмі бар және экспозиция туралау үшін HDR технологияларды пайдалану, және кросс-байланыстырушы бақылау нүктелерін қолмен түзету мүмкіндіктері бар.

Бірақ, ең бастысы - көп жағдайларда Autorano Giga суреттерді біріктіру процесінде араласуын талап етпейді және панорама кейде тіпті графикалық редакторында соңғы өңдеуді талап етпейтіндей дайын тамаша нәтижелер береді. Сондай-ақ, Autorano Giga өте тиімді есептеуді өте тез қатарластырады, сондықтан бұл бағдарлама көп ядролы процессорларда суреттерді тез өңдейді (4 сурет).

4 сурет. Бірнеше суреттерден біріктірілген панорама.

Әдебиеттер

1. Панорамный мир. 2010. URL: <http://panoworld.narod.ru>
2. Дорофеев С.Ю., Тюгаев Д.Н. Создание аппаратно_программного комплекса для изготовления виртуальных туров на основе интерактивных 3D-панорам // Инновационные технологии кафедры КСУП: Научно-практическая конференция. –Томск, 2008.
3. Дорофеев С.Ю., Тюгаев Д.Н. Интерактивные виртуальные 3D-Туры // Научная сессия ТУСУР_2009: Матер. докладов Всеросс. научно-техн. конф. студентов, аспирантов и молодых учёных. – Томск: В_Спектр, 2009. – С. 338–341.

Резюме

Кратко описаны основные проекции 3D-панорам. Сформулированы проблемы, возникающие при создании интерактивных виртуальных туров. Описывается комплектация и основные возможности программы Autopano Giga. Описывается создание виртуальных туров на основе 3D-панорам в программной среде Autopano Giga.

Summary

The basic projection of 3D-panorama briefly describes. The problems, which arise while creating the interactive virtual tours, are formulated. Complete set and the main features of the program Autopano Giga describes. Also, the way of creating virtual tours on the base of 3D-panorama in the program Autopano Giga describes.

**ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ И ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ**

ӘОЖ 37.013

С.Т. Айдарова - технология пәнінің мұғалімі,
М. Әуезов атындағы №33 орта мектебі, Тараз, Жамбыл облысы.

**ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ – БІЛІМ САПАСЫН
АРТТЫРУ КЕПІЛІ**

Андатпа: Оқушылардың ғылыми қоғамының негізгі міндеті сыныптан тыс және үйірмелік жұмыс жүйесін оқу – тәрбие процестерімен байланыстыра отырып ғылыми деңгейге көтеру.

Кілттік сөздер: Инновация, шығармашылық, ғылыми, педагогикалық, ғылыми.

Бүгінгі таңдағы өзекті мәселе – дара ерекшеліктерін анықтап, өз бетімен жұмыс істеу қабілеттерін дамыту.

Еліміздің президенті Н.Ә. Назарбаев: « Білім беру жүйесінің басты міндеті – тұлғаның ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде қалыптасуы, дамуы және кәсіптік тұрғыда жетілуі үшін қажетті жағдайлар жасау» - деп атап көрсетеді («Қазақстан -2030» бағдарламасы).

XXI ғасырдағы еліміздегі дүбірлі өзгерістер, жаңа серпілістер, қайта жаңғырулар білім беру жүйесіне де айтулы реформалар мен жаңа мақсаттар әкелді. Жаңа білім стандартының жасалуы, мектептерді жаппай компьютерлендіру, мультимедиа – сыныптарын ашу, инновациялық технологиядан іздену, білім мазмұнын байыту, әлемдік білім кеңістігіне ену мақсатындағы игі жұмыстар – сол өзгерістердің нәтижесі. Білім парадигмасы өзгерді. Білімді жеке тұлғаға қарай бағыттау, оқушының «Мен» менталитетін қалаптастыру, олардың өзін- өзі танытуы, өзін- өзі таныту үшін еңбектену – мұғалімдер қауымына қомақты мақсат жүктеп отыр.

Мектептегі білім сапасын көтеретін нақты механизмдер бар, ол- оқыту процесіне педагогикалық технологияларды кеңінен енгізу. Оқытудың педагогикалық технологиясы дегеніміз- педагогикалық жүйенің практикада іске асырылатын жобасы. Ал педагогикалық жүйесі дегеніміз оқытудың методикалық жүйесі мен оған сәйкестігі дидактикалық процестердің жиынтығы.

Білімді ақпараттандырудың негізгі мақсаты – « оқушыларды ақпараттық қоғам жағдайында тұрмыстық, қоғамдық және кәсіби салалардың іс – әрекетіне толық, тиімді араластыру» болып табылады.

Төмендегі қасиеттер білім жүйесінің өзіндік ерекшелігі болып саналады:

1) Тұтынушының қолдану сапасында

2) Нәтижесінде әр түрлі салаларда қолданылатын, ақпараттық технологияларды жасаушы сапасында

Бірақ компьютер мүмкіндіктерін асыра бағалауға болмайды, өйткені ақпарат беру – бұл білім мен мәдениетті беру емес, сондықтан ақпараттық технологиялар педагогтарға тек қосымша тиімді құрал ретінде қызмет атқарады. Қазіргі кезде педагогика ғылымында жаңа ұғымдар жиі пайда болуда. Солардың бірі «инновация» термині. Инновацияны жете түсініп, инновациялық әдіс- тәсілдерді мектеп өміріне енгізу жас ұрпақтың саналы да сапалы білім алуының бірден бір шарты болып табылады.

«Инновация» ұғымын ғалымдар үш бағытта түсіндіреді.

Олар:

1. Жаңарту, жаңалық енгізу, жаңа идея

2. Өзгеріс

3. Құрал, әдіс

«Инновация» дегеніміз жаңа жағдайда жаңа болып табылатын, нақты мақсаттың нәтижелі жүзеге асуын қамтамасыз ететін идеялар.

Еліміздің болашағы – жас ұрпақтың білім деңгейімен өлшенеді. Сондықтан да ғылыми- техникалық прогрестен қалыспай, педагогикалық білімдерін үнемі жетілдіріп, педагогикалық жаңалықтарды дер кезінде қабылдап, өңдеп, нәтижелі пайдалана білу – әрбір мұғалімнің міндеті.

Инновациялық технологияларды пайдалану кезінде мұғалім шығармашылығынан туған әдістемелік құрал – болашақ жаңа тұрпаттағы оқулықтардың негізі бола алады.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңының 8 - бабында «Жеке адамның шығармашылық, рухани және дене мүмкіндіктерін дамыту, адамгершілік пен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру, жеке басының дамуы үшін жағдай жасау арқылы интеллектуалды байыту» деп көрсеткенде – ақ, бүгінгі таңда білім берудің өте маңызды, қарқынды өзгерістің сатысында тұр.

«Баланың ынтасын арттыру үшін оқылатын нәрседен бір жаңалық болуы керек»

Ж.Аймауытов.

«Адамзат үшін ХХІ ғасыр жаңа технологиялардың ғасыры болмақ, ал осы жаңа технологияларды жүзеге асырып, өмірге енгізу, игеру, жетілдіру – бүгінгі жас ұрпақ, сіздердің еншілеріңіз. Ал жас ұрпақтың тағдыры – ұстаздардың қолында»

Н. Назарбаев.

Бүгінгі таңда мектептік, мектептен тыс үйірмелер мен секциялардың өсіп шыққан оқушылардың ғылыми қоғамдары сияқты сыныптан тыс жұмыс түрлері жақсы дамып келеді. Бұл жұмыс түрлері жасөспірімдердің ғылым мен техниканың, өнердің бір саласын тереңдете оқыту арқылы танымдық белсенділіктері мен шығармашылық қабілеттері дамытуларына ықпал етеді. Оқушылардың ғылыми қоғамының негізгі міндеті сыныптан тыс және үйірмелік жұмыс жүйесін оқу – тәрбие процестерімен байланыстыра отырып ғылыми деңгейге көтеру.

Оқушылардың ғылыми қоғамы дарынды оқушылардың ғылымға деген қызығушылығын дамытып, ғылыми зерттеулер жүргізу машығын қалыптастырады. Ол Қазақстан Республикасының болашақ ғылыми әлеуметінің қалыптасуына үлес қосады деген сөз. Жас жеткіншектердің ғылыми жұмыспен шұғылдануына жасалып отырған мұндай мүмкіндік бүгінгі күннің басты мәселесі. Осындай жұмыстармен шұғылдану оқушыға шығармашылықпен ізденуді, қосымша әдебиеттермен жұмыс істеуді, талдау мен қорытынды жасау арқылы өзіндік ойлауын жетілдіруді үйретеді. Бүгінгі білім берудің басты мақсаты – оқушы өз тарапынан тек тыңдаушы, білім алушы ғана емес, сонымен бірге өзіндік ойы қалыптасқан, пікір айта білетін, жан жақты білімді тұлға қалыптастыру. Міне осы мақсатты іске асыруда оқушыға қосымша мүмкіндіктер беру, өз білімдерін іске асыру арқылы нәтижесін көрсету оқушы бойында өзіне сенімділігін оятады. Ал өз өзіне сенімді, білімді, қолынан іс келетін ұрпақ тәрбиелеу сіз бен біздің басты мақсатымыз.

«Халық пен халықты, адам мен адамды теңестіретін нәрсе – білім» - деп ұлы жазушы М. Әуезов айтқанындай, тәуелсіздік туын тіккен елімізді өркениетке апарудың жолдың бастауы – мектеп.

Қай елдің болсын өсіп – өркендеуі, өсуі, дүниеде өзіндік орын алуы оның ұлттық білім жүйесінің қалыптасуына, даму бағытына тікелей байланысты. ҚР 2030 жылдарға арналған стратегиялық даму бағдарламасында елбасы Н.Ә. Назарбаев халқымыздың болашағы туралы тереңнен толғай отырып, «Мемлекетіміздің ең басты дүниесі тек қана табиғи байлық емес, сонымен қатар жасөспірім ұрпағы, өйткені олар біздің ұлтымыздың болашақ айнасы» - дегені мәлім. Олай болса, жас ұрпаққа білім мен тәрбие беретін ұстаз – баға жетпес биік тұлға.

Әдебиеттер

1. Әбдіғапбарова У.М. Қазақтың ұлттық ою-өрнектері «Өнер» баспасы 1999ж.
2. Мектептегі технология, 2013ж., №10

Резюме

Основной задачей системы работы научного общества учащихся в кружковой и внеклассной учебно – воспитательной процессами с ориентацией на научный уровень.

Summary

By the basic task of the system of work of scientific society students in кружковой and extracurricular educational - by an educator processes with an orientation on a scientific level.

УДК 94(574) "18/19"

Г.А. Аскарова – магистрант
ЮКГУ им. М.Ауэзова Шымкент, Казахстан

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЖИЗНЬ АЛИХАНА БУКЕЙХАНОВА ОСНОВАТЕЛЯ И ЛИДЕРА ДВИЖЕНИЯ АЛАШ-ОРДЫ

Аннотация: В статье рассматривается общественно-политическая жизнь основателя, лидера и видного деятеля национального движения Алаш-Орда в начале XX века.

Ключевые слова: Алаш, интеллигенция, партия, правительство, национальные интересы, печатные издания, идеология, реформы, земля, независимость

«Видный общественный и государственный деятель, ученый, журналист и этнограф Алихан Букейханов посвятил всю свою яркую и многогранную жизнь делу освобождения и развития казахского народа. Он обосновал идею необходимости возрождения национальной государственности, обозначил пути и способы достижения этой цели, став во главе казахского национально-освободительного

движения "Алаш". Алихан Букейханов являлся основателем и лидером "Алаш", главной целью которого было создание независимого Казахского государства». А. Н. Бокейхан являлся лидером наиболее передовой части казахской интеллигенции начала XX века. Его знали как ученого-энциклопедиста, основоположника казахского краеведения, автора многочисленных исследований по истории, экономике, этнографии, литературе, хозяйству Казахстана, организатора самой популярной в Степном крае газеты «Казах» (1913-1918) и талантливого публициста. Он был убежденным сторонником последовательности реформ в обществе, считая радикальные революционные преобразования разрушительными не только для основ государства, но и для нравственных устоев личности. В послеоктябрьский период его обвиняли в «буржуазном национализме», консерватизме, а вчерашние соратники и любимые ученики вдруг становились политическими противниками. Но он молча прощал, веря в их прозрение. Его целеустремленности можно было только завидовать. К примеру, появлению первой общенациональной газеты «Казах» предшествовало восьмилетнее настойчивое хождение по инстанциям Оренбурга и С.-Петербурга за разрешением властей на издание. Он не был блестящим оратором, не произносил пламенных речей, как его соратники, не писал стихов и поэм, как ученики. Однако именно он играл роль духовного наставника всей национальной интеллигенции, включая Ахмета Байтурсынова, Мир-Якуба Дулатова, Магжана Жумабаева, Шакарима и др., и оказал значительное воздействие на формирование мировоззрения молодого поколения. Более 70 лет имя А. Н. Бокейхана исследователи вспоминали в связи с деятельностью партии «Алаш» и правительства «Алаш-Орда» и, как правило, в негативном плане. Сегодня его признают как видного общественного и государственного деятеля, под чьим руководством казахский народ объединился в единую нацию под знаменем «Алаша» и восстановил в 1917 году свою национальную государственность. И все же А. Н. Букейхан прежде всего был ученым-энциклопедистом и оставался им до конца своих дней. Советское государство поначалу активно использовало обширные знания известного краеведа (эксперт по Казахстану), а затем, выпроводив его в 57-летнем возрасте на пенсию, около 10 лет продержало под домашним арестом-вплоть до июля-сентября 1937 года. Надломленному физически, но не сломленному духовно 67-летнему старцу не дали умереть спокойно. Но прогремевший в застенках Бутырки одиночный выстрел означал — он бессмертен. А. Н. Букейхан родился 5 марта 1870 года в ауле № 7 Токраунской волости Каркаралинского уезда Семипалатинской области (ныне территория Актогайского района Карагандинской области). Алихан является потомком Букейхана, сына именитого «кокжала Барак хана», происходившего из рода торе (чингизид). Букейхан один из последних казахских ханов, занимавших ханский престол. А. Н. Букейхану принадлежит также изучение истории казахской земельной общины. С испокон веков, вплоть до 30-х годов ушедшего столетия, казахская земельная община была родовой, и именно это обстоятельство привело А. Н. Букейхана к изучению строения казахского общества, составлению родовых схем и карты расположения казахских родов на земле предков. В целом, по мнению С. П. Швецова, эти работы весьма значительно продвинули знания ученых о казахском родовом строе. Важно также заметить, что тема родовой земельной общины и, в частности, вопрос о собственности на землю по сей день не теряет своей актуальности. Даже наоборот — эта проблема стоит на повестке дня сегодняшнего Казахстана как никогда остро. Внимательное же изучение трудов А. Н. Букейхана по истории казахской родовой земельной общины и опыта решения земельного вопроса лидерами национального правительства Акаш-Орды в начале XX века. С 1904 года А. Н. Букейхан снова переключается на общественно-политическую деятельность, работая одновременно, статистиком (чиновником) Омского переселенческого управления и, по материалам экспедиции Щербины, «продолжает разработку некоторых уездов и подготавливает нормы киргизского (казахского) землевладения и землепользования». Подъем революционного движения 1905 года А. Н. Букейхан встретил работой над нормами казахского землевладения. Но волна первых революционных событий 1905-1907 г.г. вынесла известного ученого-лесоведа, статистика, экономиста, историка, этнографа и публициста на арену политической борьбы в качестве ее теоретического основоположника и «безусловного» политического лидера национально-освободительного движения казахского народа. После роспуска 1-й Думы многоопытный журналист и талантливый публицист А. Н. Букейхан, по свидетельству «Нового энциклопедического словаря» Брокгауза — Ефрона, в 1906-1907 г.г. редактировал омские газеты «Иртыш», «Омич» и «Голос степи», являющиеся официальными органами омского городского и Акмолинского областного комитета конституционно-демократической партии, одним из руководителей которых был сам Букейхан. Теперь русское население Российской империи (великороссы, малороссы и белорусы) получило исключительную возможность в вопросах определения государственной политики. По новому закону представительство колониальных окраин значительно сокращалось, а казахский народ вовсе лишился своих избирательных прав. По мнению столыпинского правительства, «инородческое население Степного края не созрело для выборов». Однако царское самодержавие не ограничилось лишением казахов избирательных прав и подвергло жесткому преследованию его национальных лидеров. Как свидетельствуют строки из «Справки», предоставленной руководством ЦОС ФСБ РФ, «18 декабря 1907 года Особое присутствие С. Петербургской судебной палаты приговорило Букейхана по делу о «Выборгском воззвании» к 3 месяцам тюрьмы. Приговор вступил в законную силу 21 января 1908 года». Судя по архивным материалам, с 1912 года А. Н. Букейхан активизирует свою политическую деятельность. Например, в «Справке», предоставленной ЦОС Федеральной службы безопасности России, приводятся следующие сведения: 24 ноября 1912 г. в Самаре

Букейханов участвовал в собрании, которое было организовано для сплочения сил всех революционных групп Самары, от октябристов до левых; В 1914 г. Бухейханов неоднократно выступал со статьями в газетах «Речь» и «Казах», в которых он обсуждал землеустроительную политику царского самодержавия в Степном крае, где с 1908 по 1910 г.г. опубликовал более 10 крупных материалов. В них автор, опираясь на результаты «щербинской» и других экспедиций, разоблачал колониальный характер переселенческой политики царского правительства. Названия некоторых его статей говорят сами за себя: «Переселенческие наделы в Акмолинской области», «Русские переселенцы в глубине Степного края», «Отчуждение киргизских (казахских) орошаемых пашень», «Бюрократическая утопия» и т.д. А. Н. Букейханов в период с 1912 по 1915 г.г. участвовал во всех общественно-политических акциях, предпринимаемых Самарской группой кадетской партии и ее Центральным комитетом. Самым значительным достижением его политической борьбы в период ссылки стало издание в Степном крае в феврале 1913 года газеты «Казах» — первого в истории казахского народа общенационального периодического издания. Издание газеты на казахском языке было задумано национальными лидерами, как известно, еще в 1905 году: «На киргизском (казахском) языке пока нет ни одной газеты, точно также киргизы не располагают до сих пор своей типографией. Мысль о том и другом возникала в киргизской (казахской) степи в счастливые дни свободы, но не осуществилась». Появление газеты «Казах» стало большим событием для Казахстана. Она переходила из рук в руки, кочевала из аула в аул и зачитывалась до дыр. Ее номера выписывали во всех уголках Степного и Туркестанского краев, ею зачитывалась казахская студенческая молодежь, обучающаяся в вузах Казани, Томска, Минска, Москвы, Санкт-Петербурга, Варшавы. Очень высоко оценивают газету «Казах» и зарубежные исследователи, в частности, французские, считая ее как «самую значительную из всех периодических изданий казахов» до революции, «как по качеству, так и по тиражу». Особое значение придавали издатели газеты самому названию, о чем свидетельствует статья «Түрік баласы» (букв. «потомок тюрков». — С. А.), опубликованная в одном из первых номеров газеты: «Ни один из современных историков не отличает казака (казаха) от киргиза, что непременно отразилось в их сочинениях по истории. Казак есть казак (казах. — С. А.), а киргиз — совершенно иная народность. ... Русские, в особенности русское правительство, казаков не называет казаками, а именует иначе — киргизами. Основной причиной тому является наличие у русских «Казачьего войска». И чтобы не путать нас с русскими «казаками», нас стали называть «киргизами» или «киргиз-кайсаками». Как показывает история, в былые времена основная масса русских не имела традиции ездить верхом, она возникла значительно позднее. Некоторая часть его населения, переняв тюркскую традицию, избрала «вольную верховую службу» и, став похожими на нас, также стала именоваться «казаками». Но мы не должны терять своего имени казак только потому, что и они стали носить это имя. Более того, должны стремиться к поднятию своих корней, к просвещению и, таким образом, сохранить и приумножить национальные традиции, мы обязаны на основе прошлой традиции создать «Казакскую культуру» и «Казахскую литературу». И тогда лишь мы сможем сохранить свое настоящее имя — имя «казака» (казаха). А. Н. Букейхану, организатору и постоянному автору газеты «Казах», А. Байтурсынову — ее бессменному главному редактору и Мир-Якубу Дулатову, одному из главных сотрудников, удалось собрать и сплотить вокруг газеты цвет национальной интеллигенции и общественных деятелей: ученых, писателей, поэтов, педагогов, врачей, агрономов и т. д. и направить их совместные усилия на защиту национальных интересов. Редакция газеты воздержалась от призыва народа к открытому выступлению против царской администрации, что, по ее глубокому убеждению, было и преждевременным, и не под силу одному казахскому народу. Одна из наиболее важных особенностей возглавляемого А.Букейханом движения состояла в том, что оно постоянно эволюционировало на протяжении 1905-1920 г.г., а с середины 1917 г. начало формироваться в партию, и приближение выборов Учредительное собрание ускорило этот процесс. Естественный процесс становления партии «Алаш», как политического института, со всеми присущими ему признаками, был сжат во времени, а затем вовсе прерван стремительными революционными событиями, приведшими к Октябрьскому перевороту. Стремление к самостоятельности в форме автономии, без выдвижения требований о полной независимости, отражало реализм позиции А. Н. Букейхана, который объективно оценивал положение казахского общества. Он учитывал достаточно глубокую интегрированность края в российскую политико-экономическую систему, исторически сложившуюся взаимосвязь России и Казахстана, весьма значительную вероятность утери даже минимальной самостоятельности в случае провозглашения полного суверенитета. Он не мог не видеть угрозу, существующую со стороны Китая. Кроме того, необходимо иметь в виду присущее деятелям «Алаша» стремление провести модернизацию казахского общества, ускорить его прогресс на основе разумного сочетания традиционализма с лучшими достижениями европейской культуры и общечеловеческой цивилизации в целом, о чем не раз подчеркивал в своих многочисленных трудах А. Н. Букейхан. А. Н. Букейхан продолжал оказывать влияние на национальную интеллигенцию вплоть до 1930-х годов через прессу.

В течение 1922-1930 г.г. он сотрудничал практически со всеми периодическими изданиями Казахстана и публиковал свои материалы под различными псевдонимами: «Қыр-баласы», «?» (виктория), «Қалмақбай», «Читатель» (на рус. яз.). Однако не стремился к свержению Советской власти и не призывал народ к восстанию. Да, он не любил Советскую власть, но признавал, т. к. был убежден, «что единственная власть, которая отнеслась к нам сочувственно — это советская власть. Мы добивались долго (возможно) выделиться в отдельную национальную единицу, и никто кроме советской власти, навстречу нам не пошел...». В июле 1937 года он был арестован в своей московской квартире, где провел последние 15 лет жизни (с сентября 1922 по июль 1937 года) и заключен в Бутырку. Спустя два месяца, 27 сентября, Военная коллегия Верховного Суда СССР приговорила его к высшей мере наказания. «Советскую власть не любил, но признал», — это были последние слова приговоренного к смерти. Приговор приведен в исполнение в тот же день и час: 27 сентября 1937 года. Он был «под колпаком» и у старых, и у новых властей, и каждая из них находила повод для выражения недовольства. Царский режим преследовал его, «как известного пропагандиста, бывшего душою всех митингов и петиций и противоправительственных агитаций и как главного инициатора и руководителя религиозно-политического движения киргиз-казахов», а большевистская власть обвиняла в «возглавлении контрреволюционной борьбы Алаш-Ординского правительства против Советской власти в Казахстане», буржуазном национализме, связях с «контрреволюционными центрами в Казахстане и Москве» и даже «японофильстве». Однако не жаловали Алихана Нурмухамедұлы Бөкейхана по иной причине. Он представлял опасность для власти предрержащих своей чистой репутацией, незыблемым авторитетом перед собственным народом и огромным опытом политической деятельности. Но власть советов боялась его как живого, так и мертвого. Именно поэтому до сих пор неизвестно место его захоронения. Таким образом, власть-убийца не только скрыла одно из своих бесчисленных злодеяний, но и, без сомнения, пыталась стереть из памяти народной, вырвать у истории имя великого деятеля и ученого.

Литература

1. Аккулұлы С.Х. Жизнь и смерть лидера Алаш Орды им. Ч. Ч. Валиханова НАН РК. Астана. 13.10.2011г.
2. Аккууұлы С. А. Букейханов и русское масонство // Простор. -1994. -№3.
3. Сеитов Э. А.Н. Букейханов как историк и общественно-политический деятель: Канд. диссертация. - Алматы, 1996.
4. Мамраева А.К. Общественно-политическое развитие Казахстана начала XX века и А. Букейханов. - Алматы, 1998.
5. Мамраева А.К. Общественно-политическая деятельность и политико-правовые взгляды А.Букейханова. Караганда. Болашак-Баспа. 1998.
6. Государственная дума Российской империи, 1906—1917 : Энциклопедия. Москва : Российская политическая энциклопедия, 2008. С. 70. ISBN 978-5-8243-1031-3.
7. Алаш-Орда: Сборник документов./сост.Н. Мартыненко – Алматы, «Айқап». 1992.
8. Букейханов А. Киргизы.Формы национального движения в современных государствах. (Под ред.А.И.Костелянского), СПб, 1910.
9. Букейханов А. Шығармалары (Сочинения). - Алматы: Жалын, 1994.
10. Букейханов А. Шығармалары. - Алматы: Казак энциклопедиясы, 1995.
11. Койгелдиев М. «Алаш козгалысы» («Движение Алаш») 2008.
12. Нурмагамбетова Р.К. – Движение Алаш и Алаш-Орда. – Алматы, Компьютерно-издательский центр института истории и этнологии им Ч.Валиханова МОН РК. 2003.
13. Нурышева Г. – Партия «Алаш» предтеча демократии. // Юридическая газета. – 1997 1 октября.
14. Кульбаев А. – Алаш Орда в пламени идеологической борьбы. // Новое поколение – 1997 №44
15. Аманжолова Д. Казахский автономизм и Россия- М.: Россия молодая, 1994.
16. Козыбаев М.К. Историография Казахстана: уроки истории- Алматы,1990.
17. Козыбаев М.К. Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана. (Избранные труды).

Түйін

Мақалада Алаш-Орда негізін қалаушы, көшбасшысы және XX ғасырдың басында ұлттық қозғалысының көрнекті әлеуметтік-саяси қайраткері Әліхан Бөкейханұлы өміріне арналған.

Summary

The article deals with the socio-political life of the founder, leader and prominent figure in the national movement Alash Orda in the early twentieth century.

А.А. Асылбеков

ОҚО ББ «Шымкент қосалқы мектеп-интернаты» Коммуналдық мемлекеттік
Мекемесінің мұғалімі

ЕҢБЕК ТӘРБИЕСІ АРҚЫЛЫ АРНАЙЫ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚҚА БАУЛУ

Аңдатпа: Бұл мақалада мүмкіндігі шектеулі балаларды арнайы мектепте кәсіби еңбекке баулудағы шығарма-шылықтың орны туралы жазылған. Себебі ерекше қажеттілігі бар балаларды шығармашылыққа оқыту олардың бойындағы кемістікті түзейді.

Кілттік сөздер: Мүмкіндігі шектеулі балалар, компенсация, еңбек тәрбиесі, шығармашылық, еңбек операциялары.

Егеменді еліміздің бүгінгі таңда білім беру саласында қол жеткізген жектістіктері аз емес. Соның бір айғағы елімізде болып жатқан қоғамдық реформаларға орай әлеуметтік, экономикалық, рухани жағынан толысқан жан-жақты азаматтарды даярлау мәселесі, бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі болып отыр. Ол үшін, бүгінгі таңда еліміздегі білім беру жүйесі, әлемдік білім беру стандартына сай оқушылардың жас ерекшелігіне сай бағытталып, қоғамдық ортаның әлеуметтік - мәдени өзгеруіне икемделіп отыруы, ең алдымен оқушылардың жеке тұлғалық дамуы мен тығыз байланысты шешілуі керек екені айғақты. ҚР президенті Н.Ә.Назарбаев өзінің кезекті Жолдауында мемлекеттің күш-қуаты ең алдымен кез келген азаматтың өз ісіне шығармашылықпен қарайтын, ғылым мен техниканың, өнердің, мемлекеттік және жекеменшік тұрғыдағы өндірістің ойдағыдай дамуына өзінің жекелей еңбегімен ықпал етуге қабілетті адамдардың іс-әрекеті мен байланысты анықталады деп атап көрсеткен [1].

Демек, болашақ ұрпақтардың ертеңгі күні:- мемлекетіміздің ертеңі. Сондықтан да әрбір оқушыны мейлі ол қалыпты дамыған бала болсын, мейлі мүмкіндігі шектеулі бала болсын әр уақытта оларға сапалы білім мен тәрбие, еңбек білігін беруге тырысу бүгінгі таңның өзекті де көкейтесті мәселесінің бірі болып отыр. Сондықтан, мен алдымен шығармашылық ұғымының мән мағынасына түсініктеме бере кетсем.

Шығармашылық – адамның өмір шындығында өзін-өзі тануға ұмтылуы, ізденуі және еңбек етуге құлшынысы деп білеміз. Демек, мүмкіндігі шектеулі балаларды өмірге қосуда қолынан келген кәсіп түрін таңдап, социумға пайдалы еңбек ете білгені абзал. Демек, мүмкіндігі шектеулі балаларды оқытып, тәрбиелейтін мұғалімнен шығармашылық қабілет молынан талап етілетіні сөзсіз. [2].

Ол шығармашылық қабілетті мүмкіндігі шектеулі балаларда да дамыту керек. Ол кейінірек ұл балаларда ағаш ұстасы, сырлаушы, слесарь, аяқ-киім шебері мамандығында, ал қыздарда тігін ісі, аспаз көмекшісі кәсібінде міндетті түрде керек болады. Соның ішінде мүмкіндігі шектеулі балалардың шығармашылық қабілетін дамытуда еңбекке баулу (технология) пәнінің алатын орны ерекше. Арнайы мектептерде өтілетін еңбекке баулу (технология) пәнінде мүмкіндігі шектеулі мектеп оқушыларын алғашқы рет еңбек әліппесімен танысып отырып, олардың байқағыштығы, ой-өрісі, олардың эстетикалық тұрғыдан көркем шығармашылық белгілері артып отырса, одан ары қарай жоғары сыныптарда олардың ақыл-ой жүйесі дами түсіп олардың шығармашылыққа деген ұмтылыстары дами түседі [3].

Сондықтан еңбекке баулу сабақтарында мүмкіндігі шектеулі оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуда бүгінгі білім беруде бүгінге дейін өтіліп келе жатқан мектептегі еңбекке баулу сабағы арқылы еңбек тәрбиесіне баулу технология пәні арқылы жүзеге асырылып отырылады.

Жалпы еңбек тәрбиесі - қоғамда мүмкіндігі шектеулі жасөспірімдер мен жастардың еңбекке адамгершілік қатынастарын қалыптастырған, белгілі мақсатқа бағытталған процес. Сонымен еңбек тәрбиесі жан-жақты тәрбиенің біртұтас бөлігі. Еңбек тәрбиесінің міндеті - мүмкіндігі шектеулі жасөспірімдерді еңбексүйгіштікке, еңбек ету шеберлігі мен дағдысын қалыптастыру болып табылады.

Еңбек — материалдық және рухани байлықтардың көзі, сонымен бірге, ол адам өмірінің ең бірінші шарты. Бір жағынан ол адамның өмір құралдарын табудағы өзара әрекеттесу процесі. Адамдардың бірге жүргізетін еңбек процесінде олардың еңбекке көзқарасы қалыптасады. Сондықтан қазіргі кезде елімізде оқушыларды еңбекке тәрбиелеу мен баулудың мәні одан сайын арта түсуде. Тәрбие процесінде еңбек тәрбиесінің өзіндік ерекшелігі бар. Адам баласы тарихында алғаш рет мектептегі еңбек тәрбиесінің мақсаты мен міндеттері қоғамның объективтік талаптарын көрсетеді. Сонымен бірге ол әрбір баланың жан-жақты даму мүддесімен сәйкес келеді. Арнайы мектептегі еңбек тәрбиесінің ерекшелігінің бірі өсіп келе жатқан мүмкіндігі шектеулі баланың адамгершілік сапаларын, еңбекке көзқарасын тәрбиелеу көзделеді.

Адамгершіліктің бастамасы қоғамдық пайдалы еңбектің барлық саласында еңбек адамдарын құрметтеуден басталады. Еңбек әрекеттеріне психологиялық әзірлік балаларда қоғамға пайдалы мүше болуға ұмтылуды, даярлықты қалыптастыру нышаны пайда болады. [4]

Қорытындылай келе, еңбек тәрбиесінде еңбек сабақтарының мәні өте зор, оларда мүмкіндігі шектеулі оқушылар еңбек операцияларын меңгереді. Бұл сабақтарда мүмкіндігі шектеулі оқушылар өздері үшін керекті және басқа нәрселерді даярлайды, еңбек дағдыларын меңгереді, техникалық және

технологиялық білімдерімен қаруланады. Мүмкіндігі шектеулі оқушылардың еңбеккерлік сезімдері әсіресе жоғарғы сыныптарда еңбек тәрбиесінің ғылыми білімдерімен беки түседі.

Әдебиеттер

1. Н. Назарбаев. Жаңа әлемдегі Жаңа Қазақстан. Жолдау 2007 ж 28 ақпан.
2. Күнпейіс Ж. Технология пәнін оқыту арқылы бастауыш сынып оқушыларының дүниетанымын қалыптастырудың негіздері. Монография. Түркістан-2011 ж
3. Омарова Р, т.б. Мектеп оқушыларының шығармашылық еңбегін қалыптастыру. Ақтөбе. 2005ж
4. Выготский Л.С. Избранные психологические исследования.-М, 1959.

Резюме

Основной задачей воспитания труда учеников с ограниченными возможностями является воспитание к творчеству. Потому что, это дает для детей возможность компенсировать свои недостатки и развить творческую активность. Исходя из этого основной задачей воспитания полезного обществу человека является творческое воспитание, воспитание труда детей с ограниченными возможностями.

Summary

The main objective of education is to nurture creativity students with disabilities. Because it gives children the opportunity to compensate their disadvantages and develop creativity. Proceeding from this basic task is educate useful person to society which consists of creative education and labor education.

Б.У. Ахмедов

ОҚО ББ «Шымкент қосалқы мектеп-интернаты» Коммуналдық
мемлекеттік мекемесінің мұғалімі

МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАРДЫ КӘСІБИ ЕҢБЕККЕ БАУЛУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа: Бұл мақалада мүмкіндігі шектеулі балаларды арнайы мектепте кәсіби еңбекке баулудың ерекшеліктері баяндалған. Сонымен қатар ол ерекше қажеттілігі бар балаларды оқыту кезінде туындайтын мәселелерді шешудің негізгі шарттары қарастырылған.

Кілттік сөздер: Мүмкіндігі шектеулі балалар, иерархиялық принцип, кәсіби іріктеу, еңбек құзыреттілігі, бейімдеу, коррекциялау.

Кәсіптік еңбекке баулуды оқытудың жүйесін жақсарту оны ұйымдастырудың тиімді жолдарын іздестіріп отыруға тікелей байланысты. Еліміздегі қазіргі кездегі мүмкіндігі шектеулі балаларға кәсіптік бағдар мен мүмкіншілігіне сай мамандық таңдау жұмысын ұйымдастыру және басқару жүйесін ұйымдастырудың маңызы зор. Ол үшін мүмкіндігі шектеулі балаларға арналған кәсіптік бағдар орталығы ашылу керек деп ойлаймын. Ол мүмкіндігі шектеулі балалар оқитын мектеп жанынан ашылса игі болар еді. Бұл жұмыстың негізгі салмағы және жауапкершілігі еңбек пәні мұғаліміне жүктелетіні сөзсіз. Мүмкіндігі шектеулі балаларды еңбекке оқытудың өздеріне тән ұйымдастыру ерекшеліктері бар.[1]

Арнайы білім беретін мектепте ұйымдастырылатын еңбекке баулу пәніне оқыту жұмысын үш кезеңге белуге болады. Бірінші кезең - I-IV сыныптарда, екінші кезең - V-VII, үшінші кезең - VIII- IX сыныптарда жүргізілетін еңбекке оқыту.

Бірінші кезең міндеті – бастауыш сынып мүмкіндігі шектеулі балалары мен ата-аналары арқылы оқушылардың ерекшеліктерін және қабілетін толық білу негізінде кәсіптік бағдардың алғашқы қарапайым жұмыстарын бастау. Бұның бірінші және төртінші сынып оқушылары арасында өз ерекшеліктері бар. Негізгі мақсат – оқушыларды өз-өзіне қызмет етуге үйрету мен қарапайым еңбек дағдылары арқылы баланың кемістігін коррекциялау мен өз бетінше өмір сүруге бейімдеу.

Екінші кезең:-мүмкіндігі шектеулі балаларда негізгі еңбек құзыреттілігін қалыптастыру мен болашақта істейтін қызмет түрін тереңдетіп оқыту үшін балаларды икемділігіне сәйкес бөліп алу.

Кәсіби іріктеу:-адамдардың денсаулығына, физиологиялық, психологиялық және интеллектуалдық ерекшеліктеріне байланысты нақтылы мамандық бойынша жұмыс істеуге жарамды екендігін анықтау.[2]

Кәсіби іріктеу:-адамдардың мамандық таңдау құқын, еріктілігін және бостандығын жоққа шығармайды және жойып та жібермейді. Мамандық таңдау, нақтылы бір жұмысқа орналасуға адамдардың еріктілігі мен бостандығы ҚР Конституциясында тұжырымдалған. Кәсіби іріктеу кәсіпті дұрыс тандап және қабілетіне сай жұмысқа тұруды дұрыс шешуге көмектеседі. Бұл профессиограмма жасау арқылы жүзеге асады.

Үшінші кезеңде: –белгілі кәсіп пен мамандық түрін жан-жақты белсенді тереңдетіп оқыту, халық шаруашылығының құрамы мен өсуін, өндірістегі жаңа техника мен технологияның, еңбек ресурстарына

деген қажеттілікті, әрбір кәсіп пен мамандықтың бүгіні мен ертеңін оның сан алуан сырларын жұмысқа орналастырудың мүмкіндіктері жайлы мағлұматтармен таныстыру.

Бұл жұмыс мектептерде еңбекке баулу сабағы кезінде, экскурсия, әңгіме және арнайы шеберханаларда жүргізіледі.

Кәсіби еңбекке баулудың жүйелік әдіснамалық принциптері:

- нақтылық;
- оңтайлылық пен тиімділік;
- кешенділік;
- ғылымилық және мүмкіндігі шектеулі балалар үшін түсінікті болуы;
- кері байланыс;
- жүйелілік;
- иерархиялық.

Иерархиялық принцип екі деңгейде қарастырылады:

- ұйымдастырушылық;
- функционалдық.[3]

Кәсіби еңбекке баулу жұмысының ерекше мәні бар, себебі олар арнайы мектептегі оқу-тәрбие үрдісінің негізгі формасы болып табылады. Олар бір мүмкіндігі шектеулі оқушының әлеуметтік-кәсіби өзіндік айқындалуына бағдарланады.

Әдебиеттер

1. editor@ise.iip
2. Хозлина Е.П. «Исследование психолого-педагогических основ коррекционной направленности трудового обучения во вспомогательной школе». // Дефектология, №2, 2003.
3. Жалмухамедова А.К. Организационно-методические основы раннего включения детей с ограниченными возможностями в образовательный процесс: автореферат дисс.канд.пед.наук/ - Алматы, 2006

Резюме

В этой статье рассмотрена специфика обучения детей с ограниченными возможностями профессиональному труду. Дети с ограниченными возможностями обязательно встретят много препятствий в жизни. Научить их преодолевать препятствия прямая обязанность родителей и специальной школы. В этом и состоит главная задача профессионального труда, то есть она способствует включению детей к обществу.

Summary

In this article has written the specificity of education children with disabilities to professional work. Children with disabilities are sure to meet a lot of obstacles in life. Teach them to overcome obstacles are direct responsibility of parents and special schools. This is the main task of professional work, that is contributes to the integration of children in society.

УДК 001.4:811.161.1

А.М. Ахметова

ЮКГУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ ПОСРЕДСТВОМ РАБОТЫ С ТЕКСТОМ ПО СПЕЦИАЛЬНОСТИ

Аннотация: В статье рассматривается совершенствование профессиональной речи студентов на занятиях русского языка. К тексту по специальности предлагаются *предтекстовые* притекстовые послетекстовые задания, направленные на формирование языковой и коммуникативной компетенции. Отбор текстового материала обусловлен профессиональной направленностью.

Ключевые слова: лексика, общение, текст, упражнение, литература, задания, специальность, термины, гласные, значение.

Подготовка специалистов высшей квалификации может быть успешно реализована при условии знания студентами не только родного, но и русского языка. На мотивы изучения специальной лексики непосредственное воздействие оказывает понимание студентами необходимости ее усвоения для практической профессиональной деятельности, получения доступа к информативно-научным источникам, углубления профессионального опыта, непосредственного общения. Неотъемлемой составной частью

любого учебного процесса является овладение студентами словарным запасом, обеспечивающим потребности коммуникации в конкретных сферах речевого общения. В связи с этим проблема профессионально - ориентированного обучения признается в настоящее время чрезвычайно важной в обновлении образования. Под профессионально-ориентированным понимается обучение, основанное на учете потребностей учащихся в изучении русского языка, диктуемого особенностями будущей профессии (1).

Важное место в формировании профессионально-речевой компетенции студентов, выработке у них умений и навыков правильного восприятия и продуцирования научной информации занимают задания на основе текстов по специальности.

“Общеизвестно, что язык существует в виде системы и в виде речевой деятельности. Продуктом речевой деятельности являются устные и письменные тексты. С текстов начинается, ими же завершается обучение языку. Развитие навыков порождения текстов на неродном языке – основная цель обучения. Путь от исходных текстов к текстам собственного производства – это путь преподавания и усвоения языка как неродного (как иностранного)”. (2)

Текст – это сложный организм, в котором взаимодействуют языковые средства всех уровней языковой системы (фонетические, лексические, грамматические), и именно благодаря этому взаимодействию достигается единство, связность, монолитность, присущие тексту.

Опыт показывает, что студенты специальности «Технология и конструирование изделий легкой промышленности» часто испытывают большие трудности, когда сталкиваются с научной литературой на русском языке, не понимают содержания того или иного текста, не могут письменно изложить свои мысли о прочитанном, не воспринимают научную речь на слух. Поэтому необходима организация работы над текстом таким образом, чтобы основное усилие обучаемых было направлено на усвоение профессиональной терминологии.

Ниже предлагается *система предтекстовых и притекстовых заданий, текст, посттекстовые задания*.

Предтекстовые задания вводятся для снятия лексико-грамматических трудностей, которые могут возникнуть у обучающихся в процессе чтения текста. Они включают упражнения: а) на узнавание интернациональной лексики; б) на выявление значения слова посредством словообразовательного анализа: поиск групп однокоренных слов, определение значения слова на основе частей сложных слов; в) на установление синонимических и антонимических связей слов; г) на определение значений незнакомых слов по контексту; д) на лексико-грамматическую сочетаемость изучаемых языковых единиц.

1) Прочитайте данные термины. Следите за произношением гласных в безударных слогах.

Полотно, трикотаж, переплетение, войлок, петля, материал, ткачество, снование, шлихтование, мерсеризация, ворсование, тиснение.

2) Прочитайте данные терминосочетания. Обратите внимание на произношение окончаний имен прилагательных.

Текстильное полотно, ткацкий станок, основная нить, уточная нить, ткацкий рисунок, сатиновое переплетение, трикотажное полотно, петельный ряд, нетканый материал, валяльно-войлочный материал, холстопрошивной материал.

3) Слушайте и ставьте ударения.

Раппорт, переплетение, утка, саржа, сатин, ткачество, крашение.

4) Выпишите термины и терминологические словосочетания из текста. Пользуясь терминологическим словарем, объясните их значения. Переведите на родной язык.

5) Сравните словарные статьи термина *ткань* из толкового и терминологического словарей. Объясните различие данных словарных статей.

6) Сделайте разбор слова по составу. Укажите, какой частью речи они являются. Определите, от каких слов они образованы.

Промывка, расшлихтование, варка, отбелку, крашение, печать, стрижка, ворсование, тиснение, замасливание.

7) Определите, от каких корней образованы эти слова.

Полотняный, саржевый, сатиновый, валяльно-войлочный, холстопрошивной.

8) Поставьте в нужном падеже существительные, данные в скобках. Укажите вид синтаксической связи в данных словосочетаниях.

Перпендикулярная система (нить), переплетающаяся система (нить), взаимосвязанного петельного (ряд), выработка текстильного (полотно), заключительной обработки (ткань), привязка основы на (станок), приготовить к (ткачество).

Цель притекстовых упражнений - формирование потребности новых знаний путем стимуляции необходимости обращения к источнику информации - тексту; ориентация на нужный процесс чтения, объем извлечения информации, на определенные мыслительные операции с фактами информации текста (сравнение, анализ, обобщение, доказательство, опровержение).

1) Прочитайте текст и ответьте одним-двумя предложениями, о чем в нем говорится.

Ткань

Ткань — текстильное полотно, изготовленное на ткацком станке переплетением взаимно перпендикулярных систем нитей.

Ткань состоит из двух переплетающихся систем нитей, расположенных взаимно перпендикулярно. Систему нитей, идущих вдоль ткани, называют основой, а систему нитей, расположенных поперек ткани, — утком. Соответствующие нити называют основными и уточными. Переплетение нитей в ткани является одним из основных показателей строения ткани. Нити основы и утка последовательно переплетаются друг с другом в определённом порядке (в зависимости от минимального числа нитей — раппорта, — необходимого для законченного ткацкого рисунка). Это влияет на образование ткани с характерной для данного переплетения структурой, внешним видом, свойствами. Ткацкие переплетения простые (гладкие или главные) бывают полотняные, саржевые, сатиновые (атласные) или комбинированные.

Следует отличать ткани от текстильных полотен, выработанных другими способами: трикотажных полотен, вырабатываемых путём вязания, то есть образования взаимосвязанных петельных рядов, нетканых материалов (к которым можно относить также вальально-войлочные и холстопрощивные материалы).

Процесс производства тканей называется ткачеством, которое заключается в выработке текстильных полотен путём переплетения двух взаимно перпендикулярных систем нитей.

Процесс ткачества, как правило, является многопереходным и включает в себя: приготовление к ткачеству (перемотка нитей, снование и шлихтование основ, перемотка и шлихтование или замасливание (если надо) утка), проборка или привязка основы на станке, собственно ткачество и разбраковка тканей.

ЗаклЮчительная обработка тканей называется отделкой и относится к области химической технологии. Включает в себя промывку, расшлихтование, варку, отбелку, мерсеризацию, крашение (периодическим или непрерывным способом), печать, стрижку, ворсование, тиснение.

- 2) Прочитайте текст еще раз и скажите, сколько в нем смысловых частей (микротекстов).
- 3) Озаглавьте каждый микротекст
- 4) Составьте вопросный план текста

Послетекстовые упражнения представлены комплексными заданиями, которые направлены на обеспечение контроля понимания прочитанного научного текста, его композиции, выделения отдельных структурно-смысловых компонентов, выявления информационных центров текста, уровня сформированности коммуникативной компетенции студентов (готовности к монологам-рассуждениям, дискуссиям на их основе, написанию и подготовке различных видов научного стиля: реферата, аннотации, рецензии и др.).

1) Прочитайте первый и второй абзац, выпишите ключевые слова и, используя их, выразите одним предложением основную мысль этого абзаца.

2) Прочитайте 3 абзац. Найдите в нем предложения, выражающие основную и дополнительную информацию. Выпишите ключевые слова из предложений, несущих основную информацию.

3) Скажите, является ли информация следующих абзацев продолжением предыдущей?

4) Какая информация содержится в следующих абзацах?

5) Опираясь на вопросный план, изложите в тезисной форме основные положения текста.

6) Запишите получившиеся тезисы.

Как видно из последнего задания, предложенный комплекс упражнений имеет целью выход в продуктивную речь. Это может быть составление вопросов к прочитанному, подготовка небольшого сообщения с использованием ключевых слов, составление тезисов научного текста, написание рефератов, конспектов.

Литература

1. Виленский М.Я., Образцов П.И., Уман А.И. Технологии профессионально-ориентированного обучения в высшей школе: Учебное пособие / Под ред. В.А. Сластенина. -М.: Педагогическое общество, 2004. 192 с.
2. Туребекова Р.С., Сулейменова С.С. Практические задачи обучения языку специальности студентов казахских отделений// Вестник КазНУ. Серия филологическая. - 2002.- № 4. с.98.
3. Покушалова Л. В. Обучение профессионально ориентированному языку в техническом вузе [Текст] / Л. В. Покушалова, Л. Т. Серебрякова // Молодой ученый. — 2012. — №5. — С. 305-307.
4. http://www.znaytovar.ru/s/Pokazateli_kachestva_tekstilny.html

Түйін

Жоғары оқу орындарында орыс тілінен білім беруде туыс емес және тілдік емес топтарда жалпы білім беру мәселелерінде ғана емес кәсіби – маманды дайындауда, оның ғылыми – кәсіптік ойлау қабілеті мен сөзін дамытуымен тікелей байланысты.

Мәтінмен жұмысты ұйымдастыруда автор осылайша құрады, ол үйренушілердің негізгі күші терминологиялық лексиканы меңгеруге бағытталады.

Мақалада студенттердің кәсіби – сөздік құзыреттілігін құруда маңызды орын алатын мәтін алдында, мәтін кезінде және мәтіннен кейінгі тапсырмалар жүйесі әзірленген, мамандықтар бойынша ғылыми ақпараттарды дұрыс қабылдау дағдысымен білуін әзірлейді. Мәтін алдындағы тапсырмалар мәтінді оқу процессінде үйренушілерде туындайтын лексика – грамматикалық қиындықтарды шешу үшін енгізіледі. Мәтін кезіндегі тапсырмалар түрлі мақсаттағы бекітулермен байланыстырылған, студенттерге бағытталумен мәтіннің мағыналылығын ұйымдастыру.

Summary

Teaching Russian as a second language in non – linguistic groups, a university pursues not only educational tasks, but is directly connected with the preparation and specialist professional, with the development of his scientific and professional thinking.

Organization of work on the text of the author is such a way that the main effort is directed at students mastering terminology lexicon.

Article designed a system before. With text and after text jobs, occupy an important place in the formation of students' professional- speech competence; develop their affinities and skiffs of the correct perception of the production of scientific information by specialty.

Before text job is introduced for the removal of lexical and grammatical difficulties that may arise in course of students' reading text.

Among students in the process of reading the text. When the test items with different targets have been designed to help students navigate the semantic organization of the text. After text jobs focused on semantic processing of information.

УДК 81:37.013

Р.К. Балгабаева -- учительница русского языка и литературы
ОСШ «Атамекен» ЮКО., Ордабасинский р-н., с. Атамекен

ФОРМИРОВАНИЕ КУЛЬТУРОВЕДЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Ключевые слова: речевая деятельность, компетенция, культуроведческий подход, культурные знания национально-культурная специфика, экстралингвистическая информация, социокультурная среда, фразеология, эстетическая ценность, культурный шок.

Современный этап развития методики преподавания русского языка в национальных школах Казахстана, где русский язык изучается как второй, характеризуется использованием коммуникативной методики с коммуникативным, или коммуникативно-деятельностным, или сознательно-коммуникативным методом. Это обусловлено ориентацией современной методики на практическое овладение русским языком, предусматривающее переход от сознательного усвоения учащимися единиц языка к употреблению их в речевых ситуациях, приближающихся к ситуациям естественного речевого общения дома, в школе, с одноклассниками и учителями, в магазине, в общественном транспорте, с незнакомыми взрослыми людьми и т.д.

Под практическим владением языком понимается владение учащимися всеми видами речевой деятельности: слушанием, говорением, чтением, письмом - в наиболее важных сферах общения. Другими словами, коммуникативная методика характеризуется тем, что на первый план в качестве важнейшей цели обучения выдвигается формирование умений и навыков речевого общения или коммуникации.

Такое определение цели обучения подчеркивает, что учащиеся должны научиться не только грамотно, в соответствии с языковыми нормами, говорить, но и приобрести умения задавать вопросы собеседнику, выражать согласие или несогласие с услышанным, высказывать пожелание, просьбу, оценивать высказывание, поступок и т.д., т.е. овладеть умениями и навыками вступать в общение и вести его.

Цели обучения, его содержание, уровни знаний, умений и навыков определяются через разного рода компетенции. Под компетенцией понимается совокупность тех знаний и умений, которые формируются в процессе обучения русскому языку и способствуют овладению им.

Рассмотрим те виды компетенции, которые имеют непосредственное отношение к изучению русского языка как второго языка.

Языковая компетенция представляет собой практическое овладение материалом языковой системы в речевом коллективе с русским языком как неродным или совершенствование и развитие языковой компетенции в речевом коллективе с русским языком в качестве второго.

Лингвистическая компетенция включает в себя знание основ науки о русском языке, усвоение понятийной базы учебного курса и формирование учебно-языковых умений работы с языковым материалом.

Коммуникативная компетенция - это знания, умения и навыки, необходимые для понимания чужих и порождения собственных программ речевого поведения, адекватных целям, сферам, ситуациям общения. Она включает в себя знание основных понятий лингвистики речи, умения и навыки анализа текста и собственно коммуникативные - умения и навыки речевого общения применительно к различным сферам и ситуациям общения с учетом адресата и стиля речи. [1, 44].

Формирование лингвистической и коммуникативной компетенций являются одинаково важными задачами преподавания русского языка как неродного.

Актуальной для изучения русского языка в национальной аудитории становится культуроведческая компетенция, под которой понимают постижение русского языка как материальной и духовной ценности русского народа, как составной части его национальной культуры [2, 66].

В настоящее время, как пишет в своей статье Е.А. Быстрова, определились два пути реализации культуроведческого аспекта преподавания русского языка в национальной школе. **Первый путь** - это включение в учебники и учебные пособия сведений о русском языке как средстве выражения национальной культуры русского языка, его самобытности, своеобразия, эстетической ценности. Это представление стереотипов русского речевого поведения, включая речевой этикет, русских слов-реалий, называющих характерные детали русского быта, фольклора, а также истории. Наконец, это широкое использование текстов, в целом воссоздающих национально-культурный фон России. (В этой связи представляют ценность текстовые материалы, посвященные, например, России для работы на уроках русского языка).

Второй путь представления культуроведческого аспекта - познание культуры русского народа в диалоге культур и прежде всего в диалоге с казахской культурой. Каждая культура раскрывает свои новые стороны и в то же время то общее, что объединяет культуры разных народов и людей, говорящих на разных языках. Незнание культуры собеседника порою может явиться причиной непонимания и даже культурного шока. Фразеологизм "собака на сене" при отсутствии необходимых знаний его образования воспринимается как оскорбление, отрицательные ассоциации вызывает также фразеологизм "на ловца и зверь бежит" и т.п. В связи с этим в условиях изучения русского языка как неродного важной задачей становится преодоление межкультурной интерференции. (В указанной статье Е.А. Быстровой приводится богатейший материал, который демонстрирует возможности осуществления диалога культур в процессе преподавания русского языка в школе).

Культуроведческий подход выражается в соответствующем подборе текстовых материалов, расширяющих знания о русской культуре, её национальной специфике и богатстве. Достижению этой цели способствует использование образцов классической литературы, высказываний русских писателей и деятелей культуры о языке, материалов для подготовки докладов, повышающих общую культуру учащихся.

Ценным источником страноведческих и культурных знаний являются русские пословицы, тесно связанные с историей и культурой русского народа. Русские пословицы позволяют учащимся национальных школ в процессе изучения русского языка получить информативные картины русской жизни и русского быта, представления о национальном характере, религиозных представлениях, традициях, обычаях, праздниках русского народа, так как их «можно назвать хранилищем многовекового коллективного опыта людей, народной мудрости и национальной культуры» [Ф.И. Буслаев]. Вместе с тем анализ методической литературы, опыт практической работы и проведенное на основе этого научное исследование показали, что учащиеся национальных школ не всегда адекватно воспринимают и используют русские пословицы, так как слабо владеют экстралингвистической информацией, сосредоточенной в пословицологических единицах.

Усвоение русских пословиц позволяет учащимся национальных школ в процессе изучения языка получить информативные картины русской жизни и русского быта представления о национальном характере, верованиях, традициях и обычаях русского народа, что обеспечивает формирование у них лингвокультурологических знаний в составе лингвокультурологической компетенции.

Для формирования у учащихся лингвокультуроведческой компетенции в процессе изучения пословиц русского языка целесообразно использовать тематико-ситуативный принцип отбора и презентации изучаемых единиц языка, который а) позволяет активизировать познавательный интерес к русскому языку; б) обогащает их знания в области национально-культурной специфики речевого поведения носителей языка и культуры; в) поможет в будущем быстрее адаптироваться к русской социокультурной среде.

Вопрос о классификации пословиц является достаточно сложным и в то же время традиционным. В отечественной лингвистике существует тенденция, восходящая к В.И. Далю, согласно которой критерием их разграничения является признак замкнутости или открытости структуры, т.е. коммуникативной самодостаточности в одном случае, и необходимости заполнения открытых позиций в другом [Е.М. Верещагин, В.П. Жуков, Ю.Б. Зельдина, Н.Н. Иванова, В.Г. Костомаров, З.К. Тарланов, А.Б. Савенкова и др.].

Выделение рациональных принципов отбора пословиц и поговорок является одной из основных проблем организации языкового материала. В настоящем исследовании учитывались ниже следующие

принципы отбора: тематика-ситуативный принцип, принцип коммуникативности, принцип информационной (лингвокультурологической, лингвострановедческой, этнокультуроведческой) ценности языковых единиц, принцип системно-функционального подхода, принцип учета родного языка.

В соответствии с данными принципами и темами, был произведен отбор пословиц и поговорок.

Необходимость и важность изучения языка в контексте культуры народа никогда не подвергалась сомнению. Требование иметь представление о связях языка и культуры включено в школьные и вузовские программы по русскому языку. Несмотря на это, внимания этому аспекту в школьном и вузовском преподавании уделяется недостаточно.

Понятие культуроведческий аспект в методической литературе относительное.

Параллельно с ним стали употребляться термины культурологический, лингвострановедческий, русистический аспект обучения, которые не совсем точно отражают суть культуроведческого подхода. Культурология изучает собственно культуру; через страноведение, как и русистическое сообщаются географические сведения о стране или сведения о ее политическом устройстве. Все это не является предметом изучения в курсе русского языка.

Поэтому, говоря о важности соизучения языка и культуры, целесообразно, вслед за Е.А.Быстровой, употреблять термин культуроведческий аспект.

Его реализация требует от учителя осведомленности в вопросе соотношения языка и культуры. Язык и культура – самостоятельные явления общественной и духовной жизни. Язык – это, прежде всего средство общения (коммуникативная функция), средство познания мира и средство сохранения знаний о мире (кумулятивная функция). Культура – совокупность предметов материальной культуры и духовных ценностей народа. Кроме того, культура – это традиция, которая дает основание для последующего ее развития и совершенствования.

Русский язык, будучи средством выражения и сохранения национальной культуры, служит связующим звеном между поколениями, обеспечивая преемственность духовных ценностей, религиозных традиций, социальных связей, то есть формирует целостность мировосприятия.

В семантике большого количества языковых единиц присутствует культуроведческий компонент значения. В большей степени он проявляется в лексике, фразеологии, афористике. Фразеологизмы отражают национальную культуру по-разному.

Вековая мудрость, мораль, жизненный опыт, тонкое наблюдение над взаимоотношениями людей, насмешка, шутка находят свое выражение в пословицах, поговорках, фразеологизмах.

Учащимся важно показать, что национальная культура проявляется во фразеологизмах комплексно, то есть своим идиоматическим значением, всеми компонентами вместе. Так, русский фразеологизм *как по щучьему велению* имеет смысл «как по волшебству, как бы само собой». При этом человек, для которого русский язык является родным, легко припомнит русскую народную сказку о Емеле, которая отражает быт, говор, традиционные представления народа о тяжелом труде, о тяжелой борьбе за хлеб насущный, о счастье, добре и зле. Смысл фразеологического оборота порождается не суммой значений, а самой жизнью.

Национально-культурная специфика может отражаться и в отдельных элементах. Так, понятие «обман с целью приукрасить обстоятельства» можно передать с помощью фразеологического оборота *потемкинские деревни*.

Иногда фразеологизмы отражают народную культуру своими прототипами – свободными словосочетаниями, описывающими определенные обычаи, праздники, подробности быта, культуры и многое другое. К этой группе относится большое количество фразеологизмов, имеющих в своем составе названия животных и птиц. Такие фразеологические единицы возникали путем метафорического переноса взаимоотношений представителей животного мира на взаимоотношения людей. Например, *играть в кошки-мышки, смотреть как баран на новые ворота, вертеться как белка в колесе* и другие. Скрытое сравнение, заложенное в метафоре, подмечало черты национального быта, духа, условий жизни русского народа.

Отдельно стоит группа фразеологических оборотов, чей культуроведческий компонент значения не лежит на поверхности. Это фразеологизмы, возникающие путем ошибок, закрепившихся в поколениях. Это явление редкое, но существующее. Таковы фразеологизмы – *попал как кур во щи* (первоначальный вариант: «Попал как кур в ошип», кур имеет устаревшее значение ‘петух’); *с суконным рылом да в калашный ряд* (смысл данного фразеологического оборота в этом виде не вполне ясен, но все противоречия снимает восстановленная форма: «С посконным рылом да в суконный ряд», поскони противопоставлялось дорогое сукно); *суть да дело* (искаженный вариант фразеологического оборота *суд да дело*, в котором отразилась волокита старинного судопроизводства: пока происходили суд да дело, многое могло измениться).

Специфической особенностью фразеологизмов, наряду с ярко выраженным культуроведческим компонентом значения, является и их экспрессивная окрашенность. Называя какое-либо явление, народ обязательно давал ему оценку.

Смысловые и эмоционально-экспрессивные возможности русской идиоматики огромны. В полной мере они раскрываются в явлениях многозначности и синонимии. Лексические и

фразеологические синонимы способны передавать самые тонкие оттенки значения. Фразеологические синонимы, как правило, не дублируют друг друга, а стремятся к семантическому, образному и эмоционально-экспрессивному обособлению. Высокая познавательная ценность фразеологических оборотов подтверждается их красочной образностью, очевидной нагруженностью. культуроведческими, фоновыми знаниями (ср.: *бабье лето* – «теплые дни ранней осени», *бить челом на кого* – «жаловаться на кого-либо», *верста коломенская* (разг. шутл.) – «очень высокого роста (о мужчине)» и даже невозможностью равноправной заменой их выражениями с прямым значением (ср.: *веревка плачет по ком* – кто-либо заслуживает самого строгого наказания; *ломиться в открытую дверь* – настойчиво утверждать, доказывать то, что всем хорошо известно).

Исходя из сведений об отражении национальной культуры во фразеологизмах, учитель организует работу над ними, включая анализ, подбор, синонимическое видоизменение и другие задания.

Материалом для реализации культуроведческого аспекта в работе по фразеологии могут служить синонимические ряды фразеологических оборотов, представленные в словарях В.П.Жукова, А.К.Бириха, Н.М.Шанского

Обращение к ним позволяет учащимся выявлять особенности культуроведческого знания, работа же над средствами их выражения способствует более глубокому пониманию самого значения. Для выявления уровня культуроведческих знаний, заключенных в русской фразеологии, учащимся старших классов были предложены такие задания:

1) укажите значения следующих фразеологических оборотов: *как с гуся вода, собаку съел, точит ласы, каждый кулик свое болото хвалит*;

2) допишите недостающие части фразеологических оборотов: *прокатить...*; *...деревни; развесистая...*; *закусить...* : какие реалии легли в основу данных фразеологизмов?

С первым заданием справились около половины группы; ответы на второй вопрос показали низкий уровень осведомленности в области отечественной культуры. Среди не-верных ответов встречались и такие, как *развесистая яблонька, вишня, береза; закусить вкусно хорошо, плотненько; съесть собаку* – о неуче, дилетанте, потому, что собак не едят. Многие использовали единичные примеры, оставив большинство фразеологизмов без комментариев.

Результаты выполнения заданий свидетельствуют о необходимости усиления внимания к культуроведческой составляющей знаний по русскому языку. Обращение к этому материалу должно быть регулярным, пронизывающим весь курс обучения русскому языку в школе.

Фразеологический запас русского языка огромен и многообразен. Для говорящего и слушающего мало овладения общим для них кодом (языковой компетенцией), необходимо еще усвоение общих фоновых знаний: коммуниканты должны знать, когда и что говорить, какие социолингвистические факторы использовать в каждой ситуации. Это связано с коммуникативной задачей культуроведческого аспекта преподавания русского языка.

Примерами заданий и упражнений культуроведческого аспекта могут служить следующие: подберите к данным фразеологизмам синонимы, объясните их значение; за справками обращайтесь к «Словарю фразеологических синонимов»: *За семью холмами, за семью реками; тертый калач*; найдите фразеологизмы со значением: «очень близко», «неожиданно»; придумайте с ними предложения (по одному из каждой группы); прочитайте фразеологические обороты, обозначающие дальних родственников; обратите внимание на стилистические словарные пометы, с одним из них составьте рассказ. *Седьмая (десятая) вода на киселе* (разг., шутл.), *двоюродный кисель на троюродной воде* (мн. не употр.; прост., шутл.), *двоюродному забору троюродный плетень* (прост.), *нашему слесарю двоюродный кузнец* (прост., шутл.), *на одном солнышке онучи сушили* (устар., прост. шутл.), *ваш поп нашему попу двоюродный священник* (прост., шутл.).

Культуроведческие наблюдения над языком как хранителем информации целесообразно вести в двух направлениях: от слова к тексту и от текста к слову, которое, в свою очередь, рождает новый текст. Работа с информацией разного характера (в первую очередь с письменными текстами) становится ключевым умением современного человека. Это предполагает, что в период обучения у учащихся последовательно формируются умения «вычитывать» информацию из текста, обрабатывать (понимать) ее и создавать новую информацию в виде текста. Примером решения такой образовательной задачи культуроведческого аспекта может быть следующее задание на подбор синонимов к фразеологизмам, выяснение их стилистической роли и проведение комплексного анализа фразеологических оборотов.

План разбора: 1) лексическое значение;

2) происхождение, источник; 3) синонимы, антонимы (если есть); 4) синтаксическая роль

в предложении; 5) стилистическая принадлежность, 6) опишите ситуацию, в которой уместно использование данного фразеологизма.

1. Андрей Иванович не жаловался нико-гда, это правда, но зато Никите все время приходилось держать ухо востро. (А.Н.Толстой).

2. Вскоре после приезда я не выдержал, сорвался однажды с места, кинулся очертя голову в город – и в тот же день вернулся ни с чем: в дом доктора меня просто не пусти-ли. (А.И.Бунин).

3. Три десятка лет с лишком, в ладах прожили мы душа в душу с ним..., сколько говорено, сколько думано..., сколько горя вместе выпито. (М.Горький).

Изучение фразеологического состава русского языка в национальной школе, усвоение устойчивых единиц во всем стилистическом многообразии, синонимической и антонимической парадигматике составляет неотъемлемую часть работы по фразеологии. Выработка умения вычленять культурный компонент из значения фразеологических единиц, умения проникнуться мыслью о языке как хранителе культуры, одного из условий самого существования нации – важнейший аспект культуроведчески ориентированной методики преподавания русского языка в национальной школе.

Литература

1. Бастрикова Е. М. Коммуникативная компетенция как лингводидактический феномен // Русская и сопоставительная филология: лингвокультурологический аспект. Казан. гос. ун-т. Филол. фак-т. Казань: Казан. гос. ун-т, 2004. С. 43-48.
2. Быстрова Е.А. Культуроведческая функция русско-го языка в системе его преподавания. Обучение русскому языку в школе. – М.: Дрофа, 2004. – С.133.
3. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультуроведческий аспекты. – М.: Русский язык. 1996.
4. Тимофеев Б.Н. Правильно ли мы говорим? – Л.: Наука. 1963.
5. Жуков В.П., Сидоренко М.И., Шкляров В.Т. Толко-вый словарь фразеологических синонимов русского языка / Под ред. В.П.Жукова. – М.: АСТ, Астрель, Ермак, 2005.
6. Бирих А.К., Мокиенко В.М., Степанова Л.И. Словарь фразеологических синонимов русского языка / Под ред. В.М.Мокиенко. – М.: Астрель, АСТ, 2001.
7. Шанский Н.М., Быстрова Е.А., Зимин В.И. Фразеологические обороты русского языка. – М.: Просвещение. 1988. Известия Самарского научного центра Российской академии наук. 2008

Түйін

Бұл мақалада тілдегі әр түрлі біліктілік туралы айтылды. Мақалада түрлері құзыреті: лингвистикалық, тілдік-коммуникативтік, культуроведческая. Ерекше назарға алынатын – тіл мәдениеті біліктілігі болып табылады. Ол орыс тілі меңгеру барысында қолданылатын тәсіл ретінде, материалдық және рухани құндылықтар орыс халқының құрамдас бөлігі ретінде оның ұлттық мәдениеті болып табылады. Культуроведтік көзқарас тиісті іріктеу мәтіндік материалдар, кеңейтетін білім туралы орыс мәдениетіндегі, оның ұлттық ерекшелігі мен байлығын білдіріледі.

Summary

The article describes the types of competence: linguistic, communicative language, and cultural. Deserves special attention – cultural competence, which refers to the article of the comprehension of the Russian language as material and spiritual values of the Russian people, as an integral part of national culture. Cultural approach is reflected in the selection of appropriate text materials that extend knowledge about Russian culture, its national identity and wealth.

ӘОЖ 373.5.017.92

А.А. Жиенбекова - филос.ғ.к., доцент, Г.Н.Пралиева - магистрант
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАННЫҢ БІЛІМ МӘСЕЛЕСІ КЕШЕ, БҮГІН, БОЛАШАҚТА

Андатпа: Өркениетті елдердің бәрінде де білім беру ісін реформалау әлеуметтік саясаттың маңызы құрамды бөлігі болып табылады. Оған үкімет, парламент, қоғамдық және халықаралық ұйымдар белсене кірісуде. Реформалау көп аспектілі (салалы). Олар білім беру ісін басқаруды қайта құру және оның функцияларын жергілікті, аудандық, орталық өкіметке қайта қарап бөлумен, оқу орындарының жаңа типтерін құру, оқу – тәрбие үрдісінің мазмұны мен әдістерін модернизациялаумен сипатталады. Қазір республикамызда білім саласында демократияландыру мен ізгілендіру жүріп жатқандықтан, соңғы кездерге дейінгі дағдарыстан шығудың альтернативті жолдары көрсетілуде.

Кілттік сөздер: Реформалау, лаборатория, антология, динамика, заң, саяси-әлеуметтік, пионер, өркениет, парламент.

Қазақ халқы – рухани зор байлықтың мұрагері. Оның бүгінгі өресі биік өскелең мәдениетінің түп төркіні сонау VI – VIII ғасырлардағы Орхон –Енисей ежелгі түрік жазбаларынан бастау алады. Бүкіләлемдік өркениет тарихынан ерекше орын алатын әмбебап ғұлама әл- Фараби бабамыздан бастап,

түркі тілдес халықтарға ортақ өшпес асыл мұра қалдырған орта ғасыр ойшылдары: Баласағұни, Қашқари, Йассауи трактаттары, сондай-ақ Алтын Орда дәуірінің даналары: Хорезми, Сарай, Дулати, Жалайри, Әбілғазы, т.б. еңбектері - қазіргі ұрпақ тәрбиесі үшін теңдесі жоқ асыл қазыналар. Ал Асан қайғы, Жиембет, Ақтамберді, Шалкиіз, Бұқар, Дулат, Мұрат, Махамбет, Майлықожа т.б. сол сияқты күміс көмей, жез таңдай ақын-жыраулардың әр түрлі өмір құбылыстары, адам мен қоғам, жан мен тән, тіршілік тынысы туралы терең толғаныстарының, дана өсиеттерінің қазіргі жастардың білімі мен тәрбиесіне берер пайдасы, қосар үлесі қаншама.

XIX ғасырдың аяқ шені қазақ жерінде саяси-әлеуметтік, мәдени – ағартушылық идеялардың өркен жайып, қоғамдық санаға жаңа ғасырға тән өзгерістер ендіре бастаған екпінді де елеулі жылдар болды. Осыдан жүз жыл бұрынғы ғасырлар тоғысындағы қазақ қоғамында орыстың социал-демократтары ықпалымен және атакты Шоқан, Ыбырай, салған ізбен халықтың мәдени – экономикалық, әлеуметтік жағдайын көтеру мәселелері өз жалғасын таба берді. Осы тұстағы қоғамдық санада көрініс берген ағартушылық қозғалыс туралы «Қазақстандағы педагогикалық ой-пікірлер антологиясы» былай дейді: «Дала өлкесіне әлеуметтік - демократиялық идеялардың жаңа толықыны кіріп, аймақтарда педагогикалық ой-пікірдің жеңіл дами бастаған кезі еді».

Бұл қазақ даласындағы араб, татар тілдеріндегі оқулардың, діни білімнің көңіл көншітпей, қазақ жастарының қазақ және орыс тілдеріндегі мектептерге ұмтыла бастаған, жаппай ояну үрдісі белең алған тұс болатын. Осынау мәдениет майданында оқу – ағарту ісінің алатын орны айрықша. Қазақ қоғамының бұдан жүз жыл бұрынғы ұлттық мектепке деген сұранысы ұлттық мектептің жаңа үлгісін жасауда ізденістер жасап жүрген бүгінгі сұранысымыз бен қажеттілігіміз арасындағы ортақ сарынды, ұқсастықты, сабақтастықты байқатады.

Қазақ топырағындағы алғашқы мектептердің негізін салушы, дала қоңырауы, қазақ шамшырағы атанған Ы. Алтынсарин десек, оның пионерлік ісі Қазақстанның сол кездегі барлық болыс, уездерінде өз жалғасын тауып отырған. Ағартушылық істі ақындық, жазушылық өнермен өрнектеп, журналистік, қайраткерлік, ғалымдық қабілетімен шебер ұштастыра білген.

Адамзат тудырған алыптардың қатарындағы ұлы Абай мұрасының, оның педагогикалық көзқарастарының алар орны өз алдына бір төбе. Озық мәдениеттің жарық жұлдыздары XX ғасырдың басында тәлімдік ой-пікірлерімен барша қазақ даласын дүр сілкіндірген Шәкәрім, Ахмет, Халел, Мағжан, Сұлтанмахмұт, Жүсіпбек, Мыржақыптардың ұлттық дәстүрді өз туындыларының негізгі арқауы еткен педагогикалық тұжырымдары қазіргі заман талабымен үйлесе үндесіп жатқандығы белгілі.

Қазіргі мектеп қандай болу керек? Бұл өте ауқымды мәселе. Бізге, Адамды – тәрбиелеп, өсіретін қоғамды жөңдей алатын, өркениетті демократиялық қоғамның үлкен азаматын қалыптастырып шығаратын мектеп қажет. Ең алдымен, біздің мектептер бойына сіңген қатыгездік пен бұйрықшыл ниеттерінен айырылып, оқушының жеке қара басына, яғни оқу-тәрбие ісін жекешелеу (дифференциялау) ісін жоғары көтеру керек қой деймін. Балаға, оның тағдырына жауапкершілікпен қарау, өзін сыйлау, денсаулығын биологиялық – генетикалық жағдайы, психологиясын білу мұғалім үшін парыз. Бір сөзбен айтқанда, баланың адамгершілік құқығын сыйлау, онымен санасу керек.

Оқу – тәрбие ісінде қоғамдық пайдалы еңбекті дамыту қажет. Ең алдымен еңбек дегенде - оқушының өздік ойлау қабілетін, түйсігін дамыту үшін білімді өз бетінше істеуге, өз бетінше білім алуға дағдылануы қажет. Біздің оқушыларымыздың көпшілігінің ойлау қабілеттері төмен.

Оқу тәрбие - ісін ізгілендіру әсіресе тіл-әдебиет, тарих, эстетикалық бағыттағы пәндердің берілуін кеңейту. Жалпы, баланың бойына инабаттылық, адамгершілік, әсемдік, эстетикалық дүние таным әліппелерін дамыту болашақ мектептің түп қазығы болуы керек. Қазіргі таңда мектептің рөлі ерекше. Ол үшін жоғары оқу орнынан бастап балбақшаға дейін оқу тәрбие жұмысы өзгеруі қажет. Оқулықтар, әдістемелік көмекші құралдар халқымыздың ғасырлар бойы жиған асыл қасиеттерінен нәр алуы керек болады. Әр пәнде халықтық тәрбиенің негізгі болғаны жөн.

«Әке көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер» тағылымын бас құжат ретінде ұстау қажет. Иmandылық, адамдық парасат, даналық, осылар ұлт мектебінің негізінде болуы қажет.

Әрине ұлттық шеңберде тоқталып қалмай әлемдік педагогиканың асыл қазыналары да мектептің қайнар көзі болуы шарт. Болашақтың мектебі оқушының көз қарасымен қалыптасып, оның құқымен тығыз байланысты болуы керек. Сонымен қатар ол мектеп бірнеше сатылы және әр бағыттағы әр салалы болғаны жөн. Оқушы өз білім дәрежесіне сай, жүрек қалауымен мектебіндегі пәнге, мұғалімге, сүйген мамандығына баруға тиісті. Оқи жүріп, қолы босында еңбек ету үшін болашақ тұрмыс, өмір сүру жағдайларын ойластыру керек.

Осыған орай. Әр пәнде бүгінгі алдыңғы қатарлы ғылыми жаңалықтар, ғылымның ұшқындары болса. Немесе ғылымтану (науковедение) курсы мектепте жүргізу қажет.

Сонымен қатар, мұғалімдердің өздері жоғары дәрежелі - әр ғылым саласынан терең түсініктері болуы шарт.

Ой - өрісі жоғары дамыған оқушылар үшін ерекше мектептер сыныптар қажет. Ол үшін ең алдымен жоғары дәрежелі мұғалімдер ұжымы қажет. Оны шешудің жолдары: мектептегі алдыңғы қатарлы (әсіресе жастар) мұғалімдер мен педагогикалық институттың ғалымға бейім студенттері бірлесен

ошақтар құру. Білімге, ғылымға өнерге ынтасы бар балаларды педагогикалық психологиялық әдістер арқылы бөліп, сол оқушыларға әр түрлі жағдайлар жасау қажет.

Ең алдымен алған пәндері бойынша ғылымның әр саласынан оқушыларға дәріс беру. Бұл жерде қазіргі болсын, бұрынғы болсын қатып қалған тәртіптен айырылу қажет. Сыныппен еркін, тығыз табиғи байланыста болған жөн. Мейірбандылық, имандылық шарттарын сақтай отырып, оқушыларға еркіндік беру керек. Жолдастарыңмен қалай қатынас жасасаң, оқушыларыңмен сондай қатынаста болған жөн.

Өздік ойлауға, өздік ізденіске, білім алуға үйрету де назардан тыс қалмаса болғаны. Мұндай іс-әрекетке әзірге арнаулы мектептерде қол жетуі мүмкін. Яғни, гимназияларда, лицей, медреселерде. Соның өзінде ең алдымен оқушының тіл, сөйлеу мәдениетіне, ерекше мән беріп, соны аударуға көңіл бөлінсе.

Дегенмен дәл бүгінгі мектептегі білім беру тәрбие жүйесі бүгінгі талапқа кеңінен жауап бермейді. Ол үшін ең жоғарғы оқу (педагогикалық жоғары оқу орындарының) бағдарламасы мен бағытын өзгерте отырып, бүгінгі, болашақ жаңа тұрғыдағы мектептердің мұғалімдерін оқытудың жаңа әдістерімен таныстырып, дайындап шығарса болар еді. Бүгінгі институттар мен университеттерді бітіріп шығып жатқан мамандар техника тілін, компьютер, бүгінгі саясат пен экономикалық түсініктер тұрғысынан келсек көңілден шыға бермейді. Кейбір жағдайларда оқушыларымыз ұстаздарға қарағанда жоғары тұратыны байқалады. Оқушының білгенін ұстазы білмей тұрса, не оған түсініп жауап бере алмай тұрса мұғалімге қандай бедел қалмақшы?

Келесі білім жетілдіру институтының ролінде өзгерту қажет сияқты. Білім жетілдіру институтында оқытудың жаңа технологиясы кафедрасын құру керек. Я болмаса, лаборатория ашу керек те оны алдыңғы қатарлы ғалымдармен, әдіскерлермен қамтамасыз етіп, көпке ұсыну қажет. Яғни, жоғары оқу орны – мектеп-білім жетілдіру институтының тығыз қарым-қатынаста болу керектігін өмірдің өзі мойындап отыр.

Мұғалімдер білімін жетілдіру институты сондай – ақ алдыңғы қатарлы жаңашыл мұғалімдердің лабораториясын құрып, олардың іс-әрекет - әдістерін екшеп, тексере отырып, құнды жақтарын мектептерге таратып, өзіміздің мектептерге педагогикалық ғылымның табыстарымен, жаңалықтарымен, әдістерімен қамтамасыз ету.

Тағы бір айта кететінн мәселе - тіл мәселесі. Әрине, егеменді мемлекеттің мемлекеттік тілі болмайынша ол мемлекеттің болуы мүмкін емес. Сол себептен тілді үйрету проблемасы қазақ мектебі үшін де, орыс мектебі үшін де ерекше орында тұр. Өкінішке орай соңғы кезде тек қана қазақ тіліне ден қойып, басқа тілге көңіл аудармау тенденциясы өсіп келе жатқандай. Біріншіден, ең алдымен барлық қазақ ана тілін өте жақсы білуі тиіс. Тіл білмесе ол өзінің тарихын да, мәдениетін де, дәстүрін де білуі мүмкін емес. Әсіресе, орыс мектебінде оқитын қазақ балаларына тіл үйрету проблемасы ерекше ойландыратын жайт.

Техникалық құралдарсыз ЭЕМ компьютерлерсіз тілді тез үйренуге болмайды. Бірақ ол болашақтың ісі. Тіл біздің ең бірінші проблемамыз болуы керек. Өйткені оның қорлығын көрдік, әлі де көріп отырғанымыз белгілі.

Бүгінгі әлемдегі елдер мен халықтардың өзара тарихи байланысының дамуы, экономика, мәдениет пен ғылымның әлемдік деңгейге бет бұруы, өзекті мәселелерден туған қайшылықтар, ұлттық деңгейде қалуды көтермеуі, ғылыми-білімнің түрлі салаларында әлемдік іс-тәжірибені оқып-үйренудің қажетті шарт екенін дәлелдеуде.

Сондықтан әр түрлі елдер мен халықтардың экономикалық көрсеткіштерін, әлеуметтік – саяси жүйесін, мәдениет моделін салыстырмалы түрде оқып үйрену қызығушылық тудырады. Түрлі ғылым саласындағы мамандар бүгінгі өркениетті нарыққа өту кезеңінде, республикадағы білім беру саласының әлемдік білім беру кеңістігіне енуге қадам басу шағында, әлемдік мәдениет пен ұлттық мәдениетті біріктіре оқыту мен тәрбиелеу мақсатын көздеуде. Сол себептен білікті мамандар өздерінің шетелдік әріптестерінің кәсіби іс-тәжірибесін зерттеуге, олардың жетістіктері мен кемшіліктерін талдауға, озық ойлы идеяларын өз ұлтының менталитетіне сәйкестендіруге, өз іс-тәжірибелерімен ұқсастықтары мен айырмашылықтарын айқындауға ұмтылыс білдіріп, алғашқы қадамдар жасалуда. Сондай салалардың бірі – білім беру саласы болып табылады. ХХІ ғасыр табалдырығын аттаған сәтте білім беру саласы күрделі өзгерістерге ұшырауда. Білім беру саласы әлеуметтік инфрақұрылымның бірден-бір мәнді, динамикалық элементі болып келеді. Дегенмен де, барлық әлемде де білім беру саласы қандай да бір жағынан, қандай да бір түрде дағдарысқа ұшырауда. Қаншалықты дамыған ел дегенімізбен де әр елдің білім беру саласы қандай да бір мөлшерде қазіргі цивилизацияның талаптарына сай жауап бере алмауда. Сол себептен де білім беру ісін реформалау шартты.

Өркениетті елдердің бәрінде де білім беру ісін реформалау әлеуметтік саясаттың маңызы құрамды бөлігі болып табылады. Оған үкімет, парламент, қоғамдық және халықаралық ұйымдар белсене кірісуде. Реформалау көп аспектілі (салалы). Олар білім беру ісін басқаруды қайта құру және оның функцияларын жергілікті, аудандық, орталық өкіметке қайта бөлумен, оқу орындарының жаңа типтерін құру, оқу – тәрбие үрдісінің мазмұны мен әдістерін модернизациялаумен сипатталады. Жанарту не қайта құру бала-бақшадан жоғары оқу орындарына дейінгі білім жүйесінің барлық саласын

камтуда. Қазір республикамызда білім саласында демократияландыру мен ізгілендіру жүріп жатқандықтан, соңғы кездерге дейінгі дағдарыстан шығудың альтернативті жолдары көрсетілуде.

Сондай жаңа талпыныс, жаңа ашылған жолдың бірі – білім берудің жаңа жүйесінің жасалуы. Бұл педагогикадағы, тұтас педагогикалық үрдістегі өзгерістермен тығыз байланысты. Білім беру саласының барлық жағына жаңаша көзқарас, жаңаша қарым- қатынас, (білім мазмұнын жетілдіру, жаңа базистік оқу жоспарына көшу, жаңа буын оқулықтары мен оқу- әдістемелік кешендерге көшу, т.б.) жаңаша ойлау қалыптасуда. Бұрынғы кезде тұлға бойында кездесетін жағымсыз қасиеттер қатарына жататын (үнемшілдік, өзіндік «мен», т.б.) қасиеттер нарық жағдайына байланысты қажет болуда және көпшілік, қоршаған орта оларды дұрыс қабылдауға дағдыланған, т.с.с

Дегенмен де, жаңарту үрдісі үлкен қиындықтарға ұшырауда, экономика, мәдениет, ғылым және әлеуметтік қатынастардағы динамикалық өзгерістерге көп жағдайда ілесе алмайды. Барлық жердегі не барлық кезде де реформалау терең теориялық базаға негізделе бермейді. Олар эмпирикалық үрдісте білім берудің жаңа жолдарын іздестіруде өзіндік «қысқа ғұмырлы» сынақпен не қайта жөндеу қиынға түсетін қателермен аяқталып жататыны сирек құбылыс емес. Әрине, бүгінгі күнде республикамызда білім беру саласындағы жүріп жатқан реформалау сондай – деген ой туғызудан аулақпын. Бұл жалпы қазіргі кездегі білім беру ісінің даму тарихына туған ой.

Кейбір кезде «реформалау» терминінің мәні асығыс және жан - жақты, терең ойластырылмаған «аққан жұлдыздай» жарқ етіп жоқ болатын жаңалықтармен шатастырылады. Мысалы, қазіргі мектептердегі тәрбие жұмыстары мен оны ұйымдастыру әдістемесін айтуға болады. Республиканың әр түпкіріндегі әр мектептердің әрқайсысында әртүрлі қоғамдық ұйымдардың құрылуы және ғұмырының қысқа болып қалуы. Неге? не себептен екен деген ойлар мазалайды.

Бұрынғы жүйедегі деп «октябрат», «пионер», «комсомолдың» орнын басарлықтай ұлттық менталитетке икемделген әлемдік мәдениетке, қазіргі балалар психологиясына сәйкес нәрсе ойлап табылмағаны ма, әлде жекеленген авторлардың жұмыстарының сапасының төмендегенінен бе? деген сұрақтарға кім жауап береді және қашан?

Біздің ұлдарымызды сыныптан тыс жан- жақты ойластырылған, бір жүйеге келтірілген тәрбие ұйымдары арқылы қашан тәрбиелейді? Ертең аға буынға «соншама селсоқ болғаныңыз не?» деген сұрақ қоймасына кім кепіл. Мұнан шығатын қорытынды: білім саласындағы реформалау ісі әлі де болса оқу мен тәрбие үрдісін тұтас педагогикалық үрдіс деп қарай алмай тұрғандай. Тәрбиелеу ісінде жаңа қазіргі заманға сай, әлеуметтік тапсырысты қанағаттандыратындай реформалау дүниеге келе ме?.....

Әдебиеттер

1. Қазақстандағы педагогикалық ой- пікірлер антологиясы. Алматы, «Рауан» 1995, Б.12-16.
2. Сапарғалиев Ғ. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы.- Алматы: Жеті жарғы, 2004.-480 б.
3. «Білім туралы» 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319-III Қазақстан Республикасының Заңы
4. (2015.13.01. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен)
5. К.Құдайбергенова. Құзырлылық – тұлға дамуының сапалық критерий // «білім сапасын бағалаудың мәселелері: әдіснамалық негізі және практикалық нәтижесі » атты халықаралық ғылыми – практикалық конференцияның материалдары. 2008, Б.30- 32

Резюме

Во всех цивилизованных странах, реформа образования является важной составляющей социальной политики. Правительство, парламент, гражданское общество и международные организации, чтобы начать. Реформа многомерного (отрасли). Они вновь создание и управление образования функций местного, регионального и центрального правительства пересмотрено распределение, создание новых типов учебных заведений, характеризующихся модернизации содержания и методов учебно-воспитательного процесса. Теперь процесс демократизации и либерализации страны находится в стадии разработки в области образования, обеспечивает альтернативный выход из кризиса последнего времени.

Summary

In all civilized countries, the reform of education is an important component of social policy. Government, Parliament, civil society and international organizations to start. Reform of the multidimensional (industry). They reiterated the establishment and management of education functions of local, regional and central government revised the distribution, the creation of new types of educational institutions, characterized by upgrading the content and methods of the educational process. Now the country's democratization and liberalization process is in the stage of development in the field of education, provides an alternative solution to the crisis of recent times.

Г.Ә. Жұман – магистрант

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан

ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУДА ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТӘСІЛДІ ҚОЛДАНУ

Аңдатпа: Мақалада ағылшын тілін психолінгвистикалық тәсіл арқылы оқыту жайында сөз қозғалады. Психолінгвистика – психология мен лингвистаның арасындағы өзара ғылым саласы болып табылғандықтан, ағылшын тілін оқытудағы алатын орны ерекше болып табылады. Бұл ғылымның шетел тілін үйренудегі сөйлеу процесін, оның мазмұны, коммуникативті рөлін тереңірек білуге әсері мол болып табылады.

Кілттік сөздер: Психолінгвистикалық тәсіл, ағылшын тілін оқыту методикасы, ағылшын тілін психолінгвистикалық тәсіл арқылы оқыту

Шетел тілі – үлкен тәрбиелік диапазон. Ол оқушылардың жан дүниесін байытады, ой - өрісін кеңейтеді, көркемдік талғамын кеңейтеді, көркемдік талғамын тәрбиелейді, халықаралық достыққа, мәдениетке тәрбиелейді. Оқудың алғашқы кезінде оқушы тілдік материалды жеңіл меңгеріп кетуі мүмкін, ол бара- бара материалдың күрделенуіне байланысты оқушы әртүрлі қиыншылықтарға кездеседі. Ал бұған мұғалімдер кезінде көмек жасай алмайды. Демек оқушы тілдің түрлі құбылыстарын меңгеру өте қиын деген ойға келеді. Мұндай қиыншылықтан тек сабақта ойын түрлерін пайдалану арқылы шығып кетуге болады. Ол үшін мұғаліммен бірге, оқушыда ойынның шартын, ережесін меңгеруі тиіс.[1] Ойын үрлерін мақсатсыз қолдана беруге болмайды. Ойын түрлерін дұрыс қолданып өткізілген сабақта оқушының шетел тілін үйренуге деген ықыласы, сол тілде сөйлеп үйренуге деген ықыласы артып тілді жақсы меңгеруге қызығады.

Бүгінгі таңда дүниежүзі елдері жаһандану дәуірін бастан кешіріп жатыр. Біз де әлемдік өркениеттің заманауи жетістіктерін өзімізге қабылдай отырып, әлемдік даму жолына түсуге ұмтылыс жасап жатырмыз. Дегенмен, жаһандану дәуірінде де ұлттық рухани құндылықтарымызды қадірлеп, бағалай алуымыз қажет-ақ.[2] Әсіресе, солардың барлығының ең маңыздысы болып саналатын әрі егемен еліміздің мемлекеттік тілі ретінде қазақстандық қоғамды бір мақсатқа ұйытуға тиісті қазақ тілінің мәртебесін көтеру – бүгінгі күннің аса маңызды мәселесі болып табылатын. Әйтсе де, еліміздің дамуына тек қана экономика мен үкімет қана емес, сонымен қатар халықтың да білім жағынан, сауаттылық жағынан дамуына көптеген іс-әрекеттер жүзеге асырылуда. Айта кетер болсақ, үш тұғырлы тіл мәселесі. Жаһандану дәуірінде тілдің алар орны бөлек.

Тіл ғылымының қазіргі даму кезеңіндегі тілдік жүйені, тілдің коммуникативті қызметі, тіл мен адам факторы арасындағы, тіл мен қоғам арасындағы байланыс аспектісінде зерттеуге айрықша назар аударылып отыр. Тілдік жүйені тілдің коммуникативті қызметіне негіздей зерттеу психолінгвистика, когнитивті лингвистика, функционалдық лингвистика, прагматикалық лингвистика саласында қарастыратыны белгілі. Қазақ тіл білімінде осы бағытта зерттеуді қажет ететін саланың бірі-ұжымдық қарым-қатынастың психолінгвистикалық аспектісі.

Қазір шетел тілін оқыту методикасы ғылым болып қалыптасып келе жатқанына ешкім күмән келтіре қоймас. 1930 жылы Е. М. Рыт методикаға алғаш анықтама берген. Ол: «Шетел тілін оқыту методикасы салыстырмалы тіл білімінің тәжірибелік айқындаушысы», - деп баға берген болатын.

Қолданбалы тіл білімі секілді әдістемеге де түрлі көзқарастардың туындауы 1930 жылдардағы шетел тілін пән ретінде оқыту жүйесінің жеткілікті деңгейде анықталмауымен тікелей байланысты болатын. Сол кезеңдерде зерттеу әдістерінің жүйесі де әзірленбеген еді.

Әдістеменің ғылым ретінде сипат алуындағы алғашқы бағыттар Б.В.Беляевтің есімімен ұштасады. Ол әдістемені қолданбалы психология саласына тиесілді. [3]Алайда, аудитория жұмысына сай іс әдістерін қолданудағы айырмашылықтар, материалдарды сараптау - методиканың басты мәселесі болған. Сондықтан әдістеменің бұл анықтамасы кең жайылған жоқ.

Психолінгвистика – психология мен лингвистаның арасындағы өзара ғылым саласы болып табылады. Сонымен қатар адамның сөйлеу қабілеті қалыптасуының бірқалыпты өтуін зерттейді. Ол сөйлеу процесін, оның мазмұны, коммуникативті рөлі, сөздің ойға қатысы тұрғысынан зерттейді. Осы бағыттың негізін салушы неміс ғалымы Г.Штейнталь тілді жеке адаммен қатар, этнопсихологиясының көрінісі ретінде қарастырды. Оның пікірінше, тіл білімі кісінің жеке психологиясын ғана емес, халық психологиясына да сүйенуі қажет. Кейіннен Потебня мен Пауль еңбектерінде осы бағыт сөз, сөйлем, грамматикалық категория, сондай-ақ лексикалық мағыналардың түрлерін түсіндіруде көрініс тапты. Белгілі лингвистер Бодуэн де Куртенэ, де Сессюр еңбектерінде сөйлеу әрекетінің әлеуметтік сипатына баса назар аударылды.

Шетел тілін оқытудағы психолінгвистикалық аспекті тілдің коммуникативті функциясымен байланыстыра зерттеу тиімді бағыттың бірі болып табылады. Шетел тілін оқытудың мәтіндік қырын қарастыру психолінгвистикаға қатысты негізгі мәселелер мен бағыттарды анықтауға жол ашады, өйткені,

ұжымдық қарым-қатынас қоғамдық өзгерістерге қарай, адамдардың қабылдау ерекшелігіне қарай жаңарып, өзгеріп отырады.

Психолингвистика тілдік қарым - қатынас құралы ретінде адамдардың сана-сезіміне, іс - әрекетіне әсер ету мақсаты тұрғысынан қарастырады.

Психолингвистиканың әр түрлі аспектісін Н.И.Жинкин, А.А.Леонтьев, Р.Мертон, Р.М.Фрумкина, К.Ховланд, А.Ламсдейн, Ф.Шеффилд, П.Лазарсфельд, Б.Берельсон, О.С.Ахманова, Д.Слобин, Д.Грин, А.А.Залевская т.б ғалымдар әр қырынан зерттеген. Ал Ұ.Т.Қ-тың маңыздылығын зерттегендер А.И.Михайлов, Л.М.Землянова, М.С.Каган, В.М.Березин, Н.Г.Ланге, Э.П.Щубин, Г.П.Бакулев т.б ғалымдардың еңбектерінен көре аламыз.

Психолингвистикалық аспекті мәтін деңгейінде анықталып, ұжымдық қарым-қатынас тілінің ерекшеліктері тың, жаңа қырынан қарастырады. Мәтіннің эмоциялық-экспрессивтік мәні мен ерекшеліктерін ашуға ұмтылыс жасалды. Ұжымдық қарым-қатынас тілін одан әрі кешенді түрде зерттеуге кең жол ашып, болашақта ізденуге тбағыт береді, қазақ тіл білімінде ұжымдық қарым-қатынастың психолингвистикалық дамуына үлес қосады.

Шетел тілін оқытудағы психолингвистикалық аспектілері деген тақырыпта жоғары оқу орындарында курс жүргізуге негіз бола алады. Жинақтардан материалдарды жоғары оқу орындарында коммуникативтік лингвистика, прагматикалық лингвистика, әлеуметтік лингвистика, психология салалары бойынша қазақ тілін оқытуда пайдалануға болады.

Психолингвистика ойдың сөзге, сөздің ойға толассыз және қайта айналып алмасуын сөйлеудің даму процесі деп есептейді. Психолингвистиканың қалыптасуына үйрету теориясының, сөйлеуді игерудің арнайы шарттары туралы А.Хомскийдің еңбектері, бойдағы туа біткен ақпаратты қабылдау және зерделеу туралы когнитивтік көзқарас тұрғысындағы зерттеулер елеулі үлес қосты.

Психолингвистикалық зерттеулерде көп уақыт бойы сипаттау теориялары мен тұжырымдамалары (концепциялары) басым болып келді. Соңғы жылдары түсіндірмелі психолингвистика теориясы дами бастады. Бұл бағыттарда тіл дамуының негізгі факторы ретінде адам қарастырылады, өйткені тіл - адамның жасаған өнімі мен туындысы. Қазіргі кезде тіл тек қана қатынас және таным құралы ретінде емес, сол сияқты ұлттың рухани мәдениеті ретінде де бірнеше бағыттарда қарқынды түрде зерттелуде. Кез келген тілдің қызметін зерттеу қазіргі тіл білімінде жаңа бағыттармен пайда болған соңғы әдіс-тәсілдерді қолдануға мүмкіндік туғызады.

Ішкі лингвистика

Барлық заттар мен құбылыстарға тән субстанциялы және функционалды қасиеттер тілге де тән. Бұл қасиеттер тілді жүйелі құрылым ретінде қарастырып зерттеуге мүмкіндік береді. Енді осы қасиеттерге жеке-жеке тоқталайық.[4]

Субстанциялы қасиет дегеніміз – заттар мен организмдердің және құбылыстардың оларға табиғатынан тән, туа біткен қасиеттері. (лат.*substantia*-«мән, маңыз»). Ол қасиеттер объектілердің ішкі жаратылысына тән, оның иманенттік қасиеті болып табылады және олар барлық басқа объектілерден сол ішкі қасиеттері арқылы ерекшеленеді. Мысалы, адамның субстанциялы қасиеттері оның туа пайда болған ішкі құрылысымен (дене бітімімен, миының құрылысымен, нерв жүйесімен, қан айналу жүйесімен және зат алмасу үрдісімен) айқындалады.

Функционалды қасиет – (лат.*functio*-қатынас) объектінің сыртқы, жүре пайда болған және басқа объектілерге қатысты байқалатын қасиеттер. Ол қасиеттердің негізі объектінің ішкі құрылымында бұрыннан бар, даму үрдісі барысында көрініс тапқан қасиеттер.

Жоғарыда айтылған осы қасиеттерді негізге ала отырып, тіл туралы ғылымның екі негізгі бағытын анықтауға болады: тілдің субстанциялы қасиетін зерттейтін *ішкі лингвистика* және тілдің функционалды қасиетін зерттейтін *сыртқы лингвистика*. Енді тіл біліміндегі осы екі бағытты жан-жақты қарастырып көрелік.

Ішкі лингвистика тілді оның субстанциялық қасиеттері негізінде, жүйелі құрылым ретінде зерттейді.

Жүйе дегеніміз – өзара шарттас, өзара байланысты, біртектес элементтердің бірлігі. Ол рет-ретімен орналасып, ұйымдасқан біртұтас құбылыс.

Тілдің жүйелі сипаты оның барлық деңгейлерінен – фонетикалық, лексикалық және грамматикалық деңгейлерінен көрінеді. Мысалы, белгілі бір тілдің фонетикасында «дауысты дыбыстар жүйесі», «дауыссыз дыбыстар жүйесі» деп аталуы тектен тек емес. Мысалы, түркі тілдерінде, оның ішінде қазақ тілінде дауысты дыбыстардың жуан және жіңішке, еріндік және езулік т.с.с. топтасуы тілде дыбыстық жағынан жүйе бар екенін көрсетеді. «Ы» мен «і» дыбыстары айтылуына қарай «ы» - жуан, «і» - жіңішке ретінде танылса, бұл екі дыбыс еріннің қатысы жағынан біртектес, езулік болып табылады.

Негізгі ұғымдар

Тіл деңгейі – тілдің кейбір «бөліктері», жалпы тілдік жүйенің шағын жүйешелері.

Тіл бірліктері - тіл жүйесінің әр түрлі мақсаты мен қызметі бар стандартталған элементтері.

Фонема – тілдің дыбыстық құрылымының негізгі бірлігі, сөйлеу тілінің ең кіші, одан әрі бөлінбейтін элементі. Фонема морфемалар құрамында, солар арқылы сөздерде мағына ажырату функциясын атқарады.

Фонетика – тіл ғылымында тілдің дыбыстық қырын зерттейтін бөлім.

Буын – фонациялық ауаның кілт үзілуінің, не кедергіге ұшырауының нәтижесінде пайда болатын жеке дыбыс, не дыбыстар тобы.

Екпін – сөз ішінде бір буынның күшті айтылуы.

Фонология – фонема жүйесін зерттейтін ғылым.

Грамматика – сөз түрлендіру формалары, сөз құрамы, сөз тіркесі мен сөйлем түрлері туралы ілімді қамтитын тіл білімінің саласы.

Граммема – ұйымдастыру, байланыстыру қызметін атқаратын тілдің ең жоғарғы бірлігі. Олар неше түрлі жалғаулықтар, шылаулар, көмекші сөздер, толып жатқан сөздердің сөйлемде тіркесу формалары.

Грамматика – сөздердің өзгеруін, түрленуін, олардың сөйлемде тіркесу формалары мен заңдылықтарын зерттейді.

Лексикология – тілдің сөздік құрамын зерттеумен айналысатын тіл білімі бөлімі.

Лексема – атаулы немесе номинативті қызмет атқаратын, орта деңгейдегі тілдің екі жақты бірлігі. Лексеманың айтылуы фонеманың біртұтастығын құрайды, ал мазмұны заттың мағынасымен сәйкес келеді және әлем шындығын бейнелейді.

Біз тілді тіл туралы ғылымның бөлімдерін есепке алатын жүйелі құрылым ретінде қарастырдық.[5] Ал енді тілді құрылым ретінде қарастырайық.

Құрылым дегеніміз тіл бірліктері мен деңгейлері арасындағы қатынас. Бұл қатынастың 2 түрі бар: парадигматикалық және синтагматикалық.

Психолингвистикалық тәжірибе – информанттарды пайдаланып тәжірибе өткізушінің бақылауымен тіл қызметін қолдан жасалған жағдайда зерттеу.

Психолингвистикада тәжірибенің негізгі үш түрі бар:

1) **Зертханалық тәжірибе** – тәжірибе өткізушінің күні бұрын тұжырымдалған гипотезаны тексеруі үшін өткізілетін тәжірибе;

2) **Табиғи тәжірибе** – сөйлеу үрдісін информанттарға табиғи жағдайда (жанұя, мектеп, жұмыс орны) өткізу;

3) **Ассоциативті тәжірибе** – информантқа әсерлеу мақсатында оның екі және одан да көп тілдердегі белгілі бір сөзге, сөз тіркесіне, сөйлемге реакциясын тексеру.

Психолингвистика – психология мен лингвистиканың аралығындағы ғылым саласы; “адам - тіл” қатынастарын (адамның зейінін, жігерін, ниетін т.б.) зерттейді, яғни сөйлеу үрдістерін зерттейтін ғылым. Ол сөйлеу үрдісін, оның мазмұны, коммуникативті ролі, сөздің ойға қатысы тұрғысынан зерттейді. Осы бағыттың негізін салушы неміс ғалымы Г. Штейнталь (1823-1899) тілді жеке адаммен қатар, этнос психологиясының көрінісі ретінде қарастырды. Оның пікірінше, тіл білімі адамның жеке психологиясын ғана емес, халық психологиясына да сүйенуі қажет.

Психолингвистика психологиялық эксперимент арқылы сөйлеу қызметінің үлгісін жасап тексереді. Бірқатар практикалық мәселелердің теориялық мәнін түсіндіру үшін таза лингвистикалық тәсілдер жеткіліксіз. Ол үшін психолингвистиканың тәсілдерін қолдану қажет. Психолингвистика мынадай мәселелерді шешеді: шет тілдерін үйрену, логопедия мәселелері, ми қызметіне байланысты сөйлеудің бұзылуы, бұқаралық ақпарат құралдарындағы сөйлеудің ролі, авиация мен космостық психология, криминалистика мен машина аудармасы мәселелері және т.б. Психолингвистика термині 1954ж. бастап қолданылып келеді.

Психолингвистика – психолингвистиканың әдіс-тәсілдерін қолданады, бірақ оның мақсаты – ішкі лингвистика мен психологияның мақсаттарынан мүлдем басқа. Психолингвистика – «тіл – адам» қатынастарының мәнін ашып қарастыруға тырысады. Психолингвистиканың жеке ғылым саласы болып қалыптасуы 1953 жыл болып есептеледі. Осы жылы АҚШ-та Индиана Университетінің әлеуметтік ғылымдарды зерттеу кеңесі мен тіл білімі және психология комитетінің ұйымдастыруымен университетаралық семинар өткізілді.[6] Семинар жұмысын психологтар Чарльз Осгуд пен Джон Кэрролл басқарды. Семинар жұмысының нәтижесі «Psycholinguistics//A Survey of Theory and Research Problems». Кітапта жаңа ғылымның теориялық ережелері мен негізгі бағыттары белгіленді. Ч. Осгуд психолингвистиканы адамның сөйлеу қызметімен байланыстырады.

Шетел тілін оқытудағы психолингвистикалық аспектілері деген тақырыпта жоғары оқу орындарында курс жүргізуге негіз бола алады. Жинақтардан материалдарды жоғары оқу орындарында коммуникативтік лингвистика, прагматикалық лингвистика, әлеуметтік лингвистика, психология салалары бойынша қазақ тілін оқытуда пайдалануға болады.

Президентіміз Нұрсұлтан Назарбаев: «Қазақ тілі үш тілдің біреуі болып қалмайды. Үш тілдің біріншісі, негізгісі, бастысы, маңыздысы бола береді» - деген ескерту айтқан болатын. Дегенмен, «Үш тұғырлы тілдің» мәнін, маңызын, халық пен болашақ ұрпаққа беретін үлкен пайдасын көпшілік ұғына алмауда. Одан бөлек, Президентіміз 2020 жылға қарай мемлекеттік тілді меңгергендердің қатары 95 пайызға дейін жететініне кепілдік беріп отыр.

Әдебиеттер:

1. Жантану атауларының түсіндірме сөздігі. — Алматы: «Сөздік-Словарь», 2006. - 384 бет.
2. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі — Алматы. «Сөздік-Словарь», 2005 жыл.

3. Г. Ботағарина, «Ағылшын тілін оқытудағы бүгінгі белес», Білім, 70-бет, №3, 2006 ж..
4. Г. Шамшырақова «Ағылшын тілін оқытудың құрылымы», 12-бет, Кәсіптік мектеп, №3, 2007 ж..
5. Гүлмира Жұмайқызы, «Ағылшын және қазақ тілдеріндегі салыстырмалы ерекшеліктер», Білімдегі жаңалықтар №3, 53-54 беттер, 2006 ж..
6. Ж. А. Жақыпов «Аударматануды аңдату», Астана, Аударма баспасы - 2004, 234-236 беттер.

Резюме

В статье речь идет о психолингвистического подхода к обучению английского языка. Психолингвистика – дисциплина, которая находится на стыке психологии и лингвистики, изучающий взаимосвязи языка, мышления и сознания. Этот раздел языка занимается описанием речевых сообщений на основе изучения механизмов порождения и восприятия речи, а так же исследованием связи между речевыми сообщениями и характеристиками участников коммуникации.

Summary

This article discusses psycholinguistic approaches to the study of foreign language. The fundamental goal of the study of sociolinguistic cognition is to characterize the computational stages and cognitive representations underlying the perception and production of sociolinguistic variation.

УДК 81:398.91

Э.К. Исмаилова - учительница русского языка и литературы,
ОСШ им. Б. Нурлыбекова ЮКО., Ордабасинский р-н., с. Шубарсы

ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПОСЛОВИЦ НА УРОКАХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ В НАЦИОНАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Ключевые слова: паремиология, синхрония, диахрония, лингвометодический принцип, коммуникативно-индуктивный подход, семантические единицы, пословицы, устойчивые обороты, эмоциональная окраска, языковое развитие.

В настоящее время, когда идет процесс возрождения в духовной жизни национально-культурных ценностей и в связи с этим происходят изменения в языковой ориентации, перед образованием встает необходимость в определении новых подходов к изучению русского языка, необходимость в повышении эффективности его преподавания. В системе школьного образования именно русскому языку выпала первостепенная роль, так как благодаря освоению учащимися языка осуществляется изучение других предметов, а также развиваются познавательные способности учащихся.

При изучении русского языка большую роль играет овладение фразеологическим и паремиологическим фондом. Без овладения фразеологизмами, пословицами и поговорками невозможно правильное понимание русской речи как в устной, так и в письменной форме. Значение фразеологии и паремиологии для практического овладения языком обусловлено тем, что многие устойчивые обороты, содержащие эмоционально-экспрессивную оценку фактов, процессов, употребляясь в речи, служат коммуникативными единицами, другие, являясь номинативными единицами, порой незаменимы в обозначении явлений действительности.

Использование устойчивых оборотов делает речь более богатой, выразительной и даже «иноязычной» (Е.А. Быстрова, Н.М. Шанский). Устойчивые единицы языка, являясь результатом длительного развития, фиксируют и передают от одного поколения к другому общественный опыт, они важны не только как средство коммуникации, но и как источники различных общественно-значимых сведений. Чем богаче история народа, тем ярче и содержательнее устойчивые обороты. Прошлое в той мере прошлое, в которой оно восходит в настоящее, – это остается актуальным для наших дней, поэтому уже в начальных классах необходимо обращаться к национально-культурной семантике языка не только с синхронической, но и с диахронической точек зрения.

Знакомство с фразеологизмами, пословицами и поговорками, а тем более осознанное их усвоение, понимание специфики их употребления позволяет значительно расширить кругозор детей. Самостоятельный творческий подход к оценке языковых средств необходим и потому, что со многими устойчивыми оборотами учащиеся знакомятся стихийно, еще до школы, воспринимая их на слух и в большинстве случаев смутно догадываясь об их значении из контекста. Многие устойчивые обороты с яркой эмоциональной окраской нередко употребляются и самими учащимися в самостоятельной речи.

Проблеме использования фразеологии и паремиологии в работе по развитию речи учащихся уделяли внимание известные лингвисты и методисты Ф.И. Буслаев, И.И. Срезневский, Л.Н. Толстой, В.И.

Чернышев, Д.И. Тихомиров, К.Б. Бархин, М.А. Рыбникова, Н.П. Канонькин, Л.А. Горбушина, М.Р. Львов и др.

В национальной школе уделяется немало внимания вопросам обогащения речи учащихся лексикой русского языка, а вопросы обогащения речи устойчивыми оборотами и их активизация в речи не нашли достаточного места в учебном процессе, значительное число устойчивых оборотов, имеющих в учебниках, остается неувоенным, а объяснение значения их без дальнейшего закрепления и активизации недостаточным.

Кроме того, эпизодическая работа с устойчивыми оборотами опасна тем, что у школьников не вырабатывается способность воспринимать своеобразие языка художественных произведений благодаря не частому использованию данных языковых единиц.

Определенная система по усвоению и активизации устойчивых оборотов в речи нерусских школьников отсутствует.

Таким образом, вопросы умственного, языкового, речевого и эмоционального развития учащихся национальных школ побуждают к обращению в область фразеологии и паремиологии. При этом внимание обращается не только на семантико-грамматические свойства устойчивых оборотов, но и их коммуникативную способность придавать речи особую выразительность в целях воздействия на собеседника.

Обращение к этим единицам не случайно. В современном языкознании они рассматриваются как особые семантические единицы, выполняющие одновременно функции сообщения и воздействия, являясь одним из ярких выразительных средств языка.

В работе мы основываемся на том, что внимание со стороны учителей национальной школы к устойчивым оборотам недостаточное, использование этих единиц в учебно-речевой деятельности учащихся не способствует полноценному языковому развитию.

Наше исследование подтверждает, что уровень речевой деятельности в целом становится выше, если организовать процесс обучения и активизации устойчивых оборотов, в нашем случае (пословиц) в соответствии с основными этапами предложенной методической модели.

Коммуникативно-индуктивный подход к отбору устойчивых оборотов для усвоения их учащимися и последующей активизации позволяет учитывать реальные потребности общения, а тем самым опираться на коммуникацию и сочетаемость, стилистическую неограниченность, образность фразеологизмов, пословиц и поговорок.

Активизация фразеологизмов, пословиц и поговорок в речи учащихся проводится на основе системы заданий и упражнений, характеризующихся общедидактическими и лингвометодическими принципами.

В процессе построения системы работы соблюдался системный подход, от простого к сложному, от изученного к неизвестному, при этом принимается во внимание и повторяемость изучаемого материала в целях его закрепления.

Немалый опыт работы в школе подсказал нам, как использовать малые жанры фольклора в учебной деятельности. Эти материалы содержат задания, в которых предлагается прочитать, объяснить, списать и подчеркнуть какую-либо орфограмму, проверить слово по словарю, а также написать по памяти, используя сборники пословиц и поговорок русского языка. Есть вопросы по пунктуации. Большое количество заданий связано с определением падежей имён существительных, имён прилагательных, местоимений. И обязательно, при выполнении любого упражнения, ученики должны объяснить смысл пословицы.

Возможности использования пословиц на уроках русского языка безграничны, к тому же работу с малыми фольклорными жанрами можно проводить и во внеурочное время. Для того чтобы разнообразить комплекс упражнений с пословицами, предлагаем познакомиться с различными заданиями, которые можно использовать учителям национальных школ.

Упражнения для развития орфографического навыка.

1. Прочитай пословицы. Объясни их смысл. Спиши, вставляя пропущенные буквы.

Тот г...рой, кто за Род...ну ст...ит г...рой. Лишнее г...ворить – себе вр...дить. На х...роший цв...ток и пч...ла л...тит. С...бака лает, а в...тер носит. Старого в...робья на мя-кине не пров...дешь.

На какие две группы можно разделить слова с пропущенными буквами?

2. Прочитай пословицы. Объясни их смысл. Найди в пословицах слова с безударной гласной в корне слова. Подбери к ним проверочные слова.

Конец –делу венец; Смелость города берёт; На хороший цветок и пчела летит; На языке медок, а на сердце ледок; Красна весна цветами, а осень плодами.

3. Прочитай пословицы. Объясни их смысл. Спиши, раскрывая скобки.

(За)двумя зайцами погонишься, ни одного (не)поймаешь.

(В)одно ухо влетает, (в)другое вылетает.

(С)одного удара дуба (не)свалишь.

Два медведя (в)одной берлоге (не)уживутся.

4. Выписать из пословиц, произносимых учителем, слова с непроверяемыми гласными в корне.

Проверить их написание по словарю.

Слово не воробей, вылетит – не поймаешь.
Не та собака кусает, что лает, а та, что молчит да хвостом виляет.
Ласточка день начинает, а соловей кончает.
Корова на дворе – молоко на столе.
Не разгрызешь ореха, не съешь ядра.

5. *Упражнения для закрепления знаний о частях речи.*

1. Прочитай пословицы. Объясни их смысл. Найди в данных пословицах существительные, определи их род, склонение, падеж.

Ласковое слово кость ломит, а жестокое гнев движет.

Голова без ума, что фонарь без свечи.

Как ни хитри, а правды не перехитришь.

У всякого Федорки свои отговорки.

От приветливых слов язык не отсохнет.

6. *Восстанови пословицы, вставляя пропущенные прилагательные:*

За (какой?) головой, как за каменной стеной.

Слова для вставки: крепкой, большой, дурной, молодой, старой.

(Какое?) слово, что весенний день.

Слова для вставки: умное, доброе, ласковое, хорошее.

(Какая?) книга – лучший друг.

Слова для вставки: хорошая, полезная, умная, содержательная, интересная, занимательная, поучительная.

(Какую?) дружбу и топором не разрубишь.

Слова для вставки: прочную, крепкую, хорошую.

(Какая?) земля белых рук не любит.

Слова для вставки: чёрная, жирная, родная.

Не нужна соловью (какая?) клетка, а нужна зеленая ветка.

Слова для вставки: золотая, серебряная, деревянная, прочная.

Задания для формирования представлений о синтаксических понятиях.

1. *Восстанови пословицы, подобрав к ним соответствующие сравнения.* Объясни их смысл.

Железо ржа съедает, а ...

Кто хочет много знать...

Как аукнется, ...

Говорил день до вечера, а ...

Друга прилежно ищи, а ...

Едешь на день, ...

Примеры для вставки: завистливый от зависти погибает; тому надо мало спать; так и откликнется; слушать нечего; нашёл – береги; бери хлеба на неделю.

2. *Составь из слов пословицу и запиши её. Объясни смысл полученной пословицы.*

Что, пером, не вырубил, написано, топором.

Сделаешь, на смех, наспех, делаешь.

Съесть, надо, чтобы, рыбку, лезть, в, воду.

В учении, в бою, трудно, легко.

Ум, без, крыльев, птица, как, без, книги.

Упражнения для развития пунктуационного навыка.

1. *Прочитай пословицы. Объясни их смысл. Расставь знаки препинания (если надо), объясни их постановку.*

Не имей ста рублей а имей сто друзей.

Под гору без хомута а в гору в три кнута.

Лучше один раз увидеть чем сто раз услышать.

Корень ученья горек да плод его сладок.

2. *Прочитай пословицы. Объясни постановку знаков препинания в них.*

Коса – девичья краса.

Легко друзей найти, да трудно сохранить.

Не будь тороплив, а будь памятлив!

Язык голову кормит, он же и спину портит.

Ученья корень горек, а плод сладок.

3. *Составь рассказ, который можно озаглавить пословицей «Красна птица пером, а человек умом» («Что посеешь, то и пожнёшь», «Не рой другому яму, сам в неё упадёшь», «Умей взять, умеи и дать», «Десять раз примерь – один раз отрежь»).*

3. Прочитай пословицы. Что их объединяет?

- а) На добрый привет, добрый и ответ.
Доброе молчание лучше пустого болтания.
Горлом не возьмешь, бранью не выпросишь.
б) Старый друг лучше новых двух.
Друга ищи, а нашёл –береги.
Лучше иметь сто друзей, чем иметь сто рублей.

Задания комплексного характера.

1. Прочитай пословицы.

Кто много желает, тот мало имеет.

Лишнее пожелать –последнее потерять.

Напиши по памяти. Объясни смысл пословиц. Подбери ещё одну пословицу на эту же тему. (Много желать –добра не видать). Назови глаголы, имеющиеся в пословицах.

2. Прочитай пословицы. Спиши, вставляя в них недостающие слова.

Любишь ..., люби и саночки возить.

Всяк ... свое болото хвалит.

Под ... камень и вода не течет.

... сани летом, а телегу зимой.

В ... монастырь со своим уставом не ходят.

Определи, к какой части речи относится каждое вставленное слово. Объясни орфограммы, которые встретились в данных пословицах. Выбери одну пословицу и придумай историю, заглавием которой она могла бы стать.

Существуют различные формы работы с пословицами, которые могут использоваться как на уроке, так и во внеурочное время: разминки, пятиминутки, игры-конкурсы, олимпиады.

Для игр-конкурсов можно использовать следующие задания:

1. «Дуэль». Кто больше назовёт пословиц, где встречаются числа.

Команды хором произносят пословицы по очереди. Повторять пословицы нельзя. Побеждает та команда, которая продержится дольше всех и без штрафных очков.

2. «Поле чудес». Часть букв уже открыта (например, только согласные), попробуйте угадать пословицу.

К-н-ч-л д-л-г-л-й с-м-л-! (Кончил дело –гуляй смело!)

3. «Озорная буква». Найдите ошибку в пословице.

Первый клин комом.

Сашу маслом не испортишь.

Мы сами с ушами.

Крутится как булка в колесе.

Не делай из муки слова.

Голода не бойся, по пояс мойся.

Старый круг лучше новый двух.

4. «Нарисуй-ка». Вставь рисунок в пословицу.

Дареному ... в зубы не смотрят. (Коню.)

Когда ... на горе свистнет. (Рак.)

... рубят –щепки летят. (Лес.)

Не ..., так и не мычи. (Корова.)

Не плюй в ... –пригодится воды напиться. (Колодец.)

Большому ... –большое плавание. (Кораблю.)

Многие из вышеуказанных заданий могут выполняться как во время занятий, так и дома, устно и письменно. Отбор материала и характер выполнения заданий зависит во многом от уровня развития школьников, от их подготовленности, от этапа, на котором идет обучение русскому языку.

Использование пословиц позволяет ненавязчиво усваивать грамматический материал, развивает мышление обучающихся, прививает любовь к устному народному творчеству, к русскому языку, повышает культуру речи. Пословицы способствуют развитию коммуникативных навыков школьников, дарят эстетическую радость.

Литература

1. Власенков А.И. Развивающее обучение русскому языку (IV-VII кл.): Пособие для учителя. М.: Просвещение, 1982. - 208 с.
2. Даль, В.И. Пословицы русского народа / В.И. Даль. –М.: Эксмо, 2008.
3. Донская Т.К. Принципы развивающего обучения русскому языку: Учебное пособие к спецкурсу / Мин-во просвещения РСФСР, Ленингр. гос. пед. ин-т им. А.И. Герцена. Л., 1985. - 82 с. –С. 27-31.

4. Жуков В.П. Словарь русских пословиц и поговорок. 7-е изд., стереотип. - М.: Русский язык, 2000. - 544 с.
5. Развитие речи учащихся в процессе обучения русскому языку: Межвуз. Сб. науч. тр. / М-во просвещения РСФСР, Ленингр. гос. пед. ин-т им. А.И. Герцена. Л., 1984. - 128 с.
6. Формирование речевой деятельности школьников на основе дидактического материала К.Д. Ушинского // Начальная школа. - №10. - 2001.

УДК 541.18

¹С.Е. Калдыкозова., Р.Е. Мусалханова, Г. Махидова, ¹М.А. Мусантаева, ¹Ж.А. Рискелдиева
¹ЮКГУ им. М.Ауэзова, школа им. М.Исламкулова, Ордабасинский район, ЮКО

ФОРМИРОВАНИЕ ГРАМОТНОГО ПИСЬМА С УЧЕТОМ ВЕДУЩЕЙ МОДАЛЬНОСТИ ВОСПРИЯТИЯ УЧАЩИХСЯ

Аннотация: В статье дано представление о личностно-ориентированном подходе обучения орфографии и сделаны выводы в отношении учета ведущей модальности восприятия информации учащихся при формировании грамотного письма на занятиях русского языка. Говорится, что при восприятии, хранении и переработке информации учащиеся в разной степени используют зрительный, слуховой и чувствительный канал. Высказываются соображения о том, что учащиеся различаются по стратегиям усвоения учебного материала. Приводится список возможных учебных стратегий в овладении грамотным письмом. Высказаны соображения о том, как разные типы учеников предрасположены к разным типам учебных заданий. Преподавателям предлагается осуществлять презентацию языкового материала так, чтобы он оказывал воздействие на разные каналы восприятия и на разные типы учащихся. Приводятся орфографические упражнения с учетом модальностей восприятия.

Ключевые слова: грамотное письмо, личностно-ориентированный подход, модальность восприятия, репрезентативные системы, визуальный тип, аудиальный тип, кинестетический тип.

В современной языковой политике в последние годы утвердился личностно-ориентированный подход к обучению. Главными положениями данного подхода являются *направленность на развитие личности учащихся как активного субъекта учебной деятельности и всесторонняя подготовка* его к непрерывному процессу образования, саморазвития и самосовершенствования в течение всей жизни. *Личностно-ориентированное обучение* – это такое обучение, где во главу угла ставится личность учащегося, её самооценку, самобытность, субъектный опыт каждого сначала раскрывается, а затем согласовывается с содержанием образования. Поскольку центром всей образовательной системы в данной технологии является индивидуальность ребенка, то и методическую основу представляет индивидуализация учебного процесса.

Индивидуализация процесса обучения подразумевает учет личностных особенностей обучающегося как интеллектуальных, так и психологических. К личностным особенностям можно отнести уровень успеваемости; стиль обучения, качество усвоения знаний; темперамент; характер, особенности мышления, особенности процесса восприятия. Восприятие относится к наиболее устойчивым свойствам личности, которые в течение жизни могут развиваться и совершенствоваться. Восприятие – это процесс отражения в сознании человека предметов и явлений реального мира в их целостности, в совокупности их различных свойств и частей и при их непосредственном воздействии на органы чувств. Известны пять основных способов, с помощью которых люди воспринимают мир. Мы можем видеть, слышать, чувствовать, обонять и пробовать на вкус. В нашем мозгу сенсорная (полученная органами чувств) информация трансформируется в некоторую репрезентацию (представление) или модель.

Индивидуальные модели восприятия того, что передают нам органы чувств подразумевают модальности восприятия или репрезентативные системы. Термин модальность (от англ. Modality) в психологии и физиологии означает принадлежность к определенной сенсорной системе и используется для обозначения, характеристики или классификации ощущений, сигналов, стимулов, информации, рецепторов, и т.д. Основные каналы получения информации или способы восприятия окружающего мира – это зрение, слух, ощущения, вкус и запах, из них наиболее важные – зрение, слух и ощущения (визуальный, аудиальный и кинестетический каналы).

В рамках нейрофизиологических представлений предполагается, что информацию об окружающем мире мы получаем, используя три основных канала восприятия: визуальный, аудиальный, кинестетический. Приоритетным у каждого человека обычно является один канал. Считается, что именно через ведущий канал поступает основной поток информации. В первую очередь мир воспринимается зрительно (визуальная система восприятия — В), на слух (аудиальная система восприятия — А) и в ощущениях (кинестетическая система — К). Система, которая используется чаще, чем другие, называется предпочитаемой

репрезентативной системой человека. Эта система используется сознательно и бессознательно. Предпочитаемые репрезентативные системы (модальности) являются одним из наиболее систематических способов различения моделей мира людей. В обычном классе у большинства учеников достаточно развиты визуальные, аудиальные и кинестетические способности. Большинство детей отдают предпочтение одной модальности. Любая информация должна предварительно транслироваться через ведущую модальность. Такая трансляция требует временного отключения от реальности. В результате появляются проблемы, пробелы в усвоении материала, что и выявляется при контроле.

Люди каждого типа в большей степени пользуются словами, относящимися к каждому конкретному каналу. Визуал употребляет слова и фразы, связанные со зрением (посмотрим, наблюдать, проглянуть, осмотреться, казаться, озарило, предвидеть, картина, на первый взгляд, прозрачный, красиво, тусклый, ясно, туманно, расплывчато, яркая личность, как видите, хорошо выглядит, увидеть главное и т.д.). Для аудиала характерно употребление слов, связанных со слухом (послушайте, обсуждать, рассказать, обговорим, настроиться, молчаливый, тишина, монотонно, благозвучный, гармонично, тихо, глухо, прослушать, во весь голос, услышать основное, громкое имя, хорошо звучит, навести уши, и т.д.). Кинестетик использует слова, описывающие чувства или движения (схватывать, упустить, ускользнуть, задержаться, продемонстрировать, трогать, прочувствовать, прикинем, повернуться, мягкий, теплый, вялый, неприятный, прикосновение, гибкий, твердо решить, хороший нюх, уловить суть, заострить внимание, сильная личность, гладко выходит, выбросить из головы, и пр.). Есть и нейтральные слова: воспринимать, понимать, узнавать, решать, мотивировать, изменять, постигать, плохой, проигнорировать, понять смысл, обдумаем, обычный, объяснить, осознать, все правильно и др. В качестве небольшого теста можно предложить ученикам описать аудиторию, в которой проходит занятие. «1) Эта аудитория светлая, просторная. И стены такого цвета, что она кажется еще больше (Говорит визуал); 2) Но здесь достаточно шумно. Говоришь громко, а почти никому не слышно (Аудиал); 3) Зато здесь тепло, и стулья мягкие. Дышать легко. А то в других местах такие сквозняки бывают, так дует по ногам (Кинестетик)».

Надо учитывать, что понятия «визуал», «аудиал» или «кинестетик» весьма относительны, т.к. нет того или иного типа в чистом виде, речь идет лишь о ведущей модальности. Все же такое деление важно потому, что репрезентативные системы лежат в основе любого общения, в том числе - общения обучающего и обучаемого. Информация, идущая через нервную систему, должна предварительно транслироваться в ведущую модальность памяти, понимания. Когда способ передачи информации отправителя совпадает с ведущей модальностью получателя, учащиеся хорошо запоминают и усваивают материал, когда учитель переключается с ведущей модальности на другую, учащийся вынужден транслировать информацию обратно в свою модальность. Период трансляции требует временного отключения от реальности, что приводит к появлению пробелов, выявляемых при повторении и тестировании. Но это не предполагает работу с каждым учащимся индивидуально с учетом его модальности. Поэтому учитель на уроке должен владеть приемами мультисенсорного представления информации. Обучая детей, учителю необходимо излагать материал с опорой на аудиальное, визуальное и кинестетическое восприятие. Для этого, прежде всего надо научиться варьировать изложение материала во всех трех модальностях. Это активизирует развитую модальность ребенка и учит его использовать несформированные системы восприятия, открывает новые возможности усвоения материала.

Так как мы говорим о принципе полисенсорного обучения с опорой на ведущую модальность восприятия учащихся, то учителю полезно выявлять стратегии детей и в соответствии с этим строить групповую и индивидуальную работу во время и после уроков. Теперь остановимся на тех методах, которые могут применяться на уроках русского языка и являются полезными в использовании при изучении предмета и формировании грамотного письма. Начнем с овладения языковыми нормами, а в частности – нормами орфографии. В нашем языке большое количество словарных слов, а правила достаточно сложны и требуют хорошей стратегии запоминания. И в этом смысле ученики, у которых «плохая» стратегия, заранее обречены на неуспех: они плохо помнят разрозненные правила, словесные инструкции (аудиальная модальность), являясь в 5-м классе ориентированными на кинестетику (чувственный способ восприятия информации). И тогда получается, что мы не только не развиваем их память, а наоборот, усугубляем и тормозим развитие этой памяти, потому что, используя хрупкое чувственное восприятие, ребенок начинает обобщать и запоминать отрицательные эмоции. Напротив, надо попытаться давать такие задания, которые будут задействовать все каналы восприятия и переработки информации одновременно. Учитель обязан понимать возможные различия восприятия информации и уметь гибко применять и при необходимости изменять тактику обучения. Учащиеся с преобладающим визуальным каналом восприятия информации (визуалы) отдают предпочтение чтению и имеют большее представление о характере и структуре языка. Они лучше воспринимают новый материал, когда он написан в книге, на доске, представлен схематически в презентации. Визуалы лучше пишут, чем говорят. Аудиалы лучше воспринимают тексты на слух, им проще дается аудирование. Кинестетикам больше нравится использовать ролевые игры, работать с карточками, они готовы писать. При работе с аудиторией учителю необходимо использовать разные способы презентации одного и того же языкового материала. Каким же образом учителю угодить и аудиалам, и визуалам, и кинестетикам? На уроках русского языка существует такой вид работы, как письмо по памяти. Учащиеся запоминают записанный на доске текст из 1—3 предложений, а затем воспроизводят его в тетрадях без

опоры на образец. С точки зрения психологии задание достаточно сложное для детей аудиальной и кинестетической модальностей, так как опирается на визуальную память, которая менее всего сформирована у школьников. Для того чтобы облегчить запоминание письменного текста, необходима его трансляция в аудиальную и кинестетическую модальности. В аудиальной модальности — проговаривание вслух хором предложений с доски, прослушивание чтения предложений учителем. В кинестетической — выполняя ритмичные движения руками, ногами и головой в такт хоровому проговариванию предложений с доски. Можно использовать промахивание слов с доски руками в воздухе (при усложнении промахивать можно в зеркальном отражении одновременно двумя руками). При систематической работе методом многосенсорного обучения увеличивается опора на визуализацию, а кинестетическое и аудиальное запоминание происходит на подсознательном уровне.

Для визуалов разработана так называемая стратегия орфографии. 1. Поместите правильное написание слова напротив себя так, чтобы вы могли его легко видеть. 2. Закройте глаза и подумайте о чем-то приятном и расслабляющем. Когда это чувство окрепнет, откройте глаза и посмотрите на слово. 3. Поднимите глаза вверх влево и нарисуйте это правильное написание во внутреннем зоре. 4. Взгляните на воображаемый вами образ этого слова и запишите буквы, которые вы видите. Сверьтесь с правильным написанием. Если вы ошиблись, вернитесь на одну ступень. 5. Посмотрите на воображаемый внутренний образ и напишите слово задом наперед (справа налево). Проверьте написание. Если есть ошибки, вернитесь на 3 ступени.

Работа с аудиалами предполагает восприятие и передачу информации на слух. Поэтому часто используется многократное проговаривание орфограммы и слов с данной орфограммой. Дети-кинестетики, по наблюдениям ученых, являются самыми отстающими в обучении детьми в связи с неразвитостью ведущих в образовании модальностей. А построить обучение на ощущениях проблематично. Предлагается использовать с учеником-кинестетиком жесты, прикосновения. Но этого явно недостаточно при обучении грамотному письму. Так как кинестетики обучаются посредством мышечной памяти, то стали использовать в практике «орфокроссы». Это задания, выполнение которых требует от учеников подвижности, поиска ответов на поставленные вопросы в различных помещениях. Задания такого плана позволяют позитивно настроиться на работу, заставляют работать кинестетиков с привлечением их ведущей модальности.

Таким образом, в реальной школьной практике учитель должен обладать гибким стилем преподавания, включающим множество поведенческих реакций, воздействующих на зрительную, аудиальную и кинестетическую сенсорные системы. Только воздействуя на разные сенсорные системы, употребляемых слов, выражение лица, жесты, вызывая определённые эмоции и переживания, можно добиться взаимопонимания и личностного контакта с каждым учеником.

Литература:

1. Козубовский В. М. Общая психология: познавательные процессы [Текст]: Мн., 2008. – 67 с.
2. Немов Р.С. Психология. Учеб. Для студентов высш. Пед. Заведений [Текст]: М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 1997. – 181-182 с.
3. Грановская Р.М. Элементы практической психологии [Текст]: СПб.: Свет, 2000. – 245 с.
4. Вайтусина Н. И. О проговаривании как приеме обучения орфографии // Вопросы методики русского языка в школе и вузе. Красноярск, 1971.
5. Власова Т. Н. Методика изучения правописания безударных гласных в окончаниях глаголов с компьютерной поддержкой: Автореф. дисс. . канд. пед. наук. М., 2002.

Түйін

Мақалада орфографияны оқытуда жеке-бағытталған әдістер ұсынылған және орыс тілі сабағында оқушылардың сауатты жазуын қалыптастыру барысында ақпаратты қабылдаудың басты модальдығын ескере отырып қорытындылар жасалған.

Summary

The article gives an idea of student-centered learning approach, spelling and conclusions leading to the accounting modalities of perception in the formation of students' information literacy in the classroom writing Russian.

УДК 81"367:37.013

Г.Е. Касимова – учительница русского языка и литературы,
ОСШ им. Б. Нурлыбекова, ЮКО.,
О.Е. Орынбасарова – учительница русского языка и литературы,
Основной школы «Ынтымак» ЮКО., Ордабасинский р-н., Шубарсу

ЛИНГВОМЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИЗУЧЕНИЯ ФРАЗЕОЛОГИИ В НАЦИОНАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Ключевые слова: фразеологические единицы, оценочность, эмоциональность, семантика, тематический принцип, культурные установки, стереотипы, дидактическое значение, метафорический компонент, сопоставительный метод.

Фразеология как раздел школьного курса русского языка содержит в себе огромный образовательный, развивающий и воспитательный потенциал. "Фразеологические единицы, отражая в своей семантике длительный процесс развития культуры народа, фиксируют и передают от поколения к поколению культурные установки и стереотипы... Это душа всякого национального языка, в которой неповторимым образом выражаются дух и своеобразие нации". Употребление фразеологизмов усиливает выразительность фразы, так как в большинстве из них присутствуют обобщенно-метафорический смысл, оценочность, эмоциональность. Знание семантики и стилистической принадлежности фразеологизмов, наличие их в активном словаре придает речи особую яркость, меткость, образность.

Традиционно фразеология как раздел науки о языке изучается в среднем звене школьного образования, однако на современном этапе ей уделяется внимание и в начальном курсе русского языка. Важность данной работы очевидна, поскольку усвоение фразеологических единиц – постепенный, длительный процесс.

Аспектный анализ современных учебников по русскому языку для национальной школы свидетельствует: авторы предусматривают в том или ином объеме специальные задания и упражнения по фразеологии, однако в целом работа носит эпизодический характер и сводится к толкованию значения фразеологизмов.

Обучение фразеологии в учебниках по русскому языку национальных школ складывается из следующих взаимосвязанных и взаимозависимых элементов: обогащение словаря учащихся фразеологизмами, его уточнения и активизации, усвоения учащимися понятия "фразеологизм" и формирования умения пользоваться фразеологическим словарем.

В учебниках по русскому языку для 5–6-ых классов представлены различные приемы объяснения значения фразеологизмов, большая часть стимулирует самостоятельный поиск учащихся. Значение фразеологизма: а) выясняется по картинке-иллюстрации; б) устанавливается в ходе анализа ряда фразеологизмов и представленных к ним в произвольном порядке готовых толкований; в) находится по его значению или значение выясняется по фразеологическому словарю. Картинки-иллюстрации на сюжеты известных произведений детской литературы, тексты упражнений, содержащие информацию о происхождении фразеологизмов, не только помогают установить значение, но и способствуют осознанию их образного, метафорического компонента.

С целью активизации словаря учащихся среднего звена предусмотрены следующие упражнения: составление предложений и текстов с указанным фразеологизмом; подбор фразеологизмов определенной тематики или соответствующих основной мысли текста; подбор и запись фразеологизмов, выступающих в роли ключевых фраз к тексту. Как прием, направленный на формирование образной речи школьников, рекомендуется использовать сравнение вариантов предложений с фразеологизмом и словом-синонимом, а иногда и сопоставление в родном языке (аналог, комментарий, перевод).

Методически было бы грамотным, если бы учитель составил фразеологический словарь, в основе построения которого будет лежать тематический принцип расположения фразеологизмов. Такой подход имеет важное методическое и дидактическое значение: расширяет представления учащихся об эмоционально-экспрессивных возможностях фразеологизмов, стилистической окраске, синонимических и антонимических связях данных языковых единиц; позволяет использовать тематическую группу фразеологизмов при работе над текстами определенной темы и содержания.

Следуя таким общим методическим принципам и рекомендациям в методике, мы составили конкретные упражнения по фразеологии для учащихся 5–6-ых классов.

Упражнения, направленные на повторение и закрепление знаний учащихся о значении фразеологизмов.

1. Прочитайте. Распределите фразеологизмы на две группы. Запишите каждую группу в отдельный столбик. Какие это группы?

Засучив рукава, в поте лица, пальцем не пошевелить, сложа руки, палец о палец не ударить, не покладая рук.

2. Прочитайте. На сколько групп можно распределить фразеологизмы? Какие это группы?

Слома голову, и дело с концом, во всю прыть, и след простыл, дело в шляпе, поминай как звали.

3. Прочитайте. Запишите рядом с каждым фразеологизмом из первого столбика противоположный ему по значению фразеологизм из второго.

За тридевять земель

Хоть пруд пруди

Повесить голову

Взять себя в руки

С гулькин нос

Воспрянуть духом

Выйти из себя

Рукой подать

4. Прочитайте. Какие предложения содержат ошибки в употреблении фразеологизмов? Исправьте ошибки и запишите исправленные предложения.

Вася красиво, как курица лапой, написал заглавие.

Женя остановилась, до глубины души восхищенная чудесной музыкой.

Котенок был очень некрасивым, глаз не оторвать.

Мы дружно работали сложа руки.

Мы с другом долго спорили, но в конце концов нашли общий язык.

У лягушки дух захватило от страшной высоты.

Яшка сломая голову остановился.

Упражнения, способствующие усвоению школьниками категориального признака фразеологизма – устойчивости.

1. Прочитайте. Какие из фразеологизмов записаны правильно? В каких фразеологизмах имеются ошибки?

Беречь как зеницу глаза, встать не с той ноги, гнаться за двумя зайцами, губы заговаривать, покраснеть до кончиков волос.

Исправьте ошибки и запишите фразеологизмы.

2. Допишите фразеологизмы, выбрав из скобок нужное слово или форму слова. Объясните ваш выбор.

Держать ... востро (уши, ухо)

Смотреть сквозь ... очки (розовые, темные)

С ... нос (голубиный, гулькин)

Делать из ... слона (комара, мухи)

Не в своей ... (чашке, тарелке)

Упражнения, направленные на формирование образности речи младших школьников

1. Прочитайте предложения. Какое из предложений, по вашему мнению, является более выразительным, образным? Объясните, почему вы так считаете.

Ничего не помню, все вылетело из головы. – Ничего не помню, все забыл. Вы не слушайте Марата: он всегда делает из мухи слона. – Вы не слушайте Марата: он всегда преувеличивает.

2. Прочитайте предложения. Замените подчеркнутые слова фразеологизмами. Что изменилось? Предложения запишите.

Учительница объясняла решение задачи, но Арман не слушал.

Сауле узнала, что поездка откладывается, и загрустила.

Санжар целый день бездельничал.

Мы догадывались, что он нас обманивает.

Первого сентября Ужан проснулась очень рано.

Справочный материал: повесить нос, водить за нос, ни свет ни заря, бить баклуши, пропустить мимо ушей.

Комплексное задание (данное задание может стать стимулом для написания сочинения)

Прочитайте текст. Найдите в тексте фразеологизмы (задание может быть предложено в игровой форме: "Кто больше найдет фразеологизмов в тексте?").

Мой самый близкий друг Хасен любил, оказывается, считать ворон, бить баклуши и гонять лодыря. Дома он, как о том были наслышаны все в квартале, палец о палец не ударял, чтобы помочь бабушке. Как его только ни корили вернувшиеся с работы родители, что ему ни выговаривали, а ему все нипочем. В один из вечеров мы, приятели Хасена, услышали, что на его месте мы давно бы сквозь землю провалились и что мучили бы нас угрызения совести. А этому, что ни толкуй – в одно ухо влетает, в другое вылетает. И таким он, оказывается, был и когда от горшка два вершка только составлял, и теперь, вымахавши с коломенскую версту. Все с него как с гуся вода, все ему что об стенку горох.

– Нет, мать, – заключил однажды отец, – я больше не намерен бросать слова на ветер и сидеть сложа руки. И он потянулся за ремнем на стене, чтобы Хасену всыпать по первое число, задать баню, снять с него стружку и в конце концов показать, где раки зимуют...

(По Э.А. Вартагану, адаптированный вариант)

Найдите в тексте фразеологизмы, которые имеют одинаковое значение? Назовите их. Каково их значение?

О значении каких фразеологизмов вы еще догадались? Назовите их и объясните значение.

Таким образом, работа по русской фразеологии в нерусской школе базируется на расширении активного фразеологического запаса изучаемого языка учащихся. Без комментария учителя, без сопоставления фразеологизмов родного и русского языков невозможно воспитание у детей навыка сознательного использования фразеологических единиц в различных условиях речевого общения.

Ни устная, ни письменная речь не обходятся без фразеологизмов. Вводятся в материал учебников они намеренно. Если в учебнике 4 класса национальных школ имеются единичные фразеологизмы (*голова закружилась*), то на страницах учебного пособия для 5-6 классов устойчивых выражений намного больше и некоторые из них введены со специальными заданиями.

Зачастую фразеологизмы помещаются в учебнике так, чтобы их было легко соотносить с определенными частями речи. Среди фразеологизмов имеются такие, которые состоят из существительного с предлогом. Это доступный тип, и ученикам под силу подобрать примеры подобной конструкции в русском языке и адекватные в их родном: *под рукой – қол астында* (каз)

Вторую группу составляют наиболее продуктивные как в русском так и казахском языке фразеологизмы, выраженные прилагательным и существительным: *золотые руки – қолы алтын*.

Третья группа, обычно не вызывающая особых затруднений, это фразеологизмы со сравнительными союзами как, точно, словно: *как убитый*.

Большинство фразеологизмов состоит из глагола и существительного (без предлога и с предлогом): *прийти в голову; броситься в глаза*.

В учебниках имеется немало фразеологизмов с местоимениями: *вести себя, прийти в себя*; с причастиями и деепричастиями: *как убитый, засучив рукава, сложа руки*.

В семантическом отношении предлагаемые вниманию учащихся 5-6 классов фразеологизмы несложны, они вполне понятны и доступны. Преобладают здесь однозначные, однако имеются и двузначные, трех- и четырехзначные: *приходить в голову*

1. возникать, появляться в сознании к-л
2. доходить до сознания к-л
3. хотеть, желать, намереваться

В ходе работы над текстом упражнения, в котором имеется многозначный фразеологизм, учитель должен объяснить значение, с которым фразеологизм употреблен в данном тексте, и обратить внимание учащегося на возможную его семантику в иных речевых ситуациях и контекстах.

Часто в объяснении значения непонятного слова, словосочетания в национальной школе используются приемы перевода, сопоставления фактов родного и русского языков. Сопоставительная фразеология в школе может развиваться в плане изучения семантики фразеологических единиц языков. Существует определенный пласт фразеологии, который является семантически общим для русского и, например, казахского языков, причем общность проявляется не только в значении, но и во внутренней форме: *как корова слизнула языком – сиыр жалагандай*. т.е., в значении «ничего не осталось».

Вместе с тем многие фразеологизмы, имеющие, казалось бы, идентичные соответствия в русском языке и в другом, нередко отличаются оттенками значений, экспрессией, стилистической окраской, на что особенно следует обратить внимание учащихся при работе с фразеологизмами. Недостаточная точность при их анализе (особенно сходных по лексической наполняемости) приводит на практике к речевым ошибкам и языковым абсурдам. Смысловую разницу или сходство фразеологизмов разных языков надо искать в контексте фразеологизма. Например: *как кот заплакал*. Иногда при полном совпадении лексических и грамматических характеристик сопоставляемых фразеологизмов нельзя говорить об их семантической эквивалентности. Два многозначных фразеологизма разных языков в редких случаях соответствуют друг другу во всех своих значениях и семантических оттенках: *пускать корни – тамыр жаю*.

1. прочно надолго обосноваться где-либо.
2. приобретать особую силу, укореняться где-то.

Таким образом, следует опираться на конкретное значение, взятое с учетом фразеологического окружения. Для передачи смысла подобных фразеологизмов следует пользоваться описательным способом, семантически близкими или тождественными фразеологическими единицами, калькированием.

Часть устойчивых оборотов подлежит объяснению (на русском языке) в связи с анализом конкретного текста и выяснением его основной мысли. Некоторые выражения можно заменить в ходе чтения предложений синонимичными выражениями (например, *сломя голову* – быстро, стремительно; *набрать сил* – окрепнуть, стать здоровым).

Третьим фразеологизмам необходимы краткие комментарии учителя (например, *идти по стопам к-л* – следовать за к-л, беря с него пример).

В условиях национальной школы для работы над устойчивыми выражениями можно использовать ряд устных и письменных упражнений, направленных не только на раскрытие значения, но и на сознательное использование их в речи.

Идея создания типологии словарей в плане отражения в них «реальной лингвистической действительности», «единой сложной ткани» принадлежит академику Л.В. Щербе. Он отмечал необходимость представить все основные слова как элементы некой единой системы, чтобы были учтены системные отношения внутри слова и фразеологизма, внешние системные связи слова и фразеологических единиц на уровне языка в целом.

Фразеологические словари оказывают большую помощь в национальных школах при изучении русских фразеологизмов. Необходимо остановить свой выбор именно на том словаре, который включает в себя основной минимум фразеологических оборотов, а также показывает их наиболее типичные и характерные связи.

Литература

1. Бакеева Н.З., Даунене З.П. Методика преподавания русского языка в национальной средней школе. - Л., 1981.
2. Баранов М.Т. Методика лексики и фразеологии на уроках русского языка. М.: Просвещение, 1988.
3. Быстрова Е.А., Окунева А.П., Шанский Н.М. Краткий фразеологический словарь русского языка. СПб. Просвещение, 1992.
4. Бирих, А. К., Мокиенко, В. М., Степанова, Л. И. Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник / А.К. Бирих, В.М. Мокиенко, Л.И. Степанова. – СПб., 1998. – 448 с.
5. Власенков А.И. Фразеологический словарь для национальных школ. Л.: 1984.
6. 109. Мустаева Ф.Т. Работа с фразеологизмами по учебнику. //Русский язык в национальной школе. 1977, №1.
7. Методика преподавания русского языка в национальной средней школе. /Под ред. Даунене З.П. и Бакеевой Н.З. Л., 1986.
8. Мирзаева К.Т. О семантизации русских фразеологизмов. //Русский язык в школе. 1985, №5.
9. Обучение русскому языку в 5-11 классах национальных школ /Под. ред. Р.Б. Сабаткоева. СПб., 1993.
10. Сукунов Х.Х., Тростенцева Л.А. Русский язык. Учебник для 6 класса национальных школ. СПб., 2001.
11. Шейман Л. «О словарно-фразеологическом обеспечении работы над системой художественных текстов в национальной школе», №2, 1980

Түйін

Мақала ұлттық мектептегі оқушылардың оқыту барысындағы фразеологизмдерді сөз байлығын молайту үшін, оны нақтылау және жандандыру, меңгеру, қалыптастыру және пайдалана білуді қарастырады.

Сөздікті жандандыру мақсатында орта буын оқушыларына келесі жаттығулар: құрастыру ұсыныстар мен мәтіндерді, фразеологизмдерді іріктеу. Фразеологизмдер белгілі бір тақырыпты немесе тиісті негізгі ой, мәтіннің; іріктеу. Фразеологизмдер оқушылардың бейнелі сөйлеуге қалыптастырады.

Summary

The article is devoted to the learning of idioms in the national school, which consists of the following interrelated and interdependent elements: the enrichment of dictionary learners idioms, Refine and enhance, pupils' assimilation of the concept of "idiom" and formation of ability to use phraseological dictionary. With the aim of enhancing vocabulary middle level learners includes the following exercises: drafting proposals and texts with the specified idiom; idioms the selection of a specific topic relevant or the main ideas of the text; the selection and recording of phraseological units, acting as key phrases of the text. As a technique, aimed on the formation of figurative speech students are advised to use comparison of choices with the idiom and the word-a synonym, and sometimes mapping in their native language (analogous, commentary, translation).

М.И. Любайкина

учитель русского языка, осш №42 им. Хамзы, Шымкент, Казахстан

ИННОВАЦИИ В ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ТЕХНОЛОГИИ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Аннотация: В статье приводится информация о инновациях в педагогической технологии. В качестве примера приведены игровые технологии, как технологии помогающие решать вопросы мотивации, развития учащихся.

Ключевые слова: как элементы более обширной технологии; в качестве урока (занятия) или его части; как технологии внеклассной работы.

Начальная школа является составной частью всей системы непрерывного образования. Одна из главных ее задач – заложить потенциал обогащенного развития личности ребенка. Образование, полученное в начальной школе, служит базой, фундаментом для последующего освоения знаний. В современной начальной школе ребенка недостаточно обучить только чтению, счету и письму. Его необходимо обеспечить новыми умениями. Это универсальные учебные действия, составляющие основу умения учиться, а также сформированная сознательная мотивация к обучению, самоорганизация и саморазвитие.

Необходимо создать такие условия, которые позволят повысить у детей интерес к учебе, научить осознавать, что осталось непонятым, а в конечном итоге научить учиться. И тогда ученик начнет получать радость от процесса самостоятельного познания и от результата своего учебного труда. В решении этих проблем ведущая роль отводится учителю.

Педагоги начальной школы призваны учить детей творчеству, воспитывать в каждом ребенке самостоятельную личность, владеющую инструментарием саморазвития и самосовершенствования, умеющую находить эффективные способы решения проблемы, осуществлять поиск нужной информации, критически мыслить, вступать в дискуссию, коммуникацию. Необходимо пересмотреть свою работу, освоить новые методы обучения современного младшего школьника, по-новому взглянуть на само построение урока, форму его проведения.

Слово «инновация» происходит от латинского слова *innovatio*, что в переводе на русский язык означает обновление, изменение, нововведение. Понятие «инновация» имеет два аспекта: с одной стороны, оно рассматривается как новшество, с другой – как введение этого новшества, например, в педагогический процесс. Инновационные педагогические процессы стали предметом специального изучения и сферой педагогической практики. Мировая педагогическая общественность проявляет к ним большой интерес: создаются специализированные инновационные службы, издаются монографии.

Под инновациями в образовании мы понимаем процесс совершенствования педагогических технологий, совокупности методов, приемов и средств обучения. В настоящее время инновационная педагогическая деятельность является одним из существенных компонентов образовательной деятельности любого учебного заведения. Именно инновационная деятельность не только создает основу для создания конкурентоспособности того или иного учреждения на рынке образовательных услуг, но и определяет направления профессионального роста педагога, его творческого поиска, реально способствует личностному росту воспитанников. Поэтому инновационная деятельность неразрывно связана с научно-методической деятельностью педагогов и учебно-исследовательской воспитанников.

Инновационные процессы в системе образования – управляемые процессы создания, восприятия, оценки, освоения и применения педагогических новшеств.

Нововведение (инновация) в образовательной системе это такое сознательно инициированное и целенаправленное реальное изменение, которое вносит в ее внутреннюю среду и строение новые, относительно стабильные элементы и отношения, содержащие в себе новшество и улучшающие характеристики отдельных частей, компонентов и самой образовательной системы как целого. Основой и предметом нововведений являются новшества (новации), т.е. творческая проработка новых идей и принципов, в отдельных случаях доведенная до типовых проектов изменений, содержащих условия их адаптации и применения.

Инновационная деятельность – один из аспектов работы современных образовательных учреждений в режиме развития, под которым понимается последовательность определенных стадий, характеризующихся позитивными качественными изменениями. Инновационная деятельность отличается процессами, состоящими из этапов возникновения, разработки и реализации новшеств, и зависит в основном от двух факторов: силы развивающегося инновационного процесса и характера его отношений со средой. В условиях деятельности учреждений дополнительного образования и управления ими, с одной стороны, обоснованность выбора или разработки новшества, его реализация, с другой – заинтересованность в нем всех компонентов образовательно-воспитательного процесса: педагогов, обучающихся, родителей; поддержка органов управления образованием.

Существуют объективные закономерности эволюции развития инновационных процессов в сфере образовательных технологий. Инновации зарождаются, переживают этапы своего становления, роста и расцвета, стабилизации и упадка, старения и кризиса, сменяются объектами и технологиями нового поколения. Эти закономерности развития едины и для педагогических технологий, и для производственной сферы, и для социальных систем, и для биологических объектов.

В настоящее время 70–80% информации обучающиеся получают уже не от педагога и образовательного учреждения, а от родителей, из средств массовой информации, в процессе наблюдения за окружающей жизнью. Все это требует перехода педагогического процесса на качественно новый уровень. Такой переход возможен лишь при использовании личностно ориентированных педагогических технологий, основывающихся на следующих направлениях модернизации традиционной системы:

- гуманизации и демократизации образовательного процесса;
- активизации и интенсификации познавательной деятельности обучающихся;
- эффективности организации и управления учебно-воспитательной работой;
- методического и дидактического реконструирования учебного материала.

Приоритетом обучения должно стать не освоение обучающимися определенного объема знаний, умений и навыков, а умение учиться самостоятельно, добывать знания и уметь их перерабатывать, отбирать нужные, прочно их усваивать, связывать их с другими. Только при таких условиях у детей появится интерес к познанию.

Любая педагогическая технология обладает средствами, активизирующими и интенсифицирующими деятельность обучающихся, в некоторых технологиях эти средства составляют главную идею и основу эффективности результатов. К таким технологиям можно отнести игровые технологии.

Игра – вид деятельности в условиях ситуаций, направленных на воссоздание и усвоение общественного опыта, в котором складывается и совершенствуется самоуправление поведением.

Игровая деятельность выполняет следующие функции: развлекательную, коммуникативную, самореализации, терапевтическую, диагностическую, коррекции, социализации. Большинству игр присущи четыре главные черты:

- свободная развивающая деятельность, предпринимаемая лишь по желанию ребенка, ради удовольствия от процесса деятельности, а не только от результата;
- творческий, активный характер этой деятельности;
- эмоциональная приподнятость деятельности;
- наличие прямых или косвенных правил, отражающих содержание игры, логическую и временную последовательность ее развития.

В структуру игры как деятельности органично входит целеполагание, планирование, реализация цели, анализ результатов, в которых личность полностью реализует себя как субъект. Мотивация игровой деятельности обеспечивается ее добровольностью, возможностями выбора и элементами соревновательности, удовлетворения потребности в самоутверждении, самореализации.

В структуру игры как процесса входят роли, взятые на себя играющими; игровые действия, как средство реализации этих ролей; игровое употребление предметов, т. е. замещение реальных вещей игровыми, условными; реальные отношения между играющими; сюжет – область действительности, условно воспроизводимая в игре.

В образовательных учреждениях игровая деятельность используется в следующих случаях:

- в качестве самостоятельных технологий для освоения понятия, темы или раздела учебного предмета;
- как элементы более обширной технологии;
- в качестве урока (занятия) или его части;
- как технологии внеклассной работы.

Понятие «игровые педагогические технологии» включает обширную группу методов и приемов организации педагогического процесса в форме различных педагогических игр.

В отличие от игр вообще педагогическая игра обладает четко поставленной целью обучения и соответствующим ей педагогическим результатом, которые могут быть обоснованы, выделены в явном виде и характеризуются учебно-познавательной направленностью

Реализация игровых приемов и ситуаций происходит по таким основным направлениям: дидактическая цель ставится перед обучающимися в форме игровой задачи; учебная деятельность подчиняется правилам игры; учебный материал используется в качестве ее средства, в учебную деятельность вводится элемент соревнования, который переводит дидактическую задачу в игровую; успешное выполнение дидактического задания связывается с игровым результатом.

Игры подразделяются по разным параметрам, в первую очередь, по виду деятельности: физические (двигательные), интеллектуальные (умственные), трудовые, социальные и психологические.

По характеру игровой методики типология педагогических игр включает следующие: предметные, сюжетные, ролевые, деловые, имитационные и игры-драматизации.

Таким образом игровые технологии позволяют более активно включать учащихся в учебно-воспитательный процесс, так как для школьников начальных классов основной формой деятельности остается игровая деятельность. Игровые технологии помогают решать вопросы мотивации, развития учащихся, а также вопросы здоровьесбережения и социализации. А развитие гармоничной благополучной личности не возможно без сохранения физического, душевного и социального здоровья.

Литература:

1. Факторович А.А. Сущность педагогической технологии // Педагогика, №2, 2008.
2. Щукина Г.И., Пидкасистый П.И. Педагогические проблемы формирования познавательного интереса. – М., 1988.
3. Юдин В.В. Педагогическая технология. – Ярославль, 1997.

М.А. Muratova

The International Kazakh – Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi, Turkistan

THE ORGANIZATION OF EXTRACURRICULAR ACTIVITIES IN ENGLISH: THE FORMS, PRINCIPLES, REQUIREMENTS OF EXTRACURRICULAR ACTIVITIES

Summary: In this article the main information about the organization of out-of-class actions and its differences from traditional actions. Still it is about forms, the principles of requirements of the organization out-of-class actions. In article it is told about the effectiveness of using the Internet in organization of out-of-class actions.

Keywords: Classroom and out-of-classroom work, teaching technique, a foreign language, the principles and requirements of the organization out-of-class actions. classroom and outside the classroom activity, purposes and problems of training at school

Extracurricular work on a foreign language has the great general education and developing value. This work not only deepens and expands knowledge of a foreign language, but also promotes also expansion of a culturological outlook of school students, development of their creative activity, esthetic taste, as a result, increases motivation to studying of language and culture of other country. At the organization and carrying extracurricular action from the teacher thin and skillful supervision and studying of interests of pupils, the accounting of their age and psychological features, their interests is required.

The choice of a subject of out-of-class action for this or that level of training is defined, on the one hand, by the volume of language material, on the other hand, the level of general education training of pupils, a possibility of realization of some inter subject communications.[1,p.54] It is necessary to use as much as possible knowledge and abilities of pupils acquired by them in the course of study and participation in out-of-class work, minimum to load them learning of new material, especially it which contains unfamiliar lexical units and the grammatical phenomena.

With development of science, equipment, the industry, and also with development of the international relations society has risen on higher step of social development. In any of these fields of activity language plays an important role. With moving progress people become more competent, they don't think of value of a foreign language any more. They are sure if not now, then in a year or two it is necessary for them as own. Even today many know, besides the native language, two, and even it is more than foreign languages. It means that people seek to learn foreign languages. And it means that foreign languages are demanded by society.

The main task of the teacher is to interest school students in studying of this subject.

The main tasks which are set by the teacher during the out-of-class work, the following:

1. to deepen and expand knowledge and practical skills of pupils;
2. to develop logical thinking and sharpness;
3. to reveal more exceptional and capable children, to promote their further development,
4. to develop interest in foreign languages;
5. to involve children in entertaining occupations,
6. and to these to strengthen discipline, to cultivate commitment, organization and a collectivism.

Out-of-class work on a foreign language has more general education, educational and developing value. This work not only deepens and expands knowledge of a foreign language, but also promotes also expansion of a culturological outlook of school students, development of their creative activity, esthetic taste and, as a result, increases motivation to studying of language and culture of other country. out-of-class actions have huge value for assimilation by school students of a training material and mastering additional knowledge of a foreign language with use of available and interesting methods. [2,p.301]

The modern school has a wide experience of carrying out educational educational work on a foreign language which makes part of uniform teaching and educational process. Out-of-class work on FL can be determined as system non-uniform by sense, appointment and a technique of carrying out educational and educational actions which go beyond obligatory training programs.

Out-of-class work on FL solves such problems: improvement of the knowledge, habits and abilities acquired at lessons FL; expansion of outlook of pupils; development of their creative abilities, independence, esthetic tastes; education of love and respect for people of the native land and country which language is learned.

The accounting of psychology and pedagogical features of training of FL at the different levels is an important factor of successful performance of these tasks. The knowledge of properties of the identity of this or that age gives the chance to correctly determine the content and a form of out-of-class activities for FL.

At the average level (7-9 classes) teenagers show the big social activity directed to assimilation of certain examples of behavior and values, strive for perception new, interesting, their memory develops in the direction of intellectualization, storing gains purposeful character, the speech becomes more operated and developed.

Teenagers demand the sincere and serious relation to the interests, don't love restriction of the independence from adults.

At the senior level (10-11 classes) pupils seek for all-round development of the personality, profound assimilation of knowledge. At this age the scientific outlook is formed, social activity increases, interest in problems of human relationship increases, hobbies become versatile, and the self-assessment of the abilities decreases.

The great value for young men gets communication with the peers.

Communication for them - an integral part of their life, an information channel and a kind of activity in the course of which there is a formation of individual style of behavior of seniors.

It is necessary to pay attention that in the course of the organization of out-of-class work on FL it is necessary to consider both psychological features of the personality, and psychological features of collective: level of his development, degree of organizational, psychological, intellectual and emotional unity, an orientation of activity of collective on the relations between his members, an emotional condition of a class during performance of tasks of out-of-class work.[3,p.169]

Knowledge of psychological features of pupils - the necessary prerequisite of the successful choice of the corresponding forms of out-of-class work, determination of content of these forms, the organizations and carrying out out-of-class action.

Though the purposes and problems of educational and out-of-class work completely coincide, in contents, the organization and forms of carrying out the last essential distinctions are observed.

The main differences of out-of-class work from educational are:

1. A voluntary nature of participation of pupils in out-of-class work unlike obligation of educational activity. Pupils resolve for themselves an issue of participation in these or those types of out-of-class work first of all according to the interests, desires to learn something new, to study language in addition with some definite purposes.

This leading principle of the organization of out-of-class work obliges the teacher to find in due time interest of .uchenik out-of-class work and language, to involve them in the activity interesting them after hours and by that to awaken in them interest in her. This principle determines the content and a form of out-of-class work — it has to support, deepen and develop interest in a foreign language constantly.

2. After-hour nature of occupations which is expressed, first, in lack of strictly fixed regulation, concerning time, the place, a form of their carrying out. The park, the museum hall, a school garden etc. can be a venue of work. Secondly, in lack of the strict accounting of knowledge, skills and abilities, estimates in points. Check of results of out-of-class work is carried out in the form of reporting evenings, concerts, collecting, release of wall newspapers in a foreign language etc.

3. Big independence and initiative of pupils in performance of after-hour instructions. Unlike study where the help of the teacher plays the leading role, in out-of-class work pupils show more independence, ingenuities, creativity both in performance, and in the organization of after-hour actions, in the choice of the forms of work which are equitable to interests of separate age groups of pupils, their tendencies.

The principles of out-of-class work on FL- starting positions which define requirements to her contents, methods and organizational forms. They answer the purposes and problems of all out-of-class work on FL in school and illustrate an essence of pedagogical activity of the teacher - the organizer of out-of-class work. The basic organizational principles of out-of-class work on FL are the principles of voluntariness and mass character, the principle of the account and development of specific features and interests of pupils, the principle of communication of out-of-class work with lessons.

- The principle of voluntariness consists that pupils get into out-of-class gear at own will. This principle has the feature: the pupil who has defined the participation in this or that type of out-of-class activity undertakes the voluntary obligation to continue studying of FL that will demand from him additional efforts.

- The principle of mass character provides active participation in out-of-class actions of the greatest number of pupils with different level of proficiency in a foreign language.[4,p. 89]

- The principle of the account and development of specific features and interests of pupils provides the account in the context of activity of pupils of their own experience, interests, desires, bents, outlooks, the emotional and sensual sphere and the status of the personality in collective.

- The principle of communication of out-of-class work with lessons first of all consists in providing unity of the practical, developing and educational purposes of out-of-class occupations and lessons. He also provides

communication of training materials which are used in out-of-class work, with material of the operating educational and methodical complexes on FL.

Out-of-class work is based on possession of pupils of the habits and abilities acquired at lessons FL therefore very important there is that pupils most fully used these habits and abilities during out-of-class action. At the same time out-of-class work can positively influence educational activities of pupils for a foreign language.

Some linguists supplement the above-mentioned principles with the principles of complexity, enthusiasm and development of an initiative and amateur performance.

- The principle of complexity can provide unity and interrelation of moral, esthetic, labor and physical training. Out-of-class work on FL has to bring up the sincere citizen who is respectful to the country and the country which language he learns. This citizen has to be honest, decent, understand people with whom he communicates, to respect and understand FL. On out-of-class actions pupils need to impart love to fine, to learn to sing songs, to listen and understand music, it is good to make out albums, wall newspapers, to produce suits and a different requisite to performances.

- The principle of enthusiasm is connected with the choice of concrete interesting receptions which render assistance to effective achievement of objectives, and also with the maintenance of training materials which can be new, unusual, fascinating, mostly regional geographic character.

- The principle of development of an initiative and amateur performance provides stimulation and development in school students of amateur performance and an initiative in work. In out-of-class work the teacher can give to pupils the chance to independently use the knowledge and abilities, to allow to do everything, as for preparation and carrying out out-of-class action, skillfully and imperceptibly directing this process. Amateur performance is a basis of creativity, namely the creative satisfaction always renders assistance in work to desire to work better, to know a foreign language more perfectly.

The initiative can become living position of each pupil. The teacher needs to induce the pupils to that they have chosen subject and forms of out-of-class communication. All above-named principles supplement each other and in a complex provide purposeful, consecutive, systematic and at the same time versatile influence on development of the personality.

In methodical literature and in practice of school traditionally distinguish three forms of out-of-class work: individual, group and mass. In a basis of such distribution the sign of quantitative coverage of participants is assigned. Individual out-of-class work is carried out with certain pupils who prepare the message or the report on the country which language is learned, about considerable dates and events, outstanding people, study verses, songs, fragments from literary works in a foreign language, produce visual aids, make out wall newspapers, albums, stands, etc. Individual work can be carried out constantly or incidentally. The group form of out-of-class work has accurate organizational structure and rather constant structure of the participants united by common interests. Various circles belong to this form: colloquial, vocal, drama, translators, philatelists, home reading, etc. Some methodologists recommend to organize for pupils of all classes colloquial and choral circles, for pupils of the senior classes - literary and translation and regional geographic. Have positively proved the combined circles where different types of activity, for example, learning of songs and preparation of performances, home reading and viewing of filmstrips unite with further discussion of seen. Classes in circles are, as a rule, given regularly. Mass forms of out-of-class work have no accurate organizational structure. Refer such actions as evenings of amateur performances, festivals, competitions, carnivals, thematic evenings to them and etc. These events are held incidentally. [5, p. 201] The listed above features of out-of-class and out-of-school work find the reflection in methodical requirements to their contents.

It is possible to carry the following to such requirements:

1. Organic communication of task and after-hour work. This communication can be bilateral. Out-of-class work relies on work in a class. Out-of-class occupations by a foreign language are based, as we know, on possession of the skills and abilities created at lessons of a foreign language therefore it is important that pupils used these skills and abilities perhaps fully, at the same time improving and developing them according to conditions and features of after-hour work. Out-of-class work thus can make positive impact on educational activity of pupils in a foreign language.

After-hour communication in a foreign language of pupils approaches to some extent naturally motivated use of him, it can serve as important means of motivation, so necessary for speech practice and language acquisition. The fullest implementation of this methodical requirement is possible at observance of a number of conditions. First, the subject of training language material and sequence of his studying has to allow to use him not only at lessons, but also in after-hour work, certainly, differently combining and varying him. Textbooks on foreign languages allow to develop, combine and unite educational subject in new situations of communication and in new subjects in after-hour actions generally within the studied language material. [6, p. 401] On this base carrying out mass school actions in a foreign language is possible. Certainly, introduction of a certain amount of new language material is inevitable and it is even desirable because this material allows to improve the substantial party of speech activity and by that it is essential to add to individual and speech experience of pupils in a foreign language. At the same time methodically and psychologically unfairly to overload out-of-class occupations with a large amount of new material because it reduces interest of pupils in such occupations owing to his difficulty, inaccessibility, especially for expressional types of speech activity of pupils. The second condition of realization of organic

communication of educational and out-of-class work is interest of pupils, informational content of contents, appeal of forms of after-hour work. The material used on out-of-class occupations by preparation of mass actions has to be interesting, informative, developing. He has to consider identity, tendencies and level of training of pupils on language. A variety of receptions and forms of work taking into account conditions of carrying out occupations (the place, time, etc.), age of pupils, specifics of out-of-class work is one of important means of increase of interest of pupils.

1. Obligation in performance by pupils of the out-of-class instructions which are voluntarily undertaken by them in the corresponding types of work (for example, in circles, mass actions). Without it implementation of the following third requirement is impossible.

2. Focus and a regularity of out-of-class occupations according to features of types of after-hour work: weekly, daily, monthly, once in half-year, year (see about it further).

3. Mass coverage of pupils different types of out-of-class work is one of means of strengthening of her impact on pupils.

4. Facultative occupations as a type of out-of-class work of out-of-class work in the senior classes and their feature.

By the nature facultative class in a foreign language, on the one hand, is based on the standard program, and on the other hand, represents a link in the chain of occupations pursuing the aims, different from the standard program. Therefore the program of a facultative course has to be under construction so that the school students visiting it didn't test boredom at usual lessons, but also facultative occupations shouldn't be perceived by them as certain "repetition" ("fixing") of what was studied in a class.

Respectively, on a foreign language at unspecialized school it is desirable to be the principle, namely development of the maximum quantity of speech abilities on a minimum from lexical and grammatical material [7, p.145] the basis for a facultative course. In a similar situation the facultative course has to be focused not so much on expansion of a dictionary and structural stock how many on mastering ways of speech behavior in various life situations and at the solution of various problems. At observance of the above-mentioned principle the school students who aren't attending facultative classes don't feel hopelessly lagged behind those who visit them, but the last can be an example for the first because are capable to show. how more stoutly, more variously and more logically there can be statements in the limits which are almost not exceeding program material. Therefore, work on lexical and grammatical skills on facultative occupations has to be guided by development of flexibility of skill and its readiness for inclusion.

It should be noted, however, that such approach can't be considered as universal at creation of facultative occupations of any type. We don't limit the household sphere to purely tourist communicative situations like "How to order at restaurant a lunch" or "How to learn the road to hotel". The wide scale of human relationship of habitual occupations, hobbies, perceptions of various parties of reality means. Therefore communicative situations provide such forms of expression of thoughts as inquiry, an explanation, commenting, polemic. [7,p.45] At material selection a positive role is played by the thematic principle as he promotes systematization of lexicon. But we understand this principle widely: as a basis for establishment of interthematic communications that words not "froze in a context". For example, the subject "Carrying Out Vacation" is connected with the subjects "Tourism", "Sports activities", "Sightseeing", etc. In other words, our approach is defined not so much by subject, how many a perspective. Sometimes specifics of the formed ability force to refuse thematic jointness at all. For example, ability to give definitions to household concepts, on the contrary, assumes a lexicon remembering from the most various spheres of activity and knowledge: from kitchen utensils to exotic animals. Besides, there can be problems which are difficult for ranking as any traditionally allocated school subject: for example, what people you respect; what shortcomings you easily forgive and what aren't present; for what attitude towards yourself you wait from people around; as it is better to communicate with friends - in letters or by phone, etc.

Any occupation within facultative occupations of this type has to be directed to formation of abilities of oral communication. Respectively, occupations can be classified depending on the purpose approximately as follows:

- the "monotarget" occupations devoted to development of abilities of the monological statement or dialogical communication;

- the "polytarget" occupations combining development of abilities of the monological statement or dialogical communication or with development of abilities of reading (audition), or with improvement of lexical or grammatical skills of registration of the statement.[7, p. 254]

Thus, the orientation on improvement of skills means that occupations can be based on material with prevalence of either lexical, or grammatical aspect. At the same time the grammatical phenomena are generalized so that to provide a certain set of various communicative intentions on occupation. If several designs are at the same time fulfilled, then such communicative intentions where all these grammatical phenomena would be equally necessary for achievement of the speech purpose and if there is a work on one difficult grammatical phenomenon, then in speech tasks it is necessary to show variability of its application for realization of several communicative intentions are selected.

References:

1. Babinsky L.M. Basic schemes for training in English.//Foreign languages at school. – 2000. - No.2.
2. N. V. Gribanov K. M. profiteers. Flowcharts at lectures on a teaching technique to a foreign language.//Foreign languages at school. – 1996. - No. 3.
3. Bibikov V. G. About use of additional materials when training in English in the senior classes.//Foreign languages at school. – 1981. - No. 1.
4. Gorbunkova T.F. Placement and ways of storage of tutorials in an office of a foreign language.//Foreign languages at school. – 1988. - No. 4.
5. Gorchev A.Yu. Independent works of school students on a foreign language; efficiency conditions.//Foreign languages at school. – 1988. - No. 4.
6. Gurnevskaya K.P. What is language laboratory.//Foreign languages at school. – 1995. - No. 5.
7. Maslyko E.A. Babinskaya G. K. Reference book of teachers of a foreign language.

Түйін

Мақалада ағылшын тілі бойынша сыныптан тыс өтілетін іс шараларын ұйымдастыру туралы және оның дәстүрлі сабақтағы іс – шаралардан айырмашылығы айтылады. Сабақтан тыс іс шаралардың нысандары, принциптері, талаптары жайлы айтылған. Ағылшын тілі пәні бойынша сыныптан тыс іс шараларды ұйымдастыру кезінде ғаламторды қолданудың тиімділігі жайында айтылған.

Резюме

В этой статье основная информация об организации внеклассных мероприятий и его отличия от классных мероприятий. Еще речь идет о формах, принципах, и о требованиях организации внеклассных мероприятий. В статье еще говорится об использовании интернета в организации внеклассных мероприятий.

Ғ.Қ. Натаев

ОҚО ББ «Шымкент қосалқы мектеп-интернаты» Коммуналдық мемлекеттік мекемесінің мұғалімі

МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАРДЫ КӘСІБИ ЕҢБЕККЕ БАУЛУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Андатпа: Бұл мақалада мүмкіндігі шектеулі балаларды кәсіби еңбекке баулу арқылы оны әлеуметтендіру процессінің мәнділігінің маңызы баяндалған. Сонымен қатар ол ерекше қажеттілігі бар балаларды қоғамды пайдалы еңбекке қосу арқылы мемлекетіміздің экономикасын дамыту мәселесі де қарастырылған.

Кілттік сөздер: Мүмкіндігі шектеулі балалар, ішкі психологиялық — әлеуметтік мәнділік, білім, білік, дағды, мамандық спецификасы.

Мүмкіндігі шектеулі балаларды кәсіби еңбекке баулудың маңыздылығы артып отыр. Ал, мүмкіндігі шектеулі балаларға бағытталған кәсіби еңбекке баулудың негізгі мақсаты білім, білік пен дағды арқылы дербестік, ізденімпаздық, өзгермелі жағдайда тез бейімделе алатын жасөспірімдерді жан-жақты жеке тұлға ретінде даярлау. Осы мақсаттарды іске асыруда бүгінгі арнайы мектеп оқушыларына қойылып отырған мәселелер күн сайын талаптануда. Өйткені келешекте қоғамда мүмкіндігі шектеулі балалардың өз орнын тауып кетуі біздің қолымызда. Сондықтан мектепте берілетін кәсіби еңбекке баулу жұмыстарының бүгінгі күні маңызы зор болып табылады.

Кәсіби еңбекке баулу — мүмкіндігі шектеулі жас ұрпақты өзінің мүмкіндігіне сай мамандықты саналы меңгеруге бағытталған іс-әрекет. Кәсіби еңбекке баулу арқылы мүмкіндігі шектеулі оқушыларды өз мамандығының спецификасымен, оның мазмұны, ерекшеліктері, мамандыққа қойылатын талаптарын өз бойындағы қасиеттерімен ұштастырып, өндіріс, шаруашылық салаларының даму міндеттеріне, оның нарықтық экономика жағдайындағы рөліне сай тәрбиелеуді қажет етеді. Мүмкіндігі шектеулі балалар өз қабілеттеріне сай аяқ-киім шебері, ағаш ұстасы, сырлаушы, слесарь секілді мамандықтарды меңгеріп шығады.

Мүмкіндігі шектеулі балаларды кәсіби еңбекке баулу үшін келесі нәрселер қажет:

— оқушылардың бойында ішкі психологиялық — әлеуметтік мәнділікті реттейтін қызмет түрлерін тәрбиелеу;

— түрлі еңбек қызметтері мен сыйластық қатынастарын тәрбиелеу;

— кәсіпті өз бетінше, саналы түрде жеке қасиеттерін есепке ала отырып орындау бағытын жетілдіріп, тәрбиелеу.[3]

Республикамыздың Конституциясында еліміздің азаматына еңбек етуге құқық берілген, оның ішінде біліміне, қабілетіне, кәсіптік даярлығына сәйкес, 24-бап бойынша «Әркімнің еңбек ету

бостандығына, қызмет пен кәсіп түрін еркін таңдауына құқығы бар». Бұл құқық толығымен жүзеге асырылуы үшін еңбек барлық азаматтарының табиғи қажеттілігіне айналуы тиіс. [2]

Кезінде мектеп оқушыларына кәсіптік бағдар беру мәселесі көптеген ғалымдар мен қайраткерлердің ғылыми еңбектерінде, мақалаларында сөз етілді. Атап айтқанда, Н.К.Крупскаяның, А.В.Луначарскийдің, П.П.Блонскийдің, А.С.Макаренконың, С.Т.Шацкийдің еңбектері оның күрделі мәселелерін шешуге үлкен маңызы зор болды.

Қазіргі таңда мүмкіндігі шектеулі мектеп оқушыларын еңбекке тәрбиелеудің жан-жақты және күрделі міндеттерін ойдағыдай шешу үшін әрбір мұғалім, сынып жетекшісі өзінің күнделікті педагогикалық іс-әрекеттерінде еңбек тәрбиесінің негізгі қағидаларын берік меңгеріп және оны басшылыққа алуды талап етіп отыр.

Мұғалімдер қоғамдық пайдалы еңбектің мазмұнын анықтауда, еңбек үдерістерін жоспарлауда, ұйымдастыруда, педагогикалық ықпал етудің әдістерін таңдап алуда қиындықтары тап болып отыр. Сондықтан мүмкіндігі шектеулі оқушыларды еңбекке тәрбиелеу мен кәсіптік бағдар беруде заман талабына сай тәрбие жұмысының неғұрлым жаңа формалары мен әдіс-тәсілдерін таңдап, оны жетілдіруде мектеп ұжымының алдында үлкен маңызды міндеттер қойылды. [1]

Әдебиеттер

1. www.twirpx.com
2. <http://www.dgr.ru/psychology/otvety/6>
3. Виткаускайте Д.А. Формирование социально-бытовых знаний и умений у умственно отсталых детей-сирот во внеурочное время: Дисс... канд.пед.наук.-М., 1992.-210с.

Резюме

В этой статье рассмотрена важность обучения детей с ограниченными возможностями профессиональному труду. В сегодняшнее время это очень актуальная проблема. Потому что, только труд может служить хорошим показателем места человека в обществе. Только труд может дать детям с ограниченными возможностями возможность быть частью общества, способствовать развитию нашего государства.

Summary

In this article has written the importance educating children with various disabilities and adults for professional Labour. It is very important nowadays. Because only the work can serve as a good indicator of a person's place in society. Only work can give children with disabilities the opportunity to be part of society, contribute to the development of our state.

ӘОЖ 37.013.77

А.С. Нуржигитов, Х.Ғ. Шыназбекова
М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
E_mail: anurzhighitov@mail.ru

ОТБАСЫНДАҒЫ ҮЙЛЕСІМДІ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫ ЗЕРТТЕУДІҢ КЕЙБІР ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа: Бүгінде еліміз жаңа мыңжылдыққа қадам басып, ұдайы өзгеріс уақытында өмір сүру үстінде. Ақпараттық байланыстар біздің қоғамымызға дендеп еніп, терең орын алу үстінде. Осы аталмыш себептерге байланысты еліміздің қоғамдық өмірінің әр саласы көптеген өзгерістерді өз басынан өткізіп отырған жағдайы бар. Осындай қарқынды өзгеріс орын алып отырған қоғамдық саланың бірі – біздің отбасы институты.

Бүгінгі күнде отбасындағы аса өзекті мәселенің бірі ата-ана мен балалар арасындағы қарым-қатынас, олардың бір-бірін түсінісе алмауы және түсінуге ұмтылмауы, өзара кешіріммен қарауға тырыспауы үлкен психологиялық қызмет көрсетуді қажет етіп, отбасылық қарым-қатынаста үлкен психологиялық мәселені туындатып отыр. Осы айтылып отырған мәселенің туындауы зерттеу жұмысының тақырыбын отбасындағы үйлесімді қарым-қатынасты зерттеудің кейбір психологиялық мәселелерін қарастыруды қажет етеді.

Кілттік сөздер: отбасы, инфантицидті, тастаушы, әлуметтендіруші, бақылаушы, амбивалентті, көмек беруші.

Бүгінде еліміз жаңа мыңжылдыққа қадам басып, ұдайы өзгеріс уақытында өмір сүру үстінде. Ақпараттық байланыстар біздің қоғамымызға дендеп еніп, терең орын алу үстінде. Осы аталмыш себептерге байланысты еліміздің қоғамдық өмірінің әр саласы көптеген өзгерістерді өз басынан өткізіп отырған

жағдайы бар. Осындай қарқынды өзгеріс орын алып отырған қоғамдық саланың бірі – біздің отбасы институты.

Ал, осы айтып отырған отбасындағы маңызды мәселенің бірі - отбасындағы үйлесімді қарым-қатынасты қолдау арқылы баланың өзін-өзі бағалауы мен танымдық белсенділігін арттыру жұмыстары. Некеге және отбасына қатысты рухани қарым-қатынастың жұтаңдығы, халықтық дәстүрді естен шығару, отбасындағы конфликтті жағдайдың туындауына әкеліп соғуда.

Бүгінгі күнде отбасындағы аса өзекті мәселенің бірі ата-ана мен балалар арасындағы қарым-қатынас, олардың бір-бірін түсінісе алмауы және түсінуге ұмтылмауы, өзара кешіріммен қарауға тырыспауы үлкен психологиялық қызмет көрсетуді қажет етіп отбасылық қарым-қатынаста үлкен психологиялық мәселені туындатып отыр. Осы айтылып отырған мәселенің туындауы зерттеу жұмысының тақырыбын отбасындағы үйлесімді қарым-қатынасты зерттеудің кейбір психологиялық мәселелерін қарастыруды қажет етеді.

Ежелден бүгінгі уақытқа дейін отбасы мәселесіне көптеген зерттеу жұмыстары арналған. Ежелгі Антикалық дәуірдің өзінде, сол тұста өмір сүрген ойшылдар Аристотель мен Платон өз пікірлері арқылы әр кезеңдегі отбасы жөнінде өз пікірлерін айтып сынаған болатын, сонымен қатар отбасын құрудың жобасын, оның нақты үлгілерін ұсынып өткен.

Этнографиялық зерттеу нәтижелеріне негізделе отырып қарастыратын болсақ адамзаттың даму тарихын үш кезеңге бөліп қарастыруға болады; жабайы кезең, жауыздық уақыты және өркениеттік. Олардың әрбірінде ер не әйел адамның басымдығымен сипатталған отбасылық қарым-қатынастың түрі болды. Отбасына арналған зерттеу жұмыстарының барлығында, отбасының дамуының негізгі кезеңдері сипатталады. Барлық уақытта және барлық елде отбасын басқару әйелдердің қолынан біртіндеп ер адамдардың қолына көшкен. Отбасылық қатынастардың бей берекетсіз орын алғаннан бастап, көп әйел не көп ерадамды иеленумен байланысты және көп жынысты некелік қатынастардан бастап жеке ер не әйел иеленумен аяқталған даму үрдісі орын алып отыр[1].

Сонымен қатар балалар мен ата-аналардың қарым-қатынасы да осы тарихпен қатар өзгеріске түсіп отырды. Қазіргі уақытта ата-аналардың балаларға деген қатынасының алты нұсқасы анықталып отыр.

- Инфантицидті – балаларды қорлау, және өлтірумен байланысты (б.з.д IV ғасыр)
- Тастаушы – балаларын асырау үшін өзге отбасыларына, шіркеулерге беру. (IV–XVII ғасыр аралығында).
- Амбивалентті – балаларды отбасының бір мүшесі ретінде қаралды. Оларға өз бетінше әрекет етуге, қандайда рұқсатсыз тиым салынған әрекеттер жасауға жол берілмеді. Қателік жіберген жағдайда қатаң жазаға тартылды. (XIV–XVII ғасырларда орын алған қарым-қатынас түрі).
- Бақылаушы отбасылық қарым-қатынастың түрі. Бала ата-анасына жақын бола түседі. Оның іс-әрекеті белгілі бір шектеу арқылы жүргізіледі. Ішкі жан дүниесі үнемі бақылауда болады[9].
- Әлуметтендіруші – мұнда ата-аналардың балаларымен қарым-қатынасы балаларының өз бетінше өмір сүруге даярлау мақсатында болды. Оның мінезін қалыптастыруға бағытталады. Бала олар үшін тәрбие және оқыту объектісі ретінде қаралды. XIX –XX ғасырдың басында басым қаралған бағыттардың бірі.
- Көмек беруші – ата-ана балалармен эмоциялық қарым-қатынас орната отырып, олардың жеке бейімділіктеріне негізделе отырып дамыту үшін жұмыс жасайды. Мұндай қарым-қатынастың түрі XX ғасырдың аяғымен қазіргі уақытта орын алып отыр.

Бала ата-анасының физиологиялық ғана емес сонымен қатар психо-әлеуметтік көшірмесі. Ол бойындағы барлық қасиеттерін ата-анасынан тұқым қуалаушылық арқылық алады. Ал өмірге келгеннен соң оның барлық психологиялық қасиеттері отбасындағы өмірге қатысты, ең алдымен ата-анасының ықпал етуімен дамып отырады. Ата-ана балаларына бірнеше жүйелер арқылы ықпал етеді. Алғашқы да, балалардың дұрыс қылықтарын мадақтау және теріс қылықтарын жазалау арқылы көптеген қасиеттер қолдау көріп, тұлға қасиеті ретінде пысықталады. Ата-ана өз баласына нақты нормалар жүйесін енгізеді. Бұл жүйе бір шама уақыт өте келе баланың ішкі қажеттілігіне айналады. Екіншіден, сәйкестену процесі арқылы бала өз ата -анасына ұқсауға ұмтылып, еліктеу процесі жүреді. Бала өзін қоршаған ортамен жасаған қарым-қатынасында отбасында көрген үлгілерін қайталайды. Үшіншіден, бала түсіну арқылы ата-аналар баланың ішкі әлемін танып, өзінің өмірлік мәселелерін реттеп, орынымен араласу арқылы оның өзіндік санасының және коммуникативті сапаларын қалыптастырады. Осыны іске асыруда ата-ана мен бала да көптеген қиындықтарға жолығады. Атап көрсетер болсақ:

- Әлеуметтік қиыншылықтардың орын алуы (адамдардың қоғамдық ортадағы тіршілік жағдайына байланысты әлеуметтік топтарға бөлінуі: бай не кедей және т.б.), отбасында қайғылы жағдайлардың орын алуы, сол кезде не істеу керек және одан шығу жолдарын анықтай алмау;

- Отбасындағы әлеуметтік-психологиялық қиындықтар, отбасында зорлық-зомбылық жағдайлардың орын алуы, балаға өз әкесі-шешесінің қол жұмсап, баланы балағаттауы, соның нәтижесінде баланың жалтақ, ашулы, айналасындағыларымен қарым-қатанаста ызалы болуы, мұнда баланың өзгелерге және өзіне қол жұмсауы орын алуы, баланың шаршап-шалдығуы, ауыру-сырқат зардабын шегуі, өмірден түңілуі, өмір сүргісі келмеуі т.б.)

- дезориентация - баланың отбасында және мектепте өмір талабына бейімделе алмай қиындыққа тап болуы;

- дезадаптация – балалардың өздерін еркін ұстауға, еркін сөйлеуге және қозғалуға дағдысының төмен болуы, тіл табысуға бармауы, адамдармен дұрыс қарым-қатынас жасай алмауы);
- бүгінгі уақыттағы баланың өмірге көзқарасы, өзімшілдігі;
- баланың жас кезінен ақша проблемасына жолығу, темекі, наша, т.б. зиянды заттарды тұтынуға құмарлығы, клептомания, ұрлық жасауға бейім болу, баланың күнделікті жаратуға ақшасының болмауы немесе ақшасының шамадан артық болуы;

- дромомания - баланың үйден қашуы, ешқандай себепсіз қаңғыруға құмарлығының көрініс беруі;
- баланың тек өз жек басының пайдасына жақын тұруы, жақсы өмір сүруге негізсіз құмарлануы және бір күнін ғана ойлау;

- әке-шешенің өз балаларын өте жоғары бағалап, ешқандай сынға көңіл бөлмеуі де жиі кездеседі: «Менің балам барлығынан жақсы, себебі біздің отбасымыздың тәрбиесі ерекше», «Менің балам жаман оқуы және тәртіпсіздік көрсетуі мүмкін емес», «Мен басқалардың бәрін білемін, олардың барлығы оңбағандар», «Менің баламның істегендерінің бәрі жөн, бәрі жөн», «Баланы еркелетуге болмайды, себебі бұзылып кетуі мүмкін, сондықтан да өз баламды өте қатал тәртіппен тәрбиелеймін», «Баланың мінезі өзімен бірге туады, сондықтан да оның табиғатын өзгерте алмаймын», «Бізді де солай тәрбиелеген».

Бұл аталған себептердің барлығы да бала мен ата-ана өміріне өзінің теріс әсерін тигізіп отарады. Статистикалық мәліметтерге сүйенсек баланың теріс қылықтары мен жаман әдеттерге құмартуы күнен-күнге артуда. Сондықтан да ата-аналар көптеген бала өміріндегі жағдайларға көңіл қоя білуі керек. Аталған жағдайлардың барлығы отбасы өміріне үлкен әсерін тигізеді. Әке-шешенің бала дамуы ерекшеліктері туралы білімі мен ол білімді пайдалаудағы біліктілігі бала дамуына өте зор ықпал етеді. Ол баланың психологиялық, физиологиялық дамуы мен үлкендермен қарым-қатынасында байқалып отырады[2].

Ата-аналардың өмірі көптеген қиыншылықтардан, уайымнан тұрады. Олар ашу, қуаныш, ыза, сенімділік, қызғаныш, күйініш, өкініш ретінде көрініп отырады. Мектеп орынында мұғалімдер мен психологтарды мазалайтын басты мәселе «қиын» балалар. Баланың қиын мінезінің себебі оның отбасындағы ата - анамен қарым-қатынасына байланысты. Осы бағытта отбасында болып отырған жайсыз психологиялық жағдай бар отбасындағы ата-ана мен баланың арасындағы қарым – қатынас мектеп жасындағы балалардың интеллектуалдық және тұлғалық дамуына көпшілік жағдайда теріс ықпалын тигізіп отыратыны белгілі. Отбасындағы жағдайларды зерттеушілер ондағы әлеуметтік-тұрмыстық жағдайлардың белгісі бойынша төмендегідей 4 топқа бөліп көрсетеді:

- а) жалғыз басты әке немесе ана;
- ә) әлеуметтік тұрғыда бейімделмеген ата-ана;
- б) өте бай немесе өте кедей ата-ана;
- в) тым қарт ата мен ана.

Олардың бала тәрбиесіне оң-теріс әсерлерін зерттеушілер келесі сипаттармен айтып кеткен.

1. Жалғыз басты ата не аналардың А. Варда және В.Столиннің әке -шешенің балаға қарым - қатнасын «Симбиоз» шкаласы бойынша жүретін қатынас жоғары көрсеткіш көрсететіндігі жөнінде анықтаған. Бұл ата – аналар өздерінің бар көңілдерін балаларына бөледі және оларға өз бетімен ешнәрсе істеуіне мүмкіндік бермейді. Осының нәтижесінде балалардың бойында бағаныштылық, тәуелділік, өзін кінәлі сезіну, өзіне жоғары талап қою, әлсіз, арманшыл болуы секілді тұлғалық ерекшеліктері қалыптасады. Мұндай балалардың интеллектісі жоғары болған мен ынтасыз, дербестігі де төмен болып келеді[3].

2. Әлеуметтік тұрғыда бейімделіп үлгермеген ата-аналарда «Қабылдамау», «Баланың сәтсіздігіне қатынасының» көрсеткіштері бойынша көрсеткіштері жоғары болады. Олар балаларын жеке тұлға ретінде қабылдамайды, басқа балалардан кем санап, олардың барлық мүмкіндіктерін төмен бағалайды. Бұл балалардың көп жағдайда интеллекті орташа болып, өз мүмкіндіктерін бағалауы төмен болып қалыптасады.

3. Өте бай және өте кедей ата-аналардың қарым-қатынасында «Симбиоз» шкаласының көрсеткіші жоғары болып келеді, балаларымен қарым-қатынасын ақшамен реттейді. Мұндай ата-аналардың өз балаларымен қарым-қатынасы нәтижесінде олар сезімтал, эмоционалды болып келеді.

Бұл айтылғандардан келіп шығатын қорытынды - отбасындағы орта қандай болса, бала сондай болып өседі. Отбасындағы жайсыз жағдай қандай болса да балаға ауыр әсер етеді. Осындай жағдайды болдырмау үшін ата-ана не істегені дұрыс?

- 1. Баланы жазалау мен шектеуді шектен тыс қолданбау.
- 2. Баланың танымдық қызығушылығын арттыру.

4. Баланы ағартушылықтың көптеген түрлеріне қатысуына себеп болу, бірақ жағдайды үнемі бақылудан тыс қалдырмауды ұмытпау.

- 5. Балалармен қарым-қатынас жасағанда әдептілік сақтау.
- 6. Балалардың келешегіне үлкен сенімділікпен қарау.

Отбасына психологиялық қызмет көрсету барысында ата-аналардың өз балаларын жете білуін қамтамасыз ету өте күрделі мәселе. Себебі ата-аналардың балалары туралы атып отыратын шағымдарын шартты түрде төрт топқа белуге болады.

1. Отбасы мүшелерінің арасындағы қарым-қатынастардың тығыз болмауы: балалардың қалай өмір сүріп жатқандығын, неге қызығатынын ата-аналардың түсінбеуі, балалары ата-аналарымен пікір алыспау, соңғы нәтижесінде олар өздерінің ата-аналық парызын орындауды қажетсіз деп түсінуі.

2. Балаларының өз ата-аналарының сөздерін сыйламауы, сондықтан да отбасында болмайтын нәрселерге бола дауласуып жатады және шиеленіс жағдайлардың орын алуы.

3. Өмірде белгілі орын алатын маңызды мәселелерді шешкенде балалардың ата-аналардың көзқарасымен санаспауы нәтижесінде орын алған келіспеушілік.

4. Балалардың белгілі қоғамдық көзқарастарға сай келмейтін мінез-құлық көрсетуімен байланысты орын алатын проблемалар.

Бұл шағымдардың басым көбі шындыққа сай келмейтіндігін өмір тәжірибесі дәлелдеп отыр. Сондықтан да отбасына психологиялық қызмет көрсету барысында ата-аналардың шағымдары мен ата-аналардың өз балаларына берген бағалары шындыққа қаншалықты сәйкес келетінін анықтап біліп алып, орын алған қиындықтың себебін анықтау және өзінің бағасын беру қажет. Бұл мәселені тиімді шешу үшін ата-ана мен балаларын бір-бірімен қарым-қатынасты қалай жасайтындығы, не айтатындығы не айтпайтындығы жөнінде мәліметтер жинап, күдік тудырып отырған мәселенің түпкі негізі қайда жатқаны туралы арнайы сұрақтар беру керек. Осы тұрғыда отбасындағы үйлесімді қарым-қатынасты қолдау арқылы баланың өзін-өзі бағалауы мен танымдық белсенділігін арттыру жұмыстарында психологтың отбасындағы үйлесімді қарым-қатынасты дамытуға бағытталған іс-әрекетін нығайту қажет[4].

Өрине отбасындағы осындай өзекті мәселелердің туындауы. Отбасымен байланысты психологиялық жұмыстардың қажеттігін дәлел етеді. Мысал ретінде, отбасында жүргізілетін жұмыстың бірі ақпараттандыру жұмыстарын алып қаралық. Мұнда ата-ананы психологиялық ақпаратпен қамтымай жатып оларда балама қарым-қатынаста оң нәтижеге жеткізетін қарым-қатынас құрудың әдістерін меңгермеген болар еді. Осы секілді жұмыстардың қатарын тізбектеп өтер болсақ психологиялық зерттеу, психологиялық коррекциялау, психологиялық кеңес беру секілді көптеген психологиялық жұмыстарды ұсынуға болады. Жалпы алғанда психологиялық жұмыстардың отбасы өмірінде алатын орыны үлкен.

Әдебиеттер

1. Овчарова Р.В. Семейная академия: Вопросы и ответы. М., 1996.
2. Осипова А.А. Введение в практическую психокоррекцию. М., 2000.
3. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Психологический словарь. М., 1990.
4. Популярная психология для родителей. Под ред. А.С.Спиваковской. С-Пб., 1997.

Резюме

В статье рассматриваются проблемы психологической помощи семье. Предпринята попытка проанализировать, каким образом социальные условия, взаимоотношения родителей ребенка.

Summary

The article deals with the problem of psychological assistance to the family . An attempt to analyze how social conditions , the relationship the child's parents .

ӘОЖ 502:330.15

Қ.Ө. Орынбаев, Д. Утева

М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

САЙРАМ-ӨГЕМ ҰЛТТЫҚ ПАРКІНДЕ ТАБИҒИ РЕСУРСТАРДЫ ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ ЖОЛДАРЫ

Сайрам-Өгем мемлекеттік ұлттық табиғи паркі Батыс Тянь-Шань тау жүйесінің солтүстік – шығыс бөлігін қамтиды және Өгем, Қаржантау, Боралдай, сонымен қатар, Талас Алатауының солтүстік батыс бөктерін алып жатыр. Ұлттық парктің территориясынан Өгем, Сайрамсу, Қасқасу, Біркөлік, Машат, Даубаба және Көкбұлақ өзендері ағып өтеді. Парк территориясында 7 табиғат зонасы бар, шөлейттен бастап тау зонасына дейінгі, яғни онда өсімдіктің 1635 түрі, сүтқоректілердің 59 түрі, құстардың 300 түрі кездеседі. Парктің өсімдік әлемі өте ерекше. Мұнда Қазақстан Республикасының Қызыл кітабына енген өсімдіктердің 240 түрі өседі. Ерекше атап өтетін жай қызыл кітапқа енген өсімдіктердің барлығы түрі жойылуға жақын немесе сирек кездесетін өсімдіктер болып табылады. Өте сирек кездесетін өсімдіктер – жабайы жүзім, Янчев қарақаты, бірнеше түрі бар Алберт ирисі. Батыс Тянь-Шань тауының басты ерекшелігі мұнда, мәдени өсімдіктердің жабайы түрлері-алма, алмұрт, жүзім, грек жаңғағы, пияз, қызғалдақ, қарақат өседі. Парктің жануар әлемінде әр түрлі болып келеді. Аю, қасқыр, тау ешкі және басқада жануарлар. Қаратау арқарлары көктемде Боралдай жотасының оңтүстік бөлігін мекендейді. Парктің ең сақ мекендеушісі қар барсын және түркістан сілеусінін сиректе болсын, бірақ кездестіруге болады. Өсімдік және жануарлар әлемі, рельефтің әр-түрлілігі, өзендер, сарқырамалар, таудағы көлдер үлкен рекреациялық потенциалы бар қайталанбас тамаша ландшафты құрайды. Парк территориясында тарихи ескерткіштерді, петроглифтерді, ерте дәуірдегі қоныстардың іздерін көруге болады, оның мәдени ландшафтысы осы күнге дейін толық зерттеліп бітпеген, сондықтан саябақ өзінің зертеушілерін күтуде. Батыс Тянь-шань тауы – қайталанбас

жабайы табиғат әлемі болып табылады. Биік тау шыңдары (Сайрам шыңы теңіз деңгейінен 4236 метр биіктікте), биік шыңдағы өзендер оның ішінде, Өгемнің маржаны – Мақпал көлі (2100 м), өзендер мен көлдердің мөлдір сулары, Қырыққыз жотасы, Грейга қызғалдағы мұның барлығы тамаша әсем табиғаттың бейнесін құрайды. Таулар бір миллионнан астам тұрғыны бар осыншама үлкен территорияның «жасыл жүрегі» болып табылады. Тау ормандары су ағымын реттеп, ауаны оттегімен және фитонцидтермен байытып отырады. Таудағы ормандар жаңбырдан болатын селедрден, қар көшкінінен және топырақ эрозиясынан қорғап тұрады.

Саябақ орманды дала биігінен биік таулы алқапқа дейінгі 7 табиғи белдемді қамтиды. Табиғат қорғау жұмыстарының ерекшеліктеріне байланысты жеке 3 аймаққа (қорықтық, туристік және шектеулі шаруашылық жұмыстары жүргізілетін) бөлінген. Өсімдік және жаунаулар әлемі, рельефтің әр-түрлілігі, өзендер, сарқырамалар, таудағы көлдер үлкен рекреациялық потенциалы бар қайталанбас тамаша ландшафты құрайды.

Сайрам-Өгем мемлекеттік ұлттық паркін құрудағы басты мақсат – Батыс Тянь-Шаньның, яғни Тәңіртаудың Қазақстан бөлігіндегі таңғажайып табиғатын сақтап, қорғау және адам игілігіне ізгілікті ниетпен пайдалана білуді жүзеге асыру. Табиғи және тарихи-мәдени кешендер мен нысандарды ғылыми негізде зерттеп-зерделеу, қалпына келтіру. Табиғи ресурстардың тұрақтылығы мен тепе-теңдік күйін және тиімді пайдаланылуын қамтамасыз ету. Сайрам-Өгем» МҰТП аумағында мемлекеттік мәртебесі анықталған 2 мәдени-табиғи нысан бар. Өгемге сапар шеккен туристерді әсіресе Ұлыжұрт шахта үңгірі қызықтыратыны рас. Үңгір Өгем тауының шығыс бөлігінде Майлысай шатқалында теңіз деңгейінен 2800 м биіктікте орналасқан. Үңгірдің кіре берісінің биіктігі 3,0-3,5 м, ал орта тұсының биіктігі 5,0-6,0 м. Айта кету керек, Өгемде бұдан басқа мәртебесі анықталмаған 6 табиғи ескерткіш бар: Олар: – «Қырыққыз» жартасы – аңыз бойынша қазақтың қырық қызы жоңғар шапқыншыларының қолына түсуден бас тартып, Аллаға жалбарынып тасқа айналған деседі.

– Мақпал көлі – теңіз деңгейінен 2100 метр биіктікте орналасқан, өте сұлу, суы жылы көл.
– Сусінген көлі – теңіз деңгейінен 1700 метр биіктікте Қаржантау жотасының оңтүстігінде орналасқан. Аты көрсетіп тұрғандай суы жерге сіңіп кетіп отырады.

– Қарт Арша – Түркістан аршасы жасы шамамен 700 жыл, биіктігі 12 метр, діңгегінің жуандығы 2 метр.

– Сазаната өзенінің басындағы тастағы таңба (петроглиф) – жартасқа салынған қола дәуірінің белгілері.
– Тоғытба өзенінің орта беліндегі тастағы таңбалар (петроглиф) – Сусінген көлінің оңтүстігінде үш шақырым жердегі қола дәуірінің жартастағы белгілері.

Айтпақшы, туристік соқпақ-тардың (бағыттардың) ішінде: – 4 атты-жаяулы бағыт (яғни саяхатшылардың қалауы бойынша бағыт аттылы немесе жаяу болуы мүмкін), 4 таза жаяу бағыт және 1 аттылы бағыт қамтылған.

Кез-келген ресурс түрін экономикалық тұрғыдан бағалаудың қажетті алғышартына шикізаттың сапасын және оған деген халық шаруашылығындағы қажеттілікті білу жатады. Жалпы, бастапқы мәліметтердің негізінде қандай да бір ресурс түрінің экономикада қолданылатын деңгейі немесе шекарасы анықталады. Табиғи байлықтарды пайдаланудың экономикалық мақсатқа лайықты шегі осы ресурс түрінің бәсекеге жарамдылығын, оның импортталатын мүмкіндігін ескеретін халық шаруашылығы қажеттілігіне сәйкес белгіленеді. Табиғи ресурстардың барлық түрін пайдаланудың шекарасы жол берілетін өзіндік құнның шегіне қарай немесе тұйықтанған шығын арқылы анықталуы керек, алайда, оларды ең дұрыс өлшемдейтін есеп айырысудың бірыңғай принципін қолданған жөн. Тиімділікті әр түрлі экономикалық көрсеткіштермен анықтауға болады, мұндағы міндет – қандай да бір көздерді немесе зерттелетін ауданның нақты ресурс түрін пайдаланудың түпкілікті техникалық-экономикалық көрсеткішіне әсерін тигізетін барлық табиғи және экономикалық жағдайды синтездей алатын көрсеткішті таңдау болып табылады. Сол себепті де қандай да бір табиғи әлеуетті игеру барысында алынған өнімді арттырудың қоғамдық тұрғыда өз-өзін ақтайтын шығын шегін белгілеудің қажеттілігі пайда болады. Тұйықтаушы шығынды белгілеу ресурстарды пайдаланудың экономикалық мақсатқа лайықты шекарасын анықтау үшін қажет. Территорияның рекреациялық пайдаланылуын бағалау кезінде карталардың негізгі міндеті ландшафттық - экологиялық сипаттама беру, яғни рекреацияның дамуы үшін табиғи потенциалдың қандай екендігі сұрақтарына жауап беру болып келеді. Бұл мәселелердің күрделі екендігін атап, ол тек жоғарыда қарастырылған мәселелерді ғана емес, сонымен қатар жаратылыс-тарих сондай-ақ, әлеуметтік-экономикалық тұрғыдағы бірсыпыра басқа аспектілерді де қамтиды.

Сондықтан табиғи - рекреациялық ландшафттарды тиімді пайдалану мен жобалау мәселелерін әр профильдің мамандары шешеді. Бірақ олар мұндайда «Адам және қоршаған табиғат» проблемасының барлық басқа мәселелерін шешкен кезде ландшафттық - экологиялық негізге, табиғат кешендерінің қасиеттері мен даму заңдылықтарын терең зерттеу негізіне сүйенуге тиіс. МҰТП-ның жағдайын жақсарту, табиғи ландшафттарды, өсімдіктер мен жануарлардың сирек жоғалып бара жатқан түрлерін сақтау үшін рекреация үшін бағалы табиғи экожүйелерді сақтау пайдалылығы және оларды шаруашылықта қолдануды шектеу сұрақтары тұр. Бүгінде ерекше қорғалатын табиғи территориялар экологиялық туризмнің дамуында ең басты тізбекті алады. Территорияның рекреациялық пайдаланылуын бағалау кезінде карталардың негізгі міндеті ландшафттық - экологиялық сипаттама беру, яғни рекреацияның дамуы үшін

табиғи потенциалдың қандай екендігі сұрақтарына жауап беру болып келеді. Бұл мәселелердің күрделі екендігін атап, ол тек жоғарыда қарастырылған мәселелерді ғана емес, сонымен қатар жаратылыс-тарих сондай-ақ, әлеуметтік-экономикалық тұрғыдағы бірсыпыра басқа аспектілерді де қамтиды. Сайрам-Өгем ұлттық паркінде табиғи ресурстарды тиімді пайдалану барысында:

- МҰТП-де жыл маусымдарына қарай рекреациялық қызмет көрсету көздерін дамыту қажет,
- Табиғи және антропогендік нысандарды зерттеу,
- рекреациялық қарқындылығы жоғары аумақтарды жетілдіру,
- рекреациялық қарқындылығы орташа аумақтарда сауықтыру шараларын жүргізу
- Табиғи рекреациялық ресурстар кешендерінің ішінде бір-бірінің рекреациялық әлеуетін арттыратын табиғи компоненттерге зерттеу жұмыстарын жүргізу

Көптеген елдер өздерінің басты табиғи және мәдени –тарихи нысаналарының тізімдемесін жасап анықтаған. Сонымен бірге оларды сақтау және рекреация мен туризм нысандары ретінде насихаттауға қажетті шаралар ұйымдастыруда. Осындай ұлттық шаралардың жүргізілуіне байланысты Оңтүстік Қазақстан облысындағы рекреациялық нысандарды экономикалық және әлеуметтік география тұрғысынан зерттеп, ол ресурстарды республикамызда туризмді дамыту үшін пайдалануға болатын жолдарын іздестіріп негіздеу көкейкесті мәселелердің бірі болып табылады.

Әдебиеттер:

1. К.С. Турсинбаева «География туризма Карагандинской области» учебное пособие.- Жезказган: АО «ЖезУ», 2004.
2. И.А. Лабутина, А.Н. Иванов «Картографическое обеспечение при эколого -
3. рекреационном исследовании территории» / Журнал «Геодезия и картография». 2006 №8.-стр.-20-27
4. Н.Н. Родзевич, К.В. Пашканг «Табиғатты қорғау және көркейту» оқу құралы.-Алматы: «Мектеп», 1984.

Резюме

Проблемы рационального использования природно-рекреационных ресурсов

Summary

Problems of rationally using nature – recreational tervain

Х.Г. Мадалиева

учитель школы №42, им, Шымкент, Казахстан

ПРИМЕНЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ В ПЕДАГОГИКЕ

Аннотация: В статье приводятся информация о применение инновационных методов в педагогике, влияние применяемых методов на учебный процесс и технологию преподавания. Описана эффективная форма ведения учебного процесса на основе «круглого стола» и применение данного метода как современного подхода в преподавании узбекского языка.

Ключевые слова: школа, активное обучение, интерактивное обучение, лекция, круглый стол, инновационные методы.

Основной вектор преобразований современной школы связан с ростом ориентаций на развитие индивидуальных личностных ресурсов ученика, его творческих способностей и ведущих психических качеств. В связи с этим главным направлением в современном образовании является личностно ориентированный подход, который в центр образовательной системы ставит личность ребенка, обеспечение комфортных, бесконфликтных и безопасных условий ее развития, реализации ее природных потенциалов. Учебный процесс в современной школе все более ориентируется на коллективное, публичное обсуждение проблем, активное взаимодействие и сотрудничество учителями и учащимися, обмен мнениями между ними. Все это, в конечном счете, нацелено на выработку правильного понимания содержания изучаемых предметов, их связи с жизненной практикой. Среди них - лекция, диалог, проблемное собеседование, семинар, диспут, конференция, деловые игры, «круглые столы» и другие интерактивные формы занятий, которые активно применяются уже в основной школе.

Целью учебных занятий являются прочное усвоение знаний, выработка устойчивых навыков их практического применения, формирование на этой основе научного мировоззрения школьников.

Новые, инновационные методы, используемые в учебной деятельности, должны вызывать интерес у ребенка к познанию окружающего мира. Активные методы обучения направлены на стимулирование познавательной активности обучающихся (как групповой, так и индивидуальной). За последнее десятилетие в педагогической науке все более часто используется термин «интерактивные методы

обучения» (или «интерактивное обучение»). Термины «активные» и «интерактивные» методы обучения сегодня, по сути, употребляются как синонимы.

Активные методы обучения предполагают:

- а) Формирование активности как личностного качества обучающихся;
- б) Активизацию самого процесса обучения с целью повышения его эффективности и достижения значимых образовательных результатов. [1-2]

В процессе интерактивного взаимодействия процессы развитие когнитивной, эмоциональной и поведенческой сферы личности осуществляются более интенсивно - в отличие от «традиционного» обучения. Каждый обучающийся школьник имеет возможность обогатить свой теоретический и практический опыт через сравнение с опытом других, взаимодействие и сотрудничество. И, соответственно, выработать более эффективные модели деятельности и поведения.

Именно поэтому интерактивные методы обучения сегодня получают все большее признание в общемировой педагогической практике.

К интерактивному обучению относятся:

1. Мультимедийные (информационные) технологии, позволяющие осуществлять дистанционное обучение, проводить вебинары в режиме on-line, компьютерные симуляции и т.д.

2. Активное групповое взаимодействие в процессе освоения знаний, умений и овладении навыками. На этой основе формируется когнитивная, аффективная и конативная (поведенческая) сферы личности.

К активным (интерактивным) методам обучения относятся:

В рамках информирующей стратегии:

- Лекция с элементами эвристической беседы;
- Лекция- дискуссия;
- Лекция с обратной связью;
- Лекция-консультация

В рамках проблемно-дискуссионной стратегии:

- Дискуссия (дебаты);
- Модерация (с ее техниками: синектики, мозгового штурма, смыслового поля, mind-mapping, горячего стула, точечных вопросов и др.);

В рамках игровой стратегии:

- ролевая (деловая, имитационно-моделирующая) игра;
- презентация;
- социально-психологический тренинг;
- кейс-ситуации;
- мастер-класс.

В последние годы одной из эффективной форм учебного процесса считает коллективное обсуждение одной из актуальных проблем в виде «круглого стола».

«Круглый стол» пусть даже в учебном процессе - это торжество коллективного характера работы учащихся. Он может проходить на уровне класса, нескольких классов, объединенных единой целью - попытаться найти ответы на жизненно важные вопросы, обменяться информацией ведущих специалистов и школьников с позиций объективной гражданской заинтересованности, исторических уроков современности, с позиций различных уровней и различных подходов решения поставленной проблемы.

Достижение успеха, эффективности в этой форме учебного процесса во многом зависит от подготовительного этапа учителя, инициативности группы. В данном случае необходимо из множества предложений остановиться на активной жизненно важной концептуальной проблеме. Затем уже на альтернативной основе остановиться на заинтересовавших вопросах.

В процессе подготовительного этапа необходимо составить и широко представить библиографию проблемы, организовать консультирование школьников, сбор предварительных вопросов и т.д.

Многое зависит от вступительного слова руководителя "круглого стола", председательствующего. Он призван актуализировать проблему, показать масштабность и значимость ее в жизни общества, региона, упомянуть различные точки зрения на пути ее разрешения и т.д.

В ходе диалога важно председательствующему «втянуть» в этот процесс всех присутствующих в виде выступлений, реплик, письменных и устных вопросов. Атмосфера состязательности - важный критерий эффективности диалога. Поэтому принципом должно быть, что все участники имеют равные возможности высказать свои мнения, мысли. В противном случае это будет не "круглый стол", а "вечер вопросов и ответов". Не надо бояться проявления различных, порой прямо противоположных точек зрения. Ведь в этом - основа активности аудитории. Следует добиваться демократичности при обсуждении, не прерывать учащихся, не бояться различного рода "отклонений" в выступлениях и репликах слушателей. Как раз для того и проводится обсуждение, чтобы силой убеждения, с помощью веских аргументов доказать несостоятельность этих отклонений. Ни о какой дискуссии не может быть и речи, если нет свободы высказаться всем желающим или проводится нивелировка выступлений, в том числе на «коньке» догматизации. В качестве активизации могут быть предложены кино- и телефрагменты, видеозаписи (клипы), официальные сообщения, новые факты и документы. Важно понять роль и место проблемы, не

дать дискуссии уйти в стороны, перейти на личностный фактор и т.п. Все, что не удалось реализовать в процессе работы "круглого стола" председательствующего, есть возможность компенсировать при подведении итогов. На этом этапе можно дать общую оценку содержательного поиска школьников в приближении к истине, исторической правде, достижению поставленной цели. Важно будет дать оценку активности и эффективности учащихся.

Можно назвать вполне успешным работу «круглого стола», если мы увидим, что в процессе его работы увеличился объем знаний учащихся, шел активный процесс формирования их отношения к проблеме, а также формирования ими проблем с их конструктивным решением; если будет очевидно, что ученики демонстрировали свое умение спорить, доказывать или защищать свои жизненные принципы, заботиться о путях стабилизации общества, обеспечения гарантий прав и свобод личности и т.д.

"Круглый стол", занимает важное место среди различных форм и методов учебного процесса в плане изучения и творческого осмысления богатого опыта по формированию устной речи учащихся. Работа "круглых столов" имеет целый ряд особенностей, в частности: выступления воздействуют не только на сознание, но и на чувства школьников; выступления подкрепляются наглядными документальными кинофрагментами, мультимедиа; вся работа строится на основе диалога носителя личного опыта решения тех или иных кардинальных проблем; красной нитью проходит идея связи исторического опыта с сегодняшней действительностью; сочетание пленарной и секционной работы дает возможность высказать свои суждения практически всем учащимся [3, 4].

Сегодня главная задача школы заключается в организации такого образовательного процесса, который бы способствовал формированию индивидуального стиля жизни, обеспечивал условия для развития у детей качеств, помогающих реализовать себя в будущем, вырабатывать свою позицию в жизни, свое мировоззрение. Отсюда большое значение придается активным формам организации учебного процесса в современной школе, применению новых инновационных методик преподавания, которые позволяют активизировать познавательную деятельность учеников.

Литература

1. Хуторской, А.В. Методика личностно-ориентированного обучения. Как обучать всех по-разному?: Пособие для учителя. – М.: Владос, 2005 – 383 с.
2. Словарь-справочник по педагогике/Под ред. П.И.Пидкасистого. – М., 2004
3. Чупрасова В.И. Современные технологии в образовании. – Владивосток, 2000
4. Балыхина Т.М. Методы и подходы в преподавании современного русского языка//International Journal of Russian Studies. – 2009. - № 1.

Түйін

Мақалада педагогикада инновациялық әдістерді қолдану, қолданылған әдістердің оқу үрдісіне және оқыту технологиясына әсері туралы ақпарат келтіріледі. Оқу үрдісін «дөңгелек үстел» негізінде жүргізудің тиімді түрі және өзбек тілін оқытуда заманауи тәсіл ретінде берілген әдісті қолдану сипатталған.

Symmary

In the article led information at application of innovative methods in pedagogics, influence of the applied methods on an educational process and teaching technology. The effective form of conduct of educational process on the basis of "round" table and application of this method are described as modern approach in teaching of the Uzbek language.

УДК 81'373:37.013

У.Т. Темиргазева - учительница русского языка и литературы,
ОСШ им. Б. Нурлыбекова. ЮКО., Ордабасинский р-н., с. Шубарсу

ОСОБЕННОСТИ УСВОЕНИЯ ЛЕКСИЧЕСКОГО МИНИМУМА В НАЦИОНАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Ключевые слова: семантика, активный словарь контекст, словарная работа, синонимика, экспрессивная оценка, паронимы, деривационные связи, сравнение, метафора.

Словарная работа в национальной школе в связи с практической ее направленностью имеет свою специфику. Так как цель обучения русского языка – прежде всего, научить учащихся практическому владению устной и письменной речью, нет надобности да и возможности обучать всей русской лексике.

Исходя из этого, при обучении **лексике** целесообразно уделять внимание тем вопросам, которые связаны с практическим овладением русской речью, с трудностями при освоении русской лексики.

Естественно, при такой цели и своеобразных условиях изучения РЯ в национальной школе необходимо ограничение словаря, научный отбор минимума слов для научных целей.

Современная методика преподавания РЯ в национальной школе признает, что трудности усвоения слов, с одной стороны связаны с особенностями лексической системы самого РЯ, а с другой – со спецификой лексики родного языка учащихся.

Так как слова в языке существуют не изолировано, а в связи с другими, необходимым условием необходимым условием овладения лексикой РЯ учащимися национальных школ является изучение ее в определенной системе, во взаимосвязи, в сопоставлении, что облегчает процесс усвоения материала.

В процессе обучения большое место должно быть отведено **семантике** слов, т.к. с ней связано правильное понимание слов и употребление его речи.

подавляющее большинство слов РЯ многозначно. **Многозначные** слова, представляющие собой многочисленную систему лексических значений, вызывают особые трудности учащихся национальных школ. Работа по обогащению словаря учащихся преследует задачу введения и закрепления в речи не только новых слов, но и новых значений уже знакомых **лексем**. Однако нужно учитывать и то, что не все значения каждого слова должны быть в **активный словарь** учащихся.

При работе над многозначной лексикой учащиеся должны усвоить, что разграничению значений слов способствует **контекст**. Лексические окружения слова, ситуация. В контексте многозначное слово всегда выступает в одном из своих значений. Учащиеся практически должны быть знакомы с тем, что обычно каждое значение слова характеризуется своеобразным лексическим окружением. В прямом значении слова сочетаются с одним кругом лексики, в переносном – совершенно с другими. Например, глагол *дать* в прямом значении «вручить» образует словосочетания с такими конкретными существительными, как *книга, журнал, шапка* и т.д.; выступая в значении «предоставить» или «предоставить возможность чего-нибудь», глагол *дать* образует словосочетания *дать квартиру, дать комнату, дать слово*; в сочетании с некоторыми существительными глагол *дать* выражает действие по значению данного существительного: *дать задание, дать звонок, дать согласие* и т.д.

При работе над семантикой слова необходимо учитывать различия в лексических значениях слов. Их специфику. В настоящее время принято выделять три типа лексических значений -- прямое или номинативное

значений:

- прямое или номинативное
- фразеологически связанное
- синтаксически обусловленное

Большую часть лексического минимума, предназначенного для активного усвоения учащимися национальных школ, составляют слова, обладающие первым типом значений и частично вторым.

С указанными типами лексических значений связан весьма актуальный для национальных школ вопрос о лексической сочетаемости слов, так как для того, чтобы оформить свою мысль, недостаточно знать только семантику слова, надо уметь соединять слова согласно грамматическим закономерностям, а также их индивидуальным лексическим особенностям.

Характерной особенностью обучения русской лексике является то, что далеко не все синтаксически обусловленные значения слов, особенно значения, являющиеся **экспрессивными оценками** отрицательного характера, должны войти в активный словарь учащихся национальных школ. Но с синтаксически обусловленными значениями слов учащиеся, безусловно встретятся при чтении художественной литературы. И учитель РЯ должен иметь в виду специфику этих значений. В РЯ, как и в других языках, выделяются группы слов, объединенных синонимическими связями. Владение **синонимикой** разнообразит

речь, делает ее более тонкой и выразительной. Слова – синонимы должны на разных этапах и в речь учащихся.

Учитывая, что учащиеся национальных школ овладевают определенным, ограниченным словарем, в него включаются далеко не все виды синонимов. В первую очередь учащиеся овладевают основным, стилистически нейтральное слово синонимического ряда. Затем в речь учащихся, как правило, вводятся синонимы, различающиеся оттенками значений (большой – огромный). Стилистические синонимы изучаются учащимися старших классов (напр.: взор – взгляд).

На различия в значении и употреблении синонимов должно обращать внимание на всех этапах обучения.

В процессе работы над синонимами учащиеся должны познакомиться и с тем, что в синонимический ряд могут включаться слова не только в своем прямом значении, но и в переносном. Многозначное слово способно входить, таким образом, в несколько синонимических рядов. Например, имя прилагательное «свежий» входит в следующие синонимические ряды: *свежий, мягкий (хлеб); свежая, несоленая (рыба); свежий, прохладный ветер* и т.д.

В лексической системе современного РЯ слова могут находиться также в **антонимических отношениях** (*теплый – холодный, польза – вред, войти – выйти*).

Методика преподавания РЯ в национальной школе, учитывая характер объединения этих слов, предусматривает одновременную работу над антонимами. Знакомясь со словами в антонимических парах, учащиеся глубже понимают и лучше усваивают значение и употребление каждого слова.

В методических целях объединения слов современного РЯ может проводиться и по другим принципам. Таковыми являются **деривационные** связи слов. В РЯ много **однокоренных слов**, и при работе над лексическим значением слова их связь нельзя не учитывать, т.к. опора на знание учащимися слов того же корня помогает быстрее и глубже овладеть новой лексикой.

Большие трудности у учащихся национальных школ вызывают **паронимы**. Незнание тонких смысловых нюансов ведет к смешению в речи учащихся таких слов, как место и местность. Пушной и пуховой, записи и записки, припоминать и напоминать. В этих случаях необходима большая работа по разъяснению семантики паронимов, их смысловых и грамматических различий, следует также подчеркнуть разницу в их произношении и написании. Уточнению смысловых различий помогает показать их связь с другими словами. Например, прилагательное «*практический*» сочетается с существительными «*занятия, деятельность*», а «*практичный*», которое часто отождествляется с прилагательным «*практический*» вступает в связь с существительным «*человек*».

Важным фактором при обучении русской лексике учащихся национальных школ является учет возможности объединения слов, основывающегося на экстралингвистических связях, то есть на классификации самих предметов и явлений действительности. «Отображая определенным образом те или иные «отрезки действительности», слова, естественно, связаны между собой. Как связаны и отображаемые ими явления самой действительности. Благодаря этим «внеязыковым» связям, слова объединяются в группы, которые можно назвать тематическими». Изучение лексики в тематических группах помогает учащимся установить смысловые связи между словами, лучше понять их значение, т.к. предметная общность слов может обуславливать и некоторую общность их словообразовательных и семантических примет; обеспечивает системность, последовательность введения словаря; способствует повышению интенсивности развития связной речи.

При работе над словом в национальной школе необходимым является учет специфики родного языка. Неточное знание объема значений русского слова учащимися, перенесение особенностей слова родного языка на соответствующее русское ведет к ошибкам в речи.

Выявлению причин, тормозящих усвоение лексики, способствует сопоставительное изучение русского и родного языка учащихся.

Опыт обучения русскому языку учащихся национальных школ показывает, что легче усваивается русская лексика, совпадающая в объеме значений с лексикой родного языка учащихся, поэтому особое внимание на уроках РЯ должно уделяться лексике, различающейся в объеме значений.

Лексика, общая в русском и родном языках учащихся, не должна выпадать из поля зрения при обучении РЯ, т.к. работа над ней не только устраняет ошибки в речи учащихся, но и пополняет активный словарь значительным значением слов.

Таким образом, при работе по обогащению словаря учащихся национальных школ важную роль играет учет своеобразия лексики РЯ, а также особенностей лексики родного языка по сравнению со словарным запасом РЯ. Установление лексико-семантической **типологии** родного и русского языков помогает выявить трудности в усвоении словаря и наметить наиболее эффективные виды лексической работы.

В настоящее время можно считать общепризнанным мнение методистов о необходимости лексического минимума при обучении неродному языку. Необходимость отбора лексического материала диктуется прежде всего целями и задачами обучения РЯ в национальных школах, а также «ограниченными возможностями запоминания языкового материала за единицу времени, отпускаемого на изучение языка».

При отборе лексического материала для единого словаря минимума учитывается комплекс лингвистического и **дидактических** принципов, так как отбор учебного языкового материала, в частности лексического, определяется особенностями как самого предмета отбора, так и спецификой обучения русскому языку нерусских учащихся. 1. Принципы эти следующие:

2. Статический принцип отбора
3. Сочетаемость слов
4. Словообразование возможности слова
5. Семантическая ценность
6. Стилистическая нейтральность слова
7. Ситуативно-тематический принцип
8. Методическая целесообразность слова

В национальной школе при обучении русскому языку наряду с активным овладением лексикой предусматривается усвоение учащимися и пассивного словаря. Активным словарным запасом учащиеся пользуются для выражения своих мыслей (говорение, письмо), слова пассивного словаря им понимать мысли, высказанные другими (чтение, аудирование).

Активный словарь образует ядро словарного запаса учащихся, пассивный дополняет, а при определенных условиях и обогащает его: часть пассивного словаря постепенно становится достоянием активного словаря учащихся. Следовательно, при обучении русскому языку учащихся начальной школы стоит задача не только обучение их речи активным словарем, но и расширение их пассивного словарного запаса.

занимает **семантизация** слов.

В современной теории и практике обучения лексики РЯ выбор средств и приемов семантизации конкретного слова зависит от лингвистических и психологических факторов, а именно: от характера лексического материала, обусловленного системой изучаемого РЯ и особенностями взаимодействия русского и родного языков учащихся, а также от возрастных особенностей учащихся, их лингвистической подготовки на каждом этапе обучения, от особенностей восприятия и усвоения изучаемого слова.

В методической литературе для национальных школ рекомендуются следующие средства и приемы раскрытия значения слова:

1. Наглядная семантизация
2. Средства РЯ (включение слова в контекст, краткое или расширенное толкование на изучаемом языке, использование грамматических свойств слова и т.д.)
3. Средства родного языка (перевод, толкование на родном языке)

Практика показывает, что целесообразно, во-первых, использование не одного какого-либо приема семантизации, а комбинирование их; во-вторых, дифференцированное использование приемов семантизации соответственно этапу обучения и языковому материалу.

Эффективность обогащения лексического запаса учащихся национальной школы зависит от особенностей существующих источников, от специфики их использования, целенаправленности словарной работы.

Основными источниками обогащения и лексического запаса учащихся являются, во-первых, учебники и учебные пособия по РЯ и литературному чтению, в которых сосредоточен словарный материал, необходимый для практики и подлежащий усвоению учащимися за период обучения в школе, а также целенаправленное использование материалов произведений художественной литературы, газет, журналов и т.д. и, во-вторых, окружающая речевая среда – управляемая и неуправляемая.

Организация работы по обогащению лексического запаса учащихся по существующим учебникам и пособиям происходит в основном целенаправленно:

- Путем чтения текстов учебников по РЯ и литературному чтению, а также произведений художественной литературы (классное и внеклассное чтение) и работы по этим текстам;
- Путем выполнения различных лексических, лексико-орфографических, лексико-грамматических и других упражнений.

В процессе работы над текстом словарный запас учащихся пополняется **эпитетами, сравнениями, метафорами, фразеологизмами** и т.д. Попутно должно вестись над накоплением пассивного словаря, который необходим для понимания содержания текста. Работу эту необходимо проводить систематически и планомерно, с учетом того обстоятельства, что на определенном этапе слова из пассивного словаря перейдут в активный.

Формирование лексического запаса при работе над текстом учебников по РЯ связано с комплексными изучениями материала курса русского языка.

Основные приемы работы по тексту учебника РЯ, способствующего обогащению лексики, - это чтение **текста** и **семантизации** слов, выписывание слов по тематическим и семантическим группам, работа со словами с точки зрения их состава (**однокоренными** словами, словами с одинаковыми **суффиксами** и **префиксами**, именующими определенное значение), замена слов и словосочетаний другими, близкими по значению, составление предложений с выделенными в тексте словами, пересказ

текста, придумывание начала или конца рассказа с употреблением в речи заранее выделенных для усвоения слов и словосочетаний.

Целенаправленное формирование и обогащение словаря происходит также путем выполнения различных упражнений, из которых характерными являются: специальные лексические упражнения, призванные непосредственно формировать словарь; упражнения, связанные с изучением других уровней языка (фонетические, грамматические, орфографические); упражнения на формирование связной устной и письменной речи.

Во всех типах упражнений должна быть предусмотрена специальная работа (как с отдельными словами, так и в контексте) по уяснению значения слова и его употреблению. Слово в предложении должно быть представлено, во-первых, с учетом его внутриязыковых особенностей, во-вторых, с учетом внеязыковых факторов, связанных с подбором тематики и ситуаций и подачей слова в конкретной тематико-ситуативной ограниченности.

К наиболее универсальным типам упражнений, формирующим и расширяющим запас слов учащихся, относятся специальные лексические упражнения, которые можно и необходимо использовать при изучении всех разделов курса. Это упражнения на подбор **синонимов** (смелый, храбрый, отважный); на подбор **антонимов** (хорошо-плохо, пришел - ушел); на различение значений одного и того же **многозначного слова** в разных **контекстах** (завел часы – завел собаку), с помощью подбора синонимов (*готовить уроки – учить уроки, делать уроки; готовить обед – варить обед*); на группировку по тематическим признакам (например, *спорт: лед, каток, соревнования, кататься, выиграть, победить со счетом*); на разграничение значений слов, близких по звуковому облику (*прочитать — перечитать, золотой – золотистый и др.*).

Формирование и обогащение словаря учащихся происходит также при выполнении упражнений, связанных с изучением **фонетики, орфографии, грамматики**. Общая специфика этих упражнений заключается в комплексной подаче учебного материала и в особенности связи работы по лексике с другими уровнями языкового материала. Связь эта может быть прямой, органической, при выполнении языковых упражнений, например: подбираются и семантизируются слова при изучении фонетических явлений на различение фонем, от которых зависит значение слова (дом – том, забил - забыл); при обучении учащихся орфографии (слова с разделительными ь и ъ, с удвоенными согласными и т.д.); при изучении различных **грамматических категорий** (род, число, падеж, вид, время и т.д.). Связь лексической работы с изучением грамматического материала может быть косвенной, неорганической. В процессе выполнения такого рода упражнений, преследующих в большей степени цель привития грамматических навыков, словарный запас учащихся не только пополняется новой лексикой, но и обогащается различными формами слов, а также активизируется ранее накопленная лексика.

Обогащение словаря особенно интенсивно идет при выполнении устных и письменных работ на формирование продуктивных речевых умений. Особая роль здесь отводится отбору темы беседы или письменной работы, а также созданию речевых ситуаций соответственно программе обучения. Тематическое накопление и введение слов в речь позволяет усвоить лексику в системе смысловых связей, лучше запомнить эти слова и использовать их нужной сфере речевой деятельности.

Обогащения запаса слов учащихся можно интенсифицировать, учитывая специфику материала разных разделов курса РЯ. Так, довольно большое количество слов учащихся приобретают при изучении раздела «Состав слов и словообразование». Изучая структуру слова, учащиеся постепенно овладевают способами образования слов. Первоначальное накопление словаря идет путем отбора однокоренных слов, уяснения значения корня, **суффикса, приставки**. Затем, используя способы образования слов, учащиеся от известных им слов образуют новые слова. Накопление лексики посредством образования новых слов должно иметь место при изучении всех частей речи, на всех этапах обучения. Особенно эффективен этот способ в старших классах, т.к. учащиеся уже имеют достаточный опыт образования слов и запас лексем. На базе которых возможно дальнейшее обогащение словаря.

Литература

1. «Методика преподавания русского языка в национальной школе» - под ред. Н.З.Баксейвой, З.П. Даунене.
2. «Методика преподавания русского языка иностранцам» - По ред. С.Г. Бархударова, М., 1967.
3. «Основы методики обучения иностранным языкам» - Пассов Е.И., М., 1977.
4. «Преподавание иностранных языков в средней школе» - Щерба Л.В., М., 1947.
5. «О системности русской лексики и о системе в обучении лексике» - Балыхина Т.М., М., 2002.
6. «Лингводидактическое обоснование методов обучения рус. яз. В национальной школе» - «Проблемы методов обучения в современной общеобразовательной школе». – Мелик – Нубарова Д.Г., М., «Педагогика», 1980.
7. «Об основных методах обучения гуманитарным дисциплинам» - Раяцкас В.И., М., «Педагогика», 1980.
8. «Говорение как вид речевой деятельности, речевого поведения, речевого взаимодействия на изучаемом языке» - Гусева И.С.
9. «Уроки развития речи учащихся» - Панов Б.Т., М., «Просвещение», 1986.

Түйін

Мақалада ұлттық мектепте сөздік жұмыс жүргізіледі. Оның байланысты тәжірибелік бағыттағы өз ерекшеліктері бар. Осыны негізгі ала отырып, оқыту кезінде лексикаға көңіл бөлу, сөздің семантикасы, көп мағыналы сөзге, синонимикаға, контекстке назар аудару. Іріктеу кезінде лексикалық материал үшін бірыңғай сөздік минимумы ескеріледі. Лингвистикалық және дидактикалық принциптерін себебін іріктеу, оқу тілдік материалдарды, атап айтқанда, лексикалық, ерекшеліктерімен анықталатын сөздің, сондай-ақ ерекшелігіне орыс тілін оқыту.

Сөзді байыту мақсатында, қалыптастыру, сондай-ақ әр түрлі жаттығулар орындау арқылы табылады. Арнайы лексикалық жаттығулар, сөздік жаттығулары зерделеуге байланысты басқа да деңгейдегі (фонетикалық, грамматикалық, орфографиялық); жаттығулар байланыстырып ауызша және жазбаша сөйлеуді тікелей қалыптастырады.

Summary

The article examines the vocabulary work at the national school, which, due to its practical orientation has its own specifics. Accordingly, when teaching vocabulary, focus on the semantics of words, the polysemy, the synonymy because the context associated with them the correct understanding of words and the use of his speech. In the selection of the lexical material of the dictionary for a single low takes into account the complex linguistic and didactic principles as the selection of the educational linguistic material, in particular lexical, as determined by the characteristics of the subject selection and the specifics of teaching Russian language for non-Russian students.

Purposeful formation and enrichment of vocabulary occurs also by performing different exercises, typical of which are: of special lexical exercises, designed to directly build vocabulary; exercises related to the study of other levels of language (phonetic, grammatical, spelling); exercises for the formation of coherent oral and written speech.

ӘОЖ: 93:37.014

Ш.А.Торғаутова

М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫН ОҚИТУДЫҢ КЕЙБІР МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация: В обращении народу Казахстан Президент Республики поставил ряд основных и основополагающих документов и образовательных требований для осуществления определенных мер, установленных по подготовкам высококвалифицированных кадров. Сегодня в развитии науки и образования идет обновление материально-технической базы, обновление образовательных компонентов, повышение качества обучения в образовании, изменены интересы к историческим знаниям. Отечественная история приобрела огромный интерес как неисследованный клад научных познаний. Независимое воспитание подрастающего поколения является будущее Казахстана, формирование сознания своего национального духа и патриотического воспитания. В конце концов, история духовного наследия нашей страны это школа прошлого поколения. Молодое поколение об истории последнего исторического чувства национального самосознания населения без образования и профессиональной подготовки не может быть формирование сознания и патриотизма. Таким образом, углубленное изучение национальной истории независимой казахстанской системы образования является требованием времени.

Реформа в области образования в стране требует использования широкого спектра интерактивных методов обучения. Интерактивные методы готовят студентов быть активными в значимости взаимодействия друг с другом и надлежащего отношения между студентом и преподавателем, понимание, уважать ситуацию комментировать. Принимая во внимание возрастные и психологические особенности студентов, студентам не только предоставлять достоверную информацию, но также поиск ответов на неисследованные вопросы.

Кілттік сөздер: социальное общество, методика обучения истории, исследование, научная отрасль, развитие, вопросы национального самосознания

Қазақстан республикасының «Білім туралы заңында», «Қазақстан Республикасы жалпы білім беретін мектептер мазмұнының тұжырымдамасы», «Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім берудің дамыту тұжырымдамасы», «Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы», Қазақстан Республикасының Президентінің «Қазақстан халқына жолдауы» т.б құжаттарда бүгінгі білім берудің алдына қойған талаптар, іске асыру шаралары анықталған. Білім мазмұны мен материалдық-техникалық базасын жаңарту, білім сапасын арттыру, әлемдік білім беру кеңестігіне ықпалдастыру білім беруді дамытудың стратегиялық объективті заңдылығы. Бүгінгі Қазақстанның қоғамдық өміріндегі тарих ғылымы саласында болып жатқан батыл өзгерістер тарихи білімге

деген қызығушылықты арттырып отыр. Расында да, бүгінгі Қазақстанның тұрақты дамуы өткен тарихты объективті тұрғыдан жалғастыра білумен байланысты болса, оның болашағы да тарихтың шынайылығымен анықталды.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғалы біздің еліміз азаматтарының тарихи білімін көтеруге ерекше көңіл бөлінуде. Тәуелсіз Қазақстанның келешегі болған жас ұрпақты тәрбиелеу, олардың санасына ұлттық рух пен патриоттық тәрбие қалыптастыруда. Отан тарихының орны мен мүмкіншіліктері шексіз. Өйткені, тарих халықтың рухани мұрасы, Отанымыздың өткені, ұрпақтарымыздың мектебі саналады. Тарихы жоқ бірде-бір халықтың бүгінгі болмағандай келешегі де болмайды. Тарих адамдарды ойландырады, болған тарихи жағдайлар мен құбылыстарды талқылап, парақтайды, ой елегінен өткізеді және олардан өмірлік қорытындылар шығарып алуына негіз болады. Жас ұрпаққа өткен тарихымыз туралы тарихи білім беру мен тәрбие бермей халық санасында ұлттық сезім мен сананы, отан сүйгіштікті қалыптастыру мүмкін емес. Сондықтан да Тәуелсіз Қазақстанның білім жүйесінде Отан тарихын тереңдетіп оқыту уақыт талабы болып тұр.

1989-1990 оқу жылынан бастап республика мектептерінде жаңа дербес пән –Қазақстан тарихы оқытыла бастады. 1991-1992 жылдардағы жаңа оқу жоспарына сәйкес тарих факультеттерінде Қазақстан тарихын оқыту қолға алынды. Қазақстан тарихы 1992 жылдан бастап әр түрлі дәрежедегі оқу орындарында кең түрде оқытыла бастады, жоғарғы оқу орындарында студенттердің отандық тарихтан емтихан тапсыруларының міндеттілігі Қазақстан тарихы пәнінің мәртебесін көтерді. Алайда, 90-жылдардың басында Қазақстан тарихының оқытылу жайы, ұймдастыру формалары, әдістері, оқу бағдарламалары, оқулықтар, Қазақстан тарихын оқыту әдістемесі талабына сай емес еді. Республиканың аға буын тарихшылары баспасөз бетінде бұл мәселені алғаш көтерді. Профессор Ж. Қасымбаев «Қазақ тарихын оқыту қағажу қала бере ме? [1,66] деген мақаласында Қазақстан тарихын оқытуды өз деңгейіне көтеру үшін, біріншіден, Қазақстан тарихын мектепте оқытуды жолға қою, екіншіден, тарихшы мамандарды даярлау, үшіншіден, ұстаздың мұқтаждығына көңіл аудару, төртіншіден төл тарихымызбен ұрпақ тәрбиелеу қажеттігін алға тартады.

Профессор Ә. Төкенов «Қазақ тарихының зары» деп аталатын [2,5-76] мақаласында «Қазақстан тарихы» пәнінің мәртебесін көтеруді, ол үшін тарихшы мамандарды аттестациялауды өткізуді, оқулық-хрестоматия құрастыру мәселесін білікті мамандарға тапсырып, олардың жұмыс істеуіне жағдай жасау туралы ұсыныс айтады.

Сонымен Қазақстан тарихын оқытудағы жаңа міндеттер белгілеуіміз қажет болды. «Қазақстанның Болашағы - бүгінгі жастар. Сіздер оларға қалай білім берсеңіздер, Қазақстан болашақта сол деңгейде болады» деген Н. Назарбаевтың сөздері, тарихшы ұстаздар қауымына үлкен жауапкершілікті жүктеді.[3].

Отан тарихынан оқу орындарының сапалы білім беру үшін ең қажетті екі жағдай болуы шарт. Біріншісі - сапалы оқулықтармен қамтамасыз ету, ал екіншісі - педагогикалық инновация. Бұл екі шарт орындалуы үшін Қазақстан тарихы пәнінің бағдарламасы қабылдануы қажет болды. Тәуелсіз Қазақстанның алғашқы тарих бағдарламалары мен Қазақстан тарихы оқулықтары 90-жылдардың басынан бастап шыға бастады. 90-жылдары дайындалған Отан тарихы оқулықтарындағы бірқатар ақтандақтардың беті ашылды, көптеген ғылыми проблемаларға, тарихи фактілерге, құбылыстарға жалпы әдіснамалық, тарихи шындық тұрғыдан баға берілді. Адамзат жасаған құндылықтарды, оған дала өркениетінің қосқан үлесін, Қазақстан халықтарының мәдени жетістіктерін, рухани тіршілікті, әлеуметтік топтар мен тарихи қызметкерлер қызметін, саяси тарихтың түрлі қырларын, идеялық саяси, ұлттық діни қозғалыстардың тарихын ашып көрсетуге т.б басты назар аударылды. Мектептерде тарих сабағын ғылыми-әдістемелік жағынан қамтамасыз ету бағытында айтарлықтай жұмыс атқарылды. Тұңғыш рет тарих пәнінен мемлекеттік білім стандарты жасалды, жаңа оқу бағдарламалары мен оқулықтар дайындалды.

1991 жылдан бері Қазақстандағы тарихи білімділік ой-сана мүлде жаңа бағытта дамуға бет алды. 2001 жылы Қазақстан тарихы пәнінен тәуелсіздік жағдайында оқытудың алғашқы 10 жылдығы аяқталған тұста, республика мектептерінің 5-11 сыныптарына арналған Қазақстан тарихының жаңа оқулықтары түгелдей шығып үлгерді. Тарих пәні оқулықтарын жазуға мектеп мұғалімдерінен бастап ҚР Ұлттық Ғылым академиясының академигіне дейін 28 автор қатысты. Олардың үшеуі академик, 13-і Әл-Фараби атындағы Ұлттық университетінің, 4-і Абай атындағы ҚазҰПУ-дың профессорлары мен доценттері, 5-і мектеп мұғалімдері, ал әдістемелік құрал авторларының басым көпшілігі мектеп мұғалімдері, олар - 26.[4,566]

Жасыратыны жоқ, Қазақстан тарихы бойынша жазылған кейбір оқулықтардың кемшіліктері де болды. Елбасы өз сөзінде: «Осы күнге дейін Қазақстанның ең жаңа тарихының бірде-бір қалыпты оқулығы жоқ. Біздің тәуелсіздігіміздің қасіретті оқиғалары және оны нығайту жолындағы біздің күресіміз зерттеу тақырыбына айналмаған» деп тарихшылардың алдына Қазақстанның жаңа тарихын жазу міндетін қойды. Тарихшы ғалымдар сол сынға байланысты кейбір оқулықтарды қайтадан қарап, оларға түзетулер мен өзгерістер енгізді.

Қазақстан тарихы пәнінің бағдарламалары мен оқулықтары ғылыми-әдістемелік тұрғыда талданып, салыстырмалы, жаңа нұсқаларындағы өзгерістер мен ерекшеліктері көрсетілді, оларды жетілдіру бағыттары анықталды, жаңа бағдарламалар мен оқулықтар жасау қажеттігі және олардың ғылыми-әдістемелік негіздері ұсынылды.

Отан тарихын оқытудың ғылыми-әдістемелік негізін жетілдіруде, төл тарихымыздың өзекті мәселелері мен «ақтаңдақтарын» жете зерттеуде оқулықтардың сапасын арттыру жолдарын іздестіруде 1993 жылдан шыққан «Қазақ тарихы» басылымының орны ерекше болды. Журнал беттерінде жарияланған теориялық және әдістемелік материалдар халықтың тарихи санасын қалыптастыруда және жастарды отан сүйгіштікке тәрбиелеуде маңызды роль атқарды. 2004 жылы «Ғылым» баспасынан педагогика ғылымдарының докторы, профессор Тотай Тұрлығұлдың «Мектепте Қазақстан тарихын оқыту теориясы мен әдістемесі» атты еңбегі [5,260б] жарық көрді. Аталмыш еңбек мұғалімдер үшін Қазақстан тарихын оқытудың негізгі мәселелерін түгел талдап беретін, жоғарғы оқу орындарының тарих факультеттерінің студенттері үшін осы факультеттің оқу жоспарындағы «Қазақстан тарихын оқытудың теориясы мен әдістемесі» пәніне арналған оқу құралы міндетін атқарады. Сонымен қатар еңбектің тарихи-әдістемелік сипаты бар, яғни тың тақырыпқа тұңғыш жазылып отырғандықтан, оның мазмұнында оқыту теориясы мен әдістемесі мәселелерімен қатар, Қазақстан тарихы курсынан, пәннің даму, қалыптастыру мәселері де қарастырылған. Сондықтан да аталмыш еңбектің тарихшы мұғалімдерге, әдіскерлерге тигізер көмегі мол деп есептейміз.

Тәуелсіз Қазақстан тарихының теориялық-методологиялық мәселерін және Қазақстан тарихын оқытудың әдістемесін терең зерттеуде 2008 жылы Білім мен Ғылым министрлігі жанынан құралған Мемлекеттік тарих институты табысты жұмыстар атқаруда. Мемлекет тарихы институты таяуда «Тәуелсіз Қазақстан тарихының оқулығы мен хрестоматиясын» жазып бітірді.

Қазақстан тарихын оқытуда тарихи білім беру мақсатын, мазмұнын, технологиясын нәтижеге бағдарланған білім беруге бағыттау бүгінгі күні өзекті мәселе болып табылады. Мұнда мұғалімнің де оқушының да оқыту процесінің мақсаты мен міндеттерін, мәнін дұрыс анықтауында, оқушының білім алудың не үшін қажет екендігін терең түсінуінде. Мұнда, бірінші орынға оқушының белсенділігі, қабілеттілігі, өзіндік ерекшеліктері, әрекет құралдары шығады. Оқушы өздігінен білім алу, іздену, қорытынды жасап талдау үшін оның өзіндік тәжірибесіне сүйене отырып, білім алу технологиясын меңгертуге көңіл аударылады.

Осы ретте, зерттеу Қазақстан тарихын оқыту үрдісіне жаңа технологияларды ұтымды пайдалану оқушыны танымды әрекетті субъектісі ретінде қалыптастыру, бәсекеге қабілетті сапалы білімге, оқушының өзіндік алатын білімнің қажеттілігін, мәнін дұрыс түсінуге, оқушының шығармашылық-ізденушілік қабілеттерінің артуына септіген тигізетінін көрсетті. Еліміздің білім беру саласындағы реформалау ісі сабақта оқытудың интерактивті әдістерін кеңінен пайдалануды қажет етеді. Интерактивті әдістер сабақта оқушылардың айтарлықтай белсенді болуын, оқушылардың бір-бірімен өзара қатынасын және оқушы мен мұғалім арасында өзара дұрыс, түсіністік, сыйластық қатынастың болуына жағдай жасады. Оқушылардың жас және психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, оқушыларға жай ақпарат беріп қана қоймай, оларды өздігінен жауап іздеуге бейімдеу, өмір тәжірибелеріне сүйенуге басты көңіл аударуымыз қажет.

Жас ұрпақтың бойында жоғары патриоттық сананы қалыптастыру, өз елі үшін мақтаныш сезімі, Отанның мүдделерін қорғау жөніндегі азаматтық борыш пен конституциялық міндеттерді орындауға деген дайындығын тәрбиелеуде мектепте Қазақстан тарихын оқып-үйренудің маңызы зор. Қазақстан тарихын мектепте оқыту Қазақстан тарихын көне заманнан бүгінге дейін мекендеп келген халықтың, адамзаттың тарихи жолын, тарихи білімдер негізін игеруге, оқушылардың санасында ұлттық бірлікті қалыптастыруға, азаматтық пен елжандылыққа, өз халқының келісім мен төзушілікке тәрбиелеуге, өз халқының және басқа халықтардың тарихын, мәдениетін құрметтеуге және жеке тұлғаның қалыптасып дамуына септігін тигізеді.

Жас қазақстандықтарға патриоттық тәрбие беруде білім беру ісінің инновациялық дамуына ерекше орын бергеніміз жөн. Бұның өзі оқытудың интерактивті әдістері мен жаңашыл технологияны оқу үрдісіне кеңінен қолдануға жағдай жасайды, жаңаша оқыта алатын білімдер ұстаздарды қажет етеді. Осы орайда, тарихты оқыту барысында оқытудың жаңашыл әдіс-тәсілдерін меңгеру, педагогикалық технологияның қыр-сырын терең білу, оны күнделікті сабақта өз тәжірибесінде пайдалана білудің орны ерекше.

Әдебиеттер:

1. Назарбаев Н. Бәсекеге қабілеттіліктің кілті білімде. Абай атындағы ҰПУ-інде Алматыдағы ЖОО ректорларымен кездесуіндегі сөзі. //Егемен Қазақстан, 2005, 8 қыркүйек
2. Қасымбаев Ж. Қазақстан тарихын оқыту қағажу қала бере ме? //Қазақ тарихы, 1994, №3, 6б
3. Тәkenов Ә. Қазақ тарихының зары //Қазақ тарихы, 1996, №1, 5-7б
4. Тұрлығұл Т. Отан тарихының мектепте оқытылғанына -50 жыл. //Қазақ тарихы, 2008. №4, 55б
5. Тұрлығұл Т. Мектепте Қазақстан тарихын оқыту теориясы мен әдістемесі. Алматы, 2004, 260б
6. Дүйсенов С. Алғашқы ғылыми еңбектер шықты. //Қазақ тарихы, 2009ж, №6, 81б.

С.Х. Шаметова

учитель математики, осш №42, им.Хамзы Шымкент, Казахстан

ИНТЕРАКТИВНЫЙ МЕТОД КАК ИННОВАЦИОННЫЙ ПОДХОД В МАТЕМАТИКЕ

Аннотация: В статье приводятся информация о применении инновационных методов в преподавании математики, влияние применяемых методов на учебный процесс и технологию преподавания. Даны общие рекомендации по применению инновационных методов в обучении. Описана педагогическая технология- интерактивное обучение.

Ключевые слова: интерактивная лекция, дидактические и ролевые игры, лабораторная работа, дискуссия, метод «мозгового штурма».

Применение новых педагогических технологий в обучении математике – одна из актуальных проблем образования. Необходимым является усовершенствовать математическую подготовку подрастающего поколения. На уроках математики ребенок учится не только решать математические задачи, но и через них и жизненные задачи, учиться правилам социального общежития, не только восприятию культуры, но и ее созданию. Обучение математике имеет свои особенности, связанные, прежде всего, с тем, что содержание предмета усваивается в большей степени через решение задач, показ применения теоретических знаний и взаимосвязей между ними на практике. Это говорит о том, что в преподавании математики следует умело сочетать традиционные и инновационные средства, формы и методы обучения [1].

В настоящее время известно множество различных педагогических технологий – технологии принятия решения, развития критического мышления и др., а также методы обеспечения данных технологий – методы смыслового, образного, символического введения образной картины, метод прогнозирования, взаимообучения и др. Инновационные методы являются составной и неотъемлемой частью педагогических технологий. И так как педагогические технологии направлены на результат, то и методы должны выбираться, соответственно, эффективные. Многими научными исследованиями доказано, что одними из наиболее эффективных методов являются интерактивные методы. Методы обучения раскрывают способы, особенности совместной деятельности учителя и учащихся, при помощи которых достигается овладение знаниями, умениями и навыками, формируется мировоззрение учащихся, развиваются их способности. [2]

Одним из условий эффективности педагогической технологии является создание оптимальных условий для возможности реализовать себя через создание обучающей среды, как культуры «школьной» организации, благоприятного психологического климата и др. При создании обучающей среды учитель должен учитывать фокусирование на ученике, ориентирование на разные способы восприятия, направленность на взаимодействие, обращение к опыту, уже имеющемуся у ученика, содержание в себе загадок и потенциальных открытий, привлечение, побуждение учеников к поиску, исследованию, самоориентации, к обнаружению проблем и поиску их решений. [3]

Интерактивное обучение – это особая форма организации познавательной деятельности, которая имеет конкретные цели. Одна из таких целей состоит в создании оптимальных условий обучения, таких, при которых обучающийся чувствует свою интеллектуальную состоятельность, что делает эффективным сам процесс обучения. а также создает базу для работы по решению проблем после того, как обучение закончится.

В зависимости от содержания учебного материала, уровня подготовки класса используются различные методы обучения. Организация интерактивного обучения осуществляется на любом этапе изучения темы. При использовании интерактивных методов роль преподавателя резко меняется, перестаёт быть центральной, он лишь регулирует процесс и занимается его общей организацией, готовит заранее необходимые задания и формулирует вопросы или темы для обсуждения в группах, даёт консультации, контролирует время и порядок выполнения намеченного плана.

Из многообразия разработанных интерактивных форм и методов обучения, можно выделить те, которые наиболее полно учитывают специфику предмета и могут успешно применяться при изучении математики:

- интерактивная лекция (проблемная лекция, лекция с запланированными ошибками, лекция вдвоем, лекция-визуализация, лекция-диалог);
- диалоговая форма обучения (предполагает разработку целенаправленной системы вопросов, поиск ответов на которые служит основой для включения учащихся в дискуссию, в самостоятельный поиск необходимой информации);
- групповая форма работы (парами, фронтальная, групповая, индивидуальная, микрогруппы);

— совместная деятельность учащихся по решению задач недетерминированного характера (задачи отличаются неопределенностью, нестандартностью, множеством правильных допустимых ответов, вариативностью способов решения, отсутствием ограничений и т. д.);

— дидактические и ролевые игры (предоставляют преподавателю дополнительные возможности по организации закрепления, повторения, систематизации пройденного материала, подготовки школьников к контрольной работе или зачету, проверке знаний, умений и навыков, применения результатов обучения, формирования у школьников новых знаний и умений);

— лабораторная работа (учащиеся под руководством преподавателя и по заранее намеченному плану выполняют определенные практические задания);

— дискуссия (публичное обсуждение или свободный вербальный обмен знаниями, суждениями, идеями или мнениями по поводу какой-либо проблемы);

— метод «мозгового штурма» (участники обсуждения высказывают большое количество вариантов решения той или иной задачи).

В зависимости от изучаемого содержания могут использоваться также метод «круглого стола», конкурсы практических работ с их обсуждением, тренинги, кейс-метод (разбор конкретных производственных ситуаций), моделирование производственных процессов или ситуаций, обсуждение специальных видеозаписей, включая запись собственных действий, методы с использованием компьютерной техники и т. д.

Выбор форм и методов обучения, используемых в учебном процессе, зависит, в первую очередь, от уровня индивидуальных качеств и способностей участников группы, активности группы, специфики определенного курса, содержания учебного материала.

Структура интерактивного урока обычно отличается от структуры обычного урока. В структуру урока включаются только элементы интерактивной модели обучения – интерактивные технологии, то есть включаются конкретные приёмы и методы, которые позволяют сделать урок необычным, более насыщенным и интересным. Эти технологии позволяют осваивать учебный материал (порой очень скучный) и включать в учебный процесс мотивационную сферу ученика, проще говоря, детям на уроках становится интересно.

Общие методические рекомендации по применению интерактивных методов обучения:

— В работу должны быть вовлечены все ученики. С этой целью полезно использовать технологии, позволяющие включить всех учеников в процесс обсуждения.

— Надо позаботиться о психологической подготовке учеников. В этой связи полезны разминки, постоянное поощрение учащихся за активное участие в работе, предоставление возможности для самореализации учащегося.

— Количество участников и качество обучения могут оказаться в обратной зависимости. В работе не должны принимать участие более 25-30 человек. Важно, чтобы каждый был услышан, каждой группе предоставлена возможность выступить по проблеме.

— Аудитория должна быть подготовлена с таким расчетом, чтобы участникам было легко пересаживаться для работы в больших и малых группах. Другими словами для учеников должен быть создан физический комфорт.

— Договориться о том, что все ученики будут проявлять терпимость к любой точке зрения, уважать право каждого на свободу слова, уважение его достоинства.

— Деление учеников на группы лучше построить на основе добровольности [4,5]

— Интерактивные методы при правильном использовании помогут усвоить даже самый сложный материал.

При использовании на уроках интерактивных методов, информационных технологий, практических работ, знания у учеников остаются в памяти надолго, потому что при изучении материала они использовали все виды восприятия. Использование на уроках элементов развивающего обучения, практических работ создаёт все условия для полного восприятия материала. Вместе с тем, позволяет воспитывать наблюдательность, умение работать самостоятельно, в группе, слушать и слышать других, обеспечивает развитие интеллектуальных и творческих способностей учащихся. Интерактивное обучение помогает школьнику не только учиться, но и жить. Таким образом, интерактивное обучение – несомненно, интересное, творческое, перспективное направление педагогики.

Литература

1. Зеленина Н. А. Интерактивные формы и методы обучения математике студентов высших учебных заведений // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2014. – Т. 16. – С. 41–45.
2. Фарберман Б.Л. Передовые педагогические технологии. – Ташкент: «Фан», 2000. – 86 с.
3. Фарберман Б.Л. Раздаточные материалы методического семинара по передовым педагогическим технологиям. – Ташкент, 13-15 июня 2005. – 66 с.
4. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике: обучение на основе исследования. -1 НПП «Эксперимент», 1998.

Түйін:

Мақалада математиканы оқытуда инновациялық әдістерді қолдану, қолданылған әдістердің оқу үрдісіне және оқыту технологиясына әсері туралы ақпарат келтіріледі. Оқытуда инновациялық әдістерді қолдану бойынша жалпы ұсыныстар берілген. Оқытудың интерактивті-педагогикалық технологиясы сипатталған.

Symmary

The article provides information about the use of innovative methods in teaching mathematics, the impact of the methods used in the educational process and teaching technologies. Given the general recommendations for the use of innovative methods in teaching. Described pedagogical technology-interactive training

Г.С. Шілдебай

ОҚО ББ «Шымкент қосалқы мектеп-интернаты» Коммуналдық мемлекеттік
Мекемесінің тәрбиешісі

МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАРДЫ ӘЛЕУМЕТТЕНДІРУ

Аңдатпа: Бұл мақалада мүмкіндігі шектеулі балаларды тәрбиелеудегі әлеуметтендірудің рөлі қарастырылған. Себебі адам әлеуметтік тұлға болғандықтан, оның дамуы үшін қоршаған ортаның маңызы зор.

Кілттік сөздер: Мүмкіндігі шектеулі балалар, әлеуметтік реабилитациясы, дефектолог, психолог, әлеуметтік педагог.

Балалардың құқықтары мен мүдделерін сақтау саласындағы ұлттық саясаттың негізгі бағыттарының бірі мүгедек балалардың әлеуметтік реабилитациясы болып табылады, ол мүгедек балалардың тіршілік әрекетінің шектелуін еңсеруі, әлеуметтік мәртебесін қалпына келтіруі, әлеуметтік-тұрмыстық және еңбекке бейімделуі және материалдық тәуелсіздікке қол жеткізуі үшін жағдайлар жасау арқылы жүзеге асырылады.

Қазақстан Республикасындағы мүгедектерді әлеуметтік қорғау Қазақстан Республикасының Конституциясымен, Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасындағы мүгедектерді әлеуметтік қорғау туралы» Заңымен және Қазақстан Республикасының басқада нормативтік құқықтық актілерімен реттеледі. С.Д.Забрамнаяның «Психолого-педагогическая диагностика умственного развития детей», Х.С.Замскийдің «Умственно отсталые дети», Е.Е.Чепурныхтың «Дети с особыми нуждами» әлеуметтендіру мәселесі бойынша зерттеулер жасады. Әр бала бірінші кезекте қауіпсіздікте болуға, өмір сүруге құқылы. Балалар құқығы (1959ж) Декларациясында «Барлық балалар нәсіліне, ақ- қаралығына, жынысына, тіліне, дініне, саяси және басқада түсінігіне, туған жеріне, жағдайына қарамастан өзіне тиісті мүмкіншіліктердің бәріне құқылы» делінген.[1]

Жыл санап, мүмкіншілігі шектеулі балаларға деген көзқарас өзгеріп келеді, яғни, орта оларды қоғамның белсенді мүшесі және өз тағдырына батыл сеніммен қарайтын жеке тұлға ретінде қабылдауда. Бұл, әрине, қуантарлық жағдай. Осы орайда педагог қызметкерлердің ең басты міндеті болып, қоғамдағы мүмкіндігі шектеулі балаларды тәрбиелеу мен оқытудың ерекшеліктерін анықтап, олардың отбасындағы қарым-қатынасын дамытып, дені сау балалармен аралас- құралас жағдай туғызу, қоғам мен жеке адамдардың түсінігінде жарымжан балаларға әркез жәрдем беруге әзірлік сезімін туғызуды қамтамасыз ету болып табылады. [2] Мүмкіндігі шектеулі балалар отбасының әлеуметтік-педагогикалық проблемаларын зерттеп білу және оларды шешуге әлемдік тәжірибеге сүйене отырып, отандық тәл мамандарды тарту, бүгінгі күн тәртібіндегі ең өзекті мәселе болып табылады. Мүмкіншілігі шектеулі баланың тәрбиесі-дефектологияның негізгі ұғымдарының бірі. Бұл процестің мақсаты мен міндеті, жалпы педагогикалық принциптерімен анықталған, яғни, оларды қоғамдық пайдалы өмірге бейімдеу, азаматтық қасиеттерін қалыптастыру, бұлардың бәріде фактіге сәйкес деңгейде, соған тән әдістемелермен жеткізілуі және түзетілуі тиіс. Бұл тек арнайы мамандардың көмегімен жүзеге асырылады. Мүмкіншілігі шектеулі балалардың тәрбиесі бір-біріне қарама-қарсы екі ұғымнан тұрады. Олардың бірі - ата-анасы баланы жан-жақты, материалдық жағынан толық қамтамасыз етеді. Бірақ, оның ішкі әлеміне үңіліп, рухани қажеттіліктеріне терең бойлай бермейді.Тіпті кейде баланы жазалайды. Мұндай отбасындағы балалар іштей күйзеліске түседі. Олардың көңіл-күйі түсіп сенімсіздік пайда болады. Ал, психологиялық шеттету баланың зиятына кері әсерін тигізіп, білім деңгейін тежейді. Екінші бір жағдай, ол- баланы шектен тыс қамқорлыққа алу. Ата-аналар бала тәрбиесіне көп көңіл бөліп, өздерін кінәлі сезініп, оны тым бос ұстап еркелетеді. Мұндай атмосферада өскен бала бұйығы келеді, өз-өзіне сенімсіз, әлжуаз болып өседі. Мұндай балалар әлеуметтік даму жағынан түрлі қиындықтарға тап болады. Отбасы баланың тұлға ретінде қалыптасуына, қоғамда алғашқы қадам жасауына жәрдемдесуі тиіс. Мүмкіншілігі шектеулі бала дүниеге келгеннен кейін оның тәрбиесіне отбасының әрбір мүшесі жауапты. Өйткені мұндай балалар отбасына көптеген проблемаларды өзімен бірге ала келеді. Ата- ана балаға қойылған аңғарымды алғаш естіген кезде үрейленіп,

қорқыныш сезіміне беріле бастайды. Одан кейін өздерін кінәлі санау басталады. Сондықтан, мұндай отбасылар арнайы педагог мамандардың, соның ішінде дефектолог, психолог, әлеуметтік педагогтардың көмектеріне зәру. Өйткені мұндай балалар ерекше көңіл бөлуді, арнайы тәрбиелеу мен оқытуды талап етеді. Мүмкіншілігі шектеулі баланың отбасындағы қарым-қатынасын және өзі қатарлас балалармен қарым-қатынасын анықтау, олармен бірдей деңгейде араласуына мүмкіндік туғызу, білім деңгейіне сай оқыту және қоғамның болашақ өз-өзіне сенімді азамат етіп тәрбиелеу үшін педагог мамандар ата-аналармен, әлеуметтік сала қызметкерлерімен тығыз байланыста болуы керек. Тек осы жағдайда ғана, мүмкіндігі шектелген балалардың өздерін қоғамның толыққанды азаматы ретінде қабылдауына жағдай туады.[3]

Әдебиеттер

1. Декларация о правах инвалидов - 1975.
2. Социализация личности: норма и отклонение.- М., 1996.-224 с.
3. Зайнышев И.Г. Технологии социальной работы. Учебно-методическое пособие.- М.: СТИ, 1999. - 264 с. Ковалева А.И.

Резюме

Семья, в котором есть ребенок с ограниченными возможностями и их социальная адаптация имеет много проблем. Потому, что каждый родитель хочет, чтобы их ребенок нашел свое место в обществе. Также всем известно, что социальная адаптация ребенка с ограниченными возможностями протекает очень трудно. Поэтому оказание таким семьям комплексной помощи должны осуществляться с помощью квалифицированных специалистов.

Summary

The family has a lot of problems of social adaptation where was a child with disabilities .Because every parent wants their child to find their place in society. Also, we all know that social adaptation of a child with disabilities proceeds own difficult. Therefore the provision of such comprehensive assistance to families must be carried out by qualified specialists.

Г.С. Шохыбасова

ОҚО ББ «Шымкент қосалқы мектеп-интернаты» Коммуналдық мемлекеттік мекемесінің тәрбиешісі

МОТОРИКА ЖӘНЕ ПСИХИКАНЫҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ

Аңдатпа: Бұл мақалада мүмкіндігі шектеулі балаларды дамытуда, моторика мен психиканың өзара байланысы биологиялық тұрғыдан қарастырылған. Сондықтан кемістікті түзетуде моторика жаттығуларын сабақта жүргізу арқылы баланы дамытудың маңызы зор.

Кілттік сөздер: Мүмкіндігі шектеулі балалар, психикалық даму, постнатальді кезең, морфологиялық зерттеулер, анализатор.

Педагогика және психология ғылымдары шеңберіндегі көптеген ғалымдар бала бас миының дамуы оның моторикасымен байланысын көрсетіп берді. Сеченов қозғалыс функцияларын орталық жүйке жүйесінің функциясымен байланыстырып, орталық жүйке жүйесіне әртүрлі қимыл-қозғалысты реттейтін аймақ ретінде қарап, ондағы қимыл белсенділігі аймағына көп көңіл бөледі. Ми әрекетінің әртүрлі сыртқы шексіз көріністері бір ғана құбылысқа – бұлшық еттік қозғалысқа сайып келеді. [1]

Н.А.Бернштейн өзінің қимыл-әрекеттік теориясында қимыл-қозғалыстың онтогенездегі дамуын қадағалап, бір уақытта оның психикалық дамуындағы маңызды ролін сипаттады. Баланың жоғары нерв әрекетін балалар мен жасөспірімдер физиологиясы институтының лабораториядағы арнайы зерттеулері «адам ми функциясының прогресі, көп жағдайда қимыл-әрекет анализаторының дұрыс дамуымен анықталады.» деген қорытындыға келді. Анықталғандай, қол саусақтарының қозғалысы баланың жазу дағдыларын игеруіне, үйренуіне қажет, әрі бас ми шарының жұмыс істеу қабілетін арттыратын күшті құрал екендігі нақтыланды.

Морфологиялық зерттеулер кезінде баланың маңдай жүйесінің ұзақ уақыт постнатальді; периодында қалыптасуы жағдайын ескеруде, жоғарыдағы мәліметтер біз үшін қажет, әрі маңызды. Маңдай қыртысы аумағының үлкеюі көбіне 2-13 жас аралықтарында қарқынды жүреді. Олардың функциясымен адамның жоғарғы мінез-құлқы мен іс-әрекетінің спецификалық формалары тығыз байланысты.

А.Р. Лурия көрсеткендей, жоғары психикалық функциялар элементарлы, моторлы және сенсорлы процестер негізінде пайда болады. Жоғары психикалық функциялардың материалды субстракты – бұл баланың туылғанында көрініс бермейтін, тек қарым-қатынас процесінде қалыптасатын ми зоналарының бірлесіп жұмыс жасайтын күрделі функциональді жүйесі. Ол бірте-бірте күрделі орта аралық байланыс сипатын ала бастайды.

Бала психологиясы саласындағы бірқатар зерттеулер көрсеткендей, дамудың алғашқы этапындағы жоғары психикалық процестердің сезімталдылық процесі анық көрінеді. Кейінірек осы сезімдік компоненттер бірте-бірте алыстаса да, олардың құрамына компонент ретінде енуі жалғаса береді.

А.Н. Леонтьев психикалық дамудың байланыстылығын сипаттады. Ол былай деп жазды: «Психика қимыл-әрекетте өздігінше пайда болмайды», мұнда қимыл-әрекет психиканы қалыптастырады.

Н.И. Озерецкий балалардағы қозғалыс дамуы мәселесімен айналысқан алғашқы ғалым. Ол моториканың кішкентай ғана бөлігінің бұзылуы бала дамуына, оның үлгеріміне теріс әсер ету мүмкіндігін көрсетіп берді.

Ал, Л.В. Фомина зерттеулері көрсеткендей, егер балалардың қол саусақтары қимылын жаттықтырса, балалардың артикуляциялық дыбысының дамуы жеңілдейді. Баланың сөздік қоры қаншалықты дәрежеде екенін оңай анықтау үшін мынадай өтінішті қолдануға болады: балаға бір саусағын, екі, үш, т.б. көрсетуді талап ету.

М.М. Кольцова айтуынша сөздік функцияның дамуының барлық этаптарында баланың қозғалыс белсенділігі ерекше роль ойнайды. Проприоперцептивті импульстар мидың ассоциативтік зоналарының активизациясын тудырып, ол сөйлеу функциясының жағдайында байқалады.

Жоғарыда көрсетіліп кеткен мәліметтерге сүйене отырып О.С. Бот сөздік дамуы кешеуілдеген балалармен жұмыс жасағанда осы фактілерді тиімді қолдануға үлкен мән берді. Автор мектеп жасындағы зияты зақымдалған немесе дамымай қалған балалармен түзету – тәрбиелік жұмыстар жүргізуде ұсақ қол саусақтары қимылын дамытуға бағытталған әр түрлі ойындар мен жаттығуларды кең көлемде пайдалануға кеңес береді.

Көп реттік зерттеулер баланың қалыпты деңгейде дамуы оның психикалық пен моторлық дамуының өзара тығыз байланыстылығына тән келеді.

Л.И. Александрова күн тәртібіндегі әр түрлі физикалық жаттығулар (сабаққа дейінгі гимнастика, қоңырау уақытындағы әр түрлі ойындар, таза ауадағы физикалық жаттығулар, т.б.) балаға оның ақыл-ой динамикасына оңды әсер ететінін анықтады.

Көптеген зерттеулердің авторлары көрсеткендей, оқушы үлгеріміне әр күнгі дене шынықтыру сабақтары игі әсер етеді. 1-8 сынып үлгерімді және үлгерімі нашар оқушыларының физикалық дайындығының салыстырмалы зерттеулерін жүргізе отырып, мынадай қорытынды жасауға болады: мақсатқа бағытталған қозғалыс белсенділігі мен жақсы физикалық дайындық оқушылардың оқу үлгерімін арттыруға жағдай туғызады.

Атақты кеңес психологы мен дефектологы Л.С. Выготский баладағы дефекті мен оның моторлы жүйесін зерттеуде оған ерекше көңіл аударуды талап етті. Ол моторлы артта қалушылық әр түрлі дәрежеде ақыл-есі артта қалуының барлық түрімен араласа алады және де моторлы сфера өздігінше (өз бетінше) жоғарғы интеллектуалды функцияларға байланысты емес, әрі жеңіл басқарылатын өз еңбектерінде талдап берді.

Көмекші мектеп ұйымдастырушысы А.Н. Граборовтың айтуына жүгінсек, баланың бұлшық етінің дамуы мен ойлау қабілеті арасында тығыз байланыс бар. Осының арқасында оның бірте-бірте бағдарлау қабілеті дұрыстала бастайды.

Ақыл-есі кем балалардың қозғалыс ерекшелігін зерттеуші ғалымдардың бірі Н.А. Козленко баланың тұлғасын жан-жақты дамытуда маңызды рольді қимыл-әрекет кемшіліктерін коррекциялау алады.

А.С. Самыличев және Ю.А. Воскресенская бас миының қозғалыс сапасын және ақыл-ой дамуын зерттей келе, олар мынадай қорытындыға келді: ақыл-ой жұмысы жақсы дамыған балалар қимыл сапалары жақсы дамуымен ерекшеленеді және керісінше.

Л.И. Вайзман олигофрен балалардың психомоторикаларын қарастыра келе, оның интеллектуалдық пен қимылдық дамуы байланысын анықтады: адам интеллектісі жоғары болған сайын ол қимыл-қозғалыс бұзылыстарының аз болуына септігін тигізді.

Е.В. Шагинян энцефалопатиялы мінез-құлық сипаты тән балалардың психомоторикасын қарастырғанда ол қатты (жиі) психикалық бұзылыстар моторлы артта қалушылыққа себеп болу мүмкіндігін көрсетті.

Н.А. Шарапанов осы қарастырылып жатқан мәселе жөніндегі оның зерттеулері мынадай қорытынды береді: төменгі сынып оқушыларының дыбыс шығару жүйесінің күрделі бұзылысына бірден бір себеп олардағы артикуляциялық моториканың бұзылысы деп айтуға болады.

АҚШ-ғы көптеген педагогтар, психологтар мен физиологтар, ақыл-ой және физикалық қабілеттердің бірлігі, бір-бірімен байланыстылығы теориясын ұстануда. Мұндай позицияны Н.К. Фултон да ұстануда. Ол былай деп жазды: «орталық жүйке жүйесі» тірі ұлпаға айнала отырып – ұйымдасады анатомиялық сегмент шарттарында қалыптаспайды. Ол қимыл-қозғалыс бейнесінде қалыптасады. Адам организмнің алғашқы кездегі ерте дамуы баланың ерте қозғалыс және бұлшық ет реакциялары болып табылады. Ерте балалық шақта ақыл-ой мен физикалық әрекеттер бір-бірімен тығыз байланыста болады. Бұдан туындайтын қорытынды, моторлы іс-әрекет интеллектуалды дамуда маңызды роль ойнайды. [2]

Әдебиеттер

1. [wiki.iteach.kz>images/a/a9](http://wiki.iteach.kz/images/a/a9)
2. Малофеев Н.Н. Специальное образование в меняющемся мире. Европа : Учебное пособие для студентов педагогических вузов.-Москва: Просвещение, 2009.-128с.

Резюме

Между развитием моторики и психики есть взаимодополняющая связь. Этот феномен доказали многие ученые. Поэтому очень важно использование упражнений для развития мелкой и общей моторики для развития детей с ограниченными возможностями.

Summary

Between the motor and mental development have a complementary relationship. This phenomenon is demonstrated by many scholars. Therefore it is very important to use exercise for the development of fine motor skills and overall development of children with disabilities.

**ЖЕР ТУРАЛЫ ҒЫЛЫМДАР, АГРОӨНЕРКӘСІП КЕШЕНІ
НАУКИ О ЗЕМЛЕ, АГРОПРОМЫШЛЕННЫЙ КОМПЛЕКС**

УДК 628.516

Р.О. Жумабаева - к.б.н.,ст.преподаватель, **С. Столбова** - студентка
ЮКГУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Қазақстан

ЗАГРЯЗНЕНИЕ АГРОЦЕНОЗА И ОХРАНА ПОЧВ В ЮКО

Аннотация: Топыратың ластануында химиялық ластану көп орын алады. Ауылшаруашылық пайдаланудағы топырақтардың ауыр металдармен ластануы ерекше қаіпті болып табылады. Мұндай ластанудың түрі әрі қарай судың ластануына әкеледі, себебі токсикалық заттар төмен жатқан топырақасты суларына шайылып түседі. Сонымен қоса ластанған судың булануы арқылы осы зиянды заттар ауаға ұшып, ластану сферасын ұлғайта түседі.

Загрязнение окружающей среды, а именно почв с конца прошлого века до наших дней остается волнующей научную, экономическую, здравоохранную общественность, а также сельскохозяйственную сферу проблемой Южно-Казахстанской области.

Проведенные учеными медиками исследования показали, что уровень загрязнения свинцом почвы города Шымкента превышает предельно допустимые нормы, что ведет к ухудшению здоровья населения [1].

По сообщению КАЗИНФОРМ от 29 мая 2012 года, специализированной природо охранной прокуратурой Южно-Казахстанской области установлен факт загрязнения окружающей среды и земельных ресурсов.

Это произошло вследствие утечки радиоактивного продуктивного раствора на уранодобывающем предприятии ТОО «СП Катко» в Созакском районе ЮКО [3].

Необходимым условием интенсивного развития сельскохозяйственного производства, как отрасли основным средством производства которой является почва, является охрана и бережное ее использование.

Агроценоз, или агроэкосистема, — это сообщество растений, животных, грибов и микроорганизмов, созданное для получения сельскохозяйственной продукции и регулярно поддерживаемое человеком. Примерами таких экосистем, созданных человеком, являются поля, огороды, сады, парки, лесные насаждения, пастбища.

Загрязнение сельхозугодий происходит не только вследствие поступления в почвы химических элементов, сопутствующих удобрениям (рис.1).

Рисунок 1 Источники загрязнения агроценозов

Особенно опасно загрязнение тяжёлыми металлами почв, находящихся в активном сельскохозяйственном использовании. В крупных плодохозяйствах в течение нескольких десятилетий проводится обработка садов медь- и цинксодержащими фунгицидами, что ведёт к загрязнению почв и ставит под сомнение качество выращиваемой в них

По данным экологических сводок, площадь орошаемых земель области за последние годы несколько увеличилась и составляет около 442,3 тыс.га. Из общей площади орошаемых земель подвержены процессам вторичного засоления в различной степени более 191,0 тыс. га (38%).

10,3 млн. га или 87 % территории области занято сельскохозяйственными угодьями, из них 876,4 тыс. га пашни (7,5 %), в том числе 442,3 тыс.га орошаемой (3,8 %), 28,7 тыс.га многолетних насаждений, 142,3 тыс.га сенокосов (1,2 %), 9095,8 тыс.га пастбищ (77,6 %), по данным качественной характеристики земель около 4,4 (37,7 %) млн.га занимают земли сельскохозяйственного назначения; подверженных эрозии, в том числе ветровой - 3,4 млн. га, водной - около 0,6 млн.га.

Снижение плодородия пахотных земель является результатом серьезных нарушений, плодородие черпалось в основном за счет природного гумуса почв.

Несмотря на сложность и долгосрочность решения проблемы охраны и рационального использования почвенных ресурсов Южно-Казахстанской области необходимо ее незамедлительно решать, так как она напрямую связана с социально-экономическим развитием общества [3].

В настоящее время широко используются физические, химические и биологические методы очистки загрязненных почв.

Широкое использование получили физические методы, основанные на использовании электрического тока. Это технологии электрохимической и электрокинетической очистки загрязненных почв [4].

Технологии, основанные на электрохимических методах используются для очистки почвы от хлорированных углеводородов, фенолов и нефтепродуктов и обеззараживания грунта и почвы.

Метод очистки загрязненных почв фитозэкстракцией заключается в выращивании на загрязненных почвах растений. Наиболее эффективен этот метод для очистки почв от никеля, цинка и меди. Загрязняющие вещества аккумулируются в корневой системе и в надземной части растений. Для достижения гигиенических нормативов концентраций вредных веществ в почве необходимо несколько циклов роста культур. После сжигают, пепел складывается на полигоне опасных отходов, но объем золы значительно меньше объема загрязненной почвы.

Эффективен биологический метод очистки почв, который заключается в направленной активизации почвенной микрофлоры, внесении микробных препаратов, разлагающих нефть, а также фиторемедиации — снижении загрязнения почвы, основанного на стимуляции естественного почвенного сообщества нефтеокисляющих микроорганизмов в результате их тесного взаимодействия с толерантными к нефти растениями [4].

Успешное решение многих теоретических, практических и методических проблем детоксикации загрязненных почв невозможно без знания 4 региональных и локальных закономерностей пространственного варьирования тяжелых металлов в почвах агротехногенных ландшафтов, провинциально-генетических особенностей формирования устойчивости почв к техногенным воздействиям, основных закономерностей и механизмов взаимодействия металлов с разными компонентами почв, трансформации образующихся соединений, их миграции в сопредельные среды.

Ордена Трудового Красного Знамени Казахский научно-исследовательский институт почвоведения и агрохимии имени У.У.Успанова — является ведущим учреждением в республике, занимающийся фундаментальными и прикладными исследованиями в области почвенной и агрохимической науки.

Ведущим научным учреждением, координирующим научные исследования по изучению почв Казахстана планируется долгосрочное развитие Института базируется на приоритетах страны: «Стратегия — Казахстан 2050», где предусмотрены меры устойчивого развития аграрного сектора, в частности совершенствовании существующих и разработка новых агротехнологий возделывания культур на основе сохранения и воспроизводства плодородия почв.

Учеными разработаны и внедряются: наноагрономелиоративные приемы повышения плодородия почв и продуктивности сельскохозяйственных культур, с использованием препаратов-адаптогенов ПА-2; ККМ-1 (39 модификаций) для зерновых, зернобобовых, овощных, плодово-ягодных культур; мероприятия по оздоровлению пашни от загрязнения тяжелыми металлами; приемы освоения, повышения плодородия почв, вышедших из сельскохозяйственного оборота неиспользуемых и низко продуктивных почв; эффективные способы получения биоминеральных и биоорганических удобрений и приемы их применения.

Литература

1. Ширинова М.К.,Кулбалиева Ж.Ж. Анализ и гигиеническая оценка загрязнения свинцом почвы города Шымкента и его влияние на детский организм [Текст]//Новые задачи современной медицины: материалы III междунар. науч.конф. (г.Санкт-Петербург, декабрь 2014г.).-СПб.:Заневская площадь,2014.-С.88-90.
2. [Никитина Т.](http://inform.kz/rus/article/2467650), inform.kz/rus/article/2467650 29 Мая 2012г.
3. Экологическая обстановка Южно-Казахстанской области. knowledge. allbest.ru/ecology /3c0b65. Дата добавления 14.04.2011.
4. Абсеитов Е.Т., Амралин А.У.Эффективность биологического метода очистки почв.КазАгротехУниверситет им.С.Сейфуллина, РГП «Центральная лаборатория биоконтроля, сертификации предклинических испытаний», КН МОН РК.

Summary

Summary Pollution of the soil includes pollution by materials, generally химичес Kimi substances. Pollution is especially dangerous by heavy metals of the soils which are in active agricultural use. Pollution of the soil leads to water pollution since toxic chemicals are washed away in ground waters, and also air, letting out volatile compounds in the atmosphere

Р.О. Жумабаева - б.ғ.к., аға оқытушы, Г. Сейитқазы - аға оқытушы
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ОҢТҮСТІК ТАУЛАРЫНДА ЖЕМІСТІЛЕРДІҢ ТАРАЛУЫ

Жер бетінде жабайы алманың 50-ге жуық түрі өседі екен. Соның үшеуі осы Жетісу өлкесінен табылатын көрінеді. Оларды: Сиверс, Недзвецкий және Қырғыз (Қырғызорум) түрлері деп атайды. Жалпы, жабайы алмаларды алғаш зерттеп, жер-жаһанға жария еткен ғалымдардың есімдеріне деген құрмет. Тек соңғысына, Қырғыз (Қырғызорум) деп аталатын түріне – Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, биология ғылымдарының докторы Аймақ Жанғалиевтің өзі ат қойған деседі [1].

Қазақстан таулары өзінің табиғаты бойынша аса ірі болған жабайы жемісті өсімдіктер эволюциясының нағыз таптырмайтын ошағы болып табылады. Мұнда 30 туысқа және 13 тұқымдасқа жататын 130 түр өседі. Олардың арасында реликтілік өсімдіктер, көне ландшафттардың эндемдық түрі және фрагменттері – алмалар, өріктер, жаңғақтар, пісте ағаштары бар. Қазақстанның жабайы жемісті агробиологиялық әртүрлілігінің айрықша маңыздылығы белгілі, ол Орталық Азия мәдени өсімдіктерінің гендік орталығының солтүстік шекарасы болып саналады. Мұнда ауыл шаруашылығының ыстыққа да, суыққа да төзімді генетикалық ресурстары жинақталған (Суреттер 1-3). Мұндай қабілеттер культиварлардың генетикалық эрозиясын жеңуге бағытталған әлемдік селекциялық процесс үшін өте қажетті болып табылады.

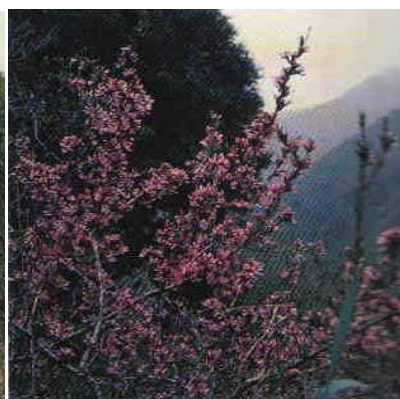
Бүгінгі таңда республикамыздың жабайы жемістерінің генетикалық ресурстары жемісті дақылдардың селекциясы үшін тұрақты гендерінің әлемдік қайнаркөзі болып есептеледі.

Сурет 1 Сиверс
алмасының піскен жемістері

Сурет 2 Бадам өсімдігінің
аршалы ормандарда мекендеуі

Сурет 3 Бадам өсімдігінің
толық гүлдеу кезеңі

Шие. Ботаникалық тегі бойынша 250 түрді біріктіреді. Бұрынғы ССРО-да 60-қа жуық түрі бар. Шие өте кең таралған өсімдік, басқа сүйектілер тобының ішінде ең тезімді дақыл. Негізгі өндірістік өнім беретін аймақтар: Украина, Белорусь, Солтүстік Кавказ, Ресей. Қазақстанда шие барлық аймақта есіріледі де, бірақ өндірістік түрі аз таралған. Шие бірыңғай өнімділігіне байланысты көп қолданылатын жеміс болғандықтан жаңа піскен күйінде де, қайта өңделген күйінде де өте бағалы.

Итмұрын жер шарының қоңыржай және субтропикалық аймақтарының барлық жерлерінде өседі. 500-ге жуық түрі бар. Табиғатта таулы-тасты жерлерде, беткейлерде, орман да, су жағалауында өседі. Табиғи түрі Қазақстанның барлық тау бөктерлерінде өседі. Ит мұрынның екпе түрлерінің барлығын дерлік раушан (роза) деп атайды. Халық арасында итмұрынның «жабайы раушан» деген атауы кеңінен қолданылады (суреттер 4,5).

Сурет.4 Шие
өсімдігінің гүлдеуі

Сурет 5 Итмұрын жемістерінің пісу кезеңі

Дара алмалы ормандар – әлемдегі жалғыз ғана – алманың пайда болуының гендік орталығы. Сиверс алмалары – *Malus sieversii* (Ledeb.) M.Roem., қазақстандық жемісті ормандардың аборигены болып, *Malus x domestica* алмасының негізін салушы тұқым ретінде құрметке ие болған. Жер шарының мәдени өріктерінің барлығы да Тянь-Шань тауының жабайы өрігінің ізін жалғастырушылар болып саналады.

Жабайы алманың Сиверс алмасы (*Malus sieversii*), Недзвецкий алмасы (*Malus niedzwetzkyana*) Қазақстанның оңтүстік-шығысының таулы аудандарында (Тарбағатай, Жоңғар, Іле, талас Алатауы, Қаратау) және Тянь-Шань тауларының батыс бөлігінде Ақсу-Жабағлы қорығының аймағында кездеседі. Жабайы алманың бұл түрі Қазақстанға жақын Орта Азия мен Батыс Қытай тауларында да өседі [2].

Сиверс алмасының полиморфизм яғни көп формаға ие болу қасиеті болғандықтан селекциялық жұмыстарда алманың жаңа сорттарын шығаруда болашағы үлкен. Тек Алатау бөктерінде оның 500 формасы өсетіндігі анықталды. Құрамы глюкозаға, фруктоза мен сахарозаға, органикалық қышқылдар мен пектиндерге бай Сиверс алмасынан алынған дәмі қышқылтым- тәтті шырыны қант диабетімен ауырған адамның ағзалары мен ұлпаларын тез қоректендіріп, бауырының жұмысын жеңілдетеді және дәріханалық инсулинге салыстырғанда әсері жоғары екендігін қазіргі медицина анықтап отыр.

Жоңғар-Алатауы ұлттық паркі аумағында 2007 жылдан бастап Сиверс алмасының екпе көшеттерін отырғызу қолға алынды. Өгем филиалында 5 гектар жерге 6х6 (м) схемасымен 1400 дана, ал 2009 жылы 4 гектар жерге көрсетілген схемасымен 1008 дана профессор А. Жанғалиевтың басшылығымен іріктеп алынып, орман тұқымбағында өсірілген «Асқар», «Зайлийское осеннеплодное», «Зайлисийское летнее», «Ася», «Джунгарское» деген Сиверс алмасының клондарының көшеттері отырғызылды. Олардың өсіп - дамуына фенологиялық бақылау жүргізілуде. Олардың дамуы мен өсуі жөнінде биометриялық өлшеу жұмыстары жүргізілуде, алынған деректер талдануда. Қазіргі таңда, 2012-2016 жылдарға арналған перспективалық тақырыптық жоспарға сәйкес Сиверс алмасының плантациясын жасау жөніндегі ғылыми зерттеу жұмыстары жүргізіле бастады [1].

Академик И.О.Байтулин (1987) бағалы сирек өсімдіктерді питомниктерде өсіріп, олардың гендік қорын екпелерде жинақтау- бұл өсімдіктерді сақтауға ықпалы зор деген. Алматы облысы аймағындағы резерваттың жалпы аумағы 559,9 га. құрайды. Соның ішінде Жоңғар-Алатау мемлекеттік ұлттық табиғи парк аймағында - 360 га, Іле-Алатау мемлекеттік ұлттық табиғи саябақ аймағында - 199,9 га тигізеді және үлкен шаруашылық маңызы бар екендігін атап көрсеткен болатын [3].

Біздің зерттеулерімізде Ақсу-Жабағлы қорығы аймағында өсетін жабайы алманың Сиверс және Недзвецкий түрлеріне фенологиялық бақылаулар жүргізілді. Мәліметтер бойынша Сиверс және Недзвецкий алма түрлерінің даму барысы туралы анықтамалар алынды (1-кесте).

Кесте1. Жабайы алманың Сиверс және Недзвецкий түрлерінің өсіп-дамуы көрсеткіштері.

Жабайы алманың түрлері	Бүршіктің ашылуы		жапырактануы		Гүлдеуі		Жемістің кезеңі	
	басталуы	соңы	басталуы	соңы	басталуы	соңы	басталуы	соңы
Сиверс	17.04	26.04	20.04	29.04	26.04	4.05	14.09	29.09
Недзвецкий	18.04	25.04	21.04	30.04	27.04	4.05	15.09	30.09

Сайрам, Өгем МҮТП-і құрылған 2006 жылдан бастап Сиверс алмасының гендік қорын сақтауға ерекше көңіл бөліп келеді. Бұл ағаш ұлттық парк аумағының Көкбұлақ, Даубаба, Машат, Сайрамсу, Өгем, Келес, Бақшөлпек учаскелерінде таралған.

Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігі Орман және аңшылық шаруашылығы комитетінің 06.05.2011 ж. №138 бұйрығымен бұл объектілер селекциялық-генетикалық маңызды объектілер тізіміне енгізілді. Осы объектілерді-генетикалық резерваттарды ұстаудың негізгі шарты олардың табиғи

тепе-теңдігін бұзатын барлық шаруашылық қызметтерімен айналысуға тыйым салынуы болып табылады. Іле Алатауы мен Жоңғар Алатауы ұлттық табиғи паркітерінің ғылыми бөлімдерінің күшімен мұнда ғылыми жұмыстар және олардың экологиялық жай-күйіне мониторинг ұйымдастырылатын болады [2].

Сонымен, жеміс-жидек дақылдары шығу тектеріне, жемісінің құрылысына, биологиялық және өндірістік ерекшеліктеріне қарай 6 топқа бөлінеді. Олар: шекілдеуікті (семечковые), сүйекті, жидекті, жаңғақты, субтропикалық және тропикалық.

Жабайы алманың Қазақстанда кездесетін негізгі сорттары Сиверс, Недзвецкий, Қырғыз алмалары. Жеміс көшеттерін отырғызудың қолайлы нұсқасы- тік бұрышты етіп және қатарлап егу ұсынылады. Әдістемеде көшеттерге жарық түсу үшін қатарларын солтүстіктен оңтүстікке қарай бағытта егу тиімді. Жабайы жемістердің зерттелген топтары шекілдеуіктілер мен сүйектілер, жидектер үшін көшет отырғызудың схемалары ұсынылған.

Қазақстанда сүйектілер тобына жататын өсімдіктерді негізінен шие, алхоры, өрік, шабдалы құрайды. Бұл жидектер 13,8 мың гектар жерді алып жатыр немесе барлық жеміс-жидек дақылдары егістігінің 8,6%-ын құрайды.

Әдебиеттер

1. Джангалиев А.Д. Дикая яблоня Казахстана. Алма-Ата. 1977. Б-294
2. Аралбасв Н. и др., 2002. Государственный кадастр растений Южно-Казахстанской области. Кн. 1. Конспект видов высших сосудистых растений. Изд. Ғылым, Алматы, стр. 72-73
3. Аралбасв Н. и др., 2002. Государственный кадастр растений Южно-Казахстанской области. Кн. Красная книга. Дикорастущие редкие исчезающие виды растений. Изд. Ғылым, Алматы, стр. 26-31.
4. Ивашенко А.А. Список высших растений заповедника Аксу-Джабаглы. Мониторинг биологического разнообразия заповедника Аксу-Джабаглы. | Алматы, 2002. -С. 116- 142.

УДК 595.76

Р.О. Жумабаева - б.ғ.к., аға оқытушы, П.Сапарбекова- оқытушы
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

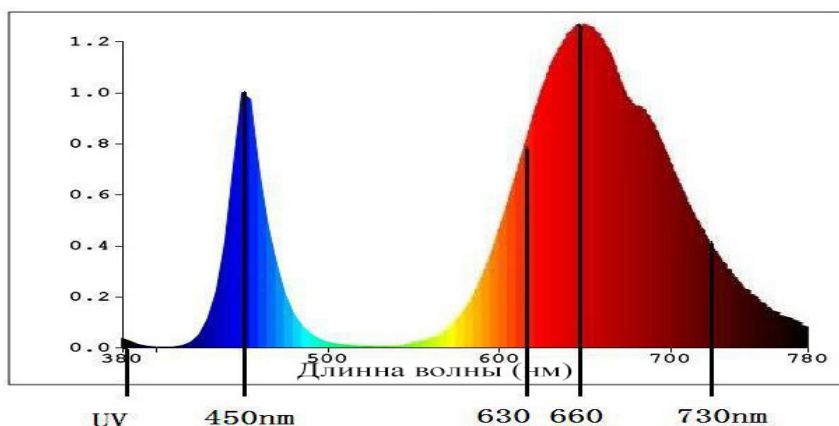
ЖЫЛЫЖАЙДАҒЫ КӨКӨНІС КӨШЕТТЕРІНІҢ ӨНДІРІСІ

Ерте пісетін көкөністер өндірісін ұлғайту үшін синтетикалық пленкалар қолданудың зор маңызы бар. Ерте пісетін көкөністерді өсіретін үлкен пленкалар қолданудың қарапайым, әрі арзан тәсілі-әр түрлі типтегі шағын габаритті пленкалық жаппалар болып табылады.

Көшеттік әдіс өнімнің 20-30 тәулік ертерек пісуіне; тіршілік кезеңі, жылу сүйгіш дақылдарды солтүстік аудандарда өсіруге; өскіндер мен күш алмаған жас өсімдіктерді аурулар мен зиянкестерден қорғауды жақсы ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Одан басқа, көшеттік әдісте тұқымның шығынын 5-6 есе кемітуге болады, өскіндерді сиретудің қажеттілігі тумады, қабыршақ пен арамшөптермен күресу жеңілдейді [1].

Қысқы жылыжайларда желтоқсан — қаңтарда көшетті қосымша жарық беріп және алшақ орналастырып өсіреді. Алшақ орналастыру - көшеттерді кеңірек орналастыру - жарықтану жағдайын жақсартады. Көшеттерді жазғы -күзгі айналым үшін табиғи жарықта өсіреді.

Қысқы айларда көшеттерді қосымша жарықтандыру бірінші өнімді 15-20 тәулік бұрын жинауға мүмкіндік береді және жалпы түсімді 20-30 % арттырады (сурет 1).

Сурет1 Өсімдікке қажетті жарықтың спектрлік талдауы

Қазіргі таңда әртүрлі типтегі топырақ қорғау құрылғыларында қолднылатын қосымша жарық құралдарың жаңа лектері өндірістерге енгізілуде, мысалы Артледс компаниясы жарықдиодты технологиялар облысында маманданған және осы орайда теориялық негіздерге сүйенеді. Олардың меншікті өндірісі өсімдікке жарықтың өсімдікке қажетті спектрлік талдаумен сүйемелденеді. Осылайша, өсімдікке көк және қызыл, азғана сарғыш-жасыл жарық, инфрақызыл және ультракүлгін сәулелену керек. Ертеде жылыжай өндірісінде жарықберуші лампалар бірнеше үйлестірілген жарықдиодтарды жинақтау қиындықтармен шешілетін еді. Ендігіде компания қызметкерлері жасалған жаңа технологияларын УСКИ атты люминофор түрінде жасаған. Бұл құрылғы көк жарықты 17%, қызыл спектрлі жарық 65% және сарғыш-жасыл-10%, ал қалғаны инфрақызыл және ультракүлгін спектрлерге келеді [5].

Көшеттерді өсіруде суғару жұмысын аз жүргізу керек, өйткені көп суғарса өсімдіктің өсуі жылдамдап, жапырақ пен сабақтың құрылымы борпылдақ келеді. Көшіріп отырғызу кезінде мұндай көшеттер көп ауырады және ұзақ уақыт калпына келмейді

Өскіндер пайда болғанға дейін күнде кешкі уақытта (4-5 л/м²) суғарып отыру қажет. Өскіндер пайда болғаннан соң 3-4 күн сайын жеткілікті түрде суғарады. Суғару жұмысын кешке қарай көшетханалар мен жылыжайларда ауа құрғақ болуы үшін ертеңгі уақытта жүргізген өте тиімді [2].

Көшеттерді көшіріп отырғызуға дейінгі 5-7 күн ішінде өсімдікті шынықтырады және өсімдіктің солуының алғашқы белгілері пайда болғанша суғару жұмысын тежейді, ылғалдылықты 60-65% деңгейде ұстап отырады.

Көшеттер үшін топырақтың тиімді ылғалдылығы (% ДС) төмендегідей болуы керек (кесте1).

Кесте1. Көшет бөліміндегі топырақ ылғалдылығы (Щепетков Н.бойынша)

Көшеттер	Орамжапырақ	Қызанақ
Әрбір суғарудан кейін	90+5	80±5
Әрбір суғарудың алдында	60+5	60 ±5
Шынықтыру кезінде	65±5	60±5
Отырғызатын күні	90±5	85±5

Ауаның ылғалдылығы желдету арқылы реттеледі. Ауаның және температураның төмендетілуінен басқа ауа қозғалысы көшеттердің тіндеріне механикалық, беріктілік пен серпімділік береді.

Өсімдікті желдету дәрежесінің әсері әр түрлі болып келеді: орамжапырақтың көптеген түрлеріне өте күшті желдету қажет; сәл әлсіздеуі - гүлді орамжапырақ мен кольрабиге, үрмебұршаққа және қызылшаға; орташа желдету - саумалдыққа, барлық асқабақ дақылдарына және бұрыш пен бөрікгүл үшін қажет.

Шынықтыруды көшеттерді ашық жерлерге көшіріп отырғызудың алдында, 10-15 күннің ішінде желдетуді күшейтіп, жарықтандыру арқылы жүргізеді[13].

Көшеттерді булыжайларда және салқын көшетханаларда өсіру технологиясы

Қиярдың көшеттерін өсіру. Қиярдан ерте өнім алу үшін көшеттерін қоректік кубиктарда немесе құмыраларда өсіреді, құмырасыз көшеттер көшіріп отырғызғанды нашар көтереді.

Өне бастаған тұқымдарды екі-екіден кубиктерге отырғызады. Көлемі 6х6х6 см болса, олардың әр қайсысында бір-бірден, ал көлемі 8х8х8 см болса, екі-екіден өсімдік қалдырады. Өскін пайда болғанша булыжайлардың температурасын 23-27°С деңгейінде ұстайды. Өскіндер сарайып кетпеуі үшін 4-5 тәулікте температураны күндіз 19-22°С, түнде 13-15°С-қа дейін төмендетеді[3].

Көшеттерді жылы сумен (22-25°С) суландырады, себебі суық су өсімдіктерді тамыр мойны шірігіне шалдықтырады. Булыжайларды күндіз орташа желдетеді. Ауа ылғалдылығы 85-90 % болуы керек.

Жылу жағдайы жоғары сапалы көшеттерді өсірудің анықтаушы факторы болып табылады. Ашық жерлер үшін өсірілген көшеттердің тиімді температурасы 2-5 °С-тан төмен болмау керек.

Профессор В.А. Брызгалов көшеттік мерзімінің ұзақтығы мен жылуды талап етуіне қарай көкөніс өсімдіктері көшеттерін үш топқа бөледі [4]:

1) төменгі температураны (тиімді 12+4 °С) талап ететін өсімдіктерге ақ қауданды, қызыл қауданды, савой, брюссельдік, пекиндік, гүлді, жапырақты орамжапырақтар, тарна жатады; көшеттік мерзімі 40-60 күн;

2) орташа температураны (16+4 °С) қажет ететін өсімдіктер;

3) А топшасы - көшеттік мерзімі 25-35 күн, оларға қияр, қауын, қарбыз, асқабақ, паттисон, жүгері, үрмебұршақ; Б топшасы - көшеттік мерзімі 45-60 күн, оларға қызанақ, баклажан, бұрыш, физалис дақылдары жатады.

Өсімдіктің жылуға талабы мен көшеттік мерзімінің ұзақтығы қопсытқыш орындардың типін таңдаудың негізгі жағдайы, көшеттерді отырғызу кезіндегі себу мерзімін орнықтыру маңызды болып табылады[2].

Температура әр түрлі болған мерзімде көшеттерді өсірудің талаптары бірдей емес. Осыған сәйкес тұқымды сепкеннен өскіндері пайда болғанға дейін және көшеттерді отырғызудан кейін екпе көшеттерді

тездету кезеңдерінде жоғарғы жылу жағдайын ұстау қажет (кесте 2). Өскіндер пайда болғаннан кейін 4 күн бойы температураны төмендетеді [6].

Кесте 2. Көкөніс дақылдарын өсірудің жылу жағдайы (Нұрғасенов Т.Н.)

Дақыл	Өскіннің пайда болуы	Өскін пайда болғаннан кейінгі 4-7 күнде		Қалған күндерде		Көшеттерді шынықтыру кезінде
		Күндіз	түнде	күндіз	түнде	
Орамжапырақ	18-22	10-12	6-8	14-18	8-10	күндіз 12-14, түнде 5-6
Қызанақ	20-25	12-14	8-12	18-22	8-12	біртіндеп 10-12
Бұрыш	22-26	18-20	16-18	22-25	15-16	14-16
Баклажан	24-28	18-20	16-18	22-25	15-16	14-16
Қияр	27-30	15-18	15-18	20-26	15-18	17-19
Пияз	15-22	8-10	6-8	16-18	6-8	4-6

Өскіндердің пайда болу мерзімінде температураның төмендеуі жер астындағы өсуін тежейді, бірақ тамырлар төменгі температураны талап ететіндіктен тамыр жүйесінің дамуына кедергі жасайды. Сондықтан өскіндердің пайда болу мерзімінде, температураның төмендеуінен кейін жас өсімдіктің тамыр жүйесінің жерасты бөлігінде өсуінің арта түсуіне мүмкіншілік туады. Кейіннен температураны жоғарғы деңгейде ұстайды, күндіз тұқымның өсуі кезіндегі шамада, ал бұлтты күндерде және түнде төмендетеді [4].

Сонымен, қысқы жылыжайларда желтоқсан — қаңтарда көшетті қосымша жарық беріп және алшақ орналастырып өсіреді. Алшақ орналастыру - көшеттерді кеңірек орналастыру - жарықтану жағдайын жақсартады. Көшеттерді жазғы -күзгі айналым үшін табиғи жарықта өсіреді. Қысқы айларда көшеттерді қосымша жарықтандыру бірінші өнімді 15-20 тәулік бұрын жинауға мүмкіндік береді және жалпы түсімді 20-30 % арттырады.

Ашық жерге отырғызар алдында көшет шынығуы керек. Шынықтыруды көшеттерді іріктеуге 10-12 тәулік қалғанда бастайды. Ол үшін булыжайлардың кәсектерін алғашқыда бір күнге, сосын, егер түнде үсік болмайтыны белгілі болса, онда түнде де ашық қалдырады. Көшіріп отырғызардың алдындағы 3-4 тәулікте көшеттерді жаппайды. Көшетті көшіріп отырғызарда алдындағы күні көл-көсір етіп суарады, суаруды өсімдікті іріктер алдында 2-3 сағат бұрын қайталайды. Көшеттердің тамырына зиян келтірмес үшін, оларды топырақ кесегімен алуға тырысады.

Әдебиетер

1. Н.Щепетков, М.Ысқаков. Жеміс-көкөніс шаруашылығы // Алматы 2011ж. 169-175бет.
2. А. Ө.Өтешқалиев. Көкөніс өсіру технологиясы // Алматы, «Білім» баспасы, 2008.-192 б.
3. Оңтүстік Қазақстан облысы ауыл шаруашылығы өндірісін өркендету жүйесі. Алматы. Бастау баспасы. 2006. 431-б
4. Юсупов М., Петров Е., Ахметова Ф. Овощеводство Казахстана, Алматы, 2000. 147 б. artleds.ru
5. Нұрғасенов Т.Н., Қалиев Ә.Н, Сүлейменова С.Е, Асқанбаев С.С. «Өсімдіктер селекциясы және тұқым шаруашылығы негіздері». Астана. 2007ж. 260 б.

Резюме

Выращивание рассады в защищенном грунте важная отрасль тепличного производства. Это направление на данном этапе претерпевает определенный подъем в своем развитии. Успешно подобранные технологии могут обеспечить существенную 20-30 % прибавку к продукции. Инновационные приемы и принципиально новые оборудования и приборы, обеспечивающие высокотехнологичную атмосферу вокруг растения.

Summary

Cultivation of seedling in the protected soil important branch of hothouse production. This direction at this stage undergoes a certain rise in the development. Successfully picked up technologies can provide essential 20-30% an increase to production. Innovative receptions both essentially new the equipment and the devices providing the hi-tech atmosphere around a plant.

Р.О. Жумабаева- к.б.н.,ст.преподаватель, **С. Полякова**-студентка
ЮКГУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

БИОЛОГИЯ И РАСПРОСТРАНЕНИЕ КОЛОРАДСКОГО ЖУКА В КАЗАХСТАНЕ

В Программе «Агробизнес-2020» предусмотрены направления развития Агропромышленного комплекса республики (АПК). В целях обеспечения фитосанитарной безопасности необходимо своевременное проведение мониторинга за развитием и распространением особо опасных и вредных организмов, составление прогноза их распространения с применением современного оборудования, определение координат их распространения для проведения мероприятий по локализации и ликвидации очагов распространения карантинных вредных организмов и по борьбе с вредными и особо опасными организмами [1].

Основным индикативным показателем, характеризующим ожидаемое изменение фитосанитарного благополучия страны, являются показатель площади распространения особо опасных вредных организмов, площадь проведения химических обработок и ее эффективность.

В «...Программе» также указывается, что при ежегодном повышении эффективности химических обработок на 0,2% коэффициент угрозы распространения карантинных и особо опасных вредных организмов к 2020 году составит 0,88 (табл.1).

Таблица 1. Целевые показатели по развитию системы фитосанитарной безопасности

№ п/п	Наименование показателя	Годы реализации							
		2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1	Коэффициент угрозы распространения карантинных и особо опасных вредных организмов (0,88)	1,02	1,00	0,98	0,96	0,94	0,92	0,90	0,88

За последние годы в Казахстане стал широко распространяться и наносить большие опустошения опасный вредитель картофеля – колорадский жук. Что интересно, до середины 80-х годов республика была практически свободна от этого вредителя, он считался объектом внешнего карантина. Главный путь проникновения колорадского жука на территорию республики – это ввоз картофеля из районов, зараженных вредителем. В 80-е годы, как известно, картофель к нам завозили отовсюду. И вот в 1990–1991 гг. колорадский жук вызвал настоящую панику среди некоторых производителей и особенно среди садоводов-любителей [2].

Выедая ассимиляционную ткань листьев т.е. продуктивную часть всего растения, колорадский жук резко снижает урожай картофеля или даже уничтожает его полностью. Кроме картофеля повреждает и другие культуры из семейства пасленовых: томаты, баклажаны, перец, табак, а также дикорастущие пасленовые.

В зависимости от температуры, [личинки](#) выводятся из яиц через 5—17 дней. У них выделяют четыре возраста, разделённых [линьками](#). Личинки 1-го возраста выгрызают мякоть листа снизу, со 2-го — уничтожают всю мякоть, оставляя только толстые срединные жилки. В 1-м и 2-м возрасте личинки остаются «выводками» на верхушках побегов; в 3-ем и 4-м разбредаются, часто переходя на соседние растения (рис.1). Личинки питаются очень интенсивно и уже через 2—3 недели зарываются в почву для окукливания. Глубина, на которую личинки при этом уходят, обычно не превышает 10 см. [Куколка](#) под землёй образуется через 10—20 дней, в зависимости от температуры почвы, взрослая особь либо выползает на поверхность, либо впадает в диапаузу до следующей весны.

Только что вылупившиеся жуки выделяются ярко-оранжевым цветом и имеют мягкие покровы. Спустя несколько часов они темнеют, становясь коричневыми с розовым оттенком, и вскоре приобретают обычную окраску.

Рис.1 На одном растении иногда встречается несколько фаз развития колорадского жука.

Чтобы эффективно бороться с вредителем необходимо знать его биологию, происхождение, естественных врагов. Как подсказывает название жука, он завезен извне. Первые серьёзные повреждения картофеля колорадским жуком были отмечены в [1855 году](#) в штате [Небраска](#), однако своё название он получил после того, как в [1859 году](#) появился на картофельных полях штата [Колорадо](#). Несмотря на все меры предосторожности, новый вредитель быстро распространился по [Северной Америке](#), а в [1876—1877 годах](#) с грузами на пароходах пересёк [Атлантический океан](#) и впервые появился в Европе, в окрестностях [Лейпцига](#) [3] (Рис.2,3).

Рис.2 Расселение колорадского жука в США и Канаде во второй половине XIX века (1859—1876)¹

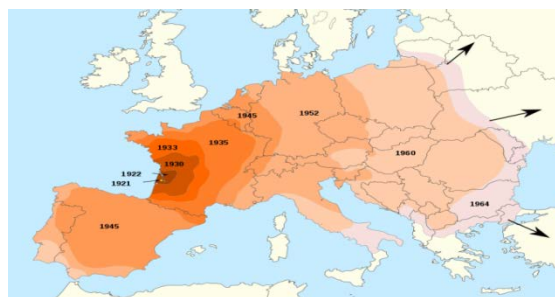

Рис.3 Расселение колорадского жука в Европе в 1921—1964 годах

Борьба с колорадским жуком должна состоять из комплекса мероприятий: агротехнических, механических, химических методов борьбы.

Из агротехнических методов борьбы уменьшению численности вредителя в его вредоносности способствуют такие приемы, как перепашка и культивация, внесение комплекса удобрений, соблюдение севооборота, своевременные поливы, рыхление, окучивание, скашивание ботвы перед уборкой и др.

Механические методы борьбы в основном приемлемы на приусадебных и дачных участках. Проводят глубокую весеннюю и осеннюю перекопку почвы со сбором и уничтожением встречающихся жуков. Отлов жуков на пищевые приманки, для чего весной до появления всходов и осенью после отмирания ботвы кусочки клубней раскладывают на поверхность почвы и ежедневно их просматривают. С появлением всходов картофеля проводят систематический ручной сбор жуков, яйцекладок и личинок.

Из химических средств борьбы на посадках картофеля рекомендуется применять один из следующих препаратов: каратэ, с нормой расхода 0,1 л/га, кинмикс (0,2 л/га), конфидор (0,05 л/га), суми-альфу (0,15 л/га), фастак (0,1 л/га), шерпу (0,1 л/га), дурсбан (1,5 л/га) и др[2].

Химобработку следует проводить при заселении личинками вредителя 5—7% кустов картофеля.

Поскольку жук сильно реагирует на запах, можно картофель сажать совместно с другой «сильнопахнущей» культурой, например — [бораго](#). При совместной посадке, картофельные кусты остаются на 95 % целыми. Вместо бораго можно использовать: [календулу](#), [бобы](#), [фасоль](#), яровой [чеснок](#) — высаживать вокруг посадок картофеля или в его междурядьях. Сильно не нравятся жуку: суточный настой [полыни горькой](#), [чистотела](#), отходов [лука](#), отвара [одуванчика](#), [хвоща](#), можно использовать смесь из свежих [березово-еловых](#) опилок (посыпать раз в 2 недели листву и между кустами).

Литература

1. ПРОГРАММА ПОРАЗВИТИЮ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН на 2013-2020 годы (Агробизнес-2020)
2. М.Исин, Караван от 02.11.2007г.
3. ru.rfwiki.org/wiki/Колорадский_жук

Түйін

(*Leptinotarsa decemlineata*) Колорадо қоңызы (*Chrysomelidae*) тұқымдасының нағыз жапырақ жегіш қоңыздарының өкілі болып келе отырып, (*Chrysomelinae*) тұқымдастармағына жатады. Қоңыздың популяциясы аналықтың жоғары өсімталдығына байланысты жылдам өседі; бір ғана ұрықтанған аналық жаңа көп қоңыздар таралатын ошақтың бастамасы бола алады. Колорадо қоңызы бір маусым ішінде бір-бірін жылдам алмастырып келетін әртүрлі даму фазаларынан тұрады, сондықтан өсімдік бойында сырт пішіні-түсі әртүрлі қоңыздарды көруге болады.

summary

The Colorado beetle (*Leptinotarsa decemlineata*) is the representative of family of bugs-listoyedov (*Chrysomelidae* of a subfamily of the real listoyed (*Chrysomelinae*). Population of a bug quickly increases because of high fertility of a female, only one impregnated female can become the foundress of the new center of distribution of bugs. The Colorado beetle has a little quickly the zamenyashchikh of each other of phases of development during the season therefore at the same time on a plant it is possible to see bugs of various appearance.

ӨОЖ 595.25.7

Р.О. Жумабаева - б.ғ.к., аға оқытушы, **Б. Избаева**- оқытушы
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ҚАМТАМАСЫЗ ЕТІЛГЕН ТӘЛІМІ ЖЕРЛЕР ЖАҒДАЙЫНДА ДӘНДІ ДАҚЫЛДАР ТАНАПТАРЫНЫҢ ТОПЫРАҚ ӨНДЕУ ЖҮЙЕСІН ЖАСАУ

Киреев А.Қ пікірінше топырақ өндеудің теориялық негіздеуде бірінші кезекте аймақтың топырақтық және климаттық жағдайы ескерілуі қажет [1].

Топырақ құндылығын сақтау мен арттыру, оларды бақылау әдісін жасау қазіргі кезде жерді өндеуде топырақтың агрофизикалық қасиеттерін оңтайландырумен байланысты. Сондықтан, жер өндеуге объективті заң тұрғысынан қарайтын болсақ, топырақты механикалық өндеу екпе өсімдіктердің өсіп-өнуіне қажетті факторлармен қамтамасыз етуіне жағдай жасауы керек [2].

Қазіргі таңдағы ғаламдық ауа райының жылуын осы мерзім аралығындағы көрсеткіштерді көп жылдық мәліметтермен салыстыру арқылы байқауға болады (кесте 1).

Кесте 1 – Зерттеу жүргізілген 2014—2015 жылдарды көп жылдық орташа ауа райы мәліметтерімен салыстыру

Жылдар	Ауа температурасы, °C				Жауын –шашын мөлшері, мм				Ауаның салыстырмалы ылғалдылығы, %			
	III	IV	V	VI	III	IV	V	VI	III	IV	V	VI
2013	9,8	15,2	20,8	23,8	79,1	42,8	32,6	25,2	69	69	50	39
2014	6,6	16,1	19,4	25,0	72,5	84,1	44,6	5,2	67	71	59	40
2015	12,8	15,1	21,1	26,9	43,0	58,3	22,0	-	55	54	52	32
3 жылдық орташа	9,8	15,5	20,5	25,3	64,9	61,8	30,07	15,2	63,7	64,7	53,7	37
Көп жылдық	5,4	12,8	18,7	23,2	87	78	42	17	69	60	56	43

Тәжірибе жүргізілген шаруашылық Батыс Тянь-Шань тау жүйесінің эфемероидты, қысқа шөпті, жартылай саванналы тау маңында, теңіз деңгейінен 450-500 м биіктікте жатыр. Аймақтың жер бедері Батыс Тянь-Шань тауының маңындағы адырлы бұйратты жазық болып келеді. Еңкіс жазыққа ұласатын жерлердің салыстырмалы биіктігі 10-20 м аралығында ауытқиды [3].

Шаруашылық танаптарының топырағы – кәдімгі оңтүстік сұр топырақ. Топырақ түзуші жыныстары көбіне леес тәрізді саздақ болып келеді. Топырақ қабаттары әлсіз көрінеді. Морфологиялық құрылысы топырақтың қарашірік қабатында орташа қалыңдығымен сипатталады ($A+B=50-60$ см оның ішінде $A=20$ см). Қара шірік қабатының түсі қуаң ашық сұрғылт. Құрылымы бойынша көбіне кесекті қабатты. Қарашірік қабаты төмендеген сайын дәнді немесе кесекті дәнді және тесік (жауын құрттар мен жәндіктер жүргендіктен) құрылысты болады [4].

Тәжірибе жұмыстарына негізі материал етіп дәнді дақылдардың көп таралған түрі күздік бидай алынды. Алғы дақыл - жоңышқа. Далалық тәжірибелер ажыратып жасалған атыздарда жүргізілді (4 рет қайталанды). Бөліну мөлшері: бірінші қатарда 500 м, екіншісі 125 м болады. Тәжірибе танабының жалпы көлемі 1 гектар болды. Зерттеу жұмыстары тәжірибе танабында топырақ өндеудің төрт тәсілін қолдану бойынша жүргізілді.

1-ші тәсіл- топырақты 20-22см тереңдікте аудару.

2-ші тәсіл топырақты 20-22см тереңдікте сыдыра өңдеу.

3-ші тәсіл топырақты 10-12см тереңдікте сыдыра өңдеу.

4-ші тәсіл топырақты өңдемей тікелей себу әдістері.

Нұсқалар 1- бақылау нұсқасы.2-жартылай интенсивті технология (гербицид). 3- Интенсивті технология (гербицид+ тыңайтқыш).

Оңтүстік Қазақстан облысында астық дақылдарының озық технологиямен өсірілетін көптеген сорттары аудандастырылған. Сортты таңдауда оларға қойылатын негізгі талаптар: өнімділігі жоғары, құлап қалуға, ауруларға төзімді, берілген тыңайтқыштар мен химиялық қорғаныс заттарының арқасында мол өнім алатындай болуы шарт. Нақты шаруашылықта күздік бидайдың "Красноводопадская 210", "Стекловидная 24" және "Память 47" (қос жарналы) сорттары өсіріледі[5].

Дақылдың ылғалды қажет етуі алғашқы күндерден ақ басталады. Дән ылғалды сіңіріп ісінгеннен бастап өсе бастайды.Тұқымның ісінуіне ылғал мөлшері көп керек болмағанымен, тұқым тіршілігі үшін осы уақыттағы топырақ ылғалдылығына көп назар аудару керек. Өсімдік өскен сайын ылғалды көп керек ете бастайды.Топырақтағы ылғалдың мөлшері өнімділігіне әсер ететіні белгілі. Тәлімі жерде топырақтағы ылғал көктемде жиналады (кесте 2).

Кесте 2. Топырақ өңдеу тәсілдерінің ылғал қорына әсері, мм

Нұсқалар	Топырақ өңдеу тәсілдері	Тұқым себу алдында	Тұқым түптену уақытында	Өнім жинау алдында
Бақылау	20-22см аударып жырту	153	120	24,6
	20-22см сыдыра өңдеу	168	128	32,0
	10-12см сыдыра өңдеу	160	144	36,8
	Өңдемей тікелей себу	162	134	30,7
Жартылай интенсивті технология	20-22см аударып жырту	154	121	30
	20-22см сыдыра өңдеу	166	136	26
	10-12см сыдыра өңдеу	162	148	31
	Өңдемей тікелей себу	176	141	27
Интенсивті технология	20-22см аударып жырту	155	126	21
	20-22см сыдыра жырту	167	138	24
	10-12см сыдыра өңдеу	160	150	28
	Өңдемей тікелей себу	181	139	24

Кесте 2 мәліметтерінен байқалғандай 2014-2015 жылдары топырақты өңдеу тәсілдері кезінде ылғал қорының мөлшері бақылау нұсқасында153-168мм аралығында болды. Мұнда ең жоғары ылғал қоры 20-22см тереңдікке сыдыра өңдеу тәсілінде 168мм болса ал ең аз ылғал қоры көрсеткіші 20-22мм тереңдікке аударып жырту тәсілінде болды. Ал 10-12см тереңдікке сыдыра өңдеу мен өңдемей тікелей себу тәсілдерінде 160-162мм немесе бір қалапты яғни бір деңгейде болды. 2-ші нұсқа бойынша яғни жартылай интенсивті технология бойынша ең көп ылғал қоры өңдемей тікелей себу тәсілінде 176мм, ең төмен ылғалдылық 20-22см аударып жырту тәсілінде байқалды 154мм. Интенсивті технология бойынша жоғары ылғалдылық қоры өңдемей тікелей себу тәсілінде болса 181мм, ең аз ылғал қоры 20-22см аударып жырту тәсілінде 155мм болды.

Кез-келген өнімнің немесе дақылдың пайдалы көрсеткіші оның өнімділігі екені белгілі.(кесте 3)

Кесте 3Топырақ өңдеу тәсілдері мен нұсқалардың өнімділігіне ықпалы, ц/га

Нұсқалар	Топырақ өңдеу тәсілдері	Өнімділігі,ц/га	
		2014	2015
Бақылау	20-22см аударып жырту	15,1	19,8
	20-22см сыдыра өңдеу	14,8	20,1
	10-12см сыдыра өңдеу	14,9	20,4
	Өңдемей тікелей себу	11,9	16,0
Жартылай интенсивті технология	20-22см аударып жырту	20,0	22,8
	20-22см сыдыра өңдеу	17,6	23,3
	10-12см сыдыра өңдеу	17,2	23,6
	Өңдемей тікелей себу	16,2	21,2
Интенсивті технология	20-22см аударып жырту	19,8	26,8
	20-22см сыдыра жырту	19,3	27,8
	10-12см сыдыра өңдеу	19,2	24,7
	Өңдемей тікелей себу	19,8	25,6

Кесте 3 өнімділік көрсеткіштері көрсетілген. Кестеден байқалғандай, орташа өнімділік нәтижелері бақылау нұсқасынан алынған. Бұл нұсқада өнімділік көрсеткіштері 2014 жылы 11,9-15,1 ц/га құраса 2015 жылы 16,0-20,4 ц/га құрады. Жартылай интенсивті технология бойынша 2014 жылы 16,2-20,0 ц/га өнім берсе 2015 жылы 21,2-23,6 ц/га. Интенсивті технологияда өнімділік көрсеткіштері бақылау нұсқасымен салыстырғанда әдәуір жоғары болып шықты. 2 жылдық орташа көрсеткіштер бойынша 21,9-23,3 ц/га құрады. Дәнді дақылдар егістігінің топырағын өңдеудің көрсетілген нұсқалардан тиімділігі яғни жоғары өнімділік көрсеткіштері жартылай интенсивті және интенсивті технологияларды пайдалану нәтижесінде алынған.

Әдебиеттер

1. Киреев А.Қ. т.б. Тәлімі аймақта арпа өнімділігін арттыру мен топырақта ылғал қорын сақтау іс-шаралары. «Жаршы» ғылыми-сараптамалық журналы. Алматы. Бастау баспасы. 2009. № 3. Б 8-10.
 2. Хидиров А.Э. Топырақ өңдеу тәсілдеріне сай оның көлемдік салмағы. «Жаршы» ғылыми-сараптамалық журналы. Алматы. Бастау баспасы. 2010. №3. б-22-24.
 3. *С. Елюбаев, У. Бектураев. Современное экологическое состояние почв Юго-Западной части Южно-Казахстанской области // В сборнике "Состояние и перспективы развития почвоведения". Алматы 2005 г.*
 4. Оңтүстік Қазақстан облысы ауыл шаруашылығы өндірісін өркендету жүйесі.
 5. Әрінов Қ.Қ., Мұсынов А.Қ., Апушев т.б. Өсімдік шаруашылығы. - Алматы, 2011.
 6. Алматы. Бастау баспасы. 2006ж.
- пробные
1. Әуезов Ә.Ә., Атақұлов Т.А., Сүлейменова Н.Ш., Жаңабаев Қ.Ш. «Егіншілік», Алматы, 2005
 2. Әуезов Ә.Ә., Сүлейменова Н.Ш., Уразымбетова Қ.Н. Егіншілік [практикумы](#), Алматы, 2006
 3. Красноводопад селекциялық станциясынан М.Е. Жаңабековтың [68] хабарлағанындай, Оңтүстік Қазақстан облысының оңтүстік-батыс бөлігінде ылғалмен жартылай қамтамасыз етілген тәлімі аймақта гектарына 2,5 млн., ал толық қамтамасыздандырылған тәлімі жерлерде 3,0-3,5 млн. дән себу арпаның тұрақты әрі сапалы өнімін қалыптастырған.

Резюме

В наших исследованиях в связи с методами обработки почвы объем влаги в пахотном слое разнился; самый высокий урожай озимой пшеницы при интенсивной технологии был при безотвальной вспашке на глубину 20-22см и равен 181мм, а самый низкий - при отвальной вспашке и равнялся 155мм.; такая взаимосвязь наблюдалась также при полунтенсивной технологии.

Summary

In our researches in connection with methods of processing of the soil moisture volume in an arable layer differed; the most big crop of winter wheat at intensive technology was at bezotvalny plowing on depth the 20-22nd and 181 mm are equal, and the lowest - at dump plowing and equaled 155 mm.; such interrelation was observed also at semi-intensive technology.

ӘОЖ 619.616.(035.3)

Б.К. Ильясов- в.ғ.д., профессор, **К.К. Шатманов** – оқытушы,
А.Ш. Нурдилда- магистрант,
А. Одинаева, Б.А. Кошкинбай-студентер

ҚАЗАҚСТАННЫҢ КЕҢ ДАЛАСЫНДАҒЫ КИІКТЕРДІҢ ҚЫРЫЛУЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЭПИЗООТИЯЛЫҚ АХУАЛЫ

Аңдатпа: Еліміздің табиғи байлықтарының бірі – киіктер. Түз тағыларын қорғауға жұмсалып жатқан шығын да аз. Керісінше, олардың емдік мүйізі, дәмді еті пайдаға асуда. Қазақстанда 40 жылда 90 мың тоннаға дейін ет алынып, экспортқа 250 тонна мүйізі жіберіліп, 120 млн доллар пайда түскен. Ал олардың соңғы кездегі жаппай қырылуы ешкімді бейжай қалдыра алмайды. Мақалада жоғарыда көрсетілген мәселелер жөнінде ой-пікір қозғалады.

Кілттік сөздер: Каспий, Үстірт, киіктер, түз тағылары, жұт, қырылуы, эпизоотия, иммунитет, пастереллез.

Бұрынғы Кеңестер Одағының аумағында киіктер саны жөніндегі деректер өте аз. Белгілісі 1391 жылы Әмір Темірдің 200 мың армиясы қазіргі Қостанай облысының Аманжол ауданында екі күндік аңшылық жүргізген. Осы облыста киіктің өте көптігінен жауынгерлер киік етін таңдап, тек қана дәмдісін

жеген. 1630 жылдары татар, қалмақ, ноғай ұлттарының өкілдері осы киіктерді көп мөлшерде аулаған. Ұлы Шыңғыс хан билігі кезінде киіктер аулау дағдыға айналған.

1769 жылғы деректер бойынша, Оралдың шөбі шүйгін жерлерді – Самара, Жайық өзендерінің бойындағы, әсіресе, Индер тауларында киіктер көптеп болған. Орал қазақтары қаптаған киікті аулап, етке белшелерінен батқан. ХҮІІІ- ғасырдың бірінші жартысында Запорожье қазақтардың жерлерінде киіктердің көптігі сонша, олар бүкіл даланы алып жатқан.

1850 жылғы деректерде киіктер Каспий теңізінің жағалауында Үстіртте, Арал теңізі мен Сырдарияға жақын жерлерге қоныс аударған. 1851-1852 жылдары киіктер Зайсан, Ертіс жағалауында өте көп мекендеген. ХІХ ғасырдың 50-60 жылдары киіктердің миграциясы Шу өзені бойында, кейіннен Батыс Қазақстанды басып Атбасарға жеткен. Волга жағалауы мен Қазақстанда (30-40 жылдары) киіктер шамамен бірнеше жүз мыңдай болып, даму жағдайына бейімделген. Қазақстанда киіктердің жергілікті жерге бейімделіп, өсіп-өнуі қыркыншы жылдан басталып 1947-1948 жылдары олардың көбеюі максималды санға жеткен.

1954 жылы киіктерге авиасанақ жүргізілді. Нәтижесі төмендегідей: Балқаш өзені, Арал теңізі маңындағы аумақта 663 мың бас болған. Киіктердің орналасу тығыздығы бір шақырым аумаққа 0,4-5,7 басты құраған. 1960 жылғы санақта Қазақстанда киіктер саны 1,2-1,3 млн басқа жеткен. Олардың негізгі миграциясы Батпақдаланың Оңтүстік шығыс Шу, Іле тауларында, Сырдария, Солтүстік Балқаш аумағында (киіктердің тығыздығы бір шақырымға 45 бастан, кейбір жерлерде 0,48-9,67 аралығында болған).

Киіктер санының жоғарғы көрсеткіші 1947 жылдың көктемінде тіркеліп (1200 мың бас), ал 1976 жылы екі есеге кеміп, 600 мың бас қалған. Бұның басты себебі, киіктер көп ауланған. (1976 жылы 321 мың және 1977 жылы 351 мың бас және қыс ызғарлы суық және қар қалың болып, олар қолайсыз жағдайға ұшыраған). Сонымен бірге, қасқырлардың көбейгендігі залал келтірген. Осы жылдары киіктер санының қысқаруы байқалған. Волга – Орал, Үстірт, Алакөл маңындағы киік саны қысқарып, көп өсім болмаған. Мысалы, қазіргі Атырау аумағында 1951-1953 жылдары 130 мың бас киік болса, 1969 жылы 34 мың бас қалып, 4 есеге азайған. Орал облысында киіктер саны 85 мыңнан 20-50 мың басқа дейін кеміген.

Жоғарыдағы аталған жылдардағы киіктер санының қысқаруы 1974-1975 жылдардағы құрғақшылықтың болуымен байланысты. Шөп күйіп, су тапшы болды. 1975-1976 жылдары қыс та қатты болып, Жамбыл, Шымкент, Алматы өңірінде көптеген бас киіктер қырылған. Оған қосымша броконьерлердің кесірі тиіп, аң аулау жоспары жоғары болып 500 мың киік ауланған. 1978-1980 жылдары киіктер біршама көбейіп, Қазақстанда 600-800 мың басқа жеткен. Дегенмен, 1949-50, 1951-52, 1953-54, 1963-64 жылдардағы жұтқа ұшырап, олардың саны қысқарса да, кейіннен көбейген. Соңғы жиырма жылда Қазақстанда киіктердің өсіп-өнуі, миграциясы, азықтандыру, су мәселелері жөнінде деректер жоқтың қасы [1].

Соңғы 20 жылда еліміздегі киіктер 1 млн 800 мыңнан 20 мың басқа дейін азайған. Ал соңғы жылдары киіктердің қырылуы үдей түсті. 2001 жылы Бетпақдала, Үстірт Орал топтарында киіктердің саны 70 мың басқа дейін қысқарса, Орал мекендерінде 6,5 мың бас киік қалған. Биылғы жылғыдай киіктердің қырылуы сан жағынан және қырылуы бұрынғы «жұт» жылдарынан артық болмаса кем емес. «Себептері не?» деген сұрақ туындайды.

Ресми мекемелер бұл жұтты пастереллез індетінен деген. Пастереллез болсын немесе басқа вирус ауруларына киіктердің шалдығуы мүмкін, бірақ та соншама қырылудың себебі неде? Көп жылғы тәжірибеде киіктердің өлім-жітімі төмендегі факторларға байланысты. Қыс қарлы, қатал болып, киіктердің азықсыз қалуы немесе олардың оңтүстікке миграциясы; қуаңшылық болуынан және су тапшылығынан; киіктерді аулау жоспарының артуы; қасқырдың көбеюі, броконьерлердің белсенді аңшылығынан және эпизоотиядан. Биыл күн өте ыстық болды және эпизоотиядан киіктер қырылды деуге негіз бар. Бірақ қол жеткен ғылыми әдебиеттерде киіктердің пастереллезден қырылғаны жөнінде деректер жоқтың қасы (оған шалдығуы мүмкін). Өлексені ашып қарағанда пастереллездің қоздырғыштары табылды, бірақ сонша қырылмайды. Керісінше, шөппен қоректенетін жұп тұяқтылардың (оның ішінде киіктер алғашқы орнында) обасы киіктер арасында жиі кездеседі. Аталған обадан ауруға шалдыққан киіктердің 90 пайызы қырылады. Обадан өлген киіктерді ашып тексергенде пастереллезге ұқсас белгілері де жетерлік. Биологиялық жағынан зерделесек, дені сау жабайы киіктер анау-мынау аурудың қоздырғышына беріле қоймайды. Барлық мәселе киіктердің иммунитетінің азаюынан олар инфекцияға шалдығады. Ал иммунитеттің кемуі, ол экологиялық факторларға байланысты (метеорологиялық өзгерістер, радиация, техногендік т.б.).

2015 жылғы киіктердің қырылуында, негізінен олардың еркектері өлген. Киіктің еркектерінің өзіндік биологиялық ерекшеліктері бар. Олар өмірінде ұрғашы киіктерді бір немесе екі рет ғана қашыра алады, тек ұрғашыларына күйлеу мезгілінде гарем (вожак) болады. Ұрғашыларына қарағанда олардың өмірі қысқа, көп болса 3-4 жыл өмір сүреді. (Л.В.Жирнов, 1982) [2,3].

Міне, көбінесе еркек киіктердің қырылу себебі осыдан деуге болады. Осы жоғарыдағы айтылғандар нақты болу үшін шөппен қоректенетін жабайы жұп тұяқтылардың өсіп өнуіне, миграциясы мен топ құрып еркін өмір сүруіне, олардың жиі кездесетін жұқпалы инфекциялық ауруларына бақылау жасау үшін мемлекет тарапынан қаржы бөлініп, болашақта білікті де білімді жас кадрлар дайындау керек. Қазақстандағы киіктер санының әртүрлі болуының себебі қаржы бөлініп санақтың мезгілінде жүргізілмеуінен. Сондықтан жақын арада авиасанақ жүргізіп, санын анықтап, қорғаныс іс шараларын

жүргізген жөн. Сонымен бірге қасқырлар санын анықтап, оларды атып азайтқан дұрыс. Қоғам болып брокерлермен үгіт-насихат жүргізіп, бүкіл ел болып киіктерді қорғауымыз керек.

Әдебиеттер

1. Слудский А.А. Джуты в евразийских степях и пустынях – Труды института АН.Каз.ССР, 1963, Т.ХХ,С. 5-88.
2. Л.В.Жирнов Возвращенные к жизни. Москва, 1982
3. Жирнов Л, Калецкий А В защиту сайгаков – Охота и охотник хозяйство, 1976, с.116-118.

Резюме

В статье приведены результаты наблюдений и исследовательских работ специалистов – ученых по воспроизводству и массовой гибели сайгаков на территории Казахстана.

Summary

The article is about the results of observational research scientists and specialists in reproduction of mass death of saiga antelopes in Kazakhstan.

ӨОЖ 631.67

П.С. Султанбекова -т.ғ.к., доцент¹, А.Төлеш -магистр
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

СУАРМАЛЫ ЕГІНШІЛІК ЖЕРЛЕРІН ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ

Аңдатпа: Суармалы егіншілік мәдениетін арттыру мақсатында топырақ-климаттың аймағына қарай аз шығын мен қаржы жұмсай отырып өнімділікті арттыру және жоғарғы сапалы, бәсекеге қабілетті өнім алу, ауылауылшылық дақылдарын өсіріп баптаудың жаңа тиімді қорықармау технологиясын әзірлеу, сондай-ақ орташа сортаңдану жағдайында топырақты өңдеудің ең ұтымды жаңа әдістерінің жетістіктері мен алдыңғы қатарлы тәжірибелерін ауылшаруашылық өндірісіне енгізу қажет.

Дегенмен, ірілендірудің негізгі мақсаттарының бірі – ауыспалы егіс тәртібін сақтау. Ауыспалы егіс тәртібін сақтау үшін суармалы жер көлемі үлкен болуы тиіс, сонда ғана, суару, культивациялау және агроэкономикалық жұмыстарды бір жерден дер кезінде орындауға болады. Сонымен қатар, жаңа технологияларды және жаңа инновациялық технологияларды пайдалануға мүмкіндік туады.

Кілтті сөздер: суармалы жер, суармалы егіншілік, мелиорация, ирригация, еңістік, вегетация, суару әдістері

Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігі Су ресурстары жөніндегі комитетінің «Оңтүстік Қазақстан гидрогеологиялық-мелиоративтік экспедициясы» мемлекеттік мекемесі «Жердің жағдайын сақтау және жақсарту» Республикалық бюджеттік бағдарламасы негізінде Оңтүстік Қазақстан және Жамбыл облыстары көлемінде, жалпы көлемі 625,62 мың гектар суармалы жерлердің мелиоративтік жағдайына кешенді агроэкономикалық бақылау жұмыстарын орындайды.

«Оңтүстік Қазақстан гидрогеологиялық-мелиоративтік экспедициясы» мемлекеттік мекемесі есептері бойынша осы жылда облыстың барлық бақылауға алынған суармалы жер көлемінде агроэкономикалық бақылау жүргізілді. 1255 бақылау құдықтарынан 30,47 мың жер асты суы деңгейін өлшеулер жасалынды. Сонымен қатар химиялық құрамын анықтау үшін жер асты және жер беті суларының, сондай –ақ топырақтың 7607 үлгілері алынды.

Суармалы жерлердің ауылшаруашылығы өндірісіндегі маңызы зор. Бұл жерлерде негізінен мақта күріш, жүгері, бақша, картоп, темекі, күнбағыс, жүзім және басқа дақылдар егіледі.

2012 жылдың басында облысымызда жер есебі бойынша 511,7 мың га суармалы жер болған. Оның 416,8 мың га егістік 30,9 мың га көп жылдық егістер, 2,9 мың га шабындықтар мен жайылымдар, 0,14 мың га жеке үйлер жері, 3,7 мың га орман белдеулері мен саябақтар және 57,0 мың га пайдаланылмайтын жерлер.

Суармалы жерлерді суғаруға облысымызда 240 су жүйесі салынған. Қазіргі таңда 57 су жүйесі мемлекет меншігінде де, қалған 183 бірлесіп пайдаланылады. Барлық суармалы жерлердің соңғы жылдары 410 -450 мың га пайдаланылып оның 370-400 мың га суарылады [4].

Мелиорация ауыл шаруашылық өнімдерін арттырып қана қоймай, сондай-ақ ауа райының әртүрлі болған жағдайының өзінде тұрақты өнім алудың негізін жасайды.

Мелиоративті іс-шаралардың кешенділігі маңызды белгісі болып, суарылатын жерлерді жоспарлау болып табылады, яғни тепе-тең суаруға мүмкіндік береді, суармалы такталардың дұрыс орналасуын жеңілдетеді, суармалы суды қолдануды көтереді, суаруды ауылшаруашылық жұмысының және жоғары

механизацияны қолдану мүмкіндігін туғызады, соңында ауылшаруашылық мәдениетіндегі егістіктің көп болуына өз ықпалын тигізеді. Кез келген жерде суармалы жерлер суарудың бағытында жүреді.

Суғарылатын аймақта жүргізілетін мелиорациялық шаралар қатарына, жер бетін тегістеу үшін жобалану нысанында тікесінен тегістеу жұмыстары жүргізіледі. Суарылатын жердің бетін белгілі түрге келтіру үшін олардың бетіндегі дөңестердің топырақтарын ойпат жерлерге жылжытады.

Топырақтық мелиоративтік жұмыстар нәтижесін талдау барысында суғару учаскесі тұзданған болып табылды. Қатты тұзданған суғармалы жерлерде топырақтың тамыр бойлаған қабатынан артық тұзды кетіру үшін сумен шаяды. Шайған кезде су топырақ қабаттарынан өтіп, тұздарды ерітеді де, оларды ыза суына өткізіп жібереді.

Суару микроклиматқа, сондай - ақ топырақ қабатында болатын физикалық, химиялық, биохимиялық және биологиялық процестерге өте күрделі және әр түрлі ықпал тигізеді.

Суарудың топырақтың физика - химиялық қасиеттеріне тигізетін ықпалы өте күрделі: топырақтың дымқылдығын, температурасын, жылу сиымдылығын, механикалық құрамын, борпылдақтығын, құрлымын, су өткізгіштігін, ылғал сиымдылығын, әр қабатындағы химиялық элементтер мен қосындыларын мөлшерін және бөлінуін, жер асты суларының деңгейін, минералдығын өзгертеді [1].

Құрғақ топырақтың жылу сыйымдылығы сумен салыстырғанда бірсыпыра кем болады. Жаздың ыстық айларында су ауамен топырақтан суырақ болады. Оған керсінше жазғытұрым және күзгі күндері су ауа мен топырақтан жылы болады. Ал дымқылды топырақ, құрғақ топырақ пен салыстырғанда күндіз жылулықты көбірек сіңіріп, ал түнде ауаның жер бетіне жақын жатқан қабатының ылғалдануының салдарынан жылылықты кемірек таратады. Осыған байланысты жазды күндері дымқылды топырақ құрғақ топырақпен салыстырғанда суығырақ, ал суық айларда жылырақ болады. Дымқылданған топырақтың бөлшектерінің тіркесу күшінің кемуімен бірге, сазды және саздақ топырақтардың беріктілігі кемиді, ал бұған керсінше, дымқылданған құмды топырақ қатая түседі. Бетіне су жайлаған топырақтың түйірпектері ыдырап, тіпті жойылып та кетеді. Құрғағаннан кейін сазды топырақтардың бетіне қатты қабықтар пайда болып, оларды мезгілінде қопсыту қажет болады.

Суғаруға пайдаланылатын судың құрамында кездесетін асылмалы таспалардың топырақ бетіне шөгілуін және тереңгі қабатына өтіп кетуінің салдарынан оның механикалық құрамы өзгереді. Суғаруға пайдаланатын судың бойында ерітілген минералдық және органикалық қоспалар болады. Суғаруға пайдаланылатын ыза суының минералдығы жоғары болады да, өзен суларының минералдығы кемірек болады. Топыраққа сумен бірге кіретін азот, калий және фосфор қышқылы ондағы керекті заттардың қорын байытады [2].

Сонымен қатар суғаруға пайдаланатын су топырақ бойында кездесетін химиялық қоспаларға жақсы еріткіш болып саналады. Сондықтан жеңіл еритін калий, азот және басқа тұздар сонымен бірге топырақтың жоғарғы қабатынан төменгі қабатына ауысады. Ал суару нормасының мөлшері өте жоғары болған және топырақты шайып суғарғанда олар топырақтың өсімдіктердің тамыры орналасқан негізгі қабаттарынан төмен өтіп кетіп, топырақтың сапасы төмендейді. Дегенмен пайдалы тұздар мен бірге зиянды тұздары да шайылып кетіп, топырақтың сапасын жақсартады. Кезекті суару аралығында су өзінің құрамындағы ерітінді тұздар мен бірге топырақтың қыл түтіктері арқылы жоғары көтеріліп буланады да, ол тұздар топырақтың жоғарғы қабатында қалып қояды. Сөйтіп, өсімдіктердің өсу дәуірі кезінде жүргізілген суару жұмыстары сумен минералды тұздардың үнемі қозғалыста болуына себебін тигізеді. Осының салдарынан уақ топырақпен тұздар төменгі қабатқа түсумен бірге ерітінділерден ажырап су мен ауаны өте аз өткізетін қатты қабат жасайды. Осындай нығыздалған лайлы қабат суарылатын жеңіл топырақтардың 120...300 см тереңдігінде, ал ауыртопырақтардың 45...120см тереңдігінде кездеседі. Осы қабаттан өсімдік тамырлары төмен жатқан қабатын дымқылдандыру қиындап, жоғары жатқан қабатының дымқылдығы мөлшерден артып кетеді.

Топырақтың төменгі қабатынан судың қайтуы қамтамасыз етілмеген жағдайда жерді мол суғарғанда ыза судың деңгейі көтеріліп, суармалы жердің батпақтанып кету қаупі туады. Сондай-ақ ыза судың құрамындағы тұздар зиянды болған жағдайда судың жер бетінен көп мөлшерде булануының салдарынан оның жоғарғы қабатында тұздар шөгіліп, топырақ қайтадан сорланып, ауыл шаруашылық дақылдарын өсіруге жарамсыз болып қалуы мүмкін.

Жер суару топырақтағы микробиологиялық процестерге пайдалы ықпалын тигізеді. Ол анаэроптық микроптардың әрекетін жылдамдатып, өсімдік қалдықтарының минералдауын бәсеңдетеді және қара шіріктердің жиналуына ықпалын тигізіп нитрификациялық процестерді күшейтеді. Дегенмен дымқылдылығының белгілі мөлшерден артып кетуі оның жоғарғы қабаттарында нитраттарды азайтады. Жер суару жауын құрттарының өсіп өнуіне қолайлы ықпалын тигізіп, топырақ құрылысын жақсартады [1].

Суғару мелиорациясы, яғни суғару, судың табиғи жолмен келуі жеткіліксіз болғандықтан ауыл шаруашылығы дақылдары өнімділігі күрт төмендейтін немесе мүлдем болмайтын аймақтарда қолданылады. Сонымен суғару деп, ағын суды топырақ және атмосфера ылғалдықтарына айналдыратын шараны немесе топырақ ылғалдылығын жасанды түрде арттыру әдісін айтады. Д.И. Шашконың ұсынысы бойынша суғару жылдық жауын - шашын мөлшері 500 мм-ден аспайтын аудандарда қолданылуы тиіс. Суғару топырақтың тек сулық режимін реттейді деп шектелуге болмайды. Себебі суғару нәтижесінде топырақтың басқа да мелиоративтік режимдері де жақсарады. Сондықтан суғармалы жерлерде ауыл шаруашылығы

дақылдарының алдын - ала көзделген, яғни жоспарланған өнімдерін алу мүмкіндігі өте жоғары болады. Суғарудың тағы бір артықшылығы: ауыл шаруашылығы дақылдары өнімділігінің жауын-шашын мөлшеріне байланысты ауытқуы күрт кемиді. Суғару белгіленген мерзімінде жүргізілмесе жаңа сорттың да, сапалы орындалған агротехника шаралардың да тиімдіктері күрт төмендейді.

Суарудың тәсілдері суды топыраққа енгізу тәсіліне қарай үш түрге бөлінеді:

- Беткейлеп, немесе беткі жағынан суару тәсілі бұл әдісті қолданғанда су топырақ бетіне суару бороздалары, алқаптары және атыздары арқылы тартылады. Бұл әдіс біздің елімізде кеңінен тараған.

- Жаңбырлатып суару тәсілі- бұл әдісті қолданғанда жаңбырлатқыш аппараттар арқылы су жоғары шашыратылып, онда тамшыларға бөлініп жер бетіне табиғи жауын, жауып ауаның жер бетіне жақын қабатын, өсімдіктерді және топырақты ылғалдандырады. Қазіргі уақытта суарудың бұл әдісі шаруашылықтарда өте көп тараған.

- Егісті астыңғы жағынан суару әдісін қолдану үшін су топырақтың жыртылатын қабатының астыңғы қыртысына енгізіледі. Бұл әдіс әзірше көп тарамаған және кзргі уақытта толық жетілдіру үстінде.

Тамшылатып суару - ең алдымен судың ысырабын азайтып, екіншіден, өнім көлемі арттыратын суарудың үнемді әдісі.

Тамшылатып суаруға арналған алғашқы тәжірибелер жүргізіліп, тамшылату әдісімен 450 мың гектардан астам жер суғарылды. Тамшылатып суару жүйелері АҚШ, Германия, Франция, Австралия т.б. елдерде салынууда. Тамшылатып суару негізінен мамандандырылуы жеміс-жидек, жүзім және көкөніс дақылдарын суаруға қолданылады.

Ауыл шаруашылығы өндірісіне әсіресе климат пен топырақ қабаттарының қасиеті үлкен ықпал жасайды. Аймақтың топырақ-климат жағдайларына рельефтің ерекшеліктері, температура мен жауын-шашын ғана емес, сондай-ақ климаттың басқа элементтері де бұлтқа, ауаның ылғалдығына, қардың қалыңдығына, желдің бағыты мен жылдамдығы ықпал жасайды. Табиғаттың ауыл шаруашылығында маңызды орын алатын ең негізгі факторларының бірі – ауа райы. Ол бір қалыпты болмайды, ылғалдылығы, жеткіліксіз және тұрақсыз ауасы өте құрғақ, тікелей түскен күн саулесінің әсерінен жердегі ылғал өте жылдам ұшып кетеді. Топырақ қабатында көптеген құмдауыт массивтер, тақыр тәріздес ашық-сұрғылт топырақтар кездеседі [3].

Суармалы егіс еңбекті дұрыстап ұйымдастыруды, жоғарғы агротехниканы және жер мен суды тиімді пайдалануды қамтамасыз етуі керек. Бір мезгілде суарылатын жердің көлемі отамалы дақылдарды суарғаннан кейін тәулік ішінде культивацияланатын жердің көлеміне сәйкес болуы керек. 1- кестеде топырақтың су өткізгіштігіне және жер беті еңістігіне байланысты жүйектерге суару әдісінің үйлесімді элементтері келтірілді.

Кесте – 1. Топырақтың су өткізгіштігіне және жер беті еңістігіне байланысты жүйектерге суару әдісінің үйлесімді элементтері

№ р/с	Су өткізгіштік дәрежесі	<i>Көрсеткіштер</i>	Өлшем бірлігі	Суаратын жүйектердің еңістігі				
				0,05-0,03	0,03-0,02	0,02-0,01	0,01-0,005	<0,005
1	Күшті	Жүйектің ұзындығы	м	50	80	110	180	200
		Су шығыны	л/с	0,22	0,35	0,5	0,8	0,5
2	Орташа	Жүйектің ұзындығы	м	110	135	160	260	300
		Су шығыны	л/с	0,13	0,15	0,18	0,3	0,35
3	Шамалы	Жүйектің ұзындығы	м	150	180	210	350	400
		Су шығыны	л/с	0,05	0,06	0,08	0,12	0,15

Суармалы егіс танаптары өлшемі жағынан біркелкі болуы керек, олардың бірінен-бірінің өлшем айырмашылықтары 10%-ке дейін және жер бедерінің өте күрделі болған жағдайында 15-20%-ке дейін ғана мүмкін болады. Суармалы егіс танаптарын орналастырғанда топырақтың сорлануын, ыза судың тереңдігін және оның минералдығын, топырақтың су сіңіргіштігін, жер беті бедерін, каналдардың орналасуын, учаскелердің кескін үйлесімін ескеру қажет.

Суармалы егістің әр танабы топырақ және гидрогеологиялық жағдайларына қарай біркелкі болып, өзінің, кескіні жағынан ауыл шаруашылық жұмыстарын механикаландыруға ыңғайлы және өлшемдері жеткілікті болуы керек. Суару учаскесінің ең жақсы сыртқы пішіні болып кабырғалар қатынасы 1:2 немесе 1:3-ке тең тік бұрыштар саналады [2].

Суармалы жер учаскесін суару үшін төмендегідей негізгі іс шараларды қарастырамыз:

- магистралды каналдан шаруашылық таратқыштар шығады, олардан су уақытша құлақ арықтар бойынша суғару танабы мен жүйектерге беріледі;

- суғарылатын жерді тікесінен тегістеу жұмыстары жүргізіледі;

- суғару жүйесіне гидротехникалық құрылымдарды орналастырылады;

- тұзданған жерлерді шаю жұмыстарын жүргізіледі;

- артық суларды қашыртқы каналы бойынша құрғақ арнаға шығарылады;
- ауыспалы танап шекаралары мен барлық суғару алаңы бойына орман жолақтары отырғызылады;

Зерттеу жұмыстарын талдай келе суармалы егістікте суару технологиясын дұрыс таңдау, суару техникасын сақтау суармалы егіншілік жерлерін тиімді пайдалануға және топырақ құндылығын сақтауға мүмкіндік береді. Суармалы егіншілік жерлерін суару кезінде палдар жасау арқылы жерді тез суарып біту, батпактануды бодырмау тәсілдері қарастырылады. Сонымен қатар, су жүйелерін, су жүйелеріндегі гидротехникалық құрылымдарды, жолдарды талапқа сай пайдалануы, сондай-ақ сол суармалы жерлердегі кәріздік жүйелерінің дұрыс жұмыс істеуіне қол жеткізіледі, су кодексіне сәйкес гидромелиоративтік кондоминимум құрып, мелиоративтік объектілерді бірігіп пайдалану мүмкіндігі артады.

Әдебиеттер

1. Атақұлов Т.А. Рациональное использование земельных и водных ресурсов Восточного и Южно-восточного Казахстана при орошении. – Алматы, 1995.
2. Мұстафаев Ж.С., Рявцев А.Д., Сағаев Ә.Ә., Қозыкеева Ә.Т., Қалманова Г.Қ. Суландыру жүйесін пайдалану. –Тараз, 2007. -321 бет.
3. Султанбекова П.С., Медеуова К.С., Полан Г., Сулейменова Ж. Суармалы жерлердің агромелиоративтік жағдайын талдау /Ауезов оқулары-14, халықаралық ғылыми практикалық конференция материалдары. – Шымкент. 2014.
4. Оңтүстік Қазақстан гидрогеологиялық-мелиоративтік экспедициясы республикалық мемлекеттік мекемесінің суармалы жерлердің ақпараттық есебі, 2013ж

Резюме

В статье рассмотрены основы организации орошаемых площадей в оросительных системах. Показано, как наиболее эффективный выбор метода полива способствует улучшению мелиоративного состояния сельскохозяйственных земель.

Рассматривается использование мелиоративного орошения в областях, где отсутствует недостаток естественный приток воды, что воздействует снижению урожайности сельскохозяйственных культур.

Рассмотрены особенности дождевального орошения: ускоряется физиологический процесс не только за счет увлажнения почвы, но и за счет увлажнения растения; возможность обеспечить равномерный режим увлажнения почвы с помощью меньших оросительных норм и частым проведением орошения; по сравнению с поверхностным орошением, дождевание хорошо увлажняет поверхностный слой атмосферы, снижает ее температуру и положительно воздействует на микроклимат почвы.

Summary

The basis of this article irrigated areas, irrigation systems are provided. Choose the most effective method of watering improve agricultural land reclamation.

Irrigation reclamation, irrigation, when there is no enough water naturally lead to reduced crop yields basis of the operation or not at all.

Sprinkling features: only under the influence of soil moisture, but also moisture plant physiological processes due to less accelerates irrigation norm and often can make the soil evenly dampness mode, compared to surface sprinkling irrigation, which is close to the surface layer of the atmosphere moisture, and reduces the temperature of the climate that considered a good impression.

**ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ, ТІРШІЛІК ТУРАЛЫ ҒЫЛЫМ
ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ, НАУКИ О ЖИЗНИ**

ӘОЖ 575.661

Л.С.Ашықова - магистранты, **Г.Т.Бозшатаева** - б.ғ.к.доценті,
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

РАДИАЦИЯЛЫҚ ЛАСТАНУ МЕН УРАН ӨНДІРІСІНІҢ ТАБИҒАТҚА ӘСЕРІ

Аңдатпа: Мақалада радиоактивті элементтер мен радиациялық ласанудың шығу көздері мен тірі ағзаларға әсері, радиобиология мен радиоэкологияның Қазақстан Республикасында дамуы туралы ғылыми әдебиеттерге шолу жасалған.

Радиоактивті ластану заманауи экологияның шешуді қажет ететін маңызды мәселелерінің бірі болып отыр. 1930 жылдан бастап радиоэкологиялық зерттеулер кеңінен зерттеле бастады. Иондалатын сәулелердің ағзада мутациялық өзгерістер туғызатынын радиогенетиктер жан-жақты зерттеп, радиоэкология табиғи генетикалық фактор ретінде анықталды. Ядролық энергияның тірі ағзаларға тигізетін әсері туралы алғашқы ғылыми деректер алына бастады. Республикамыздың территориясындағы радиациялық ахуал, соның ішінде қоршаған ортаның ластануын туғызудың көздердің бірі ретінде – Созақ ауданындағы уран қоры мен оны игерудің қоршаған ортаға әсері туралы мәселелерге сараптама жасалған.

Кілттік сөздер: уран, радиоактивті элементтер, радиациялық ластану, уран кен орны, мутациялық өзгеріс.

Экологиялық жағдай мемлекеттің дамуының барлық салаларына демографиялық, әлеуметтік, экономикалық, саяси әсер ететін маңызды фактор болып отыр. Көптеген мәселелерді белгілі бір дәрежеде, салыстырмалы түрде аз ресурстар мен уақыт жұмсай отырып шешуге болатын болса, қоршаған орта

Радиоактивті ластану заманауи экологияның шешуді қажет ететін маңызды мәселелерінің бірі болып отыр. 1930 жылдан бастап радиоэкологиялық зерттеулер кеңінен зерттеле бастады. Иондалатын сәулелердің ағзада мутациялық өзгерістер туғызатынын радиогенетиктер жан-жақты зерттеп, радиоэкология табиғи генетикалық фактор ретінде анықталды. Ядролық энергияның тірі ағзаларға тигізетін әсері туралы алғашқы ғылыми деректер алына бастады [1].

Иондалатын сәуле шығару әсерінің заңдылықтары мен механизмдерін зерттеу дами түсті. Олардың физикалық-химиялық қасиеттерінің ерекшеліктерінің биообъектілерге қалай әсер ететінінің теориялық және эксперименталдық тұрғыдан зерттелуінің ауқымы кеңейді. Олар әртүрлі салаларда кеңінен қолданыла бастады.

Әсіресе, радиоактивті элементтердің сәулеленуінің өсімдік шаруашылығында пайдалана отырып, өсімдіктердің 200-дей жаңа түрлері алынған. Бірақ ядролық энергияның адамзатқа пайдалы әсерімен қатар зиянды әсерін де есепке алу қажет.

Қазақстанның радиологиялық ахуалының қолайсыз қалыптасуына Қазақстанның Солтүстік-Шығыс бөлігіндегі кенес одағы кезеңінен қалған ядролық сынақ полигонының әсері болды. 40-жылға жуық «Балапан» және «Дегелен» жерлеріндегі ядролық қаруды сынау қоршаған орта мен жергілікті халықтың денсаулығына орнына келмес зиян келтірді. Қоршаған орта мен адам денсаулығына келтірген зиянды әсерінің дәрежесіне байланысты Семей аймағы бірнеше зоналарға бөлінген. Аса ластанған объектілерге Телкем -1 және Телкем -2, Балапан көлі (Атомдық көл), Шаған өзені мен Дегелен таулы массивінің шахталарының суы. Әртүрлі радионуклидтердің әртүрлі объектілердегі концентрациясының мөлшері бір-бірінен айтарлықтай ерекшеленеді. Себебі олар жүргізілген ядролық сынаулардың сипатының әртүрлі болуына байланысты.

Соңғы кезде жерлердің таукен өндірісі, металлургия және энергетика кәсіпорындарының улы және канцерогенді заттарымен улануы ушығып отыр. Оңтүстік облыстар топырақ пен рельефке қысым көрсететін өндірістің дамуымен сипатталады. Мұнда республикадағы фосфориттердің 71,9% баланстық қорының, шпаттың 68%, алтынның 8,8%, мыстың 3%, уранның 0,7% орналасқан.

Қазіргі кездегі Қазақстандағы экологиялық мәселелердің ушығуы да осы кен орындарын табу мен пайдалы қазбаларды өндіруге байланысты болып отыр. Көптеген кен орындарының жұмысы қазір шет елдік компаниялармен тығыз байланысты. Олардың көпшілігі сәйкес заңдардағы экологиялық ережелерді бұза отырып, ресурстар мен қоршаған ортаға немқұрайлы қарау үйреншікті жағдайға айналды. Сондықтан олардың қоршаған ортаға мұндай көзқарасын өзгерте отырып, еліміздің экологиялық заңдарын құрметтеуге үйретуіміз қажет [2].

Аймақтардың экологиялық қауіптілігінің рейтингі аймақтың өнеркәсіптік дамуының индексі болып табылады. Біз халықаралық тәжірибеден өнеркәсіптік дамудың қоршаған ортаға зиянын келтірмей

өркендеуін алуымыз қажет. Ол үшін өндіріс орындарының еліміздің табиғатына әсерін үнемі бақылап отыруымыз қажет.

Соңғы кездерде қоршаған ортадағы антропогенді әсер нәтижесінде пайда боған өзгерістерді бақылау өзекті мәселе болып отыр. Осы бақылаулар мен болжаулардың жүйесі экологиялық мониторингтің мәнін көрсетеді. Бұл мақсатта қоршаған ортаның мониторингін жүргізудің айтарлықтай тиімді және арзан әдісі - биоиндикация, яғни тірі ағзалардың көмегімен қоршаған ортаның жағдайын бағалау жиі қолданылады.

Биоиндикация әдісі қоршаған ортаның жағдайын тірі ағзалардың реакциясы арқылы бағалауға негізделген. Тірі ағзалардың болуы, күйі және олардың мінез-құлқы бойынша қоршаған ортаның жағдайын, соның ішінде ластаушы заттардың бар екендігін көруге болады. Қоршаған ортаның ластану дәрежесін анықтауда қолданылуы қымбат, әрі көп еңбекті қажет ететін физикалық-химиялық әдістерді тірі индикаторлармен алмастыруға болады.

Биоиндикаторлар ретінде өсімдіктер кеңінен пайдаланылады. Бұл олардың қоршаған орта жағдайларына сезімталдығымен түсіндіріледі.

Зерттеу жұмысының мақсаты: Оңтүстік Қазақстан облысының Созақ ауданындағы уран өндірісінің қоршаған ортаға әсерін бағалауды әртүрлі өсімдік биотесттерінің көмегімен зерттеу.

Жоғарыда көрсетілген мақсатқа жету үшін төмендегі міндеттер алға қойылды:

- Заманауи өндірістің қоршаған ортаға әсері;
- Оңтүстік Қазақстан облысының экологиялық жағдайына сипаттама;
- Қоршаған ортаның мониторингіне биоиндикациялық әдістерді қолдану;
- Созақ ауданындағы Қыземшек елдімекеніндегі уран қоспасын өндірудің қоршаған ортаға әсерін биотесттер көмегімен зерттеу;

- Уран өндірудің қоршаған ортаға әсерін бағалау мақсатында оған ең жақын орналасқан (Уанас (2 км)) және одан ең алыс елді мекендермен салыстыра отырып зерттеу (южный Инкай (180км)).

Облысымыздың территориясының радиоактивті ластануы туралы айтқанда ең алдымен әрине, Созақ ауданындағы уран өндірісі ерекше орын алады. Созақ ауданының эколого-географиялық тұрғыдан алғандағы сипаттамасына тоқталайық.

Аудан облыстың солтүстігіндегі әкімшілік аумақтық бөлік болып табылады. Жерінің аумағы 41,0 мың шаршы шақырым, облыс жерінің 35,0%-ын қамтиды. Тұрғыны 50,0 мың адам. Аудан аумағындағы 36 елдімекен 2 кенттік (Қыземшек, Таукент), 10 ауылдық округке біріктірілген. Орталығы – Шолаққорған ауылы. Аудан 1928 ж. қаңтар айында Теріскейді мекендеген 6 болыс ел мен Жылыбұлақ болысы негізінде құрылды.

Аудан жерінің көпшілік бөлігін тасты-құмды шөлдіжазық (Бетпақдала, Мойынқұм) алып жатыр. Оңтүстік және оңтүстік-батысын ала Қаратау жотасы орналасқан. Солтүстік-батысында Ащыкөл ойысы, Тамғалы соры, орталық бөлігінде Тамғалынұра қонысы мен сор жерлер орналасқан. Ауданның ең биік жері — Бессаз (Мыңжылқы 2176 м). Климаты тым континенттік. Қысы солтүстігіндесуық, оңтүстігінде біршама жылы. Жазыстық, қуаң, аңызқты. Қаңтар айының орташа температурасы -7-12°C, шілдеде 24-27°C. Жауын-шашынның жылдық орташа мөлшері 150-250 мм.

Қаратаудан Үшбас, Үштөбе, Торлан, Балдысу, Жылыбұлақт.б. шағын өзендер басын алады. Қызылкөл, Ақжайқын, Айдынт.б. көлдері бар.

Ауданда уран кентасы, таскөмір өндіріледі. Жерінің басым бөлігі сұр топырақты, сор, сортанды, құмды. Өсімдіктерден жусан, бұйырғын, көкпек, жыңғыл, сексеуіл; таулы өңірде киікоты, тобылғы, қызыл қайың өседі. Жануарлардан қасқыр, қарсақ, түлкі, қоян, жабайы шошқа, киік, күзен, борсық, бауырымен жорғалаушылар мекендейді.

Ауданның тұрғындарының құрамы көпұлтты. Халқының 90,7%-қазақтар, 6,4%- өзбектер, 2,0%- орыстар қалғаны басқа ұлт өкілдері. Орналасу тығыздығы 1 шаршы шақырым жерге 1,2 адамнан келеді. Аудандағы ірі елді мекендер: Шолаққорған (8,9 мың адам), Созақ (4,1), Теріскей (4,0), Таукент (3,5), Қыземшек (2,6), Шақырық (2,3), Қарақұр (2,2), Құмкент (2,0) ауылдары.

Ауылда қаракөл қойын, түйе, жылқы, биязы жүнді қой, етті-сүтті ірі қара, астық өндіруге маманданған 10 кеңшар болған. Олардың негізінде 329 шаруашылық нысаны құрылды: 8 өнеркәсіп нысаны, 321 агроқұрылым. Өнеркәсіп кәсіпорындары облыстағы тау-кен өндірісінің негізгі (87,5%) өндірушілері. Ауыл шаруашылығының жетекші саласы - ет, ауыл шаруашылық өнімінің 58,8%, сүт 17,2% өндіру болып табылады. Облыстағы ірі қараның - 3,2%, қой мен ешкінің - 9,6%, қаракөл қойының - 24,7%, жылқының - 5,8%, түйенің - 50,1%, құстың — 2,1% өсіріледі.

Қазақстандағы уран өндірісі негізінен акцияларының жүз пайыздық үлесі мемлекетке тиесілі «Қазатомөнеркәсіп «Ұлттық атом компаниясы» акционерлік қоғамы жүзеге асырады.

Бұл компания уран және оның қосылыстарының экспорты мен импорты, сонымен қатар атомдық энергетикалық станциялар үшін ядролық отын, арнайы құрал-жабдықтар мен технологиялар, пайдаланылатын материалдарды қолдану мәселелерімен айналысады. Кестеде осы компания туралы мәліметтер берілген.

Кесте - «Қазатомөнеркәсіп «Ұлттық атом компаниясы» акционерлік қоғамы		
Тілі	Толық атауы	Қысқартылған атауы
На казахском языке	«Қазатомөнеркәсіп «Ұлттық атом компаниясы» акционерлік қоғамы	«Қазатомөнеркәсіп» ҰАК АҚ
На русском языке	Акционерное Общество «Национальная атомная компания «Казатомпром»	АО НАК «Казатомпром»
На английском языке	Joint-Stock Company «National atomic company «Kazatomprom»	NAC «Kazatomprom»

Бұл компанияның қызметінің негізгі бағыттары төмендегідей:

- табиғи уранды өндіру;
- уран өнімдерін өндіру;
- бериллий өнімдерін өндіру;
- танталды, ниобий өнімдері мен плавик қышқылын өндіру;
- электр, жылу энергиясы мен суларын өндіру.

Бұл жұмыстарды бірнеше кәсіпорындар жүзеге асырады: «Катко» ЖШС, уран кен орны «Мойынқұм», ЖШС «БК «Инкай», шет елдік инвестициялардың қатысуымен жұмыс істейтін «Казахстан-Ресей-Қырғыз» «Заречное» БК.

Қазақстан Республикасының заңнамаларына сәйкес бұл кәсіпорындардың қызметі мен қоршаған ортаға әсері үнемі бақылауда болады.

Әдебиеттер

1. Жатқанбаев Ж. Экология негіздері.- Алматы: «Зият Пресс», 2004, 208б.
2. Алишева К.А.Экология .- Алматы: HAS, 2006.324б.

Резюме

В статье приведены результаты аналитического обзора по проблеме состояния радиоактивного загрязнения и источников данного вида загрязнения на территории Республики Казахстан. Настоящее состояние и перспективы разработки урановых месторождений на территории Сузакского района ЮКО.

Summary

Results of the anaticesky review on a problem of a condition of radioactive pollution and sources of this type of pollution in the territory of Republiki Kazakhstan are given in article. The real state and prospects of development uranium the field in the territory of Suzaksky district of YuKO.

ӘОЖ 631.30

Г.К. Молдабекова, Г.Т. Бозшатаева, Г.С.Оспанова
№77 Асанбай Асқаров атындағы мектеп-лицейі,
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫМЕН ҒЫЛЫМИ ЖОБА ЖҰМЫСТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа: Жобалық әдіс қосымша білім беру мен сабақан тыс уақытта белсенді қолданылып жүрген әдістердің бірі болып табылады. Соңғы он жылда жобалық әдіс жалпыпедагогикалық технология ретінде көптеген зерттеулердің зерттеу нысаны болды. Бұл әдіс бойынша педагогикалық және әдістемелік әдебиеттерде мәліметтер жеткілікті дәрежеде қарастырылған. Көптеген зерттеушілердің жұмыстарында оқушылардың жобалық қызметінің потенциалы, оқу жобаларының кезеңдері, олардың әрқайсысындағы мұғалімнің рөлі көрсетілген, жобалық қызметті бағалау жолдары ұсынылған.

Оқушылардың жобалық қызметінің қалыптасуын талдау, атап айтқанда биологиядан, қазіргі мектеп тәжірибесінде бұл әдістің оқытудың тұлғаға бағытталған әдіс ретіндегі педагогикалық потенциалының мүмкіндіктерін толық пайдаланбай отырғанын көрсетті.

Кілттік сөздер: ғылыми жоба, мектеп оқушылары, ұйымдастыру, зерттеу қабілеті

Мектепте сыныптан тыс жұмыспен байланысты жобалардың маңызы зор. Қазір жобалық қызмет мектептердің білім мен тәрбие беру үдерісінде кеңінен пайдаланылады.

Экология – бүкіл әлем болып шешуді қажет ететін көптеген мәселелерді қамтитын ауқымды ұғым. Қоршаған ортаның экологиялық жағдайы адамзат өркениетінің тұрақты дамуына бағытталған ең өзекті және кезек күттірмейтін бағыттарының бірі болып табылады.

Ауаның, судың, топырақтың ластануы, қалпына келмейтін табиғи ресурстардың сарқылуы, биосфераның тұрақтылығының бұзылуы мен алуан түрлілігінің кемуі, адамдардың денсаулығының және өмір сүру жағдайларының нашарлауы күшейіп отыр. Адамның қоршаған ортаға мұндай айтарлықтай әсері экологияның анықтамасын өзгертті.

Ол көптеген білім салаларына кеңінен енді. Экологиямен жаратылыстану және техникалық ғылымдардың гуманизациясы, экономика, әлеуметтану, мәдениет және т.б. байланыстырыла бастады.

Экологиялық білім беруге деген қажеттілік адамның өміріне қажет қолайлы ортаны қамтамасыз етумен байланысты. Қоршаған ортаның сапасы адамның негізгі құқығының бірі — денсаулықты және дамудың негізгі мақсатын анықтайды. Экологиялық білім беру табиғатқа адамгершілік қатынасты қалыптастыру, табиғатты өзгертудің шекті мөлшерін анықтау үшін, адамның одан әрі өмір сүруі мен дамуына мүмкіндік беретін мінез-құлқының арнайы әлеуметтік-табиғи заңдылықтарын меңгеру үшін қажет.

Оқушыларда, студенттерде, сондай-ақ, жалпы халықта табиғатқа деген тұтынушылық қатынас басым; экологиялық мәселелердің әр адамның жеке басы үшін маңызды екенін қабылдау деңгейі төмен; адамды қоршаған ортаны зерттеу мен сауықтыруға арналған жұмыстарға іс - жүзінде қатысуға деген қажеттілік дамымаған.

Экологиялық білім берудің негізгі мақсаты — табиғатқа деген жауапкершілік қатынасты қамтамасыз ету. Экологиялық білім беру дегенде әрбір адамның жалпы экологиялық мәдениеттілігін қалыптастыруға бағытталған үздіксіз білім, тәрбие беру және даму процестерін түсінеміз. Экологиялық жауапкершілік адамның мына қасиеттерімен байланысты: өз іс-әрекетін бақылау, табиғи ортадағы өзінің іс-әрекетінің жақын кезеңдегі және болашақтағы нәтижелерін болжай білу, өзіне және басқаларға сын көзбен қарай білу және т.б.

Қызметі табиғи ортаға және адамың денсаулығына зиянды әсер етуімен байланысты адамдардың барлығының қажетті деңгейде экологиялық дайындығы міндетті түрде болуы керек.

Жоғарыда айтылғандарға байланысты педагогтардың халықаралық экологиялық қозғалысы қоршаған орта саласындағы білім беруді (экологиялық білім беру) жалпы білім беру жүйесін жетілдірудің маңызды бағыты деп есептейді.

Бір-бірімен байланысты экологиялық білім беру мен білім беру жүйесін экологизациялауды бөліп көрсетуге болады.

Экологиялық білім беру дегеніміз - әр түрлі деңгейдегі экологиялық білімдерді меңгеру. Экологиялық білім берудің екі негізгі бағыты бар: қоршаған ортаны қорғаудың жалпы ілімі негізінде тәрбиелеу және табиғат пен антропогенді экосистемалардың өзара қатынасының жалпы заңдылықтары туралы арнайы білім беру. Ал білім беру жүйесін экологизациялау - экологиялық ойлардың, ұғымдар, принциптер мен көзқарастарды басқа пәндерге енгізу және экологиялық білімді әр түрлі салалардың мамандарын дайындау.

Мектептен бастап балаларға экологиялық білім мен тәрбиені қалыптастырудың, тәжірибеміз көрсетіп отырған тиімді жолдарының бірі - жобалық-экологиялық жұмыс.

Мектепте жүргізілетін жобалық-экологиялық жұмыс оқу-тәрбие үдерісінің шеңберіндегі болашағы үлкен практикалық қызметтің түрі болып табылады. Бұл қызметтің зерттеушілік сипаты мектеп оқушыларында белсенділікті, ғылыми экспериментке жауапкершілікпен қарау, өз аймағының, қаласының, тұрғылықты жерінің экологиялық жағдайын зерттеушілігіне қызығушылықты арттырады. Бұл қызмет түрінің даму келешегін мектептердің жоғары оқу орындарымен тығыз қарым- қатынастар, жоғары оқу орындарының оқытушыларының, ғалымдар мен Ғылыми-зерттеу институттарының мамандарының зерттеушілік практикумдар жүргізуі мен зерттеу жобаларына жетекшілік етуі арқылы арттыруға мүмкіндік бар. Мысалы, мектептегі экологиялық мониторинг (су қоймасының, өзеннің күйін зерттеу мен бақылау, қыналық мониторинг және т.б.) аясында орындалатын жұмыстар [1].

Мектеп тәжірибесі оқушылардың жобалық зерттеушілік жұмыстарының тиімділігінің жоғарылығын көрсетеді. Себебі, ол белсенді танымдық, іздену, зерттеу, автор позициясынан дәлелдеуге қабілеттің қалыптасуы және оны қорғауға бағытталған. Өте тиімді зерттеушілік жобалардың мысалы ретінде мыналарды атап көрсетуге болады: «Таза су», «Сүйікті қалама - таза ауа», «Жануарлар дүниесін қорғау» және т.б.

Шығармашылық жобалар, әдетте қатысушылардың бірлескен қызметінің нақты құрылымының болмауымен сипатталады. Олар соңғы нәтиженің жанрының түрінің талаптарына сай туындайды және дамып отырады.

Ойын түріндегі жобалар экологиялық білім берудің тәжірибесінде әдетте, сирек қолданылады, бірақ мұндай жобалар ойын жағдайында оқушылардың шешім қабылдау тәжірибесін алуға мүмкіндік береді.

Ақпараттық жобалар белгілі бір объектілер, құбылыстар туралы ақпарат жинауға, жобаға қатысушыларды осы ақпаратпен таныстыруға, оларды талдауға және қорытындылай білуге бағатталған. Мұндай жобалар, зерттеушілік жобалар сияқты нақты анықталған құрылымнан тұрады: жобаның тақырыбы,

оның өзектілігі, жобаның мақсаты, ақпаратты алу көздері (статистикалық өңдеу, талдау, салыстыру, қорытындылау және т.б.), нәтижелерді шығару түрі (мақала, реферат, баяндама, бейнефильм, мектепшілік конференция).

Практикалық іс-әрекетке бағытталған жобалар қатысушыларды басынан белгіленген сипаттағы нәтижені алуға бағытталған қызметті орындауына негізделген. Мысал ретінде соңғы нәтижесі мынадай түрде болатын жобаларды келтіруге болады: мектептің ғылыми қоғамының жұмыс бағдарламасы, мектеп жанындағы үлескі жобасы және т.б. Практикалық іс-әрекетке бағытталған жобалар нақты анықталған құрылымды қажет етеді. Ол жобаға қатысушылардың әрқайсысының қызметін анықтайтын, әрқайсысының қорытынды нәтижені шығарудағы қатысу дәрежесін көрсететін сценарий түрінде болуы мүмкін. Кезеңдерге бөлінген жұмыстарды жүргізу, талқылау қатысушылардың бірлескен қызметін үйлестіруге мүмкіндік береді.

«Менің отбасым электр қуатын тиімді пайдалана ма?», «Менің отбасым суды тиімді пайдалана ма?», «Менің жасыл достарым», «Қоқыстар А -дан Я-ға дейін» атты экологиялық жобалары облыстық деңгейдегі «Менің экоүйім» бағдарламасының құрамдас бөліктері болып табылады. Бұл жобаларға қатысу оқушыларда ғылыми техникалық шығармашылықтың, қоршаған ортаға және өзінің денсаулығына жауапкершілікпен қараудың дамуына әсер етеді. Бағдарламаның мәні балалар мен ересектерді отбасының қорын пайдалану, оларды тиімді қолдану әдістерін зерттеуге бағытталған практикалық қызметке тарту болып табылады. Бағдарлама ресурстарды (су, электр қуаты) тиімді пайдалану әдістері мен пайдалану әдістемелерін; бөлме өсімдіктерінің тұрғындардың денсаулығына әсер етуі мен түрлік құрамы мен қасиеттерін; жас зерттеушілердің отбасыларындағы тұрмыстық қоқыстың әртүрлі түрлерінің табиғат пен шаруашылықтағы қайта өңдеу барысында ыдырауының әдістері мен уақытын зерттеу әдістемелерін қамтиды.

Өзінің және көршілерінің отбасыларының мүшелеріне сауалнама жүргізе отырып, өз пәтерлеріндегі есептегіш құралдардың, электр қуатын және су есептегіш құралдарының, көрсеткіштерін зерттей келе, отбасының суға жұмсайтын, қаптау құралдарына шығындарын есептей отырып, балалар «керек емес заттарды» тастамауға, ресурстарды пайдаланудың тиімді жолдарын пайдалана бастады.

Алған білімдері мен практикалық дағдыларын балалар мектепте, мысалы мектептің экологиялық паспортын жасауда, пәтерді жасылдандыруда, ғимараттарды қысқа дайындауда, жылытуда, электр құралдарын сатып алу мен су есептегіш құралдарын орналастыруда қолдана алады.

Сыныптардың кәсіптік бағдарына байланысты жобалар. Мектептегі экология - көптеген жалпы білім беретін пәндердің (география, биология, химия, физика, информатика, шет тілі және т.б.) арасындағы байланыстырушы тізбек болып табылады. Көптеген гимназиялардың екінші сыныбынан тоғызыншы сыныбына дейін «Экология» пәні енгізілген. Экологиялық бағдарлама шеңберінде балалар өздері тұратын қаладағы қоршаған ортаның күйін зерттеуге бағытталған экологиялық зерттеулер жүргізеді. Экологиялық жобалар әртүрлі пәндер бойынша алған білімдерін интеграциялауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ оларды бағдарламаның бөлімдері бойынша қорытынды сабақтарды жүргізудің нұсқасы ретінде немесе бағдарламада ұсынылған материалды сабақ сабақтан тыс жұмыстардың құрылымында тереңірек меңгеру мақсатында көлемді шығармашылық жұмыс түрінде пайдалануға болады.

Мектепте сыныптан тыс жұмыспен байланысты жобалардың мағызы зор. Жобалық қызмет мектептердің білім мен тәрбие беру үдерісінде кеңінен пайдаланылады. Мысалы, жоғары сынып оқушылары орындаған «Республика үй» жобасы мектеп Парламентінің құрылымын жетілдіруге бағытталған.

Жоба бойынша жұмыс істеу әдістемесі үш кезеңнен тұрады:

- ұйымдастыру-дайындық кезеңі: идеяның пайда болуы, тақырыпты анықтау, ақпарат көздерін таңдау, жобаны жүзеге асырудың бағыттық, маршруттық сызбасын жасау, шығармашылық топты құру, болашақ қызмет пен іс-әрекеттерді жоспарлау;

- технологиялық: ақпаратты жинау мен талдау, қажетті эксперименттерді жүргізу, нәтижелерді өңдеу;
- презентациялық, жариялау: мини-маркетинг, жобаны қорғау.

Бұл оқыту әдісінің дәстүрлі әдістерден түбегейлі айырмашылығы жұмыстың әртүрлі кезеңдерінде оқушылар өз бетінше жұмыс істейтіндігінде болып табылады. Педагог кеңесші немесе жобаның толыққанды қатысушысы болуы мүмкін. Мұғалімнің жобалық жұмысты ұйымдастырудағы рөлі төмендегідей:

- оқушыға практикалық маңыздылығы бар, қызықты тақырыптарды таңдауға көмектесу не ұсыну;
- оқушылардың өз бетінше зерттеушілік жұмысын ұйымдастыра білу, зерттеу, іздену әдістерін мұғалімнің өзінің жақсы меңгеруі;

- пән бойынша оқу-тәрбие үдерісін оқушылардың өзбетінше жұмыстарының әртүрлі басымдылықтарына бағыттау (өзбетінше жұмыстың шығармашылық, ізденістік, зерттеушілік сипаты бар жеке, жұптық, топтық түрлері) [2].

Жобаның жүзеге асуының табысты болуы үшін, жұмысты бастамас бұрын мұғалім төмендегі мәселелерді шешіп алуы тиіс:

- жобаның білім беру мақсаттары, оның әдістемелік және дидактикалық қамтамасыз етілу мүмкіндіктері және т.б.;

- жобаға қатысушылардың саны (қатысушылардың тобы, сынып және т.б.);

- берілген жоба бір пәннің шеңберінде орынала ма, жоқ бірнеше пәндердің интеграциялануы арқылы орындалады;

- жобаның мерзімі мен шеңбері;

- ақпараттың мүмкін болатын барлық көздері (кітапхана, кеңес беру, дәрістер, сауалнамалар, бақылау, теледидар, Интернет, ұсынылған әдебиеттер тізімі, білім беру және басқа мекемелермен, ғалымдармен байланыс жасау нұсқалары және т.б.).

Жобаны орындау барысында оқушыларға төмендегі нұсқаулар беріледі:

- жобаның атын ойлап табыңыздар;

- шешілетін экологиялық мәселелерді бөліп көрсету. Объектілердің орналасуының сызбасын салыңыздар.

Табиғат ортасының күйін анықтау үшін төмендегі зерттеулерді жүргізу қажет: қажетті зерттеу әдістерін таңдау, зерттеу мақсаттарын түсіндіріңіздер. Сіз қандай әдістерді таңдадыңыз, олардың мәні неде? Өзіңіздің жобаңызды негіздеу үшін жүргізілген зерттеулердің қандай нәтижелері қажет? Қандай зерттеулерді сіз өз бетінше орындай аласыз?

Жоба төмендегі бөлімдерден тұруы керек: тақырыптың өзектілігі, экологиялық мәселелер, олардың орын алу себептері, қоршаған ортаның сапасын анықтауға мүмкіндік беретін әдістер, экологиялық мәселені шешудің тиімді жолын теориялық тұрғыдан негіздеу.

Жобалық сипаттағы тапсырмаларды бағалағанда төмендегі көрсеткіштер есепке алынады:

- мәселенің өзектілігін анықтау;

- экологиялық мәселені талдау тереңдігі;

- мониторингтік зерттеулердің әдістемелерді меңгеру;

- экологиялық жағдайлардың дамуын болжауға арналған зерттеулердің практикалық маңыздылығы;

- экологиялық жағдайды шешуге қосқан жеке үлесі.

Тәжірибе көрсетіп отырғандай іс-әрекеттік білім беру мен жобалық әдіс жаңа тұрпатты мектептің міндеттерін жақсы шешеді. Оқушылар бүкіл оқу материалын зерделеп, өз басынан өткізуі керек. Бұл үшін жобалық әдіспен оқыту өте тиімді. Жобалау оқушыларға өмірдегі және оқытудағы білімнің рөлін түсінуге көмектеседі. Білім алу мақсат емес, оқытудың құралы бола отырып, әрбір жобаға қатысушының мәдени құндылықтарды өзбетінше меңгеруге мүмкіндік береді. Оқушының қандай-да бір жобаны жасауға белсенді қатысуы, адам қызметінің жаңа тәсілдерін меңгеруге мүмкіндік береді [3].

Жобалық әдістің факторларына мыналарды жатқызуға болады: оқушылардың мотивацияларын жоғарылату, белсенді практикалық іс-әрекетке қабілетті дамыту, мұғалім мен оқушылардың бірлескен шығармашылық іс-әрекеті арқылы оқу тәрбие үдерісінің демократизациялануына қол жеткізеді.

Оқыту жобалары балалар мен ересектер ұжымдарының жағдайында жеке қызметтердің бөлінуі арқылы жүреді. Жұмысқа көптеген мамандар тартылады. Олар қойылған мәселені шешудің мүмкін болатын технологиялық шешімдері мен ойлау қызметін ұйымдастырудың жолдарын көрсетеді. Топтарда жеке адамдар арасында серіктестік қатынастар негізінде шығармашылық орта қалыптасады. Жобалық іс-әрекет мектеп оқушыларында ұжымдылық сезімдерін дамытуға жағдай жасай отырып, әрбір жобаға қатысушының бөлектенген қызметінің мүмкіндіктерін кемітеді.

Мектептегі экологиялық зерттеулерді орындау және нақты экологиялық жобаларды жүзеге асыру деңгейіне өту, экологиялық білімдердің тек танымдық жағы ғана емес, сонымен қатар оларды нақты іс-әрекетте жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Қазіргі бейінді мектеп жобалық мектеп ретінде қарастырылады. Ол белсенді танымға, ізденіске, зерттеуге, авторлық көзқарасын дәлелдей білуге және оны қорғауға бағытталған. Жобалық технологиялар міндетті оқу бағдарламасын оқытуда да, қосымша пәндерді оқытуда да, сабақтан тыс тәрбие жұмыстарында да қолданылады.

Жобалық зерттеу жұмыстарын орындау нәтижесінде оқушылар алынған білімдері мен қалыптасқан дағдыларын іс жүзінде, мысалы үйінің немесе мектептің экологиялық паспортын жасауда, бөлме өсімдіктерін өсіруде, т.б. қолдана алады.

Әдебиеттер

1. Пахомова, Н.Ю. Проектное обучение в учебно-воспитательном процессе школы / Н.Ю.Пахомова //Методист. – 2009. – № 4. – С. 44–49.
2. Саломатова, О.С. Становление коммуникативной компетентности школьников в ходе проектно-исследовательской деятельности /О.С.Саломатова //Начальная школа. – 2012. – № 7. – С.40–43.
3. Матяш, Н.В. Проектная деятельность школьников: [Книга](#) для учителя начальных классов / Н.В.Матяш, В.Д.Симоненко. – М.:Вентана-Граф, 2011. – 112 с.

Резюме

В статье рассмотрен метод проектов, который активно используется в системе дополнительного образования и во внеурочной деятельности школьников.

Приведен анализ состояния школьной практики формирования проектной деятельности учащихся при изучении биологии. Результаты исследования позволили сделать вывод о том, что современная школа не в полной мере реализует педагогический потенциал метода проектов как личностно ориентированной технологии обучения.

Рассмотрены методические вопросы организации и проведения школьниками экологических проектов во внеурочное время.

Summary

In article the method of projects which is actively used in system of additional education and in extracurricular activities of school students is considered.

The analysis of a condition of school practice of formation of design activity of pupils when studying biology is provided. Results of research have allowed to draw a conclusion that the modern school not fully realizes the pedagogical potential of a method of projects as personally focused technology of training.

Methodical questions of the organization and carrying out ecological projects by school students after hours are considered.

ӘОЖ 551.586:58.035

Г.Е.Осаева, Х.К. Кидирбаева
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ШЫМКЕНТ ҚАЛАСЫНЫҢ ДЕНДРОФЛОРАСЫНЫҢ ФИТОПОТОЛОГИЯСЫ

Өсімдік өмір сүру барысында қоршаған ортамен тікелей байланыста болады. Оның өсуі, дамуы міндетті түрде температураға, ылғалдылыққа, топырақтың химиялық құрамына, ауаға, әртүрлі фактілерге байланысты болады.

Қоршаған ортаның жағдайлары өсімдіктің керекті талаптарына сай болса, оның морфологиялық және функционалдық өзгерістері болмас еді. Кез-келген өзінің мөлшерінен асып немесе кем болса, өсімдікке басқа бөгде организмдер әсер етіп, зат алмасуы және физиологиялық қызметтері, анатомиялық құрылысы және өсімдіктің сыртқы бейнесі өзгеріп патологиялық процесс немесе ауруға ұшырауы мүмкін.

Өсімдіктің ауруы – бұл өте күрделі патологиялық процесс, сыртқы факторлардың әсер етуі.

Қоршаған ортаның зиянды факторлары өсімдіктің ауруының дамуына әсер етуін биотикалық және абиотикалық деп бөлуге болады. Биотикалық дегеніміз өсімдікке тірі организмдердің әсері. Абиотикалық дегеніміз тірі емес фактордың әсер етуі.

Егер ауру тірі организммен берілсе, онда ол міндетті түрде ауру өсімдіктен сау өсімдікке беріледі. Бұндай ауруларды жұқпалы деп атайды. Ауру организмді ауруды шақырушы аурудың қоздырғышы немесе патоген деп атайды. Өсімдіктің ауруын шақыратын организмдерді фитопатоген деп атайды. Өсімдікке кіріп, оның тамағымен қоректенетін патогенді – өсімдіктің иесі деп атайды. Өсімдіктің жұқпалы ауруларын көбінесе фитопатогенді микроорганизмдер шақырады: саңырауқұлақтармен (саңырауқұлақпен берілсе, микоз деп аталады), бактериямен (бактериоз), гельминттермен (гельминтоз), актиномицеттермен және вирустармен, микоплазмамен.

Ауру фитопатогенді организмдермен емес, керісінше абиотикалық факторлармен беріліп және ауру өсімдіктен сау өсімдікке берілмесе, онда оны жұқпалы емес аурудың түріне жатқызуға болады.

Жұқпалы болсын, жұқпалы емес болса ауруларды бір-бірінен бөлек қарастыруға болмайды. Табиғатта ол екеуінің арасында анықталған байланысты байқауға болады: үнемі жұқпалы аурулар алдын ала зақымдаған өсімдіктің жұқпалы емес ауруымен ауруынан пайда болады.

Көптеген жағдайларда жұқпалы емес патологиялық процесс өсімдікке патогеннің енуіне негіз болды. Ағаштардың қабығының күйіп қалуы немесе үсіп кету жұқпалы ісік ауруларының алдыңғы сатысы. Физиологиялық процестердің нашарлауы және ұсақ тамырлардың өлуі, оттегінің жетіспеуінен топырақтың тығыздануына қылқан жапырақтыларда тамырірінге әкеп соғады. Жұқпалы аурулармен көбінесе ағаш тектес өсімдіктер зақымдалады. Оған уақытында жағдай жасалмаса, топырақтың және ауа-райы жағдайлары әсер еткенде.

Өсімдіктің клеткасы және тканьдері әртүрлі ауруларда патологиялық реакциясы әртүрлі болады. Көзбен көрінбейтін аурудың белгілерін симптом деп атайды. Симптомдарды типтік және типтік емес деп бөледі. Типтік – ол осы ауруда үнемі пайда болады; негізгі (осы ауруға сәйкес); арнаулы (осы ауруға ғана тән) және жалпы (әртүрлі ауруларда байқалады); бірінші (инкубациялық мерзімнен кейін пайда болатын) және екінші (аурудың әрі қарай дамуы). Зерттеудің ең негізгі нақтысы әртүрлі қоздырғыштардың әртүрлі симптомдарды шақыруы. Бірақ әртүрлі қоздырғыштар бірдей ауруды шақыруы мүмкін емес. Осындай

белгілердің сәйкестігі симптомдардың конвергенциясы деген атқа ие болды. Мысалы, ағаштардың төбесінің курауы құрғақшылықтың, тамырдың шіруі ауруынан, ісікті некроз ауруларынан байқалады. Кейбір жағдайда, керісінше, бір патоген әртүрлі өсімдік түрлерінде немесе әртүрлі мүшелерде бір өсімдік иесі әртүрлі симптомдардың пайда болуына әсер етеді. Сондықтан, арнаулы аурулардың жеке симптомдары олардың бірігуін және аурудың диагностикасы жеке белгілері бойынша емес, олардың анықталған сәйкестілігі арасындағы байланыстың пайда болуын көрсетеді.

Аурулардың ішінде сыртқы белгілері көрінбейтін симптомдарында болуы мүмкін (мысалы, кейбір вирусты аурулар). Бұндай ауруды симптомсыз аурулар деп атайды. Симптомсыздық ол өсімдіктің қоздырғышқа төзімділігін көрсетеді. Ауру алғашында симптомсыз беріліп, одан кейін шықса, онда оны патентті деп атайды. Кейбір кезде сыртқы факторлардың әсерінен шыққан симптомдар уақытша көрінбей қалады (мысалы, жапырақтардың мозаикалық түстері, кейбір вирусты ауруларға тән, ыстық күндері көрінбейді, суық күндері қайтадан шығады) Бұл құбылыс симптомдардың москировкасы деп аталады. Қоршаған ортаның кейбір жағдайлары симптомдардың пайда болуына әсер етіп, кешіктіруі мүмкін. Аурудың типтері деп аурудың топтарын айтады. Аурудың типі патоген мен иесінің өсімдіктегі потологияның өзгерістерді көрсетеді. Ол патогеннің қасиетіне, ерекшелігіне, кейбір кезде өсімдіктің жағдайына және жасына байланысты болады.

Көбінесе ағаш тектес өсімдіктерде кездесетін аурудың типтерін төмендегідей түрлерге бөлуге болады:

1) шіру. Аурудың бұл типі саңырауқұлақпен немесе бактериямен шақырылады. Оларға тән мінездеме өсімдік құрылысының өзгеруі және мүшелердің тканьдерінің зақымдалуы. Өсімдіктің әртүрлі бөліктері шіруі мүмкін: жемісі, тұқымы, түйіні, тамыры, діңі және т.б. Өсімдіктің тканінің химиялық құрамымен құрылысына байланысты қоздырғыштың ферменттерінің әсер етуі, патологиялық процестің дәрежесіне қарай жұмсақ және қатты, ылғалды және құрғақ шірулер болып бөлінеді;

2) Ісік. Осы термин арқылы ауруға мінездеме беруге болады.

Өскіндер, клеткалардың өсуі, жаралардың болуы, жаралардан шайырдың ағуы. Ісіктер өсімдіктің діңінде, тамырларында және тағы басқа мүшелерінде кездесуі мүмкін. Көбінесе ісікті аурулар ағаш тектес өсімдіктерде саңырауқұлақпен немесе бактериямен беріледі, бірақ ісіктің алғашқы дамуы механикалық зақымдалудан болуы әбден мүмкін, температураның күрт өзгеруі және басқа факторлар әсер еткенде;

3) Вилт. Өсімдіктердің өткізгіш жүйелерін зақымдайтын және өсімдіктің түгелімен немесе кейбір мүшелерінің курауына әкеп соғатын ауру. Осы аурудың қоздырғыштары саңырауқұлақ арқылы берілсе, онда оны трохеоликоз, ал бактериялар арқылы берілсе – трохеобактериоз деп атайды. Аурудың инфекциялық жолмен берілетін осы түрі инфекциясының құр аурудан айырмашылығы бар (механикалық зақымданулар, курады ж. т. б.) себептерге байланысты;

4) Қабық некрозы. Саңырауқұлақпен берілетін аурудың типі қабығымен камбийдің зақымдалуы, түсінің өзгеруі, зақымданған тканьдердің өлуі және арнаулы саңырауқұлақтың өсінділерінің қалыптасуы;

5) Тат саңырауқұлақтары. Осы атаумен көптеген саңырауқұлақтардың тат аурулары белгілі. Кейбір белгілері бойынша тат саңырауқұлақтарында пустул қалыптасып, қызғылт-сары, қоңыр-тат және қара споралармен толтырылуы, сыртқа ол жабын тканьдерін тесіп, эпидермис, жапырақтың кутикуласы, діңі және бұтақтары арқылы сыртқа шығады;

6) Шютте. Осы аурудың типі қылқан жапырақтыларда кездеседі. Неміс тілінен аударғанда schütten, түсу деген мағынаны білдіреді. Шютте аурудың типі әртүрлі саңырауқұлақтардың түрлері арқылы беріліп, түсінің өзгеруіне, қылқандарының өліп түсуіне әкеп соғады. Жұқпалы емес аурудан бұл аурудың белгілері бойынша жұқпалы ауруларға қылқанында споратасымалдаушы қоздырғыштардың қалыптасуы;

7) Ақ ұнтақ. Бұл аурудың типі ақұнтақ саңырауқұлақтары арқылы беріледі. Олардың ерекшелігі патогеннің мицелиі өсімдіктің үстіңгі жағында орналасады, өте тығыз ақ түсті дене түзеді. Саңырауқұлақтың спорасы жаппай қалыптасқанда сеуіп тастаған ақ ұнға ұқсайды;

8) Күю. Күюмен берілетін аурудың типі саңырауқұлақпен немесе бактериямен берілуі мүмкін. Олар ағаштардың әртүрлі мүшелерінде кездесуі мүмкін: жас бүршіктерінде, гүлінде, діңнің қабығында, бұтақтарында, жапырақтарында. Гүлдері мен бүршіктері тез арада өліп қарайып кетеді. Жапырақтары да қараяды, бірақ түспейді. Бактериялармен күйгенде зақымдалған жапырақтармен қабығының жарылуынан сұйықтық ағады, онда көптеген бактериялар кездеседі;

9) Теңбілдену. Бұл табиғатта кең таралған өсімдіктердің аурулары. Теңбілдену саңырауқұлақтармен, бактериялармен, вирустармен және қолайсыз абиотикалық факторлармен беріледі. Негізінен теңбілденумен көбінесе жапырақтар зақымдалады, кейбір ағдайларда жемістері, жас бүршіктерінде кездеседі. Бұл аурудың типі тканьдердің өлуіне, түсінің, құрылысының өзгеруіне, саңырауқұлақпен берілсе, патогеннің спорасы пайда болады. Теңбілдену түсіне, пішініне, теңбілдің құрылымына қарай әртүрлі. Олар қара, ақ, қоңыр, ұсақ, дөңгеленген, бұрыштанған, нүктелі, тесік болып келуі мүмкін;

10) Мумификация. Саңырауқұлақпен берілетін осы ауру паразиттің мицелиі барлық мүшелердің тканьдерін зақымдап, оны қара тығыз «мумию» деген денеге немесе склероциалды стромаға айналдырады.

Үнемі көп кездесетін ол жемістер мен тұқымдардың мумификациясы, бірақ өсімдіктің басқа да мүшелері мен жапырақ бөлімдері мумификациялануы мүмкін;

11) Парша. Парша кейбір саңырауқұлақтардың түрлерімен беріледі. Тал, терек, көктеректің жемістерінде кездеседі;

12) Антрокноз. Саңырауқұлақпен берілетін ауру, өсімдіктің мүшелерінде өте тереңге кеткен жаралардың, құрғақ шірудің белгілері осы ауруда кездеседі;

13) Мыстанкемпірдің сыпыртқысы. Осы ауру көбінесе өсімдіктерге саңырауқұлақтармен және вирустармен беріледі. Патогеннің әсер етуі арқылы ұсақ-ұсақ көптеген жіңішке жіпшелердің өсімдікті орап алуы;

14) Деформация (қисаю). Әртүрлі факторлардың әсерінен немесе саңырауқұлақтар мен вирустар арқылы берілуі, өсімдіктердің мүшелердің қисаюына әкеп соғуы мүмкін. Деформацияның типі әртүрлі. Жапырақтардың деформациясы олардың оралуына, әжімденуіне, көпіршікті томпашықтардың пайда болуына әкеп соғады. Қап тәрізді немесе жапырақ тәрізді зақымдалған тканьдердің өсімдіктердің жемістері мен тұқымдарының деформациясын туғызады. Гүлдердің деформациясы кезінде генеративтік мүшелердің вегетативтік мүшелеріне айналуы немесе гүлдің дамымауы. Сонымен қатар бүршіктер мен сабақтардың қисаюы және жуандауы кездеседі;

15) Хлороз. Хлороз дегеніміз жапырақтарға хлорофилдің жетіспеуінен сарғайып, түссізденуі. Хлороздың пайда болуына себеп - өсімдікте минералдық қоректің бұзылуы, кейбір кезде хлороз вирус арқылы да беріледі;

16) Мозайка. Жапырақтардың түсінің тең болмауы, жасыл түстің орнына ақшыл түстің болуы. Өсімдіктерде бұл ауру вируспен беріледі. Кейбір жағдайда элементтердің қорының жетіспеуімен де байланысты;

17) Плесень. Саңырауқұлақтардың спораларымен мицелилерінен тұратын әртүрлі түсті тор сияқты өсімдік мүшелерінде кездесетін ұнтақ.

Ағаш тектес өсімдіктердің ауруларының классификациясынан басқа, аурулардың типтері арқылы өсімдіктердің жас ерекшеліктеріне қарай классификациялайды. Өсімдіктерде жалпы және отырықшы ауруларды ажыратуға болады.

Әдебиеттер

1. Қоршаған ортаны қорғау туралы Қазақстан Республикасының Заңы. 1997 жылғы 15 шілдедегі № 160. Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы. -1997. -№ 17-18.
2. Культиасов М.В. Из истории подмосковных ботанических садов //Бюл./ ГБС АН СССР. -1950. – Вып.6. – С. 95-99
3. Лучник З.И. Интродукция деревьев и кустарников в Алтайском крае. –М. Колос, 1970.- 656 с.
4. Штанин Н.Ф. Сибирское плодородство, его прошлое, настоящее и задачи, подлежащие разрешению в будущем //Первый Сибирский краевой научн.-иссл. съезд. –Новосибирск: О-во изуч. Сибири и ее производ. сил, 1927. –С. 203-209.
5. Морякина В.А. Направление интродукционной работы в ботаническом саду //Растительные богатства Сибири и Дальнего Востока. – Новосибирск: Наука Сиб. Отд-ние, 1976. – С. 13-25.

Резюме

В статье рассматриваются исследование видового состава грибов возбудителей болезни у древесно-кустарниковых растений.

Summary

In article are considered research of specific structure of mushrooms of infecting agents at wood and shrubby plants.

¹Б.Ж. Темирбеков, Т.Т. Заурбеков

¹М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан инженерлі – педагогикалық халықтар Достығы университеті
Шымкент, Қазақстан

БЕТ ИНВАРИАНТТАРЫНЫҢ ГЕОМЕТРИЯЛЫҚ МАҒЫНАСЫ. БЕТТІҢ ТОЛЫҚ ЖӘНЕ ОРТА ҚИСЫҚТЫҒЫ

Аңдатпа: Бұл мақалада бет инварианттарының геометриялық мағынасы вектор функция ұғымында берілген. Сонымен қатар беттің толық және орта қисықтығы вектор функция және Гаусс қисықтығы арқылы түсіндірілген.

Бет инварианттарының геометриялық мағынасын ашуға кірісейік. Инварианттар нөлден өзгеше деп болжаймыз. Ең алдымен олардың бетпен байланысқан регулюс (түзусызықты бет) инварианттары арқылы өрнектелуін көрсетейік.

Егер беттегі кейбір сызықтың бойында бетке нормальдар жүргізетін болсақ регулюс түзеледі.

Беттегі қандай сызықтар үшін бұл регулюс торсқа (жайылмалы бетке) айналады? Беттегі кез келген

$$v = v(u) \quad (1)$$

сызығын қарастырайық. осы сызықтың нүктелеріндегі нормальдардан жасалған регулюсті

$$\bar{R} = \bar{r} + \lambda \bar{e}_3$$

теңдеуімен беруге болады. бұл регулюс торс болу үшін, дифференциалдардың (1) шартындағы есептелуінде

$$(d\bar{r}, \bar{e}_3, d\bar{e}_3) = 0$$

болу керек.

(1) формулаларын пайдалана отыра

$$(\omega^1 \bar{e}_1 + \omega^2 \bar{e}_2, \bar{e}_3, -I_3 \omega^1 \bar{e}_1 - I_4 \omega^2 \bar{e}_2) = 0$$

ескеріп жоғарыдағы шартты

$$ab(I_4 - I_3)dudv = 0 \quad (2)$$

түріне келтіреміз. Мұнан $I_3 \equiv I_4$ беттері үшін торс кез келген сызықтар бойында түзелетіні, ал өзге беттер үшін тек қана координаталық $u = const, v = const$ сызықтары, яғни қисықтық сызықтар бойында түзелетіндігі шығады.

Монж теоремасы. Қисықтық сызығы бойындағы бет нормальдарынан жасалған регулюс – торс.

Бұл торстардың мойын нүктелері және инварианттарын анықтайық. формуласы бойынша $v = const$ сызығын қиятын торс үшін

$$\lambda_M = -\frac{(\bar{r}_u, \bar{r}_{3u})}{|\bar{e}_{3u}|^2} = \frac{-(a\bar{e}_1, -A\bar{e}_1)}{A^2} = \frac{aA}{A^2} = \frac{A}{I_3},$$

$u = const$ болғанда

$$\lambda_M = -\frac{(\bar{r}_u, \bar{r}_{3u})}{|\bar{e}_{3u}|^2} = \frac{bB}{B^2} = \frac{A}{I_4}.$$

Демек, I_3 және I_4 инварианттары қисықтық сызықтарының бойындағы нормальдардан жасалған торстардың мойын нүктелері абциссалар беттің бас қисықтық радиустары аталынып R_1, R_2 әріптерімен белгіленеді.

Сонымен

$$I_3 = \frac{1}{R_1}, I_4 = \frac{1}{R_2} \quad (3)$$

I_3 және I_4 инварианттарының өздері беттің бас қисықтықтары деп аталынады. Олардың қосындысы Н әрпімен белгіленіп беттің орта қисықтығы, ал көбейтіндісі К әрпімен белгіленіп, беттің толық (немесе Гаусс) қисықтығы делінеді. Сонымен

$$H = I_3 + I_4 = \frac{1}{R_1} + \frac{1}{R_2}, K = I_3 I_4 = \frac{1}{R_1 R_2} \quad (4)$$

Енді әрбір нормаль бойында нормальдар торстарының фокустары болып келетін қос

$$\begin{aligned} \bar{F}_1 &= \bar{r} + R_1 \bar{e}_3 \\ \bar{F}_2 &= \bar{r} + R_2 \bar{e}_3 \end{aligned} \quad (5)$$

нүктелеріне ие боламыз. Бұл нүктелермен сызылатын беттер оның эволюталары атанып бетпен тығыз байланыста болады: қисықтар теориясына ұқсас, алынған беттің нормальдары эволютанның жанамалары болады екен.

Шынында да,

$$\begin{aligned} \bar{F}_{1u} &= \bar{r}_u + R_{1u} \bar{e}_3 + R_1 \bar{e}_3 = (a - AR_1) \bar{e}_1 + R_{1u} \bar{e}_3 = R_{1u} \bar{e}_3 // \bar{e}_3 \\ \bar{F}_{1v} &= \bar{r}_v + R_{2v} \bar{e}_3 + R_2 \bar{e}_3 = R_{2v} \bar{e}_3 // \bar{e}_3. \end{aligned}$$

Бұл формулалардан $\bar{R} = \bar{r} + \lambda \bar{e}_3$ нормалінің бірден екі эволютаның да жанама жазықтықтарында жататындығы шығады.

Енді торстарымыздың «косиналарын» есептейік. (5) формулаларынан $v = const$ үшін

$$b = \frac{(\bar{e}_3, \bar{e}_{3u}, \bar{e}_{3uu})}{|\bar{e}_{3u}|} = \frac{(\bar{e}_3, A\bar{e}_1, A_u \bar{e}_1 + A\bar{e}_{1u})}{|\bar{e}_{3u}|^3} = \frac{(\bar{e}_3, \bar{e}_1, \bar{e}_{1u})}{|A|} = \pm \frac{av}{bA} = \mp \frac{I_1}{I_3};$$

$u = const$ болғанда

$$b = \frac{(\bar{e}_3, \bar{e}_{3v}, \bar{e}_{3vv})}{|\bar{e}_{3v}|} = \mp \frac{I_2}{I_4}.$$

Сонымен I_3 және I_4 инварианттары таңба дәлдігімен қисықтық сызықтарының бойында нормальдардан түзелген торстардың фокустарына кері шамаларын сәйкес торстың қосынасына көбейткенге тең.

Инварианттардың өзге мағынасы төменде алынып келтіріледі. Мұнда кеңістік сызығының қисықтығымен ұқсастығын көрсететін толық қисықтықтың геометриялық мағынасын келтірейік. Жоғарыда көргеніміздей, сызық қисықтығы екі жақын жанаманың арасындағы бұрыштың жанасу нүктелері арасындағы доға ұзындығына қатынасының шегімен сипатталатын. Жанамалар арасындағы бұрыш τ вектор – функция келбетінің (бастары ортақ нүктеден салынған τ векторларының ұштарымен сызылатын сфералық сызық) доға ұзындығына эквивалент.

Егер берілген бет нүктесі аймағында барлық u, v мәндеріне сәйкес ортақ бас нүктесі бар $\bar{e}_3$ векторлары салынса, олардың ұштары бірлік радиусты сфераның бөлігін толтырады. Бұл сфера бөлігін жоғарыдағы сфералық сызыққа ұқсас сфералық индикатриса дейді.

Әдебиеттер

1. Норден А.П. «Теория поверхностей». М., ГИТТЛ, 1956
2. Мусин А.Т. «Векторлық және тензорлық есептеуге кіріспе», Қарағанда, 2007
3. Погорелов А.В. «Дифференциальная геометрия». М., Наука, 1974
4. Бакельман И.Я. «Высшая геометрия». М., 1965

Резюме

В этой статье рассматривается инвариантная геометрическая поверхность посредством векторной функции. Вместе полная поверхность и средняя кривизна вектор функции и дано объяснение с помощью кривизны Гаусса.

Summary

In this article the invariant geometrical surface by means of vector function is considered. Together a full surface and sredny curvature a function vector the objesngeniye with nomoiu Gauss's curvature is also given.

ӘОЖ 66.022.62

Ғ.Е. Тилеуов, А. Құланбек
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ҚАТТЫ ДЕНЕЛЕРДІҢ ҚАРАПАЙЫМ ҚОЗҒАЛЫСТАРЫ

Аңдатпа: Қатты денелердің қарапайым қозғалыстары, ілгерілемелі және айналма қозғалыстарына талдау жасаған.

Кілттік сөздер: теория, механика, математика, қолданбалы математика.

Материалдық дененің кез келген берілген екі нүктесінің арасындағы қашықтығы өзгерместен қалатын болса, онда оны абсолютты қатты дене деп атаймыз. Бұдан кейінгі тұжырымдарымызда қатты дене дегенде абсолют қатты денені түсінеміз. Қатты денелердің қарапайым қозғалыстарын, ілгерілемелі және айналма қозғалысы деп бөлеміз.

Қатты денелердің ілгерілемелі қозғалысын қарастырайық. Материалдық дененің қозғалысы нәтижесінде траекториядан алынған кесінді өзіне-өзі параллел қозғалса, қозғалысты ілгерілемелі деп атаймыз (1-сурет). Мысалы, велосипед педалының қозғалысы, түзу жолда қозғалыс жасап жатқан автомобилдің қозғалысы, т.б. ілгерілемелі қозғалысқа кіреді [1].

Ілгерілемелі қозғалыста дене нүктелері бірдей траектория сызады, әрбір мезеттегі жылдамдығы менен үдеуі де бірдей. Нәтижеде C нүктесі қандай траекторияны сызатын болса, $\overrightarrow{CM}$ бойынша нүктелер де сондай траектория сызады (1-сурет). C және M нүктелер радиус-векторларыны сол сәтте $\vec{r}_C, \vec{r}_M$ дейтін болсақ:

$$\vec{r}_M = \vec{r}_C + \overrightarrow{CM} \quad (1)$$

M нүкте жылдамдығыны табу үшін (1) ден t уақыты бойынша туындысын аламыз:

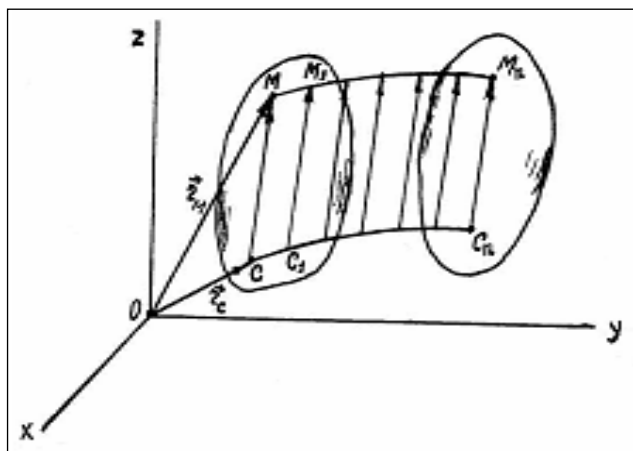
$$\frac{d\vec{r}_M}{dt} = \frac{d\vec{r}_C}{dt} + \frac{d\overrightarrow{CM}}{dt}$$

$\overrightarrow{CM} = \text{const}$ болғаны үшін:

$$\frac{d\overrightarrow{CM}}{dt} = 0; \quad \frac{d\vec{r}_M}{dt} = \frac{d\vec{r}_C}{dt} \text{ немесе } \vec{V}_M = \vec{V}_C \quad (2)$$

(2)-ден t уақыты бойынша туындысын алсақ, үдеу векторы пайда болады:

$$\frac{dV_M}{dt} = \frac{dV_C}{dt} \text{ немесе } \vec{a}_M = \vec{a}_C \quad (3)$$

Сурет 1 - Ілгерілемелі қозғалыс

Енді айлану қозғалысындағы дененің бұрыштық жылдамдығыны және бұрыштық үдеуін қарастырамыз.

Айталық, $t = t_0$ -де дененің бұрылу бұрышының мәні φ_0 , ал $t = t_1$ уақытта бұрыш φ_1 болсын. Олай болса, t уақытының өзгеруі $\Delta t = t_1 - t_0$ бұрылу бұрышының өзгеруіне $\Delta\varphi = \varphi_1 - \varphi_0$ тең болады[3].

Бұрылу бұрышының өзгеруін уақыттың өзгеруіне байланысты дененің орта бұрыштық жылдамдығы деп атаймыз және ω_{op} -мен белгілейміз.

$$\omega_{op} = \frac{\Delta\varphi}{\Delta t} \quad (4)$$

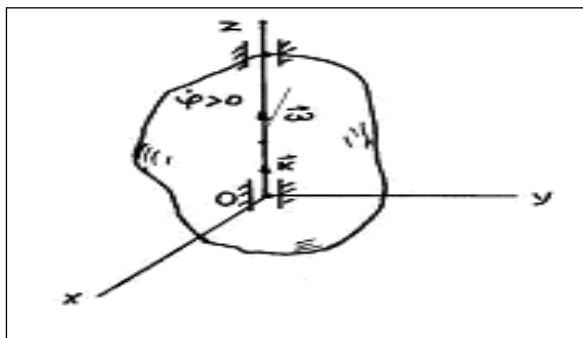
Дененің бұрылған моменттегі бұрыштық жылдамдығыны табу үшін (4) өрнектен Δt нөлдегі шегін аламыз:

$$\lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\Delta\varphi}{\Delta t} = \frac{d\varphi}{dt}$$

немесе

$$\omega = \frac{d\varphi}{dt} \quad (5)$$

M материалдық денесінің бұрыштық жылдамдығының формуласы, бұрылу бұрышының t уақыты бойынша алынған бірінші дәрежелі туындысына тең. Бұрылу бұрышының өлшемін $rad/сек$ немесе $1/сек$ -пен өлшейміз. M материалдық денесінің бұрыштық жылдамдығының мөлшері бұрылу бұрышының қалай жылдам өзгеруін және осы өзгеріс бағытын анықтайды. Сондықтан бұрыштық жылдамдығын вектор ретінде сипаттаймыз. Берлген сәттегі векторды дененің айлану өсінің кез-келген нүктесіне орналастырып және бағытты сондай етіп таңдаймыз, оның ұшынан қарағанда дене әрдайым сағат тілінің қозғалысына қарсы бағытта айлансын (2-сурет) [5].

Сурет 2 - Айлану қозғалысындағы M денесінің бұрыштық жылдамдығы менен бұрыштық үдеуі

Жалпы, M материалдық денесінің бұрыштық жылдамдығы t уақыты барысында өзгеріп отырады. $t = t_0$ -де бұрыштық жылдамдық ω_0 , $t = t_1$ -де ω_1 болсын. Бұрыштық жылдамдықтың өзгеруін $(\Delta\omega = \omega_1 - \omega_0)$ -ді уақыттың өзгеруіне $(\Delta t = t_1 - t_0)$ -ге қатысты дененің орта бұрыштық жылдамдығы деп атаймыз:

$$\varepsilon_{op} = \frac{\Delta\omega}{\Delta t} \quad (6)$$

бұл жерден $\Delta t \rightarrow 0$ кездегі шегі:

$$\lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\Delta\omega}{\Delta t} = \frac{d\omega}{dt}$$

немесе

$$\varepsilon = \frac{d\omega}{dt} = \frac{d^2\varphi}{dt^2} \quad (7)$$

Енді, (7)-өрнектен, M материалдық денесінің бұрыштық үдеулері, олардың бұрыштық жылдамдығының t уақыты бойынша бірінші туындысына немесе бұрылу бұрышының екінші дәрежелі туындысына тең болады.

Көп кездесетін механикалық есептерді шешуде, көбінесе 1 минуттағы айландудың саны n анықталған. Сондықтан, $\varphi = 2\pi n$, $t = 60c$ тең деп,

$$\omega = \frac{2\pi n}{60} = \frac{\pi n}{30} \quad (8)$$

аламыз.

Кейбір есептерде кез келген t_1 уақыттағы айлану санын табу қажеттігі туындайды. Онда айлану саныны N мен белгілеп, ол келесі формула түрінде анықтаймыз:

$$\varphi = 2\pi N, \quad N = \frac{\varphi}{2\pi} \quad (9)$$

Егер бұрыштық үдеу ($\varepsilon = \text{const}$) өзгермейтін болса, M денесінің қозғалысы бір қалыпты айналу қозғалысынан тұрады. Онда:

$$\frac{d\omega}{dt} = \omega = \text{const}$$

бұл өрнектен келесіні аламыз:

$$\omega = \varepsilon t + \omega_0, \quad \varphi = \pm \frac{\varepsilon t^2}{2} + \omega_0 t + \varphi_0 \quad (10)$$

Сонымен, (10)-дің екінші теңдеуі бір қалыпты айналма қозғалысының заңыны сипаттайды.

Әдебиеттер

1. Жуковский Н. Е. Теоретическая механика. –М.: Гос. изд-во технико-теоретической литературы, 1952. –812 с.
2. Бухгольц Н.Н. Основной курс теоретической механики. Часть 1, 6-е изд. –М.: Наука, 1965. –468 с.
3. Ландау Л.Д., Лифшиц Е.М. Теоретическая физика, в 10-ти томах. Том I. Механика. Издание 4-е, исправленное. –М.: Наука, 1988. –169 с.
4. Мещерский И.В. Задачи по теоретической механике: Учебное пособие. 50-е изд., –СПб.: Издательство «Лань», 2010. –448 с. ил.
5. Яблонский А.А. Курс теоретической механики. 4-ое изд. –М.: Высшая Школа, 1971.
6. Вильке В.Г. Теоретическая механика. Учебник. – 3-е изд., испр. и доп. –СПб.: Лань, 2003. — 304 с.
7. Айзерман М.А. Классическая механика. 2-е изд. –М.: Наука, 1980. –367с.
8. Журавлев В.Ф. Основы теоретической механики. Изд. 2-е, перераб., –М.: Изд-во физико-математической литературы. 2001. –320 с.
9. Добронравов В.В., Никитин Н.Н. Курс теоретической механики. 4-ое изд. –М.: Изд. МВТУ им. Н. Э. Баумана, 1983.
10. Болотин С., Карапетян А., Кугушев Е., Трещев Д. Теоретическая механика. –М.: Изд-во «Academia», 2010.
11. Кирсанов М.Н. Решебник. Теоретическая механика /Под ред. А.И.Кириллова - М.: Физматлит, 2002, 2008 (2-е изд).

УДК 519.6

* М.А.Султанов - к.ф.-м.н.,доцент, ** М.А.Тугеленова - магистрант
Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Ясави
e-mail: murat.sultanov@ayu.edu.kz, tulegenova_m@mail.ru

ОБ УСТОЙЧИВОСТИ ОДНОМЕРНОЙ КОЭФФИЦИЕНТНОЙ ОБРАТНОЙ ЗАДАЧИ ДЛЯ УРАВНЕНИЯ ТЕПЛОПРОВОДНОСТИ

Аннотация: В работе доказана теорема устойчивости решения одномерной коэффициентной обратной задачи для уравнения теплопроводности. Метод доказательства основан на получении априорных оценок карлемановского типа с весом.

Ключевые слова: устойчивость, обратная задача, карлемановская оценка, коммутатор операторов

В работе доказаны теоремы устойчивости решения одномерной коэффициентной обратной задачи для уравнения теплопроводности. Метод доказательства основан на получении априорных оценок

карлемановского типа с весом, принимающим максимальные значения на тех многообразиях, где известны следы решения краевой для уравнения теплопроводности.

Обратные задачи теплопроводности возникают во многих прикладных задачах, таких как тепло и массообмен, диагностике плазмы и многих других. Необходимость их решения появляется при проведении различных тепловых физических исследований, при проектировании и эксплуатации различных технических систем, при определении оптимальных параметров технологических процессов и других [2,7,8].

Различные постановки обратных задач для уравнения теплопроводности методом их решения посвящены работы многих авторов [см. 1,5,6 и указанную там литературу]. К обратным задачам методом карлемановских априорных оценок впервые был применен А.Л.Бухгеймом и М.В.Клибанов [4]. Им доказаны теоремы единственности решения многомерных обратных задач в «целом». В дальнейшем этот метод развивался многими авторами, а некоторые модификации этого метода рассмотрены в работах [3,10,11,12].

1. Постановка задачи и формулировка результата

Пусть $u(x, t)$ – гладкое решение следующей краевой задачи для уравнения теплопроводности:

$$u_t - u_{xx} - a(x)u = 0, \quad 0 < x < r, \quad t \in R, \quad (1)$$

$$u(x, 0) = f(x), \quad x \in [0, r], \quad (2)$$

$$u_x(0, t) = 0, \quad u_x(r, t) = 0, \quad t \in R. \quad (3)$$

Требуется, зная след решения $u(x, t)$ при $x = 0$

$$u(x, t) = g(t), \quad t \in [-T, T], \quad (4)$$

по функциям f и g восстановить коэффициент $a(x)$.

Теорема. Пусть $a_1(x), a_2(x)$ – два решения обратной задачи (1)–(4) с данными (f_1, g_1) и (f_2, g_2) соответственно. Пусть, кроме того, $a_j, f_j \in W_2^8(0, r)$, где $W_2^8(0, r)$ – пространство Соболева, $f_2(x) \neq 0$ для всех $x \in [0, r]$, $d^k a_j / dx^k = 0$, $d^k f_j / dx^k = 0$ при $x = 0$ и $x = r$, $j = 1, 2$, $k = 1, 2, \dots, 7$. Тогда существует число ε_0 такое, что для всех $\varepsilon \in (0, \varepsilon_0)$ имеет место оценка устойчивости

$$\begin{aligned} \|a_1 - a_2\|_{L_2(0, r)}^2 &\leq \varepsilon^2 \left(\|a_1 - a_2\|_{W_2^8(0, r)}^2 + \|f_1 - f_2\|_{W_2^8(0, r)}^2 \right) + \\ &+ c^2(\varepsilon) \left(\|f_1 - f_2\|_{W_2^8(0, r)}^2 + \|g_1 - g_2\|_{W_2^8(-T, T)}^2 \right). \end{aligned} \quad (5)$$

Здесь $c(\varepsilon) \leq c \cdot \exp(\text{const} / \varepsilon)$.

2. Краткая схема доказательства теоремы

Предполагая, что обратная задача (1)–(4) имеет два решения (u_1, a_1) и (u_2, a_2) соответствующие (f_1, g_1) и (f_2, g_2) и обозначая $u_1 - u_2 = u$, $a_1 - a_2 = a$, $f_1 - f_2 = f$, $g_1 - g_2 = g$, получаем

$$Pu \equiv u_t - u_{xx} - a_1(x)u = a(x)u_2(x, t) \equiv h(x, t) \quad (6)$$

$$u(x, 0) = f(x), \quad (7)$$

$$u_x(0, t) = 0, \quad u_x(r, t) = 0, \quad (8)$$

$$u(0, t) = g(t). \quad (9)$$

Заметим, что правая часть уравнения (9) удовлетворяет следующему обыкновенному дифференциальному уравнению первого порядка:

$$u_2(x, t)h_t - (\partial_t u_2)h = 0.$$

В предположении, что $u_2(x, t) \neq 0$, это уравнение можно записать с помощью оператора Q :

$$Qh = (\partial_t - b(x, t))h = 0, \quad b(x, t) = (\partial_t u_2) / u_2. \quad (10)$$

Применяя оператор Q к уравнению (6) и коммутируя его с оператором P , получим

$$PQu = [P, Q]u. \quad (11)$$

Уравнение (11) можно также записать в виде системы уравнений, введя неизвестную функцию $v = Qu$:

$$\begin{aligned} Pv &= [P, Q]u, \\ Qu &= v. \end{aligned} \quad (12)$$

Эта система представляет собой две связанные с коммутатором $[P, Q]$ задачи Коши для функций v и u с данными Коши при $x = 0$ и $t = 0$ соответственно. Используя условие (7), задачу Коши для уравнения $Qu = v$ можно решить в явном виде:

$$u(x, t) = Q^{-1}v = u_2(x, t) f(x) / f_2(x) + \int_0^t K(x, t, \tau) v(x, \tau) d\tau, \quad (13)$$

где $K(x, t, \tau) = u_2(x, t) / u_2(x, \tau)$. Учитывая, что $[P, Q] = b_1 \partial + b_0$, где $b_1 = -2b_x$, $b_0 = b_t - b_{xx}$, $\partial = \partial / \partial x$, из (12) получаем

$$\begin{aligned} v_t - v_{xx} &= a_1 v + (b_1 \partial + b_0)(u_2(x, t) f(x) / f_1(x)) + \\ &+ \int_0^t \{ (b_1 K'_x + b_0 K) v(x, \tau) + b_1 K v_x(x, \tau) \} d\tau. \end{aligned} \quad (14)$$

При выводе уравнения (14) мы пользовались тем, что $u_2(x, t) \neq 0$ в области $\bar{\Omega}_0 = \{x, t \mid 0 \leq x \leq r, -T \leq t \leq T\}$. В терминах исходных данных f выполнения этого условия можно добиться, потребовав, чтобы $f_2(x) \neq 0$ для всех $[0, r]$. Тогда, взяв в качестве Ω область, сосредоточенную в некоторой малой окрестности отрезка $[0, r]$ оси x можно из соображений непрерывности гарантировать выполнение условия

$$u_2(x, t) \neq 0 \quad \forall (x, t) \in \bar{\Omega}. \quad (15)$$

Примером такой области может служить область Ω , определенная следующим образом:

$$\Omega = \{x, t \in \mathbb{R} \mid \varphi(x, t) > 0, \quad x > 0\}, \quad \varphi(x, t) = \exp(\lambda \psi(x + \delta, t)) - 1, \quad (16)$$

$$\psi(x + \delta, t) = 1 - \left(\frac{x + \delta}{r + \delta} \right)^2 - \left(\frac{t}{T} \right)^2.$$

Здесь λ — достаточно большой положительный параметр, $\delta > 0$, T — настолько мало, что выполнено условие (15).

Пусть функция φ и область Ω определены формулой (16). Тогда для функции $v = Qu$ имеет место равенство (14) и из него получим

$$|v_t - v_{xx}| \leq c(|v| + |J|v| + |J|v_x| + |f| + |f'|), \quad (17)$$

$$\begin{aligned} v(0, t) &= g'(t) - g(t)g_2(t), \\ v_x(0, t) &= 0, \quad v_x(r, t) = 0, \end{aligned} \quad (18)$$

где $(Jv)(x, t) = \int_0^t v(x, \tau) d\tau$. При выводе краевых условий (18) мы воспользовались условиями (8) и формулой (10).

Из уравнения (13) имеем

$$\begin{aligned} |u| &\leq c(|J|v| + |f|), \quad |u_t| \leq c(|v| + |J|v| + |f|), \\ |u_{xx}| &\leq c(|J|v| + |J|v_x| + |J|v_{xx}| + |f| + |f'| + |f''|). \end{aligned}$$

Последние два неравенства получили после дифференцирования (13) по t и два раза по x соответственно. В силу этих неравенств, из уравнения (6) получаем

$$|a(x)| \leq c(|v| + |J|v| + |J|v_x| + |J|v_{xx}| + |f| + |f'| + |f''|). \quad (19)$$

Введем семейство весовых L_2 — норм

$$\|v\|_s^2 = \int_{\Omega} e^{2s\varphi(x,t)} |v(x, t)|^2 dx dt,$$

где число $s \geq 0$, а область Ω и функция φ определены выше. Далее, введенной выше норме получаем следующую оценку для коэффициента $a(x)$ из неравенства (19):

$$\|a(x)\|_s^2 \leq c(\|v\|_s^2 + \|v_x\|_s^2 + \|v_{xx}\|_s^2 + \|f\|_s^2 + \|f'\|_s^2 + \|f''\|_s^2). \quad (20)$$

Для получения оценки (5) теоремы необходимо получения оценки устойчивости решения задачи Коши (17), (18) для интегро-дифференциального неравенства. Оно получается известным путем [9] оценивание нормы $\|P'v\|_s^2$ снизу, где $P' = \partial_t - \partial^2$, $\partial^2 = \partial^2 / \partial x^2$.

Литература

1. Алифанов О.М., Артюхин Е.А., Румянцев С.В. Экстремальные методы решения некорректных задач. — М.: Наука, 1984. — 288 с.
2. Алифанов О.М. Обратная задача теплообмена и исследование тепловых процессов и проектировании технических систем // Инженерно-физический журнал. — 1977. Т.33, №6. — с. 972-981.
3. Бухгейм А.Л. Введение в теория обратных задач. — Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние., 1988. — 184 с.
4. Бухгейм А.Л., Клибанов М.В. Единственность в целом одного класса многомерных обратных задач // Докл. АН СССР. — 1981. — Т. 260, №2. — с. 269-272.
5. Кабанихин С.И., Гасанов А., Пененко А.В. Метод градиентного спуска для решения обратной коэффициентной задачи теплопроводности // Сибур журн. Вычисл. Математики. — Новосибирск. 20008. — Т. 11, № 1. — с. 41-51.
6. Клибанов М.В. Об одном классе обратных задач для нелинейных параболических уравнений // Сибирский мат. журнал. -1986. —Т 27, №5. — с. 83-94.
7. Коздуба Л.А.; Круковский П.Г. Методы решения обратных задач теплопереноса. — Киев: Наукова думка, 1982. — 359 с.
8. Мацевитый Ю.М. Электрическое моделирование нелинейных задач технической теплофизики. — Киев: Наукова думка, 1977. — 254 с.
9. Hörmander L. Linear Partial Differential Operators. Springer-Verlag, 1963.

-
10. Imanuvilov O. Y., Yamamoto M. Lipschitz stability in inverse parabolic problems by the Carleman estimate // *Inverse Problems* **14**(1998), pp. 229–245
 11. Isakov V., Kinderman S. Identification of the diffusion coefficient in the a one – dimensional parabolic equation // *Inverse problems*. 2000. - №16. –pp. 665—680.
 12. Tataru D. Carleman estimates and unique continuation for solutions to boundary value problems. // *J. Math. Pures Appl.* **75** (1996), 367–408.

Түйін

Жұмыста жылу өткізгіштік теңдеуі үшін коэффициенттік кері есеп шешімінің орнықтылық теоремасы дәлелденген. Дәлелдеу әдісі зілдемелі карлеман типті априорлық бағалауларды алуға негізделген.

Summary

We prove of the stability theorem of solutions of one-dimensional inverse problem for the heat equation. The method of proof is based on obtaining a priori of Carleman type estimates with weight.

**ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ**

Г.Н. Ағабекова, Қ.У. Уалиханова

Аймақтық Әлеуметтік-Инновациялық университеті, Шымкент, Қазақстан

kuanish_forever_94@mail.ru

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЖҰМЫССЫЗДЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЭКОНОМИКАҒА
ТІКЕЛЕЙ ӘСЕР ЕТЕТІН ФАКТОР**

Аннотация: Бүгінгі таңда нарыққа байланысты елеулі мәселелердің бірі – жұмыссыздық мәселесі. Жұмыссыздық әлемдегі ортақ проблемалардың бірі болып табылады. Кез-келген жұмыссыздықтың болуы – қоғам үшін ең ауыр экономикалық және әлеуметтік сілкініс. Жұмыссыздықты зерттеу олардың пайда болу себептерін анықтайды, мемлекеттің тарапынан шараларды анықтайды. Жұмыспен лайықты қамтуды қамтамасыз ету – халықты әлеуметтік қорғаудың негізі, адам ресурстары әлеуетін дамыту және іске асырудың маңызды шарты, қоғамдық байлықтың артуы мен өмір сүру сапасын жақсартудың басты құралы болып табылады. Сонымен қатар мақалада жұмыссыздыққа талдау жасай отырып, оның еңбек нарығы факторларына әсері бағаланып, регрессиялық модельдер құрылды.

Кілттік сөздер: еңбек нарығы, жұмыссыздық, жастар, еңбекпен қамту, инновация, сұраныс, экономикалық тұрмыс жағдай.

Жұмыссыздық қоғам өміріне тән құбылыс. Ол бұған дейін де болған, алдағы уақытта да бола бермек. Бұдан кейде әрқилы әлеуметтік-экономикалық проблемалар да туындап қалып жатады. Қазіргі нарық жағдайында қай жерде болсын жастар арасында жұмыссыздар санының көбейе түсер ықтималдығы да мол. Себебі, оның мынандай факторлары бар екендігі екіншісі біріне белгілі жайт. Мысалы, өндірістің жаппай автоматтандырылып, механикаландырылуы, еңбекті интенсификациялау деңгейінің артуы, әлемдік қаржылық дағдарысқа байланысты өнеркәсіптің т.б. мекемелердің дағдарысқа ұшырауы, тіпті соның кесірінен жабылып қалуы, сондай-ақ мамандандырылудың біржақты жүргізілуі (қаржыгер, мұнайшы) – осындай себептерден жұмыссыздық асқына түсері мәлім.

Танымал экономист Янош Корнаидың пікірінше: «Құрылымдық жұмыссыздық – капитализмге терең енген механизмнің өнімі нәтижесі. Капиталистік экономиканың инновациялық үдерісі мен динамизмі, шумпеторлық жасампаз бұзылым жұмыс орындарын үнемі ашады және бір мезгілде жояды».[1, 171]. Оның пікірінше құрылымдық жұмыссыздық еңбек ресурстары саласында сұраныс пен ұсыныстың келісімділігі проблемасы байқалған кезде фрикциондықпен толығады. Бұл екі құбылыс – экономиканы құрылымдық қайта құру және сұраныс пен ұсыныс келісіміндегі кедергілер тоғысқан кезде еңбек нарығында жұмыс күшінің тапшылығы мен молдығы бір мезетте туындайды, - деп санайды Корнаи. [1, 173].

Соңғы уақытта мамандар жұмыссыздықтың себептері - шын мәнінде экономикалық конъюнктураның құбылуы ғана емес, сондай-ақ едәуір көп факторлар кешені, - деген ойға көбірек ойысады. Дж. Сакстың пікірінше: «Американың алаңдап отырған жұмысқа орналастыру дағдарысы макроэкономиканың кемістігін емес, еңбек нарығының жұмыс істеу кемістігін көрсетеді». [2, 226].

Көптеген елдерде, оның ішінде посткеңестік бірқатар мемлекеттерде де (Қазақстан, Ресей) қарама-қайшылықты жағдай байқалады. Яки жұмыссыздық бар, бірақ соған қарамастан шетелдік жұмыс күші сырттан ағылып келіп жатыр. Қазақстан мен Ресейде шетелдік жұмыс күші импортының екі түрі бар; бірінші – бұл аз жалақы төленетін гастарбайтерлер тобы, ал екінші топ – шетелдік компаниялар әкелетін аздаған мамандар.

Бұл парадоксты түсіндіру үшін экономикалық себептерді зерделеу аздық етеді. Әлеуметтік-мәдени құндылықтар мен нормаларды кеңінен қарастыру қажет.

Жергілікті жұмыс күшінің «абыройсыз» жұмыстан бас тартуы немесе жұмыс берушінің төлейтін еңбекақысын асырғандықтан сырттан келетін гастарбайтерлерге сұраныс пайда болады. Ал жергілік жұмыс күші өздерін қанағаттандыратын жұмыс немесе жоғары жалақы төленетін жұмыс таба алмағандықтан үкіметтің беретін жеңілдіктеріне, кездейсоқ жалақыға күнелтеді. Олардың басым көпшілігі ата-анасының немесе өзге де туысқандарының арқасында күнін көріп, оларға масыл болып жүреді.

Сондай-ақ жергілікті жерде дипломы бар мамандар жұмыссыздығының дамыған елдермен салыстырғанда пайыздық үлесі жоғары болып отыр. Еуропа мен АҚШ еңбек нарығында білікті мамандар жоғары бағаланады. Осыған орай Дж. Сакс «Америкадағы жұмыспен қамту мәселесі жұмыскерлердің жеткіліксіз біліктілігінен басталады» дейді. Ол 2015 жылдың желтоқсан айындағы жұмыссыздық көрсеткішін қарастыра келіп, қазір Америкадағы жұмысшылар колледжде білім алғандар және онда оқымағандар деген екі топқа бөлінеді деген қорытындыға келеді.

Ал, Люк Болтанскидің пікірінше «дипломның беретін кепілдігі – жұмыссыздыққа қарсы ең жақсы сақтандыру болып табылады»[3, 22].

Кеңес дәуірінен кейінгі елдердің көпшілігіндегідей Қазақстанда да колледждер мен жоғары оқу орындарының түлектері жұмыссыздар қатарын толықтыратын басты үміткерлердің бірі болып табылады. Я болмаса, мықтағанда, олардың басым бөлігі дипломдарында жазылған мамандықтардан басқа жұмысқа орналасады. Бұндай жағдайдың себептері - бірқатар мамандықтар бойынша, әсіресе заңгерлік және экономикалық мамандықтар бойынша түлектерді жаппай артық дайындау және диплом иегерлерінің көпшілігінің біліктілігінің өте төмен болуы. Сонымен қатар жоғары оқу орындарының көптеген түлектерінің мансапқұмарлығы да өте жоғары болып келеді. Дегенмен біліктілігі төмен, ал амбициясы жоғары жастар көп жағдайда өмірден орнын таба алмай жатады. Осыдан келіп олар қоғамдық ортаға көңілі толмай, наразылық қозғалыстарының пайда болуына себепкер болады. Бұл - көптеген елдердің басында бар жағдай.

Қазақстандағы еңбек нарығындағы ахуал – қоғамдық санадағы бұрынғы құндылықтардың әлі де сақталып, тіпті сақталып қана қоймай, басымдыққа ие болып отырғандығының нәтижесі десек қателеспейміз. Яғни бүгінгі заман талабына сәйкес келетін, сұранысқа ие кәсіпке емес, керісінше кезіндегі беделі жоғары болған мамандықтарға ұмтылуы, оған ата-аналарының да қолдау көрсетуі осындай проблеманың туындауына ықпал етеді. Мұндай келеңсіз жағдай тек посткеңестік қоғамның әлеуметтік-мәдени трансформациясы арқылы ғана өзгеруі мүмкін.

Жұмыссыздық – ол әлеуметтік жағдай, ол кезде экономикалық белсенді азаматтар әр-түрлі себептерге байланысты жұмыс істемейді, сол себептен ел экономикасының дамуына өз үлестерін қоса алмайды, қайта керісінше кері әсерін тигізеді (қылмыс және т.б. жолдарға түсіп). Жұмыссыздықтың деңгейі көптеген факторларға байланысты. Жұмыссыздықтың түрлері де көп. Олар жұмыссыздардың санына, техникалық мәселелерге, уақытқа, еңбек күшінің түрлеріне қарап бөлінеді. Қазақстанда жұмыссыздық көптеген жағдайда цикликалық, фрикциялық және структуралық түрлерінде кездеседі,

Мамандар жұмыссыздың себептерін талдай отырып, оның әртүрлі нысандарын тудыратын нақты факторларын қарайды. Жұмыссыздықтың мынадай саналуан нысандары болады:

-Ағымдағы немесе фрикциондық жұмыссыздар. Адамдар бір жұмыстан екінші жұмысқа ауысады, бір жерден екінші жерге көшеді, жұмыс іздейді, оны күтеді. Осы себептерге байланысты жұмыссыз болады, оны фрикциондық немесе ағымдағы жұмыссыздар дейді. Сонымен, фрикциондық жұмыссыздық жұмыс күшінің объективті қажеттілікпен қозғалысына байланысты.

-Құрылымдық жұмыссыздық – жұмыс күшінің құрылысына жұмыс орнының құрылымының сай келмеуіне байланысты болады.

Өндірістегі технологиялық өзгерістер жұмыс күшіне сұраным құрылымын өзгертеді. Жұмыс орнының жаңа құрылымы бұрыннан келе жатқан (ескі технологияға сай) жұмыс күшінің құрылымына сай келмейді, осыған байланысты жұмысшылардың белгілі бір бөлігі өндірістен ығыстырылып, құрылымдық жұмыссыздарды құрайды. Жұмыссыздықтың жоғарыда келтірілген екі түріде шарасыз, сондықтан егер елде жұмыссыздықтың фрикциондық және құрылымдық түрлері болса, онда жұмыссыздық жоқ деп есептелінеді.

-Технологиялық жұмыссыздық – ғылыми – техникалық прогресспен байланыты (ҒТП). ҒТП – жоғарғы қарқынмен дамыған кезде жұмыс орындары босайды, оның саны тез көбейіп кетеді. Сонымен қатар ҒТП – тің ерекшеліктері де бар. Технологиялық зерттемелердің еңбек сыйымдылығы жоғары процестеріне қызмет жасау үшін жұмыс жасау күшін тартады. Сайып келгенде ҒТП жұмыссыздықтың өсуіне алып келеді, сондықтан мемлекет еңбек нарығын реттеуге әсер ететін шараларды қарастыру қажет.

-Циклдық жұмыссыздық – экономикалық дағдарыста өндірістің төмен құлдыраған (спад) кезеңінде пайда болады. Жұмыссыздықтың бұл түрі жалпы тұтынушы және инвестициялық шығындардың бірден қысқаруымен сипатталады. Тауар мен қызметтерге жалпы сұраным қысқарып, жұмыссыздық өседі. Сондықтан жоғарыдағы себепке байланысты, оны сұраным ділгірлігіне (тапшылығына) (дефицит) байланысты жұмыссыздық деп те атайды.

-Көрінбейтін немесе маусымдық (сезондық) жұмыссыздық – белгілі бір уақытта жұмыс істеп, қалған уақытында жұмыссыз (ауыл шаруашылығы, құрылыс, туристтерге қызмет көрсету) немесе толық емес жұмыс күнінде жұмыс жасау.

Аймақтық жұмыссыздық – жеке аймақтарда тарихи, демографиялық, әлеуметтік – психологиялық жағдайлардың әсерінен қалыптасады. Мысалы, көмір өндіретін өндірістің шоғырланған аймақтар. Әлемдік тәжірибе бойынша жергілікті мемлекеттік мақсатты бағдарламалар негізінде шешеді.

Жұмыссыздық деңгейін есептеу төмендегідей формуламен анықталады:

ЖБ=ЖС/ЖК*100

Мұндағы – ЖБ – жұмыссыздық деңгейі;

ЖС – жұмыссыздар саны;

ЖК – жұмыс күшінің саны.

Жұмыссыздық үдерісі қоғамға көптеген зиян келтіреді; инфляцияның өсуіне ықпал жасайды, сондықтан еңбекке қабілетті адамдардың бар бөлігі өнім өндіруге қатыса алмайды. Сөйтіп олар жұмыспен қамтылмағандықтан ақшалай жұмыссыздыққа ақы алады, осыдан барып мемлекеттік бюджеттің шығыс бөлігі өсе түседі.[4]

Сондықтан жұмыссыздық мәселесін төмендету үшін барлық шараларды қарастыруымыз керек. Қазақстан Республикасындағы жұмыссыздардың үлесін төмендету, жұмыспен қамту көлемін арттыру мақсатында мемлекет тарапынан қабылданған «Жол картасы» бағдарламасы әрі қарай болашақта жалғасын тауып, мемлекеттік бюджеттен қаражат ресурстары көптеп бөлініп, алдағы уақытта жас мамандарға жұмыс орындары ашылса, халықтың әлеуметтік – экономикалық тұрмыс жағдайы көтеріледі, сондай-ақ экономикамыз алға басады деген сенімдеміз.

Әдебиеттер

1. Янош Корнай «Размышления о капитализме» - «Издательство института Гайдара» М., Спб 2012;
2. Джеффри Сакс «Цена цивилизации» - «Издательство института Гайдара» М., 2012;
3. Люк Болтански, ЭвКьяпелло «Новый дух капитализма» «Новое литературное обозрение» М., 2011.
4. Салов А.И. Экономика, Безработица и ее формы, М. Экономикс

ӘОЖ 004.9

Г.Н. Ағабекова, Қ.Ү.Уалиханова

Аймақтық Әлеуметтік-Инновациялық Университеті, Шымкент, Қазақстан

kuanish_forever_94@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЕҢБЕК НАРЫҒЫНДАҒЫ ЖҰМЫССЫЗДЫҚ ҮДЕРІСІ ЖӘНЕ ОНЫ ТӨМЕНДЕТУДІҢ ТЕТІКТЕРІ

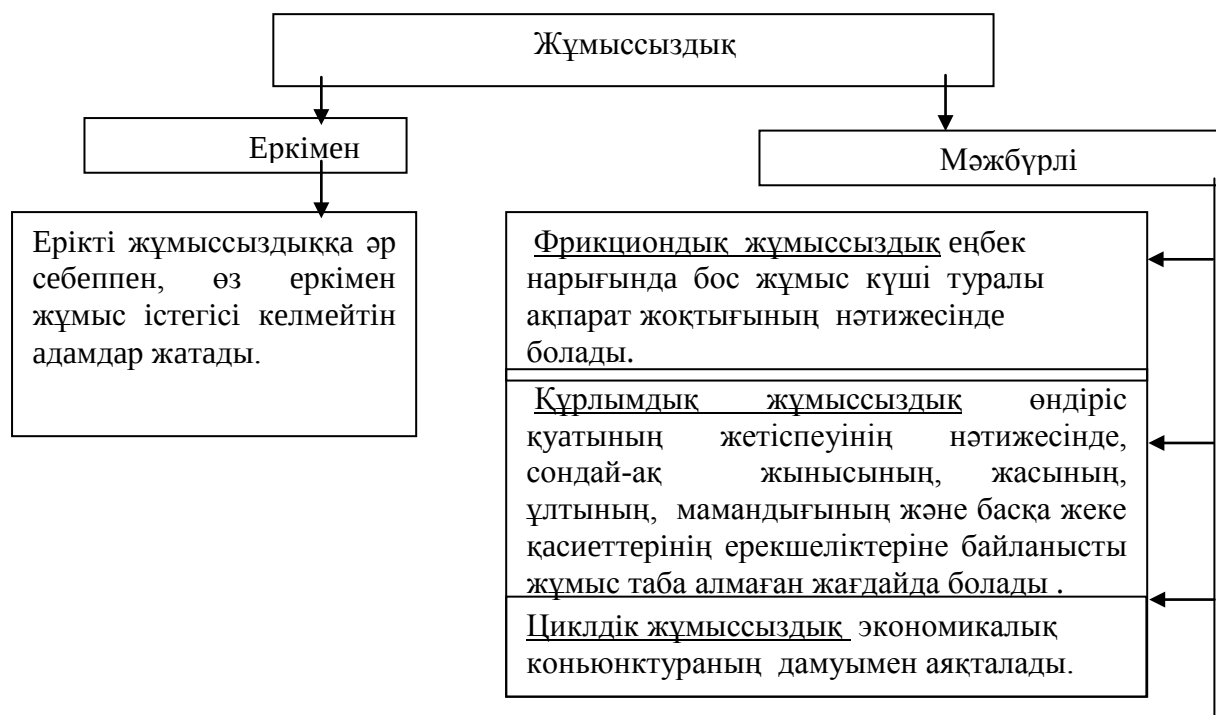
Аңдатпа: Безработица сегодня главная проблема стран с развитой рыночной экономикой. Безработица - это социально-экономическое явление, при котором часть рабочей силы (экономически активного населения) не занята в производстве товаров и услуг. Безработица представляет собой макроэкономическую проблему, оказывающую наиболее прямое и сильное воздействие на каждого человека.

Ключевые слова: рынок труда, безработица, занятость, экономическое активное население, производительность, реальная заработная плата.

2014 жылдың 11 қарашасындағы «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» атты Қазақстан Республикасының Президенті, ұлт көшбасшысы Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауында қазақстандықтардың жұмысқа тартылуы міндеттер кешенінің қатарында екендігін «Нұрлы Жол» жаңа экономикалық саясат біздің экономикамыздың таяу жылдардағы өсімінің драйвері болады. Тек жол құрылысы арқылы ғана жаңадан 200 мың жұмыс орны құрылды. Ал бұл халықтың жұмыспен қамтылуын және табыстарының өсуін білдіреді» – деп атап көрсеткен болатын [1]. Сонымен қатар ұлттық қордан экономикалық өсім мен жұмыспен қамтуды қолдау үшін 2014-2015 жылдарға 500 миллиард теңгеден екі транш бойынша 1 триллион теңге бөлу туралы шешім қабылданды. Олардың барлығы жаңа жұмыс орындарының ашылу мақсатында жүзеге асырылуда.

Еңбек нарығы – бұл еңбекке сұраныс пен жұмыс күшінің ұсынысы қалыптасатын, қызметкерлер бөлініп, еңбек қызметінің әртүрлі түрлерінің бағасы анықталатын көрсететін нарықтық қатынастар саласы [2]. Жұмыссыздық – бұл елдегі жалданумен жұмыс істеуге ынтасы және қабілеті бар, бірақ өз мамандығы бойынша жұмыс табуға мүмкіндігі жоқ немесе жұмысқа орналаса алмайтын адамдар саны [3].

Жұмыссыздықтың негізгі типтері [4]:

Сурет 1 – Жұмыссыздықтың негізгі түрлері.

Еліміздегі соңғы жылдардағы еңбек нарығы көрсеткіштеріне тоқталайық. Нарыққа өту кезеңінде еңбек нарығындағы жағдайда республика бойынша еңбек ресурстарының төмендеуі және жұмыссыздықтың көбеюі байқалды. Дегенмен бұл жағдай қазір біртіндеп оңтайланып келеді.

2015 жылғы IV тоқсанда¹ 15 және одан жоғары жастағы экономикалық тұрғыдан белсенді халықтың саны 9,0 млн. адамды құрады. Республика экономикасында 8,5 млн. адам жұмыспен қамтылды немесе 15 және одан жоғары жастағы халықтың 67,6%. Жалдамалы қызметкерлер саны 6,2 млн. адамды құрады және 2014 жылғы IV тоқсанмен салыстырғанда олардың саны 121,5 мың адамға (2,0%-ға) артты.

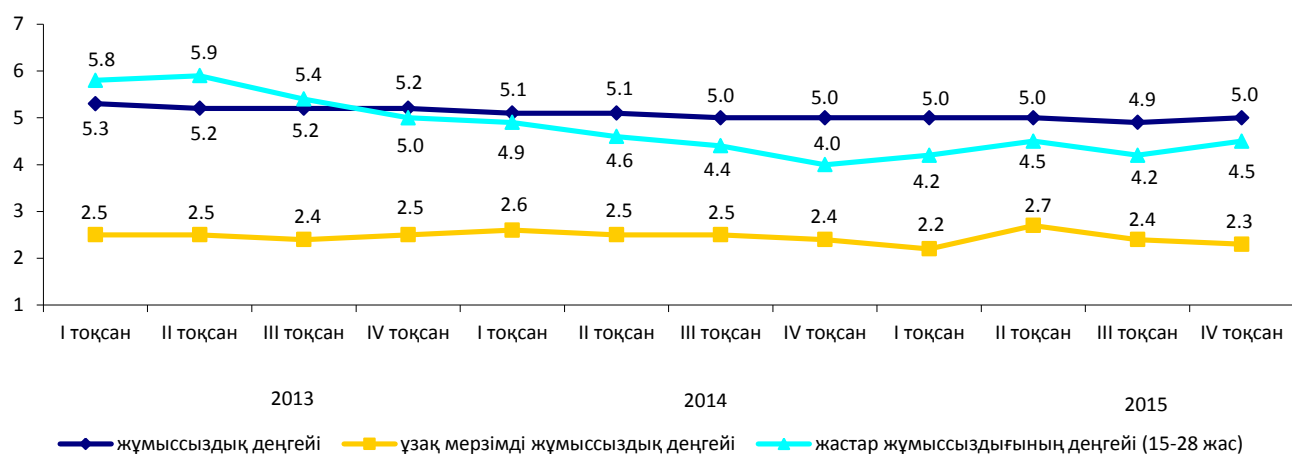
	15 және одан жоғары жастағы халық			
	IV тоқсан			2015ж. III тоқсан
	2013ж.	2014ж.	2015ж.	
Экономикалық тұрғыдан белсенді халық, мың адам	9042,4	9109,7	8961,8	9078,4
Жұмыспен қамтылған халық, мың адам	8576,0	8651,1	8510,7	8634,6
Жалдамалы қызметкерлер, мың адам	5979,9	6103,6	6225,1	6294,9
Өз бетінше жұмыспен қамтылған қызметкерлер, мың адам	2596,1	2547,5	2285,6	2339,7
Жұмыссыз халық, мың адам	466,4	458,6	451,1	443,8
Экономикалық тұрғыдан енжар халық, мың адам	3568,6	3590,7	3632,5	3603,2

Сурет 2 – 2013-2015 жылдардың IV тоқсанындағы еңбек нарығының негізгі индикаторлары

Жалданып жұмыс істейтіндердің негізгі үлесі кәсіпорындарда (ұйымдарда) жұмыспен қамтылды – 88,3% (5,5 млн.адам). Өз бетінше жұмыспен қамтылғандар саны 2,3 млн. адамды құрады. Өз бетінше жұмыспен қамтылғандардың негізгі бөлігі өз қызметін ауыл шаруашылығында (45,2%), сондай-ақ сауда саласында (25,0%), құрылыста (9,0%) және көлік қызметін көрсетуде (10,4%) жүзеге асырды.

2012 жылдың IV тоқсанында экономикалық белсенді халық 2401,8 мың адамды құрса, 2014 жылдың IV тоқсанында бұл көрсеткіш 2277,5 болып, 124,3 мың адамға азайған. Жұмыспен қамтылған халық 2278,7-тен 2162,8-ге төмендеді. Ал жұмыссыздың деңгейі 2012 жылдың IV тоқсанында 123,1 болса, 2014 жылдың IV тоқсанында 114,7-ге азайған [5].

Жұмыссыздық деңгейінің жылдар бойынша көрсеткішін келесі кестеден көруге болады.
пайызбен

Сурет 3- 2013-2015 жылдардағы жұмыссыздық деңгейлері

2015 жылғы IV тоқсанда жұмыссыз ерлердің үлесі 45,0% (203,0 мың адамды), әйелдердің үлесі – 55,0% (248,1 мың адамды) құрады. 2015 жылғы IV тоқсанда жұмыссыздар саны (табысты жұмысы болмаған, оны үздіксіз іздеген және оған кірісуге дайын болған 15 және одан жоғары жастағы адамдар) 451,1 мың адамды құрады және 2014 жылдың тиісті кезеңімен салыстырғанда 7,5 мың адамға немесе 1,6% қысқарды. Жұмыссыздық деңгейі 5,0% (2014 жылғы IV тоқсанда – 5,0%) құрады[5].

Енді осы еңбекпен қамту және жұмыссыздық көрсеткіштерінің ҚР экономикасына әсерін талдау жасау үшін, келесідей белгілеулер қолданылған, олардың 2001-2014 жылдардағы мәндері қарастырылды:

GDP - Жалпы ішкі өнім, млрд. теңге

E - Жұмыспен қамтылған халық, мың адам

PROD - өнімділік, мың теңге

U - жұмыссыздық, мың адам

RW- нақты жалақы, мың теңге

INF- инфляция;

I - инвестиция;

POVERTY- кедейшілік деңгейі.

Аталған факторлар арасындағы мультиколлинеарлық мәселелерін жою үшін, корреляциялық матрица құрылды.

Кесте 1 – 2001 ж. мен 2015 ж аралығындағы жылдық көрсеткіштер бойынша жұптық корреляция коэффициенттері:

	U	RW	PROD	POVERTY	INF	I	GDP	E
U	1,00	-0,95	-0,96	-0,96	0,09	-0,96	-0,93	0,56
RW	-0,95	1,00	0,99	0,99	-0,14	0,98	1,00	-0,53
PROD	-0,96	0,99	1,00	0,99	-0,14	0,97	0,99	-0,52
POVERTY	-0,96	0,99	0,99	1,00	-0,12	0,99	0,98	-0,56
INF	0,09	-0,14	-0,14	-0,12	1,00	-0,08	-0,18	-0,39
I	-0,96	0,98	0,97	0,99	-0,08	1,00	0,97	-0,59
GDP	-0,93	1,00	0,99	0,98	-0,18	0,97	1,00	-0,50
E	0,56	-0,53	-0,52	-0,56	-0,39	-0,59	-0,50	1,00

Бұл кестеде жұмыссыздық пен басқа да еңбек нарығы факторларының экономикалық көрсеткіштер арасындағы корреляциялық коэффициенттері көрсетілген. 2001 ж. мен 2015 ж аралығындағы мерзімде жұмыссыздық пен ЖІӨ (0,93), нақты жалақы (0,95), кедейшілік (0,96), өнімділік және инвестиция

арасындағы байланыс тығыз, ал инфляцияға әсері (0,09) аз. ЖІӨ мен өнімділік, кедейшілік, инвестиция арасында тығыз оң байланыс бар, ал еңбекпен қамту мен барлық көрсеткіштер арасында байланыс орташа.

Еңбек нарығының көрсеткіштерінің Қазақстан экономикасына әсерін анықтау үшін көптеген модельдер құрылды. Солардың ішінде:

1. сызықтық тәуелділік;
2. дәрежелік тәуелділік;
3. уақыттық факторлармен сызықтық тәуелділік;
4. уақыттық факторлармен дәрежелік тәуелділік.

Коэффициенттердің мәнділігін бағалау үшін Стюденттің критикалық мәндері алынды, ал теңдеудің сапалылығын тексеру үшін Фишердің кестесі қолданылды.

Құрылғын жұптық және көптік регрессия модельдері ішінен ең жақсы модель ретінде жұмыссыздық, еңбекпен қамту және ЖІӨ арасындағы дәрежелік модель алынды.

$$\log(GDP) = 71.356 - 4.627\log(U) + 3.243\log(E) + \varepsilon_t. \quad (1)$$

(18.662) (0.321) (2.493)

$$DW=1.641; R^2=0.967; F=163,441.$$

Барлық коэффициенттер мәнді, теңдеудің жалпы сапасы адекватты, автокорреляция мен гетероскедастикалық құбылыс жоқ. Сонымен, жұмыссыздық көлемі мың адамға өзгергенде, ЖІӨ 4,627 млрд. теңгеге төмендейді, ал жұмыспен қамтылған халық мың адамға өзгерсе, ЖІӨ 3,243 млрд. теңгеге өседі деп айтуға болады.

Осылайша өткен кезеңдегі мәліметтерді салыстыра отырып, Қазақстан Республикасындағы жұмыссыздардың үлесін төмендету, жұмыспен қамту көлемін арттыру мақсатында мемлекет тарапынан қабылданған «Жол картасы» бағдарламасы әрі қарай болашақта жалғасын тауып, мемлекеттік бюджеттен қаражат ресурстары көптеп бөлініп, алдағы уақытта жас мамандарға жұмыс орындары ашылса, халықтың әлеуметтік – экономикалық тұрмыс жағдайы көтеріледі, сондай-ақ экономикамыз алға басады деген сенімдеміз.

Әдебиеттер:

1. Н.Ә. Назарбаев: «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» 11 қараша 2014 жыл;
2. Сакс Джеффри Д., Ларрен Фелипе Б. – Макроэкономика. Глобальный подход. – РФ. – М.: Изд-во «Дело», 1996.
3. Determinants of Unemployment in Namibia – Joel Hinaunye Eita and Johannes M.Ashipala – International Journal of Business and Management –10 october ,2010.
4. Экономика труда и социально-трудовые отношения – М издательство Че-Ро –1997ж - 623 бет
5. ҚР Статистика агенттігі www.stat.kz;

Summary

Unemployment is now the main problem of countries with developed market economies. Unemployment - a socio-economic phenomenon in which part of the labor force (economically active population) is not engaged in the production of goods and services. Unemployment is a macroeconomic problem, have the most direct and profound effect on every person.

ӘОЖ 338.3

Г.Т. Апасенбетова, Г.Т. Утемисова, Н.А. Садыков
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙДА КӘСІПКЕРЛІКТІҢ ӨНІРДІҢ ӨНДІРІСТІК ӘЛЕУЕТІН КӨТЕРУДЕГІ РӨЛІ

Андатпа: Қазақстанда қазіргі уақытта өндірілген экономикалық реформалардың басым бағыттарының бірі өндірістік кәсіпкерлікті қалыптастыру және дамыту болып табылады. Өндірістік кәсіпкерлік нарықтық тетіктерін қалыптастыру үшін негізгі шарттардың бірі және қазіргі заманғы нарықтық жүйесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Кәсіпкерлік өнеркәсіп секторының әртараптандырумен бірлікте Қазақстан дамуының негізі болып табылады. Қазақстанда кәсіпкерлік нарықтық экономикалық жүйенің құру қажетті қадам, сондай-ақ қоғамның әлеуметтік трансформация ең маңызды элементі болып жатыр.

Кілттік сөздер: кәсіпкерлік, өнеркәсіп, әлеуеті, аймақ, бәсеке, шағын және орта бизнес

Қазақстандық бизнес - бұл сөзбе реформалар жасалынған секторы болып табылады. Өркениетті бизнес шыққан елде мерзімі 1997 жылы деп атауға болады. 07.07.1997 жылы №3589 ел Президентінің Жарлығы «Қазақстан Республикасында шағын дамыту басымдық және аймақтық қолдау туралы» шықты. Содан бері, дамудың басым ол мемлекеттік саясаттың ажырамас бөлігі болып табылады және ол қоғамдағы ең іргелі өзгерістермен байланысты деп саналады.

Қазақстанда қазіргі уақытта өндірілген экономикалық реформалардың басым бағыттарының бірі шағын бизнес қалыптастыру және дамыту болып табылады. Шағын бизнес нарықтық тетіктерін қалыптастыру үшін негізгі шарттардың бірі және қазіргі заманғы нарықтық жүйесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Бұны қоғам дамыған сайын түсінеді. Шағын бизнесті дамыту өнеркәсіп секторының бірлікте әртараптандыру (бөлшектемей) «Қазақстан - 2030» стратегиясының негіздерінің бірі болып табылады. Қазақстанда шағын бизнес нарықтық экономикалық жүйенің құру қажетті қадам, сондай-ақ қоғамның әлеуметтік трансформация ең маңызды элементі болып жатыр.

Кәсіпкерлікті қолдау жөніндегі іс-шаралар Қазақстан тарихы тәуелсіз мемлекеттің басынан бастап бері мынадай кезеңдерге бөлуге болады:

- Бірінші кезең - 1992 жылдан 1994 жылға дейін;
- Екінші кезең - 1994 жылдан бастап 1996 жылға дейін;
- Үшінші кезең - 1997 жылдан бастап 2000 жылға дейін;
- Төртінші кезең - 2001 жылдан 2003 жылға дейін;
- Бесінші кезең - 2004 жылдан 2007 жылға дейін;
- Алтыншы кезең - 2008 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейін.

Осыған байланысты жеке кәсіпкерлікті қалыптастыру және дамытудың алғашқы қадамдарының бірі 1992-1994 жылдары Қазақстан Республикасындағы кәсіпкерлікті дамытудың қолдауы мемлекеттік бағдарламасын қабылдау болып табылады. Ол негіз бойынша оны бөлу емес, тұтастай бірлікте қарастырылған. Бизнесті дамыту үшін негізгі кедергілері сәті берік және тұрақты заңнама жоқтығы, барабар салық саясаты, инвестицияларды және несие алудағы қиындықтар, шикізат тапшылығы, ақпараттың болмауы. Оны құру үшін кәсіпкерлікті қолдау мемлекеттік бағдарламаны көздеп, өндірістік нысандардың нақты тетігі болып табылады.

Осылайша елдегі экономикалық реформалардың сенімді әлеуметтік негізін қамтамасыз ету, кәсіпкерлердің белсенді қабатының қалыптастыру үшін қажетті жағдайлар жасау мақсатында 1994-1996 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының мемлекеттік қолдау және дамыту бағдарламасы әзірленіп, қабылданған. Бұл кезеңнің негізгі мақсаты салықтар мен төлемдерді азайту арқылы салық жүктемесін төмендету, сондай-ақ бүкіл ел бойынша салық нормаларын біркелкі қолдануды қамтамасыз ету, салық реформасын жүзеге асыру белгіленді. Ел экономикасын реформалау процесінде шағын бизнестің рөлі негізгі орын алды.

Алдыңғы кезеңнің проблемаларын шешу мақсатында 1997 жылдан бастап 2000 жылға дейінгі кезеңде, шағын бизнестің дамуына кедергі келтіретін іс-шаралар мынадай күйде оң үрдістердің пайда шоғырландыру іске асырылды:

Қолдау шараларын мәртебесін бекітті, және ШОБ дамыту «Мемлекеттік қолдауды күшейту және шағын бизнестің дамуына арттыру жөніндегі шаралар туралы», 6 наурыз 1997 жылғы Қазақстан Республикасы № 3398 Президентінің Жарлығы мемлекеттік саясаттың басым бағыты және бірінші кезекте шараларды жүзеге асыру бағытталып, тұтыну нарығы тауарлар мен қызметтердің кең ауқымын толтыру, олардың әлеуметтік проблемалары мен еңбек қызметінің дамуы шешуді жұмыспен қамтуды қамтамасыз ету;

26 сәуір 1997 жылы Қазақстан Үкіметі Шағын кәсіпкерлікті дамыту қоры (26 сәуір 1997 жылғы Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысы «Шағын кәсіпкерлікті дамыту қорын құру туралы», 665 бұйрығы) құрылды;

Өйткені, нарықтық экономика жағдайында ерекше рөлін шағын кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдаудың негізгі бағыттары анықтады. Соған орай 1999-2000 жылдарға арналған Қазақстан Республикасында кәсіпкерлікті дамыту және қолдау мемлекеттік бағдарламасы қабылданды.

2001 жылы жеке кәсіпкерліктің даму және қолдау кезекті мемлекеттік бағдарламасы Қазақстан Республикасында 2001-2002 жылға созылды. Бұл бағдарлама жеке кәсіпкерліктің ығынын қорғауы және қолдауы инфрақұрылымының игерушілігінің тиімділігінің көтермелеуін болжап, оның ішінде шағын бизнесті әдістемелік, ғылыми және ақпараттық қолдау, аймақтық даму, шағын бизнесті қолдау саясаты, қаржы және несие жетілдіру, инвестициялық механизмдерін саласындағы нормативтік құқықтық актілерді жетілдіріп, шағын бизнесті жалдауы қарастырылды.

2004 жылдан бастап 2007 жылдары шағын бизнестің дамуына мақсатында одан әрі мемлекеттік бизнес-ортаны қалыптастыру, соның ішінде жақын арада бәсекелестік ортаны шағын бизнесті қолдау үшін жоғары қосылып отырған өндірістер құруға жеке секторды ынталандыратын қоғамдық институттардың жүйесін негізгі бағыттарын анықтады. 2004-2006 жылдарға арналған Қазақстан Республикасында шағын бизнестің жаңа мемлекеттік бағдарламасы дамыту және қолдау қабылданды. Бағдарламаның іс-шаралар шеңберінде, шағын бизнесті әртараптандыру үшін институционалдық жағдайларын қамтамасыз ету міндеті қойылды. Сорттық кеңейту, инвестициялар аудару, шағын бизнес активтерді ұлғайту, жаңа өндірістерді құйып, тауарларды (жұмыстарды, қызметтерді) жоғары технологиялық экспортқа бағытталған өндіріс шығару және шағын бизнес сыртқы нарыққа шығу.

18 ақпанда Қазақстан Республикасы Президентінің Жолдауына сәйкес әзірленген 2005-2007 жылдарға арналған шағын және орта бизнесті дамыту жөніндегі іс-шаралар жеделдетіп, бағдарламасы 2005 жылы басқа Үкіметі қабылдаған 2004-2006 жылдарға арналған шағын бизнес бағдарламасын қолдау шараларын іске асыру «Қазақстан экономикалық, әлеуметтік және саяси жаңару жолында» болды. Бағдарлама 2030 жылға дейін логикалық мемлекеттің макроэкономикалық 2003-2015 жылдарға арналған Қазақстанның стратегиясының индустриялық-инновациялық даму негізінде саясат және Қазақстанның даму стратегиясының Республикасының сай келетін шағын және орта бизнес іс-шаралары өте тиімді қолдау мен дамытуды қамтамасыз етеді.

2007 жылдың соңынан бастап жаһандық қаржы дағдарысынан туындаған ШОБ үшін несие тапшылығын азайту мақсатында мемлекеттік, «Даму» қоры арқылы жүзеге қолайлы шарттармен ШОБ кредит үшін екінші деңгейдегі банктерде қаражат орналастыру бағдарламасын іске асыруға кірісті.

Кәсіпкерлік туралы Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев: Қазақстан халқына (29 қаңтар 2010) жолдауында «Кәсіпкерлік - жаңа экономиканың қозғаушы күші. Негізгі бизнесті әртараптандыруы қажет. Біз тәуекелдерді өз мойнына алуға дайын, қуатты кәсіпкерлік сыныпты көргіміз келеді жаңа рыноктарды игеруге, инновациялар ендіруге дайын. Осы кәсіпкерлер экономиканы жаңғыртудың қозғаушы күші болып табылады. Осыған байланысты 2010 жылдан бастап өңірлерде кәсіпкерлікті дамыту жөнінде бірыңғай бюджеттік бағдарлама енгізілуін қамтамасыз етуді тапсырамын. Мен «Бизнестің жол картасы - 2020» деп атауды ұсынамын. Бұл бағдарламаның мақсаты өңірлерде кәсіпкерліктің жаңа тобын дамыту есебінен, әсіресе шағын және орта бизнесті тұрақты жұмыс орындарын құру болып табылады». Бағдарлама қаражатын пайдалану келесі бағыттар бойынша жүзеге асырылуы тиіс:

- несиелер бойынша пайыздық ставкаларды субсидиялау;
- шағын және орта бизнесті дамыту үшін несиелерді ішінара кепілдендіру;
- бизнеске сервистік қолдау көрсету;
- қайта даярлау және біліктілігін арттыру, жастар практикасы және әлеуметтік жұмыс орындары.

«Бизнестің жол картасы - 2020» бизнес үшін банктер мен инвесторлар шикізаттық емес жобаларды қаржыландыру үшін де жаңа мүмкіндіктер ашады. Үкімет әкімдермен бірлесе отырып, әрбір өңірдің экономикалық әлеуетін есептеулерге негізделген жылдар бойынша үш жылдық бюджетте қаржыландырудың жалпы лимитін шеңберінде әзірлеуі тиіс. Бұл қаражат өндірістік кәсіпкерлікті, шағын және орта бизнес жобаларын қаржыландыру үшін өңірлерге беріледі.

Әдебиеттер

1. Прогноз социально-экономического развития Республики Казахстан на 2013 – 2017 годы. Одобрено на заседании Республиканской комиссии (протокол № 8 от 4 апреля 2012 года) бюджетной
2. Современное состояние экономики и основные тенденции ее развития. - //ekg-group.ru
3. Регионы Казахстана в 2013 году / Статистический сборник/ на казахском и русском языках / Астана, 2014 – 420 с. Комитет по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан.- Главный редактор Смаилов А.А.Интернет-ресурс:<http://www.stat.gov.kz>

Одним из приоритетных направлений экономической реформы, производимой в настоящее время в Казахстане, является становление и развитие производственного предпринимательства. Производственное предпринимательство представляет собой одно из ключевых условий формирования рыночных механизмов и является составляющей частью современной рыночной системы. Производственное предпринимательство в единстве с диверсификацией промышленного сектора составляют одну из основ стратегии развития Казахстана. Предпринимательство в Казахстане является не только необходимым звеном в создании рыночной системы хозяйствования, но и наиболее существенным элементом в социальном преобразовании общества.

Summary

One of priority directions of economic reform producible presently in Kazakhstan, there is becoming and development of productive enterprise. A productive enterprise is one of key terms of forming of market mechanisms and is the component of the modern market system. Productive enterprise in unity with diversification of industrial sector make one of bases of strategy of development of Kazakhstan. An enterprise in Kazakhstan is not only a necessary link in creation of the market system of management but also most substantial element in social transformation of society.

УДК 336

А.П.Ахтанов

Магистратура Национального Банка Республики Казахстан АО «Университета
Нархоз», Алматы, Казахстан
info.magi@mail.ru

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СИСТЕМ РЕГУЛИРОВАНИЯ И НАДЗОРА НЕБАНКОВСКИХ ФИНАНСОВЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ

Аннотация: Данная статья посвящена совершенствованию системы регулирования и надзора за деятельностью небанковских финансовых организаций на основе международного опыта. Автором были проанализированы 20 стран по критерию отнесения различных финансовых организаций в состав небанковских финансовых организаций. По результатам исследования предложены рекомендации.

Ключевые слова: небанковская финансовая организация, пруденциальные нормативы и лимиты, лизинг, система денежных переводов, ПИФ.

Небанковские финансовые организации — это финансовые учреждения, которые предоставляют банковские услуги, но не имеют банковской лицензии. Главным отличием небанковских финансовых организаций является то, что они не могут привлекать деньги общественности в качестве вкладов. Однако в то же время их деятельность во многом определяется банковским законодательством. Это происходит, потому что небанковские организации предлагают практически весь перечень банковских услуг. Но в то же время небанковские финансовые учреждения предоставляют услуги, которые банки не могут или не хотят предлагать, и потенциально могут предоставить иные инструменты для сбережений, инвестиций и управления риском.

Понятие небанковских финансовых организаций на сегодня имеет единой универсальной формулировки и, исходя из юрисдикции, включает разные организации.

Нами были проанализированы 20 стран, по критерию отнесения различных финансовых организаций в состав небанковских финансовых организаций. Для анализа страны выбраны по следующим критериям:

- регуляторы ключевых мировых финансовых рынков - США, ЕЦБ, КНР, Япония, Великобритания и др.

- ключевые торговые партнеры РК - РФ, КНР и др.

- нефтеэкспортеры –Азербайджан, Малайзия, Мексика и т.д.

Результаты предоставлены в таблице 1.

Таблица 1 — Небанковские организации в разных странах

Включают в НБФО	Страны
Страховые организации	Германия, Малайзия, Азербайджан, Россия и т.д. (всего 9 стран)

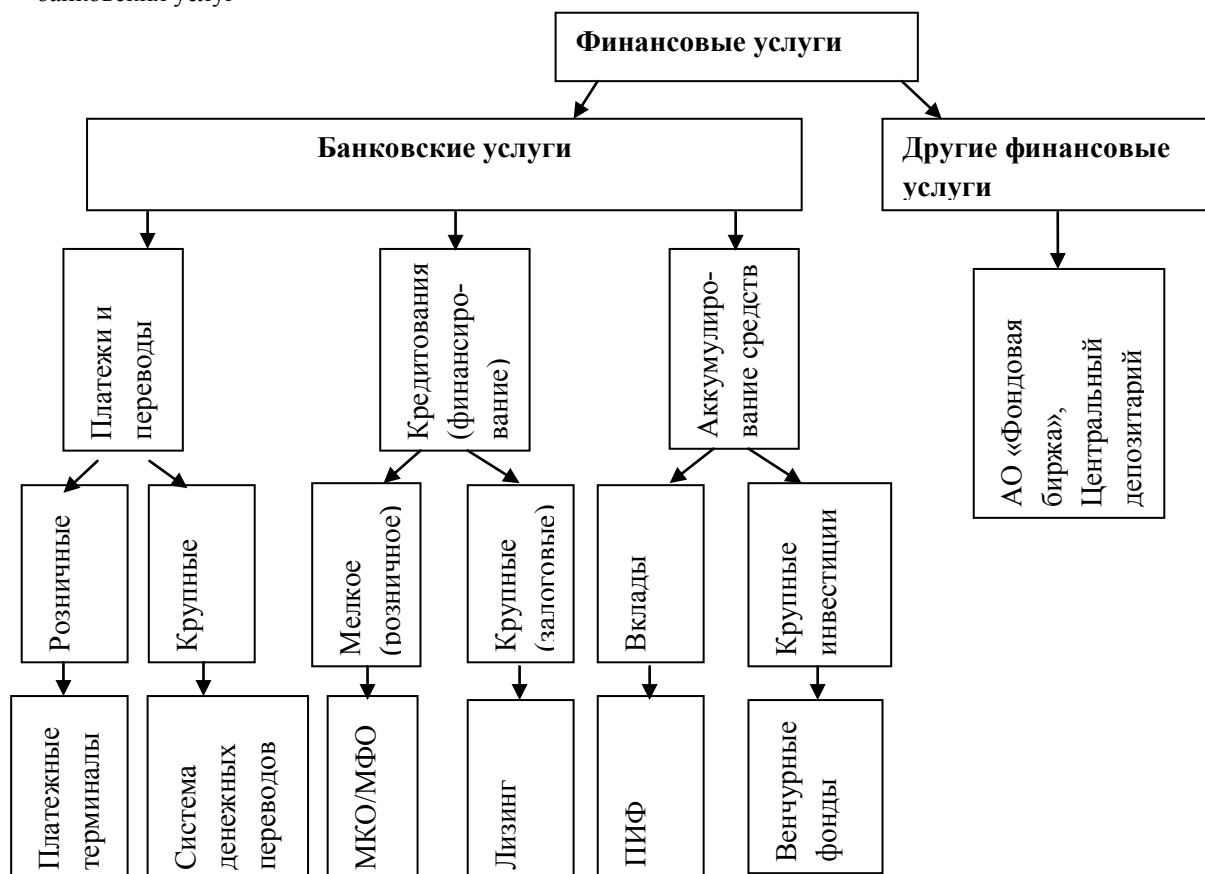
Негосударственные пенсионные фонды	Англия, Германия, Южная Корея, Россия, Беларусь и т.д (8)
Ипотечные организации	США, Казахстан, Россия, Канада, Индия, Филиппины, Малайзия (6)
МФО и кредитные союзы	Малайзия, Филиппины, Япония, Мексика, Франция и т.д (18)
Инвестиционные компании	США, Малайзия, Канада, Япония, Филиппины, Германия, Китай (7)
Депозитарная деятельности на рынке ценных бумаг	Казахстан, Россия, Филиппины, Малайзия, Германия, Англия (6)
Лизинговые компании	Филиппины, Украина, Россия, Азербайджан, Япония и т.д (7)
Ломбарды	Беларусь, Малайзия, Филиппин и т.д (5)
Специализированные финансовые компании (Венчурные фонды)	США, Китай, Малайзия, Англия, Германия, Филиппины (6)
Платежные терминалы	США, Англия, Филиппин, Россия и т.д (6)

Примечание — собственная разработка на основе [14-22]

Стоит отметить, что в нашей стране, микрофинансовые организации и кредитные союзы не входят в состав небанковских кредитных организаций. Но в 18 остальных странах – они входят. Также можно отметить, что лизинговые компании в 7 странах включены в состав НБФО.

Поэтому, на мой взгляд, целесообразно рассмотреть вопрос включения платежных терминалов и лизинговых компаний в состав НБФО. Ниже представлен рисунок, в которой банковские услуги были разделены на 4 вида. И главный замысел этого рисунка был в том чтобы показать какие организации, кроме банков, занимаются предоставлением определенного вида банковских услуг.

Рисунок 1. Классификация небанковских финансовых организаций по осуществляемым видом банковских услуг

В последнее время в Казахстане большой популярностью среди населения пользуются различные переводы через платежные терминалы. И в то же время в Казахстане до сих пор не приняты нормативно-правовые акты, регулирующие деятельность платежных терминалов. Например, в России с 1 января 2010 года вступил в силу Федеральный закон от 03.06.2009 № 103-ФЗ "О деятельности по приему платежей физических лиц, осуществляемой платежными агентами". Но, тем не менее, этот закон регулирует платежи только на факт переведенности средств. А в США поставщики платежных услуг контролируются на онлайн основе организацией [FinCEN](#). Это бюро в [Министерстве финансов США](#), которое осуществляет сбор и анализ информации о финансовых операциях в целях борьбы с [отмыванием денег](#), финансированием терроризма и другими [финансовыми преступлениями](#). [13]

В двух группах стран в основном в таких как мегарегуляторы ключевых мировых финансовых рынков (США, ЕЦБ, Япония и др.) и нефтеэкспортеры (Россия, Азербайджан, Малайзия и др.) лизинговые компании входят в состав НБФО.

Лизинг в Казахстане является одним из важных инструментов долгосрочных инвестиций предприятиями малого и среднего бизнеса в обновление основных фондов. Его доля в общем объеме инвестиций в основной капитал предприятиями малого и среднего бизнеса составляет в среднем порядка 20%. За прошедшие 10 лет портфель казахстанских лизинговых компаний вырос и составляет 1% от ВВП. Мировая практика свидетельствует о том, что именно лизинговые компании могут обеспечивать значительное финансирование проектов по модернизации производственных мощностей, а следовательно, поддерживать инновационную траекторию экономического роста и способствовать укреплению конкурентоспособности национальной экономики. Для целого ряда инфраструктурных отраслей (транспорт, связь, энергетика, сельское хозяйство) лизинговое финансирование является базовым источником средств модернизации бизнеса. Перебои в работе таких отраслей означают угрозу жизнеспособности экономики. Кроме того, для малого и среднего бизнеса лизинг - практически единственная возможность получить долгосрочное финансирование, в котором банки ему зачастую отказывают. При этом малый и средний бизнес является основой для динамичного экономического развития, важным инструментом диверсификации экономики и повышения конкурентоспособности страны.

Организаций осуществляющие лизинговую деятельности в Казахстане можно группировать на 3 группу: - дочерние организации банка второго уровня; - небанковские финансовые организации (так как они могут осуществить лизинговую деятельность); - лизинговые организации. Дочерние организации банка второго уровня и небанковские финансовые организации находятся под регулированием уполномоченного уровня и занимает 94,69% от общего объема лизингового портфеля. Лизинговые организации занимает 9,26% от общего количество заключенных сделок.

Совокупный лизинговый портфель за полгода увеличился на 3% (к 1 января 2015 года) и составил 213,6 млрд тенге. В первом полугодии 2014 году рост составлял 10%.

Таблица 3 — Основные параметры рынка лизинга Казахстана

Показатели	2011	2012*	2012	2013*	2013	2014*	2014	2015*
Объем нового бизнеса за период, млрд тенге	46,5	24,5	65,1	24,4	72,2	32,3	85,3	43,7
Темпы роста к предыдущему аналогичному периоду, %	-	-	40	-0,6	11	32,6	18	35,4
Совокупный портфель лизинговых компаний на конец периода, млрд тенге	113,6	121,8	143,6	147,3	170,1	186,4	206,7	213,6
Количество заключенных сделок, штук	1509	1311	2229	1342	2598	1728	3373	2163
Средняя сумма сделки, млн тенге	31	19	29	18	28	19	25	20

Источник: RAEX («Эксперт РА Казахстан») по результатам анкетирования лизинговых компаний (* - первое полугодие)

На сегодняшний день рынок ПИФов и венчурных капиталов имеет весьма маленькую популярность в Казахстане. Общая доля средств, вложенных в ПИФы, составляет менее 10 млрд тенге. Притом, что во всей банковской системе находится более 3,5 трлн тенге физических лиц. В 2012 году активы ПИФов составила 1,55 % ВВП.

В проанализированных странах, в зависимости от организаций входящих в состав небанковских финансовых организаций, пруденциальные нормативы тоже отличаются. В Казахстане в состав пруденциальных нормативов и иных обязательных для соблюдения норм и лимитов входят:

Таблица 2 — Пруденциальные нормативы и иные обязательные для соблюдения нормы и лимиты в Казахстане

№	Пруденциальные нормативы	Частоты расчета (в год)	Норма
1	<i>минимальный размер уставного капитала</i>		80000000 тенге
2	<i>минимальный размер собственного капитала</i>		80000000 тенге
3	<i>достаточность собственного капитала</i>	12	не менее 0,1
4	<i>максимальный размер риска на одного заемщика</i>	12	не более 0,25
5	<i>коэффициент ликвидности</i>	12	не менее 0,15

Источник: собственная разработка на основе [2]

Минимальный размер уставного капитала по каждому виду небанковской организации устанавливается уполномоченным органом и рассчитывается раз в месяц. Небанковские финансовые организаций не вправе принимать депозиты и открыть металлические счета для физических и юридических лиц. Связи с этим, на риски особое внимание не уделяется, это является основным недостатком. Во многих странах, помимо этих показателей, особое внимание уделяет на операционные риски (менеджмент).

Таблица 3 — Пруденциальные нормативы и иные обязательные для соблюдения нормы и лимиты в России

№	Пруденциальные нормативы	Норма
1	<i>Достаточность собственного капитала</i>	не менее 0,1
2	<i>Норматив покрытия объема личных сбережений средствами паево</i>	не менее 0,1
3	<i>Норматив покрытия текущих обязательств собственными средст</i>	не менее 0,15
4	<i>Нормативы, регламентирующие кредитные риски</i>	
4,1	текущий уровень резервирования;	не более 0,08
4,2	текущий уровень риска портфеля;	не более 0,12
4,3	текущий уровень списания;	
4,4	коэффициент собираемости задолженности по займам.	
5	<i>Нормативы ликвидности.</i>	
5,1	Норматив мгновенной ликвидности	
5,2	Отношение высоколиквидных активов к объему обязательств со сро течение ближайших 30 дней	0,2-0,3
5,3	Норматив текущей ликвидности кооператива	
5,4	Норматив долгосрочной ликвидности кооператива	
5,5	Норматив общей ликвидности	
5,6	Норматив максимального размера риска на одного заемщика или заемщиков	не более 0,15
5,7	Норматив максимального размеров крупных кредитных рисков	не более 8
5,8	Совокупная величина риска по инсайдерам Кооператива	не более 0,03
6	<i>Показатели операционной ликвидности</i>	

Источник: собственная разработка на основе [1,12]

В Казахстане зарегистрирован 11 организации получившие лицензию уполномоченного органа для осуществления отдельные виды банковских операций. Их можно разделить на 3 группы: ипотечные организации, дочерние организации национального управляющего холдинга в сфере агропромышленного комплекса и иные организации, осуществляющие отдельные виды банковских операций. Микрофинансовые организации не являются небанковским организациям,но с 2016 года будет регулироваться Национальным Банком Республики Казахстан. В последнее несколько лет роль небанковских организаций в кредитно-финансовой системе страны значительно выросла. Хотя в современной экономике этот сектор все еще остается значительно меньше банковского. Подробнее динамику распределения обязательств между типами кредиторов Казахстана можно проследить в таблице 4.

Таблица 4 — Распределение обязательств между типами кредиторов (в %)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Небанковские организации	1,69%	1,99%	2,05%	2,26%	2,48%	2,94%
Банки	98,31%	98,01%	97,95%	97,74%	97,52%	97,06%

Примечание — собственная разработка на основе [2]

Доля небанковских финансовых организаций с 2010 по 2015 года выросла в 1,74 раза, а именно с 1,69% до 2,94%. Этот показатель в передовых странах составляет намного больше, например, в США доля небанковских организаций составляет 20,2%.

Чтобы определить значение и важность небанковских финансовых организаций для экономики Казахстана проанализировали их долю в распределении классифицированных активов, представленной в таблице 5.

Таблица 5 — Распределение классифицированных активов между банками и небанковскими учреждениями Казахстана (в %)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Небанковские организации	3,23%	3,94%	3,88%	3,81%	3,41%	2,92%
Банки	96,77%	96,6%	96,12%	96,19%	96,59%	97,08%

Примечание — собственная разработка на основе [2]

Как видно из таблицы 5, небанковские кредитно-финансовые организации контролировали в 2015 году 2,92% классифицированных активов. За пятилетний период их доля была в интервале 3-4%. Что, безусловно, подтверждает не большую значимость небанковских организаций в распределении рисков. Небанковские организации США в 2011 году контролировали 57,6% классифицированных активов. Это имеет огромное значение для экономических субъектов. Что не только позволяет удовлетворить их потребности, но и поддержать их работоспособность.

Литература:

1. Научно-исследовательской работы "Регулирование и надзор в области микрофинансирования: анализ международной практики и выработка предложений по совершенствованию регулирования и надзора в области микрофинансирования и кредитной кооперации в России", подготовленной Институтом экономической политики им. Е.Т. Гайдара по заказу Банка России
2. Сведения и материал с сайта: <http://www.nationalbank.kz/?docid=821&switch=russian>;
3. Сведения и материал с сайта: <http://www.stat.gov.kz/>.
4. Microfinance activities and the Core Principles for Effective Banking Supervision <http://www.bis.org/publ/bcbs175.pdf>
5. Микрофинансирование в России http://www.kniga.com/books/preview_txt.asp?sku=ebooks350286#TOC_IDA3YQY4
6. Сведения и материал с сайта: <http://www.bankofengland.co.uk/pr/Pages/regulatorydata/cu/creditunionsstatistics/default.aspx>
7. Сведения и материал с сайта: <https://www.federalreserve.gov/>;
8. Информационный вестник №18, Материалы международной конференции «Обеспечение устойчивости финансовой системы России путем введение мегарегулятора. Международный опыт регулирования, контроля и надзора»
9. The Malaysian microfinance system and a comparison with the Grameen Bank (Bangladesh) and Bank Perkreditan Rakyat (BPR-Indonesia)
10. Financial system in Korea, December 2008.
11. Supervision of Banks and Nonbanks Operating through Agents. Practice in Nine Countries and Insights for Supervisors, 2015.
12. Regulation and supervision of microfinance institutions. Experience from latin america, asia, and africa. The micro finance network occasional paper no. 1
13. Постановление НБ РК «Об утверждении правил лицензирования и регулирования деятельности организаций осуществляющих отдельные виды банковских операций»;
14. Non-bank Intermediaries in Malaysia;
15. Non-bank financial institutions: Assessment of their impact on the stability of the financial system, 2012

Summary

This article is dedicated to the improvement of the system of regulation and supervision over the activities of non-Bank financial institutions on the basis of international experience. The authors analyzed 20 countries according to the criterion of classification of various financial organizations in the non-Bank financial institutions. According to the study, the proposed recommendations.

УДК 332.1

С.А. Илашева, Б.Б. Ержан, Г.У. Бекманова
ЮКГУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

**РОЛЬ КОРПОРАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ В РЕАЛИЗАЦИИ СТРАТЕГИЧЕСКИХ
ЗАДАЧ ДБ АО «СБЕРБАНК»**

Аннотация: Для успешной реализации стратегических задач ДБ АО «Сбербанк» необходимо выработать стратегическое управление. При этом руководство должно уделять внимание не столько конкретной стратегии, сколько реализации принципов цивилизованного рынка, проявлять постоянную заботу обо всех участниках деятельности фирмы, в том числе потребителях, акционерах, поставщиках, стремясь наиболее полно удовлетворять все их потребности.

Реализация стратегических задач не всегда бывает успешным. Поэтому в решении данного вопроса значительная роль отводится корпоративной культуре. В ДБ АО «Сбербанк» достаточно высокий уровень корпоративной культуры.

Поскольку концепция корпоративной культуры еще относительно молода и нова, как у практиков, так и теоретиков нет пока достаточного опыта в реализации проектов по воздействию на культуру и ее изменению. На этом пути оказывается немало проблем.

Для любой организации, всерьез пытающейся изменить корпоративную культуру, в первую очередь необходимо создание видения, какой должна быть новая культура. Необходимо ясно представлять, чем нужно управлять и какой результат желательно получить. Конкретные стратегии и степень успеха зависят от силы существующей культуры и масштаба желаемых изменений.

Нами разработана модель оценки возможности реализации стратегии корпоративной культуры ДБ АО «Сбербанк», которая позволит сформировать эффективную корпоративную культуру, которая будет способствовать успешной реализации стратегических задач ДБ АО «Сбербанк».

Ключевые слова: банк, стратегия, развитие, клиенты, сервис, финансовые услуги, конкурентные преимущества

Современные организации рассматривают корпоративную культуру в качестве мощного стратегического инструмента, ориентирующего всех сотрудников на общие цели, мобилизацию их инициативы и обеспечение продуктивное взаимодействие. Опыт многих западных и казахстанских организаций подтверждает, что процветает та фирма, в которой создан сплоченный коллектив, где сломлены иерархические преграды, где каждый кровно заинтересован в общем успехе, ибо от этого зависит его материальное благополучие и чувство значимости. Быстрее всех поднимается и развивается та фирма, коллектив которой имеет хорошо развитую корпоративную культуру.

Сущность корпоративной культуры такова, что она скорее подвергается эволюционным изменениям, чем революционным. Управление изменением культуры затрагивает отношения, сформировавшиеся за длительный период, поэтому процесс является сложным и болезненным для организации. Изменения культуры требуют сформировать новые критерии для найма работников, реформировать систему поощрений, создать новые критерии продвижения по служебной лестнице и даже пересмотреть основные ценности. При изменениях в корпоративной культуре возникают проблемы, связанные с сопротивлением сотрудников этим изменениям. Проведенные исследование теоретических основ корпоративной культуры позволили нам выявить и рекомендовать семь «ключей» – основных правил для изменения корпоративной культуры (рис. 8).

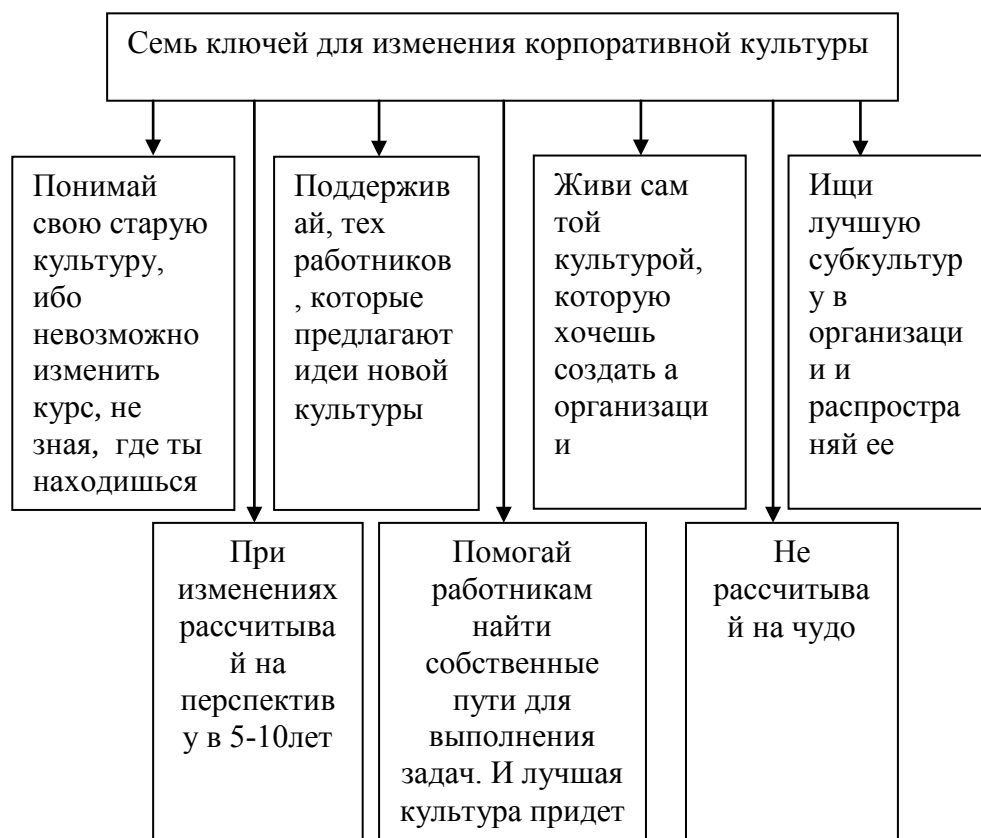

Рисунок 8. Модель изменения корпоративной культуры

Примечание: составлено автором

Управление изменением культуры трудно унифицировать, однако представляется возможным выделить некоторые принципы. При изменении корпоративной культуры руководители должны информировать сотрудников о том, что важно для организации, почему это важно, а также о мероприятиях, моделирующих определенное поведение.

Предлагаются следующие четыре механизма реализации изменений.

Механизм участия: необходимо привлекать людей к решению важных для организации вопросов, опираться на их возможности.

Механизм символического управления: используется для поддержки того элемента, который для организации важнее всего. Это должно быть продемонстрировано наглядными действиями (например, разрушением президентом на глазах своих заместителей и сотрудников старых образцов продукции) или путем резкого изменения внутрифирменной политики.

Механизм взаимопонимания: постоянно информируйте людей, объясняйте им, что от них требуется и почему необходимы перемены. Люди хотят понимать сущность воздействующих на них явлений и событий. Взаимопонимание усиливает гордость и взаимную ответственность.

Таким образом, корпоративная культура – это не только условие эффективного проведения организационных преобразований, но и самостоятельный объект управления. Культуру можно формировать, поддерживать и изменять.

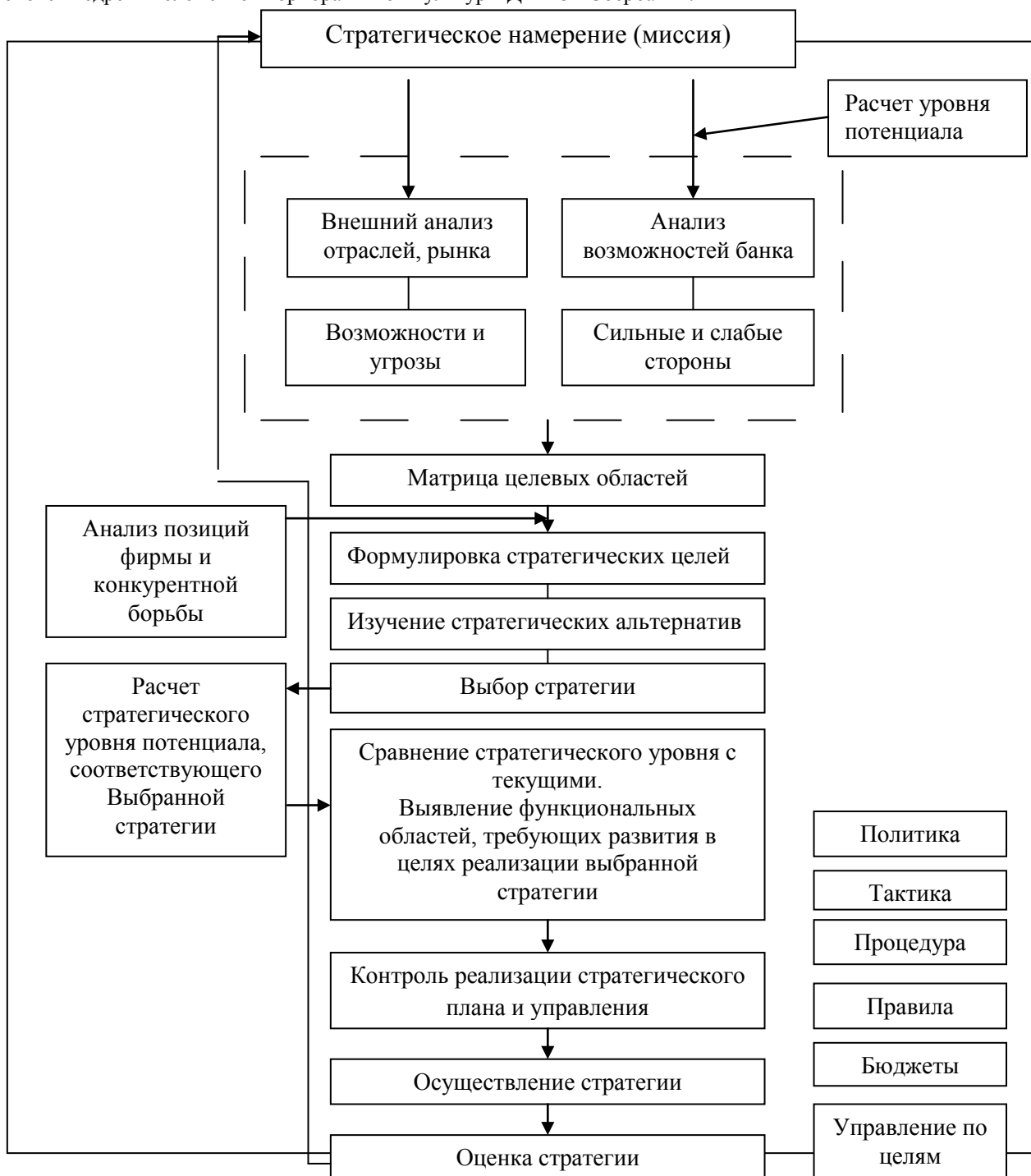
Особо следует подчеркнуть взаимосвязь между лидерами и корпоративной культурой. Американские специалисты в области организационного поведения считают, что одной из важнейших сторон деятельности лидеров является управление корпоративной культурой и уникальный талант лидера состоит в умении взаимодействовать с ней.

Для уточнения факторов, влияющих на формирование корпоративной культуры и на проблемы управления персоналом в ДБ АО «Сбербанк» был выполнен SWOT – анализ. Из данного SWOT – анализа было выявлено, что сильные стороны превосходят слабые и у банка есть хорошие возможности выйти из проблемных ситуаций и улучшить существующие методы управления персоналом. Существенными проблемными зонами являются переутомление и перегрузка работников, возникновение стрессовых ситуаций, страх «отставания в развитии». Все эти проблемные зоны связаны со спецификой деятельности: постоянное повышенное внимание, ответственность, взаимодействие с клиентами и коллегами.

В ДБ АО «Сбербанк» Анализ достаточно высокий уровень корпоративной культуры. Однако, она не в достаточной степени нацелена на инновационные стратегические изменения. Система целей и задач развития корпоративной культуры ДБ АО «Сбербанк» вбирает в себя все многообразие современных экономических знаний в области управления банком, а оценка использования ее элементов является своего рода индикатором уровня методической готовности современного руководителя к эффективному ведению рыночной деятельности.

Реальное состояние дел свидетельствует о том, что главная проблема концентрируется в неадекватном стратегическом планировании в банке, неудовлетворительной системе анализа и оценки уровня использования инструментария внедрения элементов корпоративной культуры, в необоснованном подходе к процессу выбора стратегии и разработки тактических мероприятий. А, между тем, расчет текущих индексов возможностей внедрения элементов корпоративной культуры в ДБ АО «Сбербанк» дает представление об уровне реализации деятельности в каждой из его функциональных областей. Таким образом, мы считаем, что обоснованная выше методика играет важную роль на этапе выявления внутренних сил и слабостей банка.

На рисунке 4 представлен разработанная нами модель процесса стратегического планирования на основе внедрения элементов корпоративной культуры ДБ АО «Сбербанк».

Прогноз развития стратегии внедрения элементов корпоративной культуры может строиться с использованием качественных методов прогнозирования, таких как экспертный метод и метода построения сценариев.

Анализ полученных прогнозов позволит выбрать наиболее предпочтительную на данный момент стратегию развития ДБ АО «Сбербанк». Необходимо учитывать, что стратегия должна вести к усилению слабых сторон банка и защищать от внешних угроз – увеличивать эффект от внедрения корпоративной культуры в тех сферах деятельности банка, где значение его результативности ниже критического.

Предложенный алгоритм основывается на традиционном понимании процесса стратегического планирования и легко встраивается в существующую в банке схему анализа, обеспечивая системный взгляд на его работу. Вместе с тем рассмотрение уровня использования корпоративной культуры банка дает более объективную картину по сравнению с традиционными методиками. Такой подход позволяет составить комплексное видение проблем и перспектив развития банка [58].

Подобный анализ позволяет изучить деятельность ДБ АО «Сбербанк» с точки зрения рационального использования всех имеющихся ресурсов. Данный метод охватывает все сферы внутренней деятельности банка и позволяет наиболее четко представить направления их развития для эффективного взаимодействия с рынком.

Следовательно, основными институтами стратегического планирования использования фактора корпоративной культуры являются институты анализа возможностей и угроз, сильных и слабых сторон ДБ АО «Сбербанк», изучения стратегических альтернатив, оценки внешних факторов воздействия на субъект хозяйствования, контроля реализации и управления исполнением стратегического плана [59].

Максимальное использование фактора корпоративной культуры ДБ АО «Сбербанк» будет способствовать формированию целостного механизма повышения эффективности использования фактора корпоративной культуры и мотивирования банка на внедрение целостной системы ее элементов.

Таким образом, для успешной реализации стратегии ДБ АО «Сбербанк» необходимо внедрять в стратегическое управление принципы корпоративной культуры. Корпоративная культура – это новая парадигма бизнеса постиндустриальной эпохи. Сегодня процветающие компании имеют определенную корпоративную культуру, которая обуславливает их способность сохранять лидирующие позиции в мире. Отсутствие или низкий уровень управленческой культуры могут стать главной причиной провала стратегии банка. Разработанная нами модель оценки возможности реализации стратегии ДБ АО «Сбербанк» с использованием фактора корпоративной культуры, на наш взгляд, позволит повысить эффективность деятельности банка и обеспечит лидирующие позиции на рынке банковских услуг.

Литература:

1. Послание Президента РК Нурсултана Назарбаева народу Казахстана от 30 ноября 2015 года, Астана, 2016г.
2. Балабанов И.Т. Основы банковского менеджмента, - М.: Финансы и статистика, 2009 г.-157с.
3. Баринов В.А., Макаров Л.В. Корпоративная культура организации в России // Менеджмент в России и за рубежом, №2, 2002.
4. Богданова М. Моральный кодекс бизнесменов // Япония сегодня. Москва, – 2007. – №6. – С. 32.
5. Васильченко А.И. Понятие коммерческого банка, основные функции коммерческих банков.- М.: Новая волна, 2004г. – 176с.

Summary

ДБ of propulsion MODULE savings "Bank" is a dynamically developing financial institute of high degree of reliability, oriented to the maximally wide client layers. Realization clearly directed business of strategy, high quality of bank products and used technologies allowed in short spaces to create the reliable market of the consumer crediting. ДБ of propulsion MODULE savings "Bank" occupies leading positions in area of modern bank technologies, inculcating new, unique for the Kazakhstan bank sector products. A bank constantly perfects the level of service and aspires to providing of geographical availability of products, extending the network of branches and PKO.

Opening of enormous potential of group savings Bank in Kazakhstan will be incomplete without financing Bank of large investment, infrastructural projects having a priority value for development of economy of country. This direction will allow to savings Bank not only to occupy leading positions in the banking system of Kazakhstan but also will promote his status as a successful international financial institute. A bank is work out strategy with the purpose of providing of leading positions at the market of bank services. The put strategic aim will be arrived at due to development of the competitive edges and creation of new areas of height.

УДК 677:339.137

С.А. Илашева, Г.У. Бекманова, А. Мухамеджан
ЮКГУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ РАЗВИТИЯ ЛЕГКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ РК

Аннотация: Легкая промышленность любой страны - это важнейший многопрофильный и инновационно привлекательный сектор экономики. По уровню потребления продукция легкой промышленности стоит на втором месте после продовольственных товаров, что определяет ее значимость. Учитывая значительную роль легкой промышленности в обеспечении экономической и стратегической безопасности, занятости трудоспособного населения и повышении его жизненного уровня в новых геополитических условиях, ведущие мировые страны уделяют особое внимание развитию отрасли и оказывают ей существенную инвестиционную поддержку.

Общая тенденция развития отрасли характеризуется снижением ее доли в объеме промышленности страны, что сопряжено с сокращением рабочих мест, вытеснением отечественного товаропроизводителя с внутреннего рынка зарубежными производителями, что приняло катастрофический характер.

Решение этих вопросов предусматривается осуществлять при непосредственном участии государства на основе реализации мер по защите казахстанского производителя, борьбе с контрафактной и контрабандной продукцией, использовании субсидий, лизинговых схем, инвестиционных фондов, развитии государственно-частного партнерства.

Ключевые слова: легкая промышленность, государственное регулирование, инвестиции, инновации, стратегия, программы развития, модернизация.

Легкая промышленность – одна из социально-ориентированных составляющих отечественной экономики, направленная на удовлетворение потребностей и повышение уровня жизни людей.

Однако, отечественная легкая промышленность находится в глубоком кризисе. Общая тенденция развития отрасли характеризуется снижением её доли в объеме промышленности страны, что сопряжено с сокращением рабочих мест, вытеснением отечественного товаропроизводителя с внутреннего рынка зарубежными производителями, что приняло катастрофический характер[54].

Анализ позволил выявить основные проблемы развития отрасли:

- значительный износ основных фондов и низкий уровень конкурентоспособности продукции, технологическое отставание;
- низкая доля экспорта продукции с высокой добавленной стоимостью;
- незначительная доля потребления отечественной отраслевой продукции;
- недостаток квалифицированных кадровых ресурсов из-за непривлекательных условий труда;
- значительная зависимость от импорта сырья;
- параллельный импорт и контрафактная продукция;
- недостаток финансовых средств для реализации крупных инвестиционных проектов;
- недобросовестная конкуренция, неразвитая инфраструктура[55].

Главной причиной кризисного состояния легкой промышленности является технологическая отсталость большинства предприятий, что приводит к уменьшению конкурентоспособности продукции. Для выхода из сложившейся ситуации необходима активизация инновационной деятельности, главной задачей которой является внедрение и использование результатов научных исследований и разработок на предприятиях[56]. Анализ ситуации в области инновационной деятельности показал, что спрос на основные научно-технические достижения и технологии довольно низкий, что усиливает технологическое отставание отрасли. Инновационная деятельность предприятий в основном сдерживается недостатком финансовых средств, среди других причин выделяют слишком высокие затраты на инновации и длительные сроки их окупаемости.

Для активизации инновационной деятельности необходимы следующие меры:

- 1.Улучшение нормативно-правовой системы со стороны государства, с целью повышения инновационной деятельности предприятия;
- 2.Экономическая поддержка предприятий, участвующих в инновационной деятельности;
3. Поддержка инновационной деятельности на региональном уровне;
- 4.Развитие международного сотрудничества в области инновационной деятельности.

Для улучшения инновационной деятельности необходимо наличие научно-исследовательских институтов.

Также существуют кадровые проблемы. Во-первых, это нехватка квалифицированных специалистов высшего и среднего звена. Во-вторых, отсутствие у многих руководящих работников знаний и инициативы,

необходимых для успешного перевода производства с командно-административных методов функционирования на рыночные и успешного развития предприятия в современных условиях. Эту проблему можно решить путем подготовки новых и переподготовки старых кадров. Специалисты также отмечают незащищенность внутреннего рынка, несовершенство законодательства и высокая себестоимость производимой продукции.

Учитывая, что легкая промышленность технологически наиболее связана с аграрным сектором, ее развитие будет в значительной мере способствовать восстановлению и развитию важнейших направлений сельскохозяйственного производства, благодаря чему повысится платежеспособный спрос внутри страны и емкость внутреннего рынка[57].

Решение этих вопросов предусматривается осуществлять при непосредственном участии государства на основе реализации мер по защите казахстанского производителя, борьбе с контрафактной и контрабандной продукцией, использовании субсидий, лизинговых схем, инвестиционных фондов, развитию государственно-частного партнерства.

Серьезной проблемой отрасли является инвестиционная непривлекательность из-за низкой рентабельности и длительного срока окупаемости проектов, нехватка оборотных средств у предприятий, а также зависимость работы текстильных предприятий от сельхозпроизводителей.

В результате сегодня Казахстан не входит в число ведущих производителей, экспортеров товаров легкой промышленности, а также не относится и к числу крупнейших мировых импортеров. Мобилизационные потребности страны в продукции отрасли удовлетворяются далеко не полностью, а доминирование импорта противоречит законодательству о безопасности государства, согласно которому в объеме продукции стратегического назначения доля отечественной должна составлять не менее 50 %. Продукция отечественных производителей до сих пор не отвечает требованиям международной стандартизации, сертификации и метрологии, и поэтому является неконкурентоспособной.

Продолжение модернизации основных фондов связано с недостаточностью средств на инвестиционные нужды. В связи с этим необходимо привлечение инвестиций в инвестиционные проекты легкой промышленности. Это осуществимо с помощью разработки и реализации программ инвестиционного сотрудничества с республиканскими и региональными ведомствами.

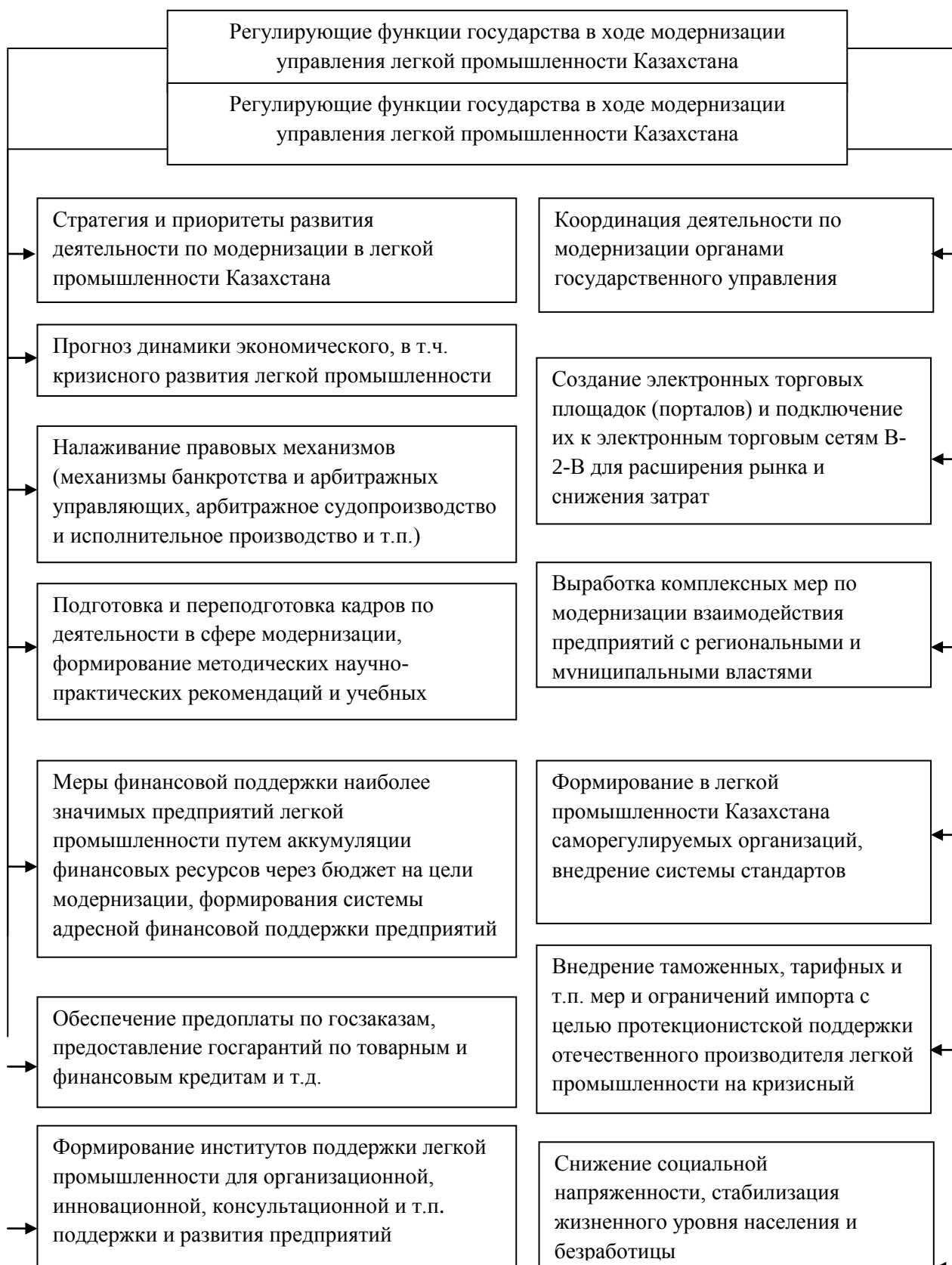
Для улучшения ситуации в легкой промышленности Правительством РК разработан Комплексный план мероприятий развития легкой промышленности до 2019 года.

Основной целью комплексного плана является повышение конкурентоспособности легкой промышленности с усилением ее социальной эффективности. Основными направлениями документа являются: модернизация производств; реализация системных мер экономической политики, в том числе в области государственных закупок и повышения доли казахстанского содержания; обеспечение отрасли квалифицированными кадровыми ресурсами; развитие науки и инноваций; меры посткризисного восстановления и финансового оздоровления предприятий отрасли[58].

Реализация данных мер позволит в текстильной промышленности увеличить объемы переработки хлопка-сырца с 5 до 50 тыс. тонн ежегодно. В производстве кожаной продукции - увеличить переработку до 500 млн.кв.дм, то есть до 50% от ежегодного объема шкур КРС, доведение объема первичной переработки тонкой шерсти до 15 тыс. тонн в год за счет ввода новых мощностей.

План предусматривает совершенствование нормативно-правовой базы и экономическое стимулирование предприятий легкой промышленности. В документе предусмотрено оказание поддержки в виде предоставления оборотных средств, которые будут выделяться для поддержания этих предприятий. Например, тех предприятий, которые находятся в специальной экономической зоне в Южно-Казахстанской области.

В рамках реализации Комплексного плана мероприятий развития легкой промышленности до 2019 года нами разработан комплекс функций государственного регулирования в сфере модернизации легкой промышленности; разработаны меры по стратегическому управлению отраслью (рис. 3.2).

Национальная политика модернизации в легкой промышленности будет реализоваться в рамках **Государственной программы индустриально-инновационного развития РК на 2015-2019 годы. В этой связи,** стратегическая цель данной политики должна быть направлена на интенсификацию инновационного развития легкой промышленности Казахстана, обеспечение эффективного соответствия объемов производства, качества и ассортимента продукции совокупному спросу потребителей, повышения национальной значимости отрасли и ее имиджа в мировом сообществе (рис. 3.3).

технологий и создание новых высокопроизводительных производств, обеспечивающих активизацию инновационной деятельности предприятий, импортозамещение, снижение технологической и товарной зависимости отрасли от зарубежных стран;

-обеспечение экономической эффективности производства, существенного роста производительности труда, экологической безопасности технологических процессов и продукции, ресурсосбережения, повышения культуры производства;

-повышение конкурентоспособности и увеличение объемов выпуска наукоемкой продукции для населения, медицины, образовательной сферы, для силовых структур и ведомств, АПК, строительной, мебельной и транспортной индустрии;

-усиление борьбы с теневым производством и нелегальным импортом с целью доведения доли российских товаров на внутреннем рынке к 2020 году минимум до 50 процентов, повышение экономической и стратегической безопасности государства;

-формирование цивилизованного потребительского рынка и рыночной инфраструктуры, развитие межрегиональной и межотраслевой товаропроводящей сети, коммерческих связей со странами ближнего и дальнего зарубежья;

-стимулирование инвестиционной активности, повышение эффективности НИОКР и развитие наукоемких производств, привлечение инновационных фондов развития и иностранных инвестиций;

-углубление процессов кооперации, интеграции и развития межтерриториального и межотраслевого взаимодействия субъектов науки, промышленности и малого предпринимательства;

-развитие системы воспроизводства трудовых ресурсов, подготовки и переподготовки рабочих, менеджеров и управленческих кадров, способных умело вести производство и бизнес в условиях открытого рынка;

-обеспечение бюджетного финансирования научных работ в соответствии с принятыми государством приоритетами в области науки и техники;
-законодательное обеспечение устойчивого положения отечественных производителей на внутреннем рынке, совершенствование таможенной и кредитной политики, стимулирование экспорта продукции;
-усиление таможенного контроля, внесение изменений и дополнений в законодательство Республики Казахстан в те его нормы, которые непосредственно направлены на правовое регулирование внешнеэкономических сделок купли-продажи товаров, в которых выражены результаты права интеллектуальной собственности;
-создание эффективных форм и методов управления реализацией Стратегии и плана первоочередных мероприятий[65].

Реализация целей, задач и мероприятий стратегического развития легкой промышленности должна быть осуществлена в рамках модернизации промышленного сектора национальной экономики и основываться на структурных преобразованиях и внедрении технологий модернизации в процесс производства и экспорта товаров народного потребления.

Литература

1. Программа по развитию легкой промышленности в Республике Казахстан на 2010-2014 годы. Астана, 2013
2. Комплексный план развития легкой промышленности РК на 2015-2019 годы, zakon.kz
3. Отчетные данные Ассоциации предприятий легкой промышленности Казахстана за 2015 год
4. Мырхалыков Ж.У. и др. Эффективность использования ресурсов в аграрном секторе текстильного производства Республики Казахстан // Научно-технический журнал «Технология текстильной промышленности». – Иваново, 2013г.

Түйін

Алдағы кезеңде саланы дамытудың негізгі бағыттары тоқыма, тігін, былғары және аяқ киім өнеркәсібінде жергілікті шикізатты (мақта, жүн, былғары) қайта өңдеу бойынша өндірісті жаңғырту және әртараптандыру үшін ынталандыру жасаумен байланысты. Әлеуметтік тиімділігін күшейте отырып, ұзақ мерзімді кезеңде жеңіл өнеркәсіпті әртараптандыруды қамтамасыз ету және оның өнімдерінің бәсекеге қабілеттігін арттыру.

Summary

During the forthcoming period the main directions of development of branch are connected with creation of incentives for modernization and diversification of productions on processing of local raw materials (cotton, wool, skin) in the textile, clothing, tanning and shoe industry. Ensuring diversification and increase of competitiveness of production of light industry in the long-term period with strengthening of its social efficiency is necessary.

УДК 336

Ғ. Мырзабаев

Магистратура Национального Банка Республики Казахстан АО «Университета
Нархоз», Алматы, Казахстан
info.magi@mail.ru

ПЕРСПЕКТИВЫ ВНЕДРЕНИЯ МЕТОДОВ МИНИМИЗАЦИИ БАНКОВСКИХ РИСКОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация: Основная задачей исследования данной научной статьи было выявить перспективы развития методов минимизации банковских рисков в Казахстане. В начале статьи описываются основные характеристики систем управления рисками, а также области их применения. Также затрагивается вопрос необходимости постоянного совершенствования данной системы из за быстрых темпов развития финансовых рынков. Также описывается метод стресс тестирования, как инструмент предназначенный для оценки финансовых потерь компаний при экономических спадах и неблагоприятных экономических тенденциях. Далее поднимается вопрос о роли Базельских соглашений для финансового сектора Республики Казахстан. В заключительной части рассматривается метод скорректированной на риск рентабельности капитала (RAROC), который успешно используется в зарубежных странах. Также описываются какие проблемы может решить наличие комплексной системы управления рисками в компаний.

Ключевые слова: система управления рисками, стресс - тестирование, качественный и количественный анализ, Базельское Соглашение, скорректированной на риск рентабельности капитала, RAROC, Value at Risk (VAR).

Система управления рисками направлена на организацию комплекса последовательных действий по анализу и выявлению рисков, выбору инструментов для их оценки и классификации, разработки программ мероприятий по их предупреждению, снижению или предотвращению и использованию этих программ.

Управление рисками должно обеспечить предупреждение финансовой уязвимости банка перед потенциальными неблагоприятными факторами.

Быстрые темпы развития финансового рынка в последние годы, появление новых продуктов, развитие финансовых групп, как показатель степени интегрированности финансового рынка, принесли субъектам финансового рынка не только новые возможности развития бизнеса, но и возросшие риски. В сложившейся обстановке регулирующий орган должен уделять больше внимания новым методам оценки рисков финансовой системы. Доминирующая роль банковского сектора в финансовой системе предполагает и более тщательную оценку финансовой стабильности банков, от которой в конечном счете зависит устойчивость всей финансовой системы в целом. Как следствие, оценку потенциальных рисков финансовой системы, в первую очередь, следует начать с оценки финансовой устойчивости банковского сектора.

Одним из аналитических инструментов, призванных обеспечить оценку потенциальных потерь финансовых организаций в случае возможных спадов в экономике и иных негативных экономических тенденций, является стресс-тестирование, получившее широкое распространение в международной финансовой практике.

В рамках стресс-тестирования учитывается ряд факторов, которые могут вызвать экстраординарные убытки в портфеле активов финансовой организации либо предельно усложнить управление его рисками. Данные факторы включают в себя различные компоненты рыночного, кредитного рисков и риска ликвидности.

В настоящее время уполномоченным органом проведена разработка методики проведения стресс-тестирования банков второго уровня, которое включает в себя компоненты как количественного, так и качественного анализа. Количественный анализ направлен прежде всего на определение возможных колебаний основных макроэкономических показателей и оценку их влияния на различные составляющие активов и капитала банка. С помощью методов количественного анализа определяются вероятные стрессовые сценарии, которым могут подвергнуться банковские организации. Качественный анализ акцентирован на двух основных задачах стресс-тестирования:

- оценка способности капитала финансовой организации компенсировать возможные крупные убытки;
- определение комплекса действий, которые должны быть предприняты финансовой организацией для снижения уровня рисков и сохранения капитала.

В августе 2004 года в рамках Программы оценки финансового сектора (FSAP) специалистами Международного валютного фонда и Всемирного банка был проведен стресс-тестинг банковской системы Казахстана. По результатам теста международными экспертами были даны соответствующие рекомендации [1].

Одним из наиболее динамично развивающихся направлений банковского бизнеса является кредитование, связанное с недвижимостью. Банки активно кредитуют недвижимость, причем темпы роста в данной сфере превышают увеличение кредитования других отраслей. Более трети (36,96%) суммарного ссудного портфеля банков второго уровня занимают ипотечные займы и займы на строительство. Несмотря на то, что невозможно определить, какую часть составляют займы банков на сопутствующие отрасли, все это говорит о достаточно высокой концентрации банковских займов на рынке недвижимости.

Быстрый рост займов в недвижимость существенно влияет на рост банковских рисков. Среди рисков, связанных с ипотечным кредитованием, можно выделить связанные с неплатежеспособностью заемщика, резким снижением цен на жилье, изменением рыночной процентной ставки, ликвидностью банков и т.д.

В целях обеспечения стабильности финансовой системы уполномоченным органом будет проведен анализ и подготовлены предложения по снижению рисков банков, связанных с кредитованием приобретения и строительства недвижимости.

Для Казахстана важен опыт мирового сообщества. Принятие Нового Базельского соглашения открывает собой новую эпоху в развитии и глобализации финансового - банковских систем всего мира, в том числе и Казахстана. Реализация на практике «Базеля 2» представляет собой не менее сложный и продолжительный процесс, чем выработка самого текста Соглашения, занявшая свыше пяти лет. Переход на более совершенные и чувствительные к риску методики расчета рисков для целей достаточности капитала потребует не только пересмотра нормативной базы надзорным органом, но и огромной подготовительной работы в самих банках, наиболее дальновидные из которых начали ее еще в конце 1990-х – начале 2000-х годов [2].

Реализация нового Базельского соглашения по капиталу в банковской системе Казахстана будет сопряжена с многочисленными трудностями, главными из которых, на наш взгляд, признаются:

- отсутствие национальных рейтинговых агентств, а также сравнительно малое количество эмитентов, получивших рейтинги от международных рейтинговых агентств;
- неразвитость систем внутренних рейтингов кредитоспособности в большинстве банков;
- недостаточный объем статистических данных по потерям вследствие кредитного и операционного рисков в пригодной для анализа форме в распоряжении банков, желающих перейти на передовые подходы в оценке рисков;

- неясность с объемом полномочий национальных органов надзора при реализации «Базеля 2» в части трактовки и конкретизации отдельных положений Соглашения, отнесенных к их компетенции.

Несмотря на это, необходимо внедрить «Базель 2» в Казахстане, взяв лучшее опыта зарубежных стран, с учетом своей национальной специфики.

Кроме методики предложенной Базельским комитетом целесообразно изучить метод скорректированной на риск рентабельности капитала (RAROC), которая успешно применяется в банках ряда стран и может быть не менее успешно применен в банках Республики Казахстан.

Рассмотрим сущность данного метода и его применимость в казахстанских банках.

Метод оценки финансового риска и потребности в капитале на уровне отдельных направлений бизнеса и банка в целом, получивший название скорректированной на риск рентабельности капитала (RAROC), был впервые разработан инвестиционным банком Banker'sTrust в конце 1970-х годов [3].

Появление методики RAROC и ее аналогов было обусловлено тенденцией к все большей диверсификации банковского дела в странах Запада, когда банки стали осваивать новые для них виды операций (например, торговлю производными инструментами), которые, в отличие от традиционных операций кредитования, требовали очень мало капитала в качестве источника их финансирования, но создавали условные обязательства для банка, размер убытка по которым мог стать катастрофическим для организации в целом.

Метод RAROC предназначен для обеспечения банка капиталом на уровне достаточном для покрытия непредвиденных расходов вследствие реализации всех основных видов риска с определенной степенью уверенности.

Таким образом, главной целью применения RAROC с точки зрения интегрированного риск – менеджмента является оптимизация совокупной величины и структуры капитала банка.

Для банка скорректированная на риск рентабельность капитала может быть рассчитана следующим образом [4]:

$$RAROC = E-EL/RC, \quad (2)$$

Где E– чистая прибыль, рассчитанная с учетом затрат на частичное хеджирование рыночного и кредитного риска;

EL – ожидаемые потери вследствие экономического риска;

RC– капитал, резервируемый против совокупного нехеджируемого риска (выражаемого волатильностью денежных потоков по банку в целом либо отдельно по направлению бизнеса).

При кажущейся на первый взгляд простоте расчета показателя RAROC основная трудность заключается в оценке входящих в формулу параметров, особенно ее знаменателя.

Первая проблема возникает уже при выборе временного горизонта для расчета RAROC. На практике показатель RAROC обычно рассчитывают с временным горизонтом в один год, при этом, с целью повышения его прогнозной ценности и снижения зависимости от исторических данных оценки рисков, требования к экономическому капиталу обновляются ежеквартально.

К числу достоинств метода RAROC можно отнести:

- объективность: более точная оценка в капитале и экономической выгоды операций по сравнению с традиционными показателями, такими как рентабельность капитала или активов;
- комплексность: интеграция в одном показателе оценок основных видов финансового риска (рыночного, кредитного и операционного);
- универсальность: возможность применения в стратегическом планировании, ценообразовании и системах мотивации персонала на всех уровнях управления в банке.

Важным преимуществом RAROC является возможность оценивать риски «снизу вверх», по отдельным операциям, портфелям, клиентам, последовательно поднимаясь на все более высокие уровни путем агрегирования рисков с учетом эффектов диверсификации между различными направлениями деятельности.

Эти достоинства вместе с появлением в 90-х годах 20 в. математических моделей для расчета экономического капитала на покрытие рыночного, кредитно и операционного риска на основе методики VAR обусловили широкое распространение метода RAROC среди крупных транснациональных банков.

С практической точки зрения метод RAROC имеет следующие слабые стороны:

- неприменимость к оценке рентабельности инвестиций в безрисковые активы, для которых рыночный, кредитный и операционные риски пренебрежимо малы. Для таких операций показатель RAROC будет бесконечно большой, что экономически бессмысленно;

- сложность расчета для все более мелких подразделений, отдельных операций и продуктов, для которых определение размера задействованного капитала и отнесение прибыли или затрат является проблематичным.

Несмотря на эти недостатки модели, считаем, что она заслуживает внимания со стороны казахстанских риск – менеджеров, как один из методов снижения рисков в современных условиях. Необходимо постоянно совершенствовать методики оценки риска, использовать новые расчеты, для улучшения отечественной системы управления рисками.

Основные направления развития корпоративного управления рисками в банковском секторе определяются теми рекомендациями, которые выработаны Базельским комитетом по вопросам повышения корпоративного управления рисками. Безусловно, рекомендации Базельского комитета намечают только основные направления для разработки стратегии банков. На их основе каждый банк должен разработать собственные правила и процедуры, в которых в необходимой мере будут учтены особенности его сфер деятельности, его финансовые возможности, клиентская база, техническая оснащенность и т.д.

Стресс-тестирование поможет банкам выявить их слабые стороны в отношении системы управления рисками и те риски, которые могут быть реализованы. А RAROC, который предназначен для обеспечения банка капиталом на уровне достаточном для покрытия непредвиденных расходов вследствие реализации риска. Зная, какие могут риски реализоваться банки могут минимизировать риски посредством хеджирования, страхования, и распределения.

Также данные инструменты могут решить следующие проблемы в системе управления рисками:

- ужесточение требований к капиталу;
- ужесточение пруденциальных требований к банкам по управлению рисками;
- наличие количественной оценки каждого риска, но отсутствие единой, универсальной оценки для всех рисков;

- усложнение банковских продуктов.

Таким образом, перед банком встает ряд проблем при внедрении методов снижения риска, для эффективного функционирования системы управления рисками:

- отсутствие единой терминологии рисков не только на уровне банка, но и в риск-менеджменте в целом;

- конфликт интересов с подразделениями банка, которые являются источникам риска;
- высокие требования к техническому обеспечению;
- сложность «доказательства» адекватности моделей автоматизации перед надзорными органами;
- несовершенства программных продуктов для управления рисками;
- сложность в реализации оперативного продвинутого анализа;
- проблемы интеграции в существующую систему [5].

Выше указанные проблемы решаются наличием комплексной системы управления рисками, которая позволяет:

- выявлять угрозы в реализации стратегии банка и бизнес-процессах и информировать о них акционеров;
- оценивать потери, которые банк может понести, и своевременно принимать необходимые меры с целью их избежания;
- обеспечивать снижение риска банка (подразделения, процесса, операции) до установленного целевого уровня;
- стать дополнительным инструментом информационно-аналитической поддержки руководства банка;
- рассчитать уровень риска (в деньгах), в объеме которого банк может рисковать без ущерба для стабильности банка и показывать данный фактор как конкурентное преимущество;
- обеспечивать выполнение требований законодательства;
- обеспечивать инвестиционную привлекательность банка через раскрытие информации о рисках и методах управления ими;
- повысить уровень корпоративного управления в банке и качество принимаемых решений;
- повысить уверенность руководства и акционеров банка в надежности и стабильности методов ведения бизнеса.

Литература

1. Lisak BI "Integrated risk management in banks," 2013. 100-138 p.
2. Encyclopedia of financial risk management / Ed. A.A.Lobanova and A.V.Chugunova. TH .: "Harvard Business Review", 2009, p. 93
3. Range of practices and issues in economic capital frameworks, Bank for International Settlements, 2009. p. 33
4. Shevchenko ES "Methods of assessing and managing a commercial bank aggregate financial risk", 2013. p. 29.

-
5. The Basel Committee on Banking Supervision. International Convergence of Capital Measurement and Capital Standards: a Revised Framework. June 2004 / ed. from English. Basel 2005. - www.cbr.ru.

Summary

The main objective of this article was to identify the scientific article prospects of development of methods of minimization of banking risks in Kazakhstan. At the beginning of this article describes the main characteristics of the risk management systems, and their applications. Also need to address the issue of continuous improvement of the system due to the rapid pace of development of financial markets. stress testing method is also described as an instrument designed to assess the financial losses of companies during the economic downturn and adverse economic trends. Next, the question is raised about the role of the Basel Agreement for the financial sector of the Republic of Kazakhstan. The final part examines the method of risk-adjusted return on capital (RAROC), which has been successfully used in foreign countries. It also describes what problems can solve availability of a comprehensive risk management system in the company.

**ЗАҢ ҒЫЛЫМДАРЫ
ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ**

ӘОЖ 343.1(574)

А.А. Альшуразова, Р.А. Альшуразова, Г.З. Зиябекова
М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

**ҚЫЛМЫСТЫҚ ІСТЕР БОЙЫНША ПРОКУРОРЛЫҚ ҚАДАҒАЛАУ ЖӨНІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН
РЕСПУБЛИКАСЫ БАС ПРОКУРОРЫНЫҢ АКТІЛЕРІНДЕГІ ТОЛАССЫЗ ҚАДАҒАЛАУ ӘДІСІН
ІСКЕ АСУЫ**

Аңдатпа: Мақалада қылмыстық процестегі сотқа дейінгі тергеп-тексерудің алдын ала тергеу сатысындағы прокурорлық қадағалаудың өзекті мәселері қаралады. Жұмыста прокурорлық қадағалаудың маңызы, алдын ала тергеу заңдылығын қадағалауды ұйымдастыру мәселесі, сонымен қатар, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының бірден-бір кепілі болып табылатын прокурордың қылмыстық істерді қосымша тергеу үшін қайтаруының процессуалдық негіздемелері, қылмыстық іс қозғау сатысындағы прокурорлық қадағалаудың қызмет ерекшелігі зерттеледі.

Кілттік сөздер: сыбайлас жемқорлық, тергеу, жедел-іздіксіз қызметі, шаралар, дәлелдеме, қылмыс, сот, тактика, қылмыстық процесс, сот өндірісі.

Мемлекетіміздің ең қымбат қазынасы ретінде адамның және азаматтың өмірін, құқықтары мен бостандықтарын танытын демократиялық, құқықтық мемлекет – Қазақстан Республикасында аталған құндылықтарды қорғау мен қамтамасыз ету тетіктері барынша жаратылды [1, 4 б.]. Мемлекеттік биліктің дәстүрлі үш тармағымен қоса жалпы құқық жүйесінің құрамында мемлекеттік-құқықтық жүйені қалыптастырған билік органдары да бұл бағытта тиісінше пайдалы үлесін қосуда. Аталған институттардың ішіндегі прокуратура ел аумағындағы заңдардың, Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлықтарының және өзге де нормативтік құқықтық актілердің дәлме-дәл әрі біркелкі қолданылуына жоғары қадағалауды жүзеге асырады [2]. Демек, мемлекет аумағында заңдылық режимін қамтамасыз ету бұл органға тән басты міндет. Ал, құқықтық мемлекетке тән заңдылық келесідегі құндылықтар мен қағидаларды: қоғам өміріндегі құқықтың жоғары мәртебелілігін; заңның үстемдігін; баршаның заңның алдындағы теңдігін; құқықтық актілердің бұлжытпай сақталуын; құқық пен бостандықтарды жүзеге асыруда тосқауылға жол берілмеуін; құқықтың дұрыс және тиімді пайдаланылуын; құқық бұзушылықпен күресті күшейту мен заңды бұзушылық үшін жауаптылықтың болмай қалмауын; лауазымды тұлғалардың тарапынан озбырлыққа жол берілмеуін; құқықтық тәртіптің тұрақтылығын; құқықтық реттеу тетіктері қызметінің тиімділігін міндетті түрде қамтуы тиіс.

Мемлекеттің қылмыстық саясатын тиімді іске асыру қылмыстық сот өндірісінің оптималдық моделінсіз мүмкін емес деп көрсетілгенді 2010-2020 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының тұжырымдамасында. Мұнда қылмыстық іс жүргізу құқығын бұдан әрі қарай жетілдірудің келесідегі бағыттары нақтыланды:

- қылмыстық процесті, әсіресе сотқа дейінгі өндірісті қарапайымдылау мен оның тиімділігін арттыру;
- тергеу алдындағы тексеруді, оның шектерін заңнамамен реттеу арқылы анықтау;
- қамауға алуға альтернативті бұлтартпау шараларын, соның ішінде кепілді қолдану аясын кеңейтуге алғышарттар жасау;
- сот әділдігінің тараптарды татуластыру мен залалды өндіруге негізделген қалпына келтіру институттарын біртіндеп енгізу;
- жеке және жеке-жариялы айыптау тәртібінде қылмыстық қудалауы мен айыптауы жүргізілетін қылмыстық істердің санаттарын ұлғайту;
- алқа билердің қатысуларымен қаралатын қылмыстық істердің санаттарын біртіндеп ұлғайту;
- қылмыстық істер бойынша айыптаушылар мен сезіктілерге қоса жәбірленушілерге, куәлерге де білікті заң көмегін көрсету тетіктерін әрі қарай жетілдіру [3].

Сонымен, құқықтық жүйені жетілдіре отырып, жаңартудың басты көздемелері оны құрайтын элементтерін (соның құрамында прокуратураны да) барынша тиімдеу, олардың демократиялық, құқықтық мемлекетті құрудың әр кезеңдеріндегі мақсаттары мен қажеттіліктеріне сай болуын қарастыру мен осыған бағыттау маңызды әрі қажетті болып табылады.

Қылмыстық істер бойынша прокурордың қадағалау қызметін қайта құрып және қалыптасқан қылмыстық-процестік қарым қатынасты түбегейлі өзгерткен 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V Қазақстан Республикасының Заңымен қабылданған Қазақстан Республикасының жаңа Қылмыстық-процестік кодексінің мәні ерекше назар аудартты.

1-қаңтар 2015 жылдан бастап заңды күшіне еніп, қолданысқа енген Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі тергеу және сот тәжірибесінде құқық қолдану мәселесі бойынша көптеген көкейкесті мәселелерді туындатты. Мысалы демекші, бүгінгі күнге дейін процессуалды прокурордың келбеті туралы түсінік қалыптасқан жоқ еді. Ал 04.07.2014 жылғы жаңа ҚР ҚПК-де 17.11.2014 жылы осының төңірегінде прокурордың процессуалдық қызметі мен процессуалдық мәртебесіне өзгерістер енгізілген болатын. ҚР ҚПК-нің 7-бабының 35) тармағына сәйкес процесс прокуроры – прокуратураның басшысы ҚПК-ке сәйкес қылмыстық іс бойынша заңдардың қолданылуын қадағалауды жүктеген прокурор – деп анықтама берілген [4].

Бұл дегеніміз, аталған институт сұранысы мен маңыздылығына қарамастан, зерттеудің тиісті салдарынсыз және толықтай өңдеусіз жүзеге асырылды. Мысалы: ҚР Бас прокуратураның сарапшылары ҚР ҚПК қабылдауға дейін «процесс прокуроры» – деген қылмыстық процестің жаңа қатысушысының тұлғасын нақты жүзеге асырмауымен байланысты өздерінің қауіптерін айтып білдірген еді: «Жыл сайын сот органдарымен ауыр және аса ауыр қылмыстар бойынша 12 мыңға жуық істер, онша ауыр емес және ауырлығы орташа қылмыстар бойынша 35-40 мың істер қаралады [5]. Жаңа ҚК қабылдануымен бұл аталған көлемге 38 мыңға жуық қылмыстық теріс қылық туралы істер қосылса, онда прокурорлар жыл сайын шамамен 90000-ға жуық қылмыстық істер бойынша сотта айыпты қолдаулары тиіс.

Егер процесс прокурорына сотқа дейінгі тергеп тексеруді қадағалауды жүзеге асыратын және қылмыстық істер бойынша сотта мемлекет мүддесін білдіретін барлық қызметкерлерді жатқызатын болсақ, яғни, ол дегеніміз 900-ге жуық қызметкерлер, онда әр қайсысына жылына 100 немесе айына 9 істер тиесілі болады.

Көп жағдайда сот талқылауы бір айға дейін, ал ауыр және аса ауыр санаттағы күрделі істер бойынша бірнеше айға, кейде жылдарға да созылады (БТА банк, Хоргос, Мухтар Жакишев, Ташенов пен Жакишевтің судьялары, Челах және т.б. істері), әдетте, мұндай жағдайда мемлекеттік айыптаушылар тобы (2-3 прокурорлар) қатысады [5].

Дегенмен, ауқымды әкімшілік аумақтардағы қылмыстық теріс қылықтардың, онша ауыр емес және ауырлығы орташа қылмыстардың жалпы көлемінің ұлғаюы, процесс прокурорларына ауыр жүктеме болады, яғни тергеушінің істері және судьялар мен процесстердің арасында үлгере алмай жүреді.

Сол себептен, егер қосымша штат болмаса, онда бір уақытта бірнеше істер бойынша процесс прокурорының функциясын жүзеге асыру қиындық туғызады, сонда барлық жүктеме қалған қызметкерлерге жүктеледі.

2014 жылы Ішілдеден бастап Астана қаласында, Қарағанды облысы мен СҚО-да жаңа сотөндірісінің моделіне барынша жақын Бас прокуратураның бастамасымен эксперимент жүргізілуде. Бірақ ол эксперимент жалғасын таппағандықтан, қазіргі нәтиже қандай да бір қорытынды тұжырым жасауға мүмкіндік бермейді. Оның үстіне барлық жұмыс заңнамада бекітілгендей өкілеттік шеңберінде жүргізіледі. Басқаша айтқанда, сотқа дейін қадағалауды жүргізген прокурор айыпты қолдайды.

Сонымен, бір айлық эксперименттің нәтижесі кадрдың жетіспеушілігімен байланысты мәселені бірден айқындады. Қарағанды облысы мен СҚО нақты қылмыстық істер бойынша прокурорлардың ауыстырылмауы қамтамасыз етілмей жатыр. Әкімшілік істер жаңа Қылмыстық кодекс бойынша теріс қылыққа айналса да, бұдан алдын ол бойынша сотта әкімшілік қадағалаудың қызметкерлері қатысатын.

Эксперимент нәтижесін есепке алғанда, мұндай тәуекелді төмендету үшін 2-ші Департаментпен процесс прокурорының құзыреттілігін бөлудің баламалы сызбасы ұсынылып отыр: аудандық деңгей – ауыр және облыс прокуратурамен жіберілген қылмыстар; облыстық деңгей – аса ауыр және Бас прокуратурамен жіберілген қылмыстар; орталық аппарат – артықшылығы мен иммунитетке ие тұлғалар, сыбайлас жемқорлық қылмыстарын жасаған орталық мемлекеттік органдардың жетекшілері мен олардың орынбасарлары, сондай ақ мамандырылған прокурорлармен тергелетін қылмыстық істерді жатқызуға болады.

Жоғарыдағы аталғандардың негізінде, егер қажет штаттық бірліктер саны бөлінбесе, онда қылмыстық теріс қылықтар бойынша істерді бірінші сатыда қарауда прокурордың қатыспауына мүмкіндік беретін, сонымен қатар қысқартылған тәртіпте қарастырылатын істер бойынша жаңа ҚПК-гі өзгерістер мен толықтыруларды қайта өңдеу қолайлы болып табылады».

Көріп отырғанымыздай, дәл осы қауіп тәжірибе жүзінде өзінің дәлелін тапты, сондықтан 17 қарашада 2014 жылы ҚПК енгізілген шұғыл өзгерістер осымен негізделеді.

Осы орайда М.Ч.Коғамовтың Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексіне берілген түсініктемесіне сүйенетін болсақ: ҚПК-тің 7-бабының 34-тармақшасында көрсетілген «прокуратура органының басшысы» [6] деген түсініктің регламенттелуінің себебі, ҚПК-ке прокурордың сотқа дейінгі қылмыстық іс жүргізудегі оның ерекше өкілеттіктері туралы нормалардың енгізілуімен түсіндіріледі. Норманы талқылау негізінде Қазақстан Республикасының Прокуратура органының бірыңғай жүйесін құрайтын Бас Прокуратура, облыс прокуратуралары, республикалық маңызы бар қалалар мен Республика астанасының прокуратуралары, ауданаралық прокуратуралар, аудандық, қалалық және оған теңестірілген әскери және басқа мамандандырылған прокуратуралар (Қазақстан Республикасының «Прокуратура туралы» Заңының 9 бабы) жатады [2]. ҚР прокуратура органдарының жүйесіндегі тиісті бөлімшелерін басқаратын прокурорлар әрі прокуратура органдарының басшылары

ретінде танылады. ҚПК-тің 193-баптың 2-тармағына сәйкес: Прокурорлардың сотқа дейінгі тергеп тексеру сатысындағы өкілеттіктерінің аражігін ажыратуды Қазақстан Республикасының Бас Прокуроры айқындайды.

Прокуратура органы басшысының айрықша өкілеттіктеріне:

- 1) ынтымақтастық туралы процестік келісім жасасу;
- 2) тергеушінің, анықтаушының, анықтау органының заңсыз қаулыларының, сондай ақ тергеу бөлімі мен анықтау органы бастықтарының, төмен тұрған (бағынышты) прокурордың қаулылары мен нұсқауларының күшін жою;
- 3) сотқа дейінгі тергеп тексеруді жүзеге асыратын адамнан не органнан қылмыстық істі алып қою және оны сотқа дейінгі тергеп тексеруді жүргізу үшін басқа адамға не органға беру;
- 4) қылмыстық қудалаудан артықшылықтары бар адамдарды қол сұғылмаушылығынан айыруға және қылмыстық жауаптылыққа тартуға келісім алу үшін ұсыну енгізу;
- 5) қылмыстық істерді тергеп тексеру мерзімдерін ұзарту;
- 6) тергеушінің, анықтаушының, анықтау органының, тергеу бөлімі және анықтау органы бастықтарының, сондай ақ төмен тұрған прокурордың әрекеттері мен шешімдеріне шағымдарды қарау;
- 7) тергеуші, анықтаушы заңдылықты бұзған кезде оларды қылмыстық іс бойынша сотқа дейінгі тергеп тексеру жүргізуден шеттету;
- 8) процесс прокурорының қылмыстық істі қосымша тергеп тексеру жүргізу үшін қайтару туралы қаулысын бекіту жағады.

«Процесс прокуроры» деген ұғым (ҚПК 7 б. 35 т.) «прокуратура органының басшысы» деген терминнің түсініктемесімен тығыз байланыста, өйткені прокуратура органының дәл осы лауазымды тұлғасы қылмыстық істер бойынша қадағалауды жүзеге асыратын процесс прокурорын айқындайды.

Процесс прокуроры қылмыстық іс бойынша қадағалауды сотқа дейінгі тергеп тексеру басталған кезден бастап жүзеге асырады және бірінші сатыдағы сотқа мемлекеттік айыптаушы ретінде қатысады. Процесс прокуроры алмастырылмайды, бірақ Қазақстан Республикасының Бас Прокурорының нормативтік құқықтық актілерінде көзделген жағдайларда, прокуратура басшысының шешімі бойынша басқа процесс прокурорымен ауыстырылуы мүмкін (ҚПК 193 б. 3 т.). Процесс прокурорының негізгі өкілеттіктері ҚПК-тің 193 бабының 1 тармағында бекітуін тауып, қылмыстық істі сотқа дейінгі тергеу барысында жүзеге асырылады [4].

Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодекстің 58-бабқа сәйкес: 1. Прокурор – өз құзыреті шегінде жедел-ізвестіру қызметінің, анықтаудың, тергеудің және сот шешімдерінің, қылмыстық процестің барлық сатыларында қылмыстық қудалаудың заңдылығын қадағалауды [4], сондай-ақ Қазақстан Республикасы Конституциясының 83-бабына және ҚР ҚПК-ке сәйкес өкілеттіктерді жүзеге асыратын лауазымды адам: ҚПК-те белгіленген өкілеттіктер шегінде іс-әрекет жасайтын Қазақстан Республикасының Бас Прокуроры, Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының бірінші орынбасары, орынбасарлары, олардың аға көмекшілері мен көмекшілері, Қазақстан Республикасының Бас әскери және Бас көлік прокурорлары, Астана және Алматы қалаларының, облыстардың прокурорлары және олардың орынбасарлары, департаменттердің, басқармалардың және бөлімдердің бастықтары, олардың орынбасарлары, аға көмекшілер мен көмекшілер, басқармалар мен бөлімдердің аға прокурорлары және прокурорлары, аудандардың, қалалардың прокурорлары және оларға теңестірілген прокурорлар, олардың орынбасарлары, аға прокурорлар мен прокурорлар.

Соттың қылмыстық істі қарауына қатысатын прокурор айыптауды қолдау арқылы мемлекеттің мүддесін білдіреді және мемлекеттік айыптаушы болып табылады делінген.

2. Прокурор күдіктіге, айыпталушыға, сотталушыға немесе олардың әрекеттері үшін мүлдітік жауаптылықта болатын тұлғаға:

1) өзінің дәрменсіз күйіне, күдіктіге, айыпталушыға, сотталушыға тәуелді болуына немесе өзге де себептер бойынша талап қою және оны қорғау құқығын өз бетінше пайдалануға қабілетсіз жәбірленушінің;

2) мемлекеттің мүдделерін қорғап талап қоюға құқылы.

3. Прокурор өз қаулысымен істерді өзінің іс жүргізуіне қабылдауға және бұл ретте тергеуші өкілеттіктерін пайдалана отырып, тергеп-тексеруді жеке өзі жүргізуге құқылы. Сотқа дейінгі тергеп-тексерудің заңдылығын қадағалауды осыған уәкілеттік берілген прокурор жүзеге асырады.

4. Прокурордың сотқа дейінгі тергеп-тексеру және соттың істі қарауы кезіндегі өкілеттіктері осы Кодекстің [190](#) (екінші және үшінші бөліктерінде), [187](#) (сегізінші бөлігінде), [190](#) (жетінші бөлігінде), [192](#), [193](#), [196](#) (екінші бөлігінде), [234](#) (бірінші бөлігінде), [290](#), [301–305](#), [321](#) (алтыншы бөлігінде), [337](#), [414](#) (екінші бөлігінде), [428](#) (алтыншы бөлігінде), [429](#) (жетінші бөлігінде), [454](#) (бесінші бөлігінде), [478](#) (бесінші бөлігінде), [480](#) (алтыншы бөлігінде) [484](#), [486](#), [494](#) (бесінші бөлігінде), [502](#) (бірінші бөлігінде), [513](#) (үшінші бөлігінде), [518](#) (бесінші бөлігінде) - баптарында, [57](#), [58](#), [59](#), [60](#), [61](#), [62](#), [63-тарауларында](#), [628](#) (бірінші бөлігінде), [643](#) (сегізінші бөлігінде), [668](#) (алтыншы бөлігінде) -баптарында айқындалады.

5. Прокурор өзінің процестік өкілеттіктерін жүзеге асырған кезде тәуелсіз болады және заңға ғана бағынады.

6. Қазақстан Республикасының Бас Прокуроры өз құзыреті шегінде осы Кодекстің нормаларын қолдану мәселелері жөнінде нормативтік құқықтық актілер қабылдайды, олар қылмыстық қудалау органдарының орындауы үшін міндетті.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын органдардың нормативтік құқықтық актілері олардың құзыреті шегінде, Қазақстан Республикасының Бас Прокурорымен келісу бойынша қабылданады деп баяндалынған [4].

Бастапқыда «толассыз қадағалау» термині Бас прокурордың 2004 жылғы 19 мамырдағы «Тергеу және анықтау заңдылығын прокурорлық қадағалауды ұйымдастыру туралы нұсқаулықты бекіту» туралы № 28 бұйрығының 13 тармағында анықталды: «Саяси мемлекеттік қызметшілер жасаған қылмыстарға байланысты, сондай-ақ құқық қорғау органдарының қызметкерлері азаматтардың конституциялық құқықтарын бұзуға байланысты үлкен қоғамдық жаңғырық болған қылмыстық істерді қозғаудың негізділігі және тергеудің заңдылығы қамтамасыз етілсін. Осы қылмыстық істер бойынша өзара іс-қимыл жасау, тергеу және анықтау заңдылығы мен оларды сотта қараудың заңдылығын пәрменді қадағалау белгіленсін [7].

Аса маңызды не үлкен қоғамдық жаңғырық туғызатын қылмыстық іс қозғаған кезде прокурор қадағалаудың толассыз әдісін қамтамасыз ету үшін оперативтік қызметкерлерден топ құру туралы шешім қабылдасын, ол топ қылмыстық іс қозғалған сатыдан бастап аяқталғанға дейін, заңды күшіне енген сот шешімінің заңдылық жағдайына шейін қадағалау жүргізеді».

Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы жоғарыда көрсетілген мәселені жүзеге асыру тәсілін анықтаған. Осыған сәйкес прокуратура органдарының әр түрлі қызметкерлерімен қылмыстық іс жүргізудің барлық сатысында қадағалауды жүзеге асыруға қарағанда, қылмыстық істі іс қозғалған сәтінен бастап соттың үкім шығарғанына дейінгі қадағалауды бір қызметкер жүзеге асырғаны тиімдірек.

Кейінірек, толассыз қадағалау әдісі Бас прокурордың өзге де нормативтік құқықтық актілерінде өз көрінісін тапты.

Яғни, Қазақстан Республикасының Бас прокурорының 2006 жылғы 17 тамыздағы «Аса маңызды не үлкен қоғамдық жаңғырық туғызатын қылмыстық істерді тергеу және сотта қарастыру кезіндегі толассыз қадағалау тобының жұмысын ұйымдастыру туралы» № 45 бұйрығы анықтады:

«Аса маңызды не үлкен қоғамдық жаңғырық туғызатын қылмыстық іс қозғаған кезде прокуратураның тәжірибелі қызметкерлерінен топ құру туралы шешім қабылдасын, оның ішіне анықтау мен тергеудің заңдылығын қадағалау, жедел іздестіру, сотта істі қарастыру бойынша қадағалау бөлімдерінің қызметкерлері қосылуы тиіс.

Аса маңызды не үлкен қоғамдық жаңғырық туғызатын қылмыстық іс өзге бөлім прокурорының бастамасымен қозғалған жағдайда, топ құрамына сол бөлімнің қызметкерлері қосылуы тиіс [8].

Қабылданған шешімнің заңдылығына, істі қозғауға бастама білдірген бөлім басшысы жауапты. Сондай-ақ анықтау мен тергеу бойынша заңдылықты қадағалайтын бөлім жауапты.

Аталған категориядағы істердің тергеу барысына, жедел іздестіру қызметінің заңдылығына және сотта қылмыстық істерді қарастыру бойынша заңдылықты қадағалау – толассыз топтардағы қызметкерлермен өзара қатынастағы топ басшыларымен жүзеге асырылсын.

Қылмыстық істерді аса маңызды деп тану және жұмыс тобын құру, олардың басшыларын анықтау, құрамын және санын белгілеу туралы шешімді қабылдай алады:

- Бас прокуратурада – Бас Прокурор және оның орынбасарлары;
- Облыс прокуратураларында және оларға теңестірілген прокуратураларда – облыс прокуроры және оған теңестірілген прокурор;

- Қала, аудан және оған теңестірілген прокурорлар жоғары тұрған прокурор алдында, осы бұйрықтың 2-тармағында көрсетілгендей қылмыстық қудалауды жүзеге асыратын қалалық және аудандық органдарда нақты қылмыстық істер бойынша толассыз қадағалау тобын құру туралы өтініш білдіре алады.

Қылмыстық істі қозғаған органға қарамастан, жұмыс топтарын құру. Жұмыс тобын құру туралы шешімді тиісті өкіммен рәсімдеу, оның ішінде қозғалған қылмыстық істі аса маңызды немесе үлкен қоғамдық жаңғырық туғызған деп тану туралы дәлелдеме көрсету» [8].

Сондай-ақ Қазақстан Республикасының Бас прокурорының 2006 жылғы 25 желтоқсандағы «Алқабилердің қатысуымен өтетін сот өндірісіндегі заңдардың орындалуының заңдылығын прокурорлық қадағалауды ұйымдастыру жөніндегі» № 78 бұйрығында келесі позициялар бекітілген:

2-тармақ – «Алқабилердің қатысуымен сотта қаралатын қылмыстық істер бойынша міндетті түрде толассыз қадағалау тобын құру. Топ басшысы болып Астана, Алматы қаласы, облыс прокурорларының орынбасарлары және оларға теңестірілген прокурорлар тағайындалады»;

9-тармақ – «Алқабилердің қатысуымен сотта қаралатын қылмыстық істерді сотқа дейінгі тергеу сатысында қылмыстың мән-жайларын мұқият зерттеу мен мінсіз білу мақсатында, толассыз қадағалау тобының мүшелерінің арасынан мемлекеттік айыптаушыны тағайындау»;

10-тармақ – «Қылмыстық істі сотқа жібергеннен кейін, алқабилердің қатысуымен қаралатын сотта, істі алдын ала тыңдау кезінде прокурордың белсенді және объективті қатысуын қамтамасыз ету»;

20-тармақ – «Бас әскери прокуроры, Астана, Алматы қаласы, облыс прокурорлары және оларға теңестірілген прокурорлар толассыз топтың жұмыс құрамына прокуратураның білікті және ең дайындалған кадрларын қосу. Олардың шығармашылық және кәсіби дағдыларын жақсарту және ынталандыру [9].

Осылайша, 04.07.2014 жылы Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексіндегі процессуалдық прокурор институты, бұрын жеке санаттағы (алқабилердің қатысуымен қаралатын іс) немесе аса маңызды және үлкен қоғамдық жаңғырық туғызды деп танылған нақты бір қылмыстық істер бойынша толассыз қадағалау әдісінің логикалық дамуы болып табылады.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 30 тамыз 1995 жыл, ресми.мәтін: 02.02.2011ж. / Изд. «Жеті жарғы», 2011. – 159 б.
2. «Прокуратура туралы» Қазақстан Республикасының 1995 ж. 21 желтоқсандағы № 2709 Заңы // «Заң» базасы - Қазақстан Республикасының электрондық жүйеленген нормативтік құқықтық актілерінің жиынтығы.
3. Жаңа онжылдық-жаңаэкономикалық өрлеу – Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері: Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 2010 ж. Қазақстан халқына жолдауы // Айқын.– 2010, қаңтар – 30.- № 15 (1439).
4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі 4 шілде 2014 ж. № 231-V. – Алматы: ЮРИСТ, 2014. – 356 б.
5. www.pravstat.prokuror.kz
6. Когамов М.Ч. Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Республики Казахстан. Общая и Особенная части (извлечения). – Алматы: Жеті жарғы, 2015. – 352 с.
7. ҚР Бас прокурордың 2004 жылғы 19 мамырдағы «Тергеу және анықтау заңдылығын прокурорлық қадағалауды ұйымдастыру туралы нұсқаулықты бекіту» туралы № 28 бұйрығы.
8. ҚР Бас прокурорының 2006 жылғы 17 тамыздағы «Аса маңызды не үлкен қоғамдық жаңғырық туғызатын қылмыстық істерді тергеу және сотта қарастыру кезіндегі толассыз қадағалау тобының жұмысын ұйымдастыру туралы» № 45 бұйрығы.
9. Қазақстан Республикасының Бас прокурорының 2006 жылғы 25 желтоқсандағы «Алқабилердің қатысуымен өтетін сот өндірісіндегі заңдардың орындалуының заңдылығын прокурорлық қадағалауды ұйымдастыру жөніндегі» № 78 бұйрығы.

Резюме

В статье рассматриваются актуальные проблемы прокурорского надзора на досудебном стадии уголовного процесса. А также определено, что при возбуждении прокурорами уголовного дела, имеющего особую значимость либо большой общественный резонанс, принимать решение о создании группы из оперативных работников, для обеспечения сквозного метода надзора, когда группой сотрудников осуществляется надзор за соблюдением законности со стадии возбуждения уголовного дела до окончания его разрешения вплоть до вынесения судебного решения, вступившего в законную силу.

Summary

In article actual problems of public prosecutor's supervision on pre-judicial stages of criminal trial are considered. And also it is defined that at excitement by prosecutors of the criminal case having the special importance or great public outcry to make the decision on creation of group of quick workers, for providing a through method of supervision when the group of employees exercises supervision of respecting the rule of law from a stage of initiation of legal proceedings before the termination of his permission up to the adjudication which has entered into force.

Ж.С.Калканова - з.ғ.к., доцент, **Ш.Қ.Аскарбекова**-магистрант,
Аймақтық әлеуметтік инновациялық университет, Шымкент, Қазақстан

ЭКОНОМИКА САЛАСЫНДАҒЫ ҚЫЛМЫСТАРДЫҢ СЕБЕПТЕРІ МЕН АЛДЫН АЛУ ШАРАЛАРЫ

Андатпа: Қылмыстылықпен күрес бағдарламасын жүзеге асыруды тікелей қамтамасыз етуде көп аспектілі сипат бар. Ол - басқарушылық қызметті, бақылауды, кадрлар іріктеуді, оларды даярлауды, оңтайлы орналастыруды, олардың біліктілігін көтеру жұмысын ұйымдастыруды, жаңа криминологиялық және ауқымды әлеуметтік шындықтарды ескеріп оларды қайта даярлауды, жаңа техника жасауды, қабылданатын шаралардың тиімділігін талдауды және бағдарламаларға түзету енгізуді қамтиды.

Кілттік сөздер: Қылмыстылық, әлеуметтік факторлар, криминогенді детерминант, құқық қорғау органдары, экономикалық қатынастар, экономика саласындағы қылмыстар

Кез келген құбылыстың пайда болуын сипаттайтын жалпы категория «детерминация» (латын сөзі, «determinare», «анықтау» деген мағынаны береді) деп аталады. «Детерминация» - бұл құбылыстар, процестер мен жағдайлардың объективті тәуелдігі. Айналамызды қоршаған түрлі құбылыстар бір-бірімен байланысты, олар барлық уақытта диалектика заңына сәйкес қозғалыста болады. Детерминация төмендегідей өзіндік ерекшеліктерге ие: жағдай, қызметтердің байланысы, коффеция, себептілік және басқалар.

Қылмыстылықтың детерминация процесі байланыстардың әр түрлі нысандарының күрделі өзара әрекеттесуі болып табылады: ол күйдің және өзгелердің тек себептік қана емес, сонымен қатар функционалдық, статистикалық байланыстары. Олардың саны отыздан асады.

Қылмыстылықтың қандай да бір басқа құбылыспен немесе процеспен өзара байланыстық фактісін айқындауды жеткілікті деп санауға болмайды. Одан кейін өзара байланыстың сипатын анықтап тұру керек.

Себептілік - әмбебап өзара әрекеттестік нысандарының бірі ретінде, детерминацияның генетикалық байланысын ғана білдіретін түрлерінің бірі ретінде қаралады.

Орыс тілінде «келтіру (причинять)» сөзі бірдемені «өндіру» мағынасында қолданылды. «Себептілік» - бұл заттар мен құбылыстар байланыстарының бір түрі, бұл - өндіруші, немесе басқаша айтқанда «генетикалық» байланыс, яғни қандай да бір құбылыстың, процестің туындау фактісін анықтаушы байланыс. Себептілік туралы айтқанда «себеп және салдар», «себептік-салдарлық байланыстар», «себептік тізбектер», «себептік кешендер» және басқа да санаттар пайдаланылады.

Себептік байланыстың айрықша ерекшелігі мынада: біріншіден, себеп әрекетке апарады, одан салдар туындайды. Себептен әрекет туындауы үшін қандай да бір жағдайлар болуы тиіс, бірақ бұл жағдайлар өздігінен салдар әкелмейді.

Қылмысты көзімен көргендердің енжарлығы – қылмыс нәтижесінің ойдағыдай болуының жағдайы, бірақ қылмыстың себебі емес.

Себептің әрекет ету аймағы, ол, бәрінен бұрын, сылтаурату және шешім қабылдау кезеңдері. Нақты тәсілді таңдау (қорқытып талап ету немесе алаяқтық), қылмыстық қастандық жасаудың нақты объектісін таңдау және іс-әрекеттің өзге де бірқатар сипаттамалары едәуір шамада жағдайлармен анықталады (әр түрлі объектілердің күзетілу жағдайы, криминалдық дағдының бар-жоғы және т.б.).

Екіншіден, себептер мен салдарда уақыт бойынша кезектілік бар. Себеп бойынша уақыт әрқашанда салдардан ерте келеді, бірақ ол уақыт аралығы кейде аз болуы мүмкін. Сондықтан да қылмыстылықтың әлеуметтік салдарын оның себебі мен оның өзгеруінің себебі деп қабылдамау керек.

Үшіншіден, салдар сол себептің себебі бола алмайды. Мысалы, қылмыстылықтың жаңа күйі қоғамның жаңа күйін тудырады, ал қоғамның мұндай жаңа күйі өз кезегінде, бұрынғы қылмыстылықті емес, жаңа сипаттамасы бар басқа қылмыстылықті тудырады. Төртіншіден, себеп пен салдардың бір мағыналы қатынасы бар: бірдей себептің бірдей жағдайдағы әрекеті бірдей салдар әкеледі.

Бесіншіден, себепті салдармен біріктіруге болмайды. Салдар себепті қайталамайды. Ол – объектінің қайта құрылуының, өзгеруінің нәтижесі. Егер, мысалы, мекемеде іс-қағаздарын жүргізу нашар болса, кадрлар бетімен кетсе және олардың біліктілігі төмен болса, онда бұл мекемеде паракорлық жаппай сияпт алғанға дейінгі жағдай осындай болған деп санау керек. Жағдайдың нашарлауына паракорлар өз үлесін қосқан, олар жоғары білікті және тәртіпті қызметкерлерді жұмысқа алмаған немесе ұстап қалмаған.

Қылмыстылық себептері мен шарттары әр алуан және олар әр түрлі деңгейде болады. Осыған байланысты оларды ғылыми және практикалық тұрғыдан танып білу үшін тиісті бір дәрежеде жіктеу қажет. Ол былайша жүзеге асады: а) әрекет ету деңгейі бойынша (субординация), б) мазмұны бойынша, в) табиғаты және басқа да өлшемдері бойынша.

Қылмыстылық іс-жүзіндегі детерминация процесіне сәйкес осы жөнінде айтылған көзқарастардың бәрін пайдалана отырып кешенді талдау жүргізуі қажет.

Әрекет ету деңгейі (субординация) бойынша себептер мен шарттар былайша ажыратылады: а) тұтастай қылмыс бойынша (кейде жалпы себеп деп айтылатын), б) қылмыстың түрлері бойынша (санаты, тобы), в) жекелеген қылмыстар бойынша.

Өзінің мазмұны жағынан криминогенді детерминанттар әлеуметтік-экономикалық, саяси, әлеуметтік-психологиялық, тәрбиелік, құқықтық, ұйымдық-басқарушылық болып бөлінеді.

60 жылдары криминология тек қылмыстылықтың күйі, жолдары мен құралдары жөніндегі ғылым ретінде қарастырылды. Қылмыстылықтың нақты бейнесін, оның дамуын анықтау, қылмыспен күресте не істеу керек деген сауалға жауап бермейді. Кез келген қылмыстылықтың пайда болуына қоғамдағы қайшылықтар себеп болады. Қылмыстылықты танып, баға беру мен күресу барысында қылмыстылықтың детерминациясы, себептері мен қылмысқа жол беретін жағдайларды міндетті түрде анықтау қажет болғандықтан, кейінгі оқулықтарда криминология қылмыстылықтың себептері мен қылмыстылықтың шарттарын зерттейтін болған[1].

Ғалымдар қылмыстылықтың әмбебап себептерін анықтауға тырысқан. Түрлі жағдайларға қарамастан қылмыстылықтың пайда болуының нақты жолы, негізгі, дәлме-дәл себептері жоқ. Барлық халыққа, уақытқа ортақ қылмыстылықтың да бейнесі болған емес, бұл өзгермелі, тұрақсыз құбылыс. Кудрявцев В.Н., Эминов В.Е.: «Кез келген қоғамдағы қылмыстылықтың жалпы себебі – жалпы әлеуметтік қайшылықтар» - дей келе, қылмыстылықтың себептерін қоғамның түрлі салаларына қатысты қарастыруды ұсынған.

Қылмыстылықтың себептері әлеуметтік әдебиеттерде екі бағытта түсіндіріледі: әлеуметтік және биологиялық.

Қылмыстылықтың себептері ұғымына қатысты түрлі көзқарастар бар. Бір ғалымдар қылмысқа әсер ететін құбылыстарды себеп пен қылмысқа жол беретін жағдайларға айыру «фактор теориясын» жоққа шығарады,- дей келе, бұл құбылыстарды «фактор» деп атаған. Бір жағдайда фактор - бұл қандай да бір процестің сипаты мен белгілерін анықтайтын, оның қозғаушы күші, себебі болып табылады. Екіншіде фактор - ол құбылыстың өзгеріп, дамуы кезінде басшылыққа алатын белгілердің жиынтығы, себептедің тобы. «Фактор» – «себеп», «шарттары», «жол беретін жағдай», «мән-жайлар» ұғымдарын алмастырушы категория. Курганов С.И. қылмыстардың себебі мен жол беретін жағдайлар, қылмыстылықтың шарттарына ортақ «мән жайлар» деген атау беруді ұсынған. Кузнецова Н.Ф. қылмыстылықтың себептері мен шарттарын «криминогенді детерминант» ұғымына жатқызды[2].

Ғылыми еңбектерде «қылмыстардың себептері» мен «қылмысқа жол беретін жағдайлар, шарттар» ұғымдарының арақатынасы зерттеледі. Қайыржанов Е.І., себеп пен жол беретін жағдай ұғымдары арасында салыстармалы ерекшеліктер бар екенін айта келе, себеп генетикалық сипатқа ие болғандықтан нәтиже тудырады, итермелейді, ал жол беретін жағдай - нәтиженің болуына жағдай жасайды, мүмкіндік береді, деп есептейді[3].

Қылмыстылық себептері мәселесін дұрыс, нақты шешудің жолы оны ғылыми топтау болып табылады. Криминологияда қылмыстылық себептері, кеңес дәуірі тұсында логикалық жүйеге келтірілді. Қылмыстылықтың себептері қамтылу деңгейіне, әлеуметтік құбылыстардың мазмұны мен сипатына, мақсатына, әлеуметтік факторлардың қылмыстылыққа әсер ету механизміне, қоғамдағы әлеуметтік формациялардың ерекшеліктеріне қарай бөлінеді. Профессор Қайыржанов Е.І. қылмыстардың себептерін екі топқа бөледі: макродәрежедегі мән-жайлар (әлеуметтік-экономикалық формацияның, идеологиялық, әлеуметтік құндылықтардың және т.б. өзгеруімен), екіншісі - нақты қоғамға қауіпті әрекеттердің жасалуына әсер ететін микродәрежедегі мән-жайлар.

Құқық қорғау органдарына кадрлар даярлау мәселесі ертеден-ақ айтылып келе жатқан күрделі сұрақ. Құқық қорғау органдарында қызметшілер жиі ауысып, арнайы білімі бар мамандар іс жүргізуге қатыстырыла бермейді. Қылмыспен күресте мамандандырылған полиция қызметкерлерінің тұрақты ядросының болмауы бүгінгі таңда қылмыстың өсуіне басты жол ашып беріп отыр. Мамандандырылған полиция қызметшілерінен айырылудың себебін еңбек қатынасындағы олқылықтар мен әлеуметтік әділеттілік қағидасына сәйкес, материалдық қамсыздандыру мәселесінің нашар болуымен де түсіндіруге болады. Білікті мамандарды қызметке тарту, жас мамандарды тәрбиелеу, еңбекке баулу сынды қасиеттер сөз жүзінде қалмай, іс жүзінде орындалса екен.

Қылмыстардың өсуіне құқық қорғау органы қызметшілерінің тиісті дәрежеде құқықтық қорғалынбауы да себепші. Ұйымдасқан қылмыскерлер жауапкершіліктен қашып, түрлі жолдармен құқық қорғау органы қызметшілеріне қарсы әрекеттер ұйымдастырады, компроматтар жинауы да ғажап емес. Қылмыскер мұндай әрекеттерді қызметшіні уәкілеттігінен босату үшін жасайды. Кінәсіз құқық қорғау органы қызметшісіне қиянат жасаған мұндай тұлғалар тиісті дәрежеде жазасын алғаны жөн.

Экономикалық сипаттағы факторлар И.И.Карпецтің ойынша, қоғамдағы кез келген өзекті мәселенің түбінде экономикалық қатынастар жатады[4]. Дер кезіндегі емес және экономикалық балансыланбаған құнының либеризациялау (жүйелеу) механизмінің болмауы, сондай – ақ отандық

нарық құнынң әлемдік құнға жақындауы – тек экономикалық көрсеткіштерді төмендетіп қана қоймай, қылмыстық санның да өсуіне алып келеді.

Әлемдік даму дәрежесіне жетпеген елдердің ішкі нарықтық құны әлемдік құнға жетпегені абзал. Құн өндірістің тежелуінің, өнім сапасын, еңбек өндірісінің дәрежесін және басқа да шаруашылық инструменттері мен қозғаушы күштердің көрсеткіші болып табылады.

Сонымен қатар, ақша – несие саясатындағы есепсіздік халықтың тұрмыс дәрежесін төмендеуі, сондай – ақ құқық қорғау органдарының қаржыландыруын қысқартады, ал бұл өздігінен – ақ қылмыстық әрекеттердің өсуіне себепші. Шаруашылық айналымда қолма – қол және қолма қол емес есеп айырысудың арақатынасын пропорционалды сәйкестендіру мәселесінің шешілмеуі ақша көлемі тым көбейгенде қолма қол ақшаның дефицит болуына және заңсыз банктік операциялардың жасалуына әсер етеді.

Қаржы рыногында тауырлы – материалдық құндылықтармен қамтамасыз етілмеген несие құралдары көбейді. Іс жүзінде қолма қол емес ақша құралдарын эмиссиялауды бақыламау ақшаның девальвациялануына және банк қызметі саласына заңсыз қолсұғушылықтың өсуіне әкеледі.

Аталған мән – жайлар заңсыз банктік мәліметтердің жасалуына толық мүмкіндік туғызады, криминалды кірістерді легализациялайды.

Құқықтық сипаттағы факторларға маналарды жатқызуға болады:

- банк саласындағы кәсіпкерлік қызметтерді реттейтін нормативті базаның жетілмеуі;
- құқық қорғау органдарының қызметін реттейтін нормативті базалардың жетілмеуі;
- банк қызметі саласына құқық қорғау органдарының жеткілікті дәрежеде әсер ете алмауы;
- қылмыстық нормалардың (аталған қылмыс бойынша) жетілмеуі.

Банк қызметі саласына құқық қорғау органдарының жеткілікті дәрежеде әсер ете алмау криминалды жағдайларды бақылау дәрежесін төмендігі, жасалынатын қылмыстар туралы олардың хабардар болмауы, қылмыскердің түзілмеуі және сотталушының қолданылатын жаза жүйесінің тиімсіздігі түрінде көрініс табады.

Мұның себебі банк қызметі саласындағы қазіргі криминалды жағдайдың жаңғыруы мен күрделенуі. Құқық қорғау органдарының жас қызметшілерінің кәсіби маман болмау және тәжірибелі жұмысшылардың бұл жұмыстан кетіп қалу, құқық қорғаушылардың әсерін реттейтін құқықтық нормативтік актілердің болуында.

Әлеуметтік – психологиялық сипаттағы факторларға мыналар кіреді:

- банк қызметі саласының криминализациялануы;
- қазақстандықтардың мүмкіндігі мен қазіргі психологиялық – физиологиялық жағдайларының сәйкес келмеуі.

Соңғы жалдардағы қоғам мүшесінің жаңаша көзқарастың рухани баға беруі сынды қасиеттердің пайда болуы белгілі дәрежеде қоғамның криминализациялана түсуіне ықпал ете бастады.

Сарапшылардың айтуынша, жалпы халықтың 98% заңсыз күй кешсе, 85% - заңсыз әрекеттерді тікелей жасайды. 15 пен 25 жас аралығындағылардың әрбір 5 –сі криминалды құрылымдар қызмет етеді. Банк қызметшілерінің материалдық құндылықтарды жоғары бағалауы, рухани критерийлерді ескермеуі сындық қасиеттер қылмыстылықтың өсуіне әсер етеді.

Соңғы жылдардағы адамның психофизиологиялық адаптациялануына байланысты қиындықтар туындауда. Заңгерлердің алдында жаңа мәселе қауіпті қиын жағдайды кешіп жүрген адамның жүріс – тұрысын, қасиетін, ерекшеліктерін психолог, физиологтармен бірлесе отырып шешу, зерттеу тұр.

Банк қызметі саласындағы қылмыстардың қатарындағы 206 және 207 баптары қылмыстардың болуына құжаттардың қорғау белгілерінің жетілмеуі себепші болады.

Қылмыстылықпен күрес бағдарламасын жүзеге асыруды тікелей қамтамасыз етуде көп аспектілі сипат бар. Ол – басқарушылық қызметті, бақылауды, кадрлар іріктеуді, оларды даярлауды, оңтайлы орналастыруды, олардың біліктілігін көтеру жұмысын ұйымдастыруды, жаңа криминологиялық және ауқымды әлеуметтік шындықтарды ескеріп оларды қайта даярлауды, жаңа техника жасауды, қылмыстылықпен күрестің ресурстық қамтамасыз етілуін, қабылданатын шаралардың тиімділігін талдауды және бағдарламаларға түзету енгізуді қамтиды.

Әдебиеттер

1. ҚР Қылмыстық кодексіне түсінік.- Алматы: ЖШС «Издательство «Норма-К», 2004.-648б.
2. Кузнецова Н.Ф. Проблемы квалификации преступлений. Лекции по спецкурсу «Основы квалификации преступлений». М.: Городец, 2007.-336с.
3. Каиржанов Е.И. Уголовное право РК (общая часть): Учеб.пособ.- Алматы, 2006.- 254с.
4. Карпец И.И. Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы. М.: Юридическая литература, 1973.-228 с.

Резюме

Экономические преступления причиняют большой ущерб нашей национальной экономике. Организация борьбы с экономической преступностью является общегосударственной задачей, которая возможна при условии тесного взаимодействия всех субъектов правоохранительных органов. Под борьбой

с экономической преступностью понимается широкий круг вопросов: от предупреждения преступлений до исполнения уголовного наказания.

Summary

Economic crimes cause a great damage to our national economy. Organization of fight against economic criminality is a national task that is possible on condition of close cooperation of all subjects of law enforcement authorities. Under a fight against economic criminality the wide circle of questions is understood: from warning of crimes to execution of criminal punishment.

УДК (343.85)

Н.Б. Ермаханбетов, Е.Т. Бекбосынов
ЮКГУ имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ БОРЬБЫ С КОРРУПЦИЕЙ В СТРАНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ (СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ)

Аннотация: в этой статье рассматриваются некоторые аспекты борьбы с коррупцией в странах Центральной Азии. Авторы на основе сравнительно-правового анализа о состояний борьбы с коррупцией в странах Центральной Азии, сделали вывод научно-практического характера.

Кілттік сөздер: Сыбайлас жемқорлық, күрес, Орталық Азия, салыстырмалы-құқықтық талдау

В этой статье мы будем проводить сравнительно-правовой анализ борьбы с коррупцией в странах Центральной Азии. Прежде всего, необходимо уточнить и определить, рейтинг этих стран по индексу восприятия коррупции. В материале википедии есть необходимая информация: «Трансперенси интернешл (англ. Transparency International — неправительственная международная организация по борьбе с коррупцией и исследованию уровня коррупции по всему миру. Международное движение Transparency International было основано в 1993 году бывшим директором Всемирного банка Петером Айгеном в Берлине. На настоящий момент у организации существуют отделения более чем в 100 странах мира» [1]. Дальше в материале написано: «Индекс восприятия коррупции (Corruption Perception Index) – ежегодный составной индекс, измеряющий уровень восприятия коррупции в государственном секторе различных стран. Transparency International ежегодно составляет Индекс восприятия коррупции, отражающий уровень восприятия коррупции в государственном секторе различных стран предпринимателями и аналитиками по шкале в сто баллов. Индекс составляется на основе данных опросов, проведенных среди экспертов и в деловых кругах. Опросы проводят независимые экспертные организации, которые занимаются анализом госуправления или бизнес-климата. Эксперты Transparency International оценивают методологию каждого источника информации, чтобы убедиться, что она соответствует стандартам качества» [1]. Итак, принимая данную информацию, приступаем к уточнению и определению индекса восприятия коррупции 2015 года, которого официально опубликовала вышеназванная организация.

Посещая официальный сайт Трансперенси интернешл (Transparency International) нашли такую точную информацию: «Республика Казахстан и Кыргызская Республика расположены на 123 месте из 167 существующих мест. Целом в обеих государствах индекс восприятия коррупции оценен 28 баллами. Республика Таджикистан занимает 136-ое место (26 балл). Дальше на 153-ое (19 балл) место занимает Республика Узбекистан и 154-ое (18 балл) место занимает Республика Туркменистан» [2]. Из этого официального материала выясняется, что страны Центральной Азии по индексу восприятия коррупции находятся в нежелательных позициях, а точнее говоря, данный фактор показывает, что страны Центральной Азии занимают нижние места. Учитывая эту официальную информацию, мы начинаем анализ с Республики Туркменистан.

Следует сразу отметить, что будем проводить сравнительно-правовой анализ борьбы с коррупцией в странах Центральной Азии относительно антикоррупционной политики государств и деятельности уполномоченных государственных, а также правоохранительных органов.

В настоящее время пункт 4 статьи 3 Закона Республики Туркменистан «О противодействии коррупции» гласит: «борьба с коррупцией – деятельность органов государственной власти и управления, органов местного самоуправления, организаций гражданского общества, физических и юридических лиц в пределах их компетенции, направленная на выявление, предупреждение, пресечение, раскрытие и расследование правонарушений, связанных с коррупцией» [3]. Далее в пункте 6 статьи 3 прямо написано, что «противодействие коррупции – деятельность органов и лиц, указанных в пункте 4 настоящей статьи, направленная на борьбу с коррупцией, её профилактику, а также на снижение и ликвидацию последствий правонарушений, связанных с коррупцией» [3]. Данный нормативный правовой акт является основным специальным законом, который прямо дает основания антикоррупционных действий для субъектов противодействий коррупции. Далее в статье 7 закона установлено, что борьбу с коррупцией осуществляет

государственные органы. Пункт 2 данной статьи прямо гласит: «Предупреждение, выявление и пресечение правонарушений, связанных с коррупцией, и привлечение к ответственности лиц, виновных в их совершении, осуществляется в пределах их компетенции органами прокуратуры, внутренних дел, национальной безопасности, налоговой, таможенной и пограничной службы, а также финансовыми и другими государственными органами» [3]. Значит, можно сказать, что специальными проблемами борьбы с коррупцией обязаны заниматься уполномоченные, правоохранительные, государственные, а также органы специальных служб. Действительно достаточно органов противодействий коррупции. Однако, из здесь задается вопрос, как осуществляются антикоррупционная политика государства, а также антикоррупционные действия вышеназванных органов Республики Туркменистан.

Здесь необходимо провести изучение деятельности государственных органов Республики Узбекистана для сравнительно-правового анализа с Республикой Туркменистан. Республика Узбекистан (далее – РУ) принял Закон РУ от 07.07.2008 года № ЗРУ – 158 «О присоединении Республики Узбекистан к Конвенции Организации Объединенных Наций против коррупции (Нью-Йорк, 31 октября 2003 года)» [4]. Следует отметить, что действительно Республика Узбекистан присоединился к вышеназванному Конвенцию, однако в государстве пока не приняли специальный Закон «О противодействии коррупции». Значит, этот фактор конкретно показывает, что Республика Узбекистан не полностью принял нормативного элемента борьбы с коррупцией.

В этих государствах, на наш взгляд, учитывая занимаемости условно называя «предпоследними местами», можно сделать вывод о том, что у этих государств есть формально нормативно-правовые акты по противодействию коррупции, но пока нет государственных программ, неполная эффективная работа государственных органов, низкий уровень не восприятия коррупции в гражданском обществе, высокий уровень коррумпированности чиновников в государственных органах, медленное развитие установления в странах демократических принципов и ценностей, проблемы по правам человека. Значит, можно прямо сказать, что в этих государствах имеются практические проблемы борьбы с коррупцией, которые зависят от политических режимов этих стран.

Для изучения уровня коррупции в Республики Таджикистан, мы хотим обратиться к второму отчету «Центра стратегических исследований при Президенте Республики Таджикистан» и «Программы Развития ООН», посвященный исследованию коррупции.

В данном отчете прямо отмечается, что «люди заявили об активизации силовых форм против коррупции при усилении репрессивного аппарата, но при этом выражают большое опасение по поводу того, что можно будет добиться значительных результатов, особенно в борьбе с коррупцией в президентских структурах, правительстве и администрациях местных властей. Будет справедливо отметить, что низкий уровень антикоррупционных дел среди правительственных чиновников имеет место в основном из-за непрофессионально проведенных предварительных расследований. Не было случая, когда политический функционер был отстранен от занимаемой позиции из-за начатого судебного разбирательства против него» [5, С. 79-80]. Далее в отчете есть конкретная информация, что «в Таджикистане принято считать, что одним из основных методов борьбы с коррупцией является усиление контроля с помощью Прокуратуры, судов и аудиторских институтов. Тем не менее, в ходе изучения многочисленных исследований по методике и системам антикоррупционной работы во многих странах мира, мы пришли к выводу, что соответствующие госучреждения, которые должны следить за правопорядком, зачастую сами являются коррумпированными» [5, С. 126-127]. Принимая во внимание всю ситуацию по уровню коррупции в Республике Таджикистан, можно здесь же утверждать, что также в данном государстве имеются проблемы борьбы с коррупцией практического характера. Учитывая содержание вышеназванного отчета, можно прямо предполагать, что у политического режима Республики Таджикистан имеется свое стремление к осуществлению государственной антикоррупционной политики. Однако, сравнительно слабое финансирование государственных органов, а также очень пассивное восприятие коррупции населением, неэффективные взаимодействия правоохранительных органов как раз является практическими проблемами этого государства. Если сравнивать уровень коррупции в Республике Таджикистан с Республикой Узбекистан, а также с Республикой Туркменистан, тогда можно излагать такую мысль, что у этих государствах действительно существуют почти сходные проблемы борьбы с коррупцией. Однако, в данное время Республика Таджикистан старается своевременно предоставлять национальные доклады о ситуации борьбы с коррупцией органам ООН. Данный фактор, на наш взгляд, играет основную роль в оценке экспертных групп рейтинга этого государства.

Исследователь Джумалиев Б.А. в своей статье пишет, что «набор статистических индикаторов, традиционно относимых к характеристикам коррупции в современном кыргызском обществе, имеет весьма противоречивый характер. В этой связи представляется проблематичным получение адекватной оценки происходящих негативных социально-экономических явлений и процессов. Основной причиной подобного положения является низкий уровень качества исходной статистической информации» [6, С. 11]. Соглашаясь с мнением автора, хотим сказать, что исходная статистическая информация, а также полноценная и достоверная информация полностью нигде не отражается. Поскольку коррупционные правонарушения классифицируются как уголовные, административные, а также дисциплинарные. Поэтому здесь необходимо провести сравнительный анализ статистических информации органов прокуратуры.

Дальше автор утверждает своим личным мнением, что «в настоящее время оценка состояния коррупционной преступности в Кыргызстане носит ведомственный характер. Единых критериев на практике нет. Недостаточно разработан этот вопрос и в теории. Органы внутренних дел, прокуратуры и суда и других ведомств пользуются различными критериями. В частности, правоохранительные органы, как правило, оценивают состояние преступности лишь по фактам зарегистрированных преступлений. Органы прокуратуры оперируют обычно сведениями о лицах, привлеченных к уголовной ответственности (а порой и о количестве расследованных дел), что, конечно, неточно отражает статистику. Суды же анализируют сведения о поступивших в суды делах и о количестве осужденных, а общее количество преступлений при составлении отчетности не учитывают, и, естественно, не рассматривают. Отсюда разноречивость в цифрах, приводимых руководителями разных ведомств, разные данные о движении коррупции и явная несопоставимость статистических индикаторов, характеризующих общее состояние и развитие коррупционной преступности в Кыргызстане как во временном, так и пространственном аспектах. Считаем, что оценка состояния коррупционной преступности должна быть единой, а не ведомственной» [6, С. 11]. Учитывая мнение вышеназванного автора о том, что оценка состояния коррупционной преступности является ведомственной, а не единой, то тогда можно изложить такую мысль, что единая система оценки коррупционной преступности формально существует, однако здесь искусственная латентная преступность коррупции не позволяет показать достоверную картину. Кроме, этого, следует же здесь отметить, что искусственная латентная преступность коррупции, на наш взгляд, чаще встречается в южном регионе Кыргызской Республики. Поэтому данная проблема пока остается открытым вопросом данного государства.

Республика Казахстан недавно принял Закон Республики Казахстан от 18 ноября 2015 года № 410-V «О противодействии коррупции». В пункте 7 статьи 1 данного закона закреплено такое определение: «антикоррупционная политика – правовые, административные и организационные меры, направленные на снижение коррупционных рисков, повышение доверия общества к деятельности государственных органов, и иные меры в соответствии с настоящим Законом» [7]. Далее в пункте 9 данной статьи определено следующее понятие: «противодействие коррупции – деятельность субъектов противодействия коррупции в пределах своих полномочий по предупреждению коррупции, в том числе по формированию антикоррупционной культуры в обществе, выявлению и устранению причин и условий, способствующих совершению коррупционных правонарушений, а также по выявлению, пресечению, раскрытию и расследованию коррупционных правонарушений и устранению их последствий» [7]. Потом в следующей пункте 10 данной статьи прямо закреплено следующее понятие: «уполномоченный орган по противодействию коррупции – государственный орган, непосредственно подчиненный и подотчетный Президенту Республики Казахстан, и его территориальные подразделения, осуществляющие в пределах своих полномочий функции по реализации антикоррупционной политики Республики Казахстан и координацию в сфере противодействия коррупции» [7]. Принимая во внимание данных понятий, начинаем провести анализ о состоянии борьбы с коррупцией в Республике Казахстан.

Здесь мы подробно хотим провести анализ такого нормативного акта, который называется «Антикоррупционная стратегия Республики Казахстан на 2015-2025 годы». Потому что, в данном документе описано о состоянии коррупции в Республике Казахстан.

В антикоррупционной стратегии (далее – Стратегия) подчеркивается, что «на предыдущих этапах развития казахстанского государства были достигнуты общепризнанные результаты, наметились очевидные положительные тенденции в деле противодействия коррупции, усиление и развитие которых станет залогом успешной реализации настоящей Антикоррупционной стратегии на современном этапе развития страны» [8]. Действительно достигнуты полезные результаты, которых необходимо надо усовершенствовать для дальнейших ожидаемых результатов.

Дальше в Стратегии отмечается, что «успешно реализуется принцип неотвратимости наказания. Чиновники, уличенные в совершении коррупционных деяний, невзирая на занимаемые должности и ранги, несут ответственность по всей строгости закона. Уголовно-правовая политика обеспечивает жесткую ответственность должностных лиц за совершение ими коррупционных преступлений» [8]. Правильно отмечается в Стратегии, что действительно успешно реализуется принцип неотвратимости наказания. Это означает, что антикоррупционная политика, в том числе уголовно-правовая политика государства осуществляется в соответствии законодательства.

В данной Стратегии отмечено, что «результатом проведенной работы стало ежегодное снижение количества нарушений сроков оказания государственных услуг (в 8,7 раза по сравнению с 2012 годом) и жалоб на качество их оказания (на 25%), а также увеличение доли автоматизированных услуг (более чем в 2 раза) и услуг, оказываемых через центры обслуживания населения (на 51%)» [8]. Далее в Стратегии написано, что «в целом принятие названных мер позволило Казахстану по уровню антикоррупционной деятельности занять одну из лидирующих позиций как в центрально-азиатском регионе, так и среди стран СНГ» [8]. Действительно замечается, что определенные результаты уже существуют. Это не означает, что нет проблемы борьбы с коррупцией в Республике Казахстан. На наш взгляд, теоретически, а также с точки зрения практики следует отметить, что условно можно разделить проблемы противодействия коррупции на такие три группы. Первой группе входят специальные проблемы противодействия коррупции, которыми уполномочены заниматься только государственные, правоохранительные органы, а также органы

специальных служб. Вторую группу составляют основные проблемы противодействия коррупции, которыми уполномочены заниматься только государство, то есть данные проблемы решаются в соответствии с функциями государства. Это прямое финансирование, материально-технические обеспечения и т.д. Последнюю группу составляют общие проблемы противодействия коррупции, которых могут осуществлять все субъекты профилактики правонарушений. Значит, это кроме вышеназванных государственных органов, физические и юридические лица имеют права присоединиться к профилактике коррупции.

Республика Казахстан несмотря на сегодняшний положение и состояние борьбы с коррупцией в трех направлениях (специальный, основной и общий) имеет определенно положительное состояние борьбы с коррупцией. В целом можно оценивать, что состояние борьбы с коррупцией среднее, не низкий. Состояние борьбы с коррупцией в Кыргызской Республике находится в положительной состоянии, однако есть проблемы во всех трех направлениях, особенно в основной и общей направлении. В общем можно оценивать состояние борьбы с коррупцией в Кыргызской Республике ближе к среднему состоянию. В Республике Таджикистан состояние борьбы с коррупцией в нормальной состоянии, но существуют проблемы во всех же направлениях. Состояние борьбы с коррупцией в Кыргызской Республике оцениваются как среднее состояние, однако есть существенные проблемы в области финансирования. Состояния борьбы с коррупцией в Республике Узбекистан и Республике Туркменистан можно прямо оценивать как низкое состояние по всем направлениям.

Таким образом, подытоживая итоги сравнительно-правового анализа борьбы с коррупцией в странах Центральной Азии сформулируем вывод с таким содержанием: во-первых, в настоящее время страны Центральной Азии по индексу восприятия коррупции занимает нижние места. На наш взгляд, причинами этой положения является высокий уровень теневой экономики, отмывание денег и имущества, приобретенные преступным путем в оффшорные зоны, латентная преступность, транснациональная преступность, разный уровень развития экономики, особенно на внутренних регионах этих стран и т.д; во-вторых, наличие высокой коррумпированности в среде чиновников государственных, а также сотрудников правоохранительных органов, в том числе судебной системы. Средний и низкий уровни состояния борьбы с коррупцией не позволяют возможности к эффективному сотрудничеству этих стран. Отсутствуют рычаги формирования современного профессионального государственного аппарата; в-третьих, в странах Центральной Азии имеются нормативно-правовые акты национального и международного значения. Однако в этих странах существуют очень серьезные проблемы в трех направлениях (специальный, основной, общий). Значит, этим государствам необходимо разрабатывать Стратегические планы, которые охватывают эти три направления. Следует отметить, такой план в Республике Казахстан уже существует; в-четвертых, на наш взгляд, всем пять государствам Центральной Азии необходимо обсудить те проблемные вопросы, которые существуют в этих странах. Конкретно определить вопросы борьбы с коррупцией, где имеются транснациональный преступный характер. Надо согласоваться по принятию соглашений борьбы с коррупцией в коллективной и двусторонней порядке. Данный фактор позволяет, а также дает возможность к межгосударственному сотрудничеству; в-пятых, слабые взаимодействия по противодействию коррупции уполномоченных, правоохранительных органов, также органов специальных служб позволяет нам сделать вывод о том, что данный факт прямо придает возможность к устоявшему уровню транснациональной коррупции. Поэтому необходимо согласования воль государств Центральной Азии по разработке проекта «О соглашение взаимодействия по противодействию коррупции уполномоченных, правоохранительных органов, также органов специальных служб Центральной Азии». Данный факт в свою очередь дает существенный импульс к эффективному международному сотрудничеству по борьбе с этим злом в современном мире, в том числе вышеназванном регионе.

Литература

1. Трансперенси интернешл (Transparency International). Материал википедии // <https://ru.wikipedia.org/wiki/>.
2. Официальный сайт «Трансперенси интернешл» – «Transparency International» // <http://www.transparency.org/cpi2015/>.
3. Закон Республики Туркменистан «О противодействии коррупции» от 1 марта 2014 года // <http://www.infoabad.com/zakonodatelstvo-turkmenistana/zakon-turkmenistana-o-protivodeistvi-korupci.html>.
4. Закон Республики Узбекистан от 07.07.2008 года № ЗРУ – 158 «О присоединении Республики Узбекистан к Конвенции Организации Объединенных Наций против коррупции (Нью-Йорк, 31 октября 2003 года)» // <http://www.norma.uz/search?mode>.
5. Второму отчет «Центра стратегических исследований при Президенте Республики Таджикистан» и «Программы Развития ООН», посвященный исследованию коррупции. Душанбе, 2006 год // http://www.undp.tj/files/reports/pta_rus.pdf.
6. Джумалиев Б.А. Проблемы статистического учета коррупционной преступности в Кыргызской Республике на современном этапе // http://arch.kyrlibnet.kg/uploads/UADJUMALIEVB2014_2.pdf.

7. Закон Республики Казахстан от 18 ноября 2015 года № 410-V «О противодействии коррупции» // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z15000>.
8. Указ Президента Республики Казахстан от 26 декабря 2014 года № 986 «Об Антикоррупционной стратегии Республики Казахстан на 2015-2025 годы» // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000986>.

Түйін:

Бұл мақалада Орта Азия елдеріндегі сыбайлас жемқорлықпен күресу жалпы ахуалы қарастырылады. Авторлар ғылыми-тәжірибелік сипаттағы қорытындыны жасайды.

Abstract:

In this article the common state of fight is examined against a corruption in the countries of Central Asia. Authors formed a conclusion with recommendation character.

ӨОЖ 241,2

А.Е. Есеналиев., Р.Ж. Тоханова, А.Ақжолбек
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТТІ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДАҒЫ ҮКІМЕТТІҢ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІ

Анатпа: Бұл мақала Қазақстан Республикасының Үкіметі – Қазақстанның атқарушы билігін жүзеге асыратын, атқарушы органдардың жүйесін басқаратын және олардың қызметіне басшылық жасайтын органы туралы жазылған.

Кілттік сөздер: Қазақстан Республикасының Үкіметтің құзіреті, ұйымдастырылуы мен қызметінің тәртібі.

Оның құқықтық мәртебесінің негіздері Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген [1]. Үкіметтің құзіреті, ұйымдастырылуы мен қызметінің тәртібі Республика Конституциясына сәйкес “Қазақстан Республикасының Үкіметі туралы” Қазақстан Республикасының Конституциялық Заңымен белгіленеді. Республика Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың жариялаған “Қазақстанның егеменді мемлекет ретінде қалыптасуы мен дамуының стратегиясында” атқарушы билік туралы былай делінген: “өтпелі кезеңде атқарушы билікті күшейту тенденциясы сақталады, онсыз іс жүзінде экономиканы реформалау мүмкін емес. Азаматтар тарапынан болсын, сондай ақ мемлекеттік институттар тарапынан болсын қоғамдық тәртіппен заңдылықты сақтау мәселелерінде мемлекеттік үкіметтің дәйекті іс-қимылы ерекше сипатта болуға тиіс”

Үкіметті Республика Президенті Қазақстан Республикасының Конституциясында көзделген тәртіппен құрады.

Республика Премьер министрі өзі тағайындалғаннан кейін он күн мерзімде үкіметтің құрылымы мен құрамы туралы Республика Президентіне ұсыныс енгізеді.

Қазақстан Үкіметі – алқалы орган. Оның құрамына үкімет мүшелері – республиканың Премьер-министрі, оның орынбасарлары, министрлер және республиканың өзге де лауазымды адамдары кіреді.

Атқарушы биліктің жоғарғы органы ретінде үкіметке Қазақстан Республикасы Конституциясымен және Президенттің “Қазақстан Республикасының Үкіметі туралы заң күші бар жарлығымен орнықтырылған кең өкілеттіктер берілген.

Экономика саласында Үкімет мемлекеттің экономикалық саясатының негізі бағыттарын, оны жүзеге асырудың стратегиялық және тактикалық шараларын әзірлейді: экономикалық бағдарламаларды, республикалық бюджетті әзірлейді және оның орындалуы туралы есебін құрады, оның орындалуын қамтамасыз етеді; республикалық қаржы жүйесін әзірлеп, оны нығайту жөніндегі шараларды жүзеге асыратын; валюталық қаржылық және материалдық ресурстарды құру және пайдалану кезінде заңдылықтың сақталуына мемлекеттік бақылауды қамтамасыз етеді; құрылымдық және инвестициялық саясатты жүзеге асыратын; бағаның құрылуы жөніндегі мемлекеттік саясатты әзірлеп, жүргізеді, мемлекетпен реттелуші баға қолданылатын өнім, тауар және қызмет номенклатурасын белгілейді; мемлекеттік меншікті басқаруды ұйымдастырады, оның қорғалуын қамтамасыз етеді.

Әлеуметтік салада Үкімет мемлекеттік саясаттың, мемлекеттік бағдарламаның негізгі бағыттарын әзірлейді: еңбекке ақы төлеудің жүйесі мен шартын, азаматтардың әлеуметтік қорғалуын, мемлекеттік тұрғыдан әлеуметтік қамтамасыз етілуі мен әлеуметтік қамсыздандырылуын белгілейді; аймақтардағы әлеуметтік дамыту мәселелерін шешуді қамтамасыз етеді; жастар, дене мәдениеті мен спорт, туризм, әлеуметтік әріптестік проблемаларын шешуге ықпал етеді.

Ғылым, техника, білім мен мәдениет саласында Үкімет ғылыми-техникалық даму жоспарын әзірлейді және жүзеге асырады; ғылым мен техниканы, мәдениет пен білімді дамыту, жаңа технологияны енгізу жөніндегі мемлекеттік саясатты әзірлеп жүзеге асырады.

Әкімшілік - саяси басқару саласында Үкімет консультативті кеңесші органдарды құрып, таратады, үкіметтің құрамына кірмейтін министрліктердің, мемлекеттік комитеттердің, орталық атқарушы органдарын басқарады, олардың Президент пен Үкіметтің актілерін орындауын бақылайды; министрліктердің орынбасарларын қызметке тағайындап, қызметтен босатады; жергілікті атқарушы органдарды мемлекеттік басқарады, олардың заңдарды орындауын бақылайды.

Заңдылық пен құқық тәртібін нығайту саласында Үкімет құқықтық реформаның жүзеге асырылуын қамтамасыз етеді; азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын сақтау мен қорғау, заңдылық пен құқық тәртібін, республиканың қауіпсіздігі мен қорғаныс қабілетін, мемлекеттік шекараның аумақтық тұтастығы мен қорғалуын қамтамасыз ету жөнінде шаралар әзірлеп, жүзеге асырады.

Сыртқы саясат саласында Үкімет келіссөз жүргізіп, өкіметаралық келісімдерге қол қою туралы шешімдер қабылдайды; республиканың шет мемлекеттермен, халықаралық және аймақтық ұйымдармен өзара қарым-қатынасын дамытуды қамтамасыз етеді; сыртқы экономикалық саясатты жүзеге асыру жөнінде шаралар әзірлейді; сыртқы сауданы дамыту жөнінде шаралар қолданады; халықаралық қаржы ұйымдарымен өзара ынтымақты қарым-қатынас орнатады.

Үкіметке Премьер-министр басшылық етеді, оның өкілеттігі Республика Конституциясымен және Президенттің Үкімет туралы жарлығымен бекітіледі. Премьер-министрдің мынадай өкілеттігі болады:

- Үкіметтің жұмысын ұйымдастырады және өзінің орынбасарлары, үкімет мүшелері арасында қызмет міндетін бөледі;

- Президентпен, Парламентпен, Конституциялық кеңеспен, Жоғарғы сотпен, Бас Прокуратурамен басқа да мемлекеттік органдармен қатынаста Үкімет атынан сөйлейді немесе оны Үкіметтің өкілдігіне тапсырады;

- Халықаралық қатынастарда Үкімет атынан сөйлейді немесе мұны үкіметтің өкілдігіне тапсырады және халықаралық шарттар мен келісімдерге қол қояды;

- Республика Президентіне: Үкіметтің құрылымы мен құрамы туралы; үкіметтің құрамына кірмейтін министрліктерді, мемлекеттік комитеттер мен орталық атқару органдарын құру, қайта құру және тарату туралы Үкімет аппаратының басшысы, министр қызметіне тағайындалатын кандидатуралар туралы; мемлекеттік комитеттің төрағасы, облыс, республикалық дәрежедегі қалалар мен республика астанасы туралы; аталған тұлғаларды қызметтерінен босату туралы ұсыныс түсіреді;

- Президентке Республикалық мемлекеттік бюджетімен қаржыландырылатын барлық органдардың қызметкерлерін қаржыландырып, оларға еңбек ақы төлеудің бірінғай жүйесін бекітуге ұсынады;

- Президентке Үкімет қызметінің негізгі бағыттары және оның барлық ең маңызды шешімдері туралы баяндайды;

- Үкімет мүшелерінің, орталық және жергілікті атқарушы органдар басшыларының есебін тыңдайды;

- Премьер-министр оған заң жүктеген және Үкімет қызметін ұйымдастыруға және оған басшылық жасауға қатысты басқа да өкілеттіктерді орындайды;

- Президенттің “Қазақстан Республикасының Үкіметі туралы” жарлығымен Премьер-министр орынбасарларының өкілеттігі белгіленген. Олар лауазым бойынша Үкімет құрамына кіреді және мынадай өкілеттіктерді атқарады: Үкімет құрамына кірмейтін тиісті министрліктердің, мемлекеттік комитеттердің, орталық атқарушы органдардың, сондай-ақ жүктелген шекте мемлекеттік басқару салаларының қызметін үйлестіреді; мемлекеттік басқаруды үйлестірілетін салаларының жай-күйіне жауап береді, оларда заңдардың, Президент және Үкімет актілерінің орындалуына бақылауды жүзеге асырады;

- Премьер-министрдің және Үкіметтің қарауына Үкімет құрамына кірмейтін тиісті орталық атқару органдарының басшылықтарын қызметіне тағайындау және қызметінен босату туралы ұсыныс енгізеді;

- Премьер-министрдің орынбасарлары Премьер-министрдің тапсырмасы бойынша басқа да қызметтер атқарады;

- Министрлер, мемлекеттік комитеттердің төрағалары Үкімет мүшелері болып табылады. Олар тиісті министрліктермен мемлекеттік комитеттерге басшылық жасайды және тиісті министрліктер мен мемлекеттік комитеттердің қарауында болатын мемлекеттік басқару салаларындағы қызметтің жай күйіне жауап береді. Сонымен бірге Үкімет мүшелері, тіпті, өзінің бұған келіспейтіні мәлімдемесі, шешімнің қабылдауына дауыс бермеген болса да Үкімет қабылдаған шешім үшін алқалы түрде жауапты болады;

- Республиканың Премьер-министрінің жанынан Үкіметтің тұрақты жұмыс істейтін органы ретінде төралқа құралады. Үкіметтің төралқасының құрамына лауазым бойынша Премьер-министрдің орынбасарларын және Үкімет Аппаратының басшысы кіреді. Премьер-министр Төралқа құрамына Үкіметтің басқа мүшелерін енгізуге құқылы, Үкімет төралқасының отырыстарын әзірлеу және өткізу тәртібіне Регламент белгілейді;

- Үкімет отырысы айына кем дегенде бір рет өткізіледі. Отырысты Премьер-министр не Президент шақырады. Аса маңызды мәселелер бойынша Үкімет қарауы кезінде оның отырыстарына Президент төрағалық етеді. Егер оған оның мүшелерінің кем дегенде үштен екісі қатысса ол құқылы болып есептеледі.

Президенттің не Премьер-министрдің бастамасы бойынша отырыс ашық өткізіледі, Үкімет отырысы жабық өткізілуі де мүмкін;

- Үкімет пен Премьер-министрдің қызметін ақпараттық - талдап, құқықтық, ұйымдық және материалдық техникалық жағынан жүзеге асырылуын қамтамасыз ететін өз Аппараты құрылады. Аппарат басшысын Премьер-министрдің ұсынысы бойынша Президент қызметке тағайындап, қызметінен босатады. Аппарат басшысы Үкімет Аппаратының Президент әкімшілігімен, Парламент Аппаратымен, министрліктермен, мемлекеттік комитеттермен, ведомстволармен, жергілікті атқару органдары мен өзара қарым-қатынасын ұйымдастырады;

- Қазақстан Республикасының Үкіметі өз қызметінде Унитарлық принципін, мемлекеттік билікті үш тармаққа бөлу, заңдылық, жариялылық, келісіммен саяси тұрақтылық, адамдар мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтары принциптерін басшылыққа алады. Қазақстан Республикасының Үкіметі, біріншіден, Парламент пен Президент жүзеге асыратын заң шығару процесіне қатысады; екіншіден, өз құзыреті шеңберінде норма шығарушылықты жүзеге асырады; үшіншіден, министрліктер мен ведомстволардың норма шығарушылық қызметін бақылайды; төртіншіден, атқарушы биліктің жергілікті органдарының норма шығарушылық қызметін бақылайды.

Үкімет атқарушы билік жүйесіндегі жоғарғы орган ретіндегі ролі оның елдің бүкіл аумағында іске асырылатын және барлық орталық және жергілікті атқарушы органдарда қолданылатын өкілеттігінен көрінеді. Сонымен бірге Үкімет дербес шешеді.

Экономика саласында Үкімет мемлекеттің экономикалық саясатының негізгі бағыттарын, оны жүзеге асырудың стратегиялық және тактикалық шараларын әзірлейді; экономикалық бағдарламалар жасайды т.б. жоғарыда айтылған әрекеттер жасайды.

Қаулы шығару Үкімет қызметі нысандарының бірі болып табылады. Үкімет қаулысы, бұрын айтылғандай, оның құзіретінде жатқызылған мәселелер бойынша қабылданады. Үкімет өзінің құзіретіне кірмейтін мәселелер бойынша қаулы қабылдай алмайды. Үкімет қаулысының екі түрі болады: нормативтік және нормативтік емес. Нормативтік қаулылар құқық нормаларынан тұрады және бірнеше қайтара қолдануға есептелген. Үкіметтің нормативтік қаулыларының әр түрлі қосымша түрлері болуы мүмкін: а) біртұтас; ә) екінші нормативтік актілері (ережелер, тәртіптер, регламенттер т.б.) бекітілген нормативтік қаулылар.

Премьер-министрдің құзіретіне жатқызылған мәселелер бойынша ол өкімдер қабылдайды. Үкімет қаулылары мен Премьер-министрдің өкімдері заңға сәйкес актілер болып табылады. Олар Конституция, Конституциялық және жай заңдар, Президенттің жарлықтары мен өкімдері негізінде және орындалу үшін әзірленуі және қабылдануы тиіс [2].

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 64 бап, 1 тармақ
2. Заң газеті . Мемлекеттік билік кепілдіктері 2001ж. 4. 05.

Резюме:

В этой статье рассматривается о правительство Республики Казахстан - Казахстан во главе с исполнительными органами исполнительной власти системы, и что их активность в организме.

Summary:

In this article, the Government of the Republic of Kazakhstan - Kazakhstan headed by the executive bodies of the executive power of the system, and that their activity in the body.

ӘОЖ 342.

А.Е. Есеналиев, Б.М. Жумабаева
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

100 НАҚТЫ ҚАДАМ – ҰЛТ ЖОСПАРЫ ЗАҢНЫҢ ҮСТЕМДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ЖАСТАРДЫ ЖАРҚЫН БОЛАШАҚҚА ЖЕТЕЛЕЙДІ

Андатпа: Бұл мақалада, ел тәуелсіздігін 20 жылдан астам болды, және ол елдің дамуына көп уақыт емес, бірақ сол бастапқы нүктеге жақын мемлекеттердің егемендігіне қарауға қысқа уақыт кезеңінде біздің елімізге алуға әлдеқайда жылдам көруге қиын емес жинақталған және қарқынды дамыту. Дәлелдемелер жақында «ұлттық жоспардың» ретінде мемлекет басшысы нақты қадам 100 «хабары бірнеше құрылыс жобалары салынды жүзеге асырылатын болады осы жөнінде мәселелерді зерттеуге арналған.

Кілттік сөздер: Ұлт жоспары, әлеуметтендіру, құқықтық қарым-қатынас

Қазақстан Республикасы Егемендік алғалы 20 жылдан астам уақыт өтіпті, бұл бір мемлекеттің дамуының аса көп уақыт емес, бірақ та қысқа мерзімде біздің еліміз өзімен бірдей егемендікті жарыса алған мемлекеттердің қасында қай тұрғыдан қарасақ та әлдеқайда алға ұмтылыс пен қарқынды дамуының көру қиын емес.

Қазіргі таңда мәдениетіміз көркейіп, қазақ тілінің аясы да кеңейіп келе жатыр, ал экономикалық және әлеуметтік мәселелер әлдеқашан шешімін тауып, халықтың жағдайы бір негізге түсіп жақсарған, сондықтан да экономикалық құлдырау әлеуметтік тұрғыдан девальвация, яғни экономикалық құлдыраудан байқауға да болады, аты «құнсыздану» болғанымен Елбасының саликалы саясатының арқасында бұл құлдыраудан да елімізді алып шығарына сенімдіміз.

Әр жылғы президент Жолдауы халықтан қолдау алып, көптеген құрылыс нысандары бой көтеріп, мемлекетке керекті емхана, бала бақша мен мектептер салынып, 3-4 аусымды оқу немесе кезек күтіп бірінші сыныпқа барар бала мәселелері өз шешімін тауып келеді.

Өткен жылдың аяғында басталған дағдарыс әлі күнге жалғасын тауып келеді, бірақ та мұндай дағдарыстың көлеңкесінде еліміз қалып қоймай, дамуын әрі қарай жалғастыруда. Бұған дәлел ретінде Елбасымыздың жуырда ғана «Ұлт жоспары – «100 нақты қадам» атты Жолдауының мүлтіксіз орындалуы, бірнеше құрылыс нысандарының бой көтеруі.

Елбасы бұл Жолдауында құрылыс саласына айрықша тоқталып, былайша тілге тиек еткен болатын:

«46-қадам. Рұқсат алуды оңтайландыру. Құрылысқа рұқсат алудың үш сатысы («30-20-10») қағидаты енгізілді. Бірінші саты – архитектуралық жобалау тапсырмасын беру өтініш берілген күннен кейін 30 күн ішінде жүзеге асырылады. Екінші – эскиз жобаны (дизайн-жобаны мақұлдау – 20 күнге дейін, үшінші – рұқсаттың өзі – 10 күн ішінде.

48-қадам. Құрылыстың сметалық құнын анықтаудың ресурстық әдісін енгізу. Құрылыста баға қалыптастырудың жаңа әдісін енгізу материалдардың, бұйымдардың, жабдықтардың және еңбекақының қолданыстағы бағаға сәйкес нақты нарықтық бағасына байланысты құрылыстың сметалық құнын анықтауға мүмкіндік береді, сонымен бірге жаңа материалдармен, жабдықтармен және технологиялармен сметалық – нормативтік базаны жедел жаңартуды қамтамасыз етеді.

49-қадам. Кеңестік кезеңнен бері қолданылып келе жатқан құрылыстың ескірген нормалары мен ережелерінің орнына еурокодтық жүйесін енгізу.

Жаңа нормативтерді қабылдау инновациялық технологиялар мен материалдарды қолдануға, құрылыс қызметі нарығындағы қазақстандық мамандардың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға, сонымен бірге құрылыс саласындағы шетелдік қызмет нарығына қазақстандық компаниялардың шығуына мүмкіндік береді».

Ұлт жоспарында белгіленген тапсырмалар еліміздің әлеуметтік – экономикалық тұрғыдан дамуын одан әрі жетілдіру мәселелері қамтылған.

Мәселен, мемлекеттік монополиядан біртіндеп бас тарту; құрылыстың сметалық құнын анықтаудың ресурстық әдісін енгізу; кеңестік кезеңнен бері қолданылып келе жатқан құрылыстың ескірген нормалары мен ережелерінің орнына еурокодтар жүйесін енгізу; электр энергетикасы саласын қайтадан құру тәрізді өзекті міндеттер бүгінгі күн талабымен орайлас келіп отыр.

Осындай құрылыс нысандарының пайда болуы түгелімен қазақ халқының игілігі үшін, өйткені құрылыстың басталуы қаншама жұмыссыз адамдарды жұмыспен қамтыса, ол нысан біткен соң баспанасыз сан мыңдағын отбасы баспанамен қамтамасыз етіледі.

Қазақстан халқын біртұтастандыру Қазақ тілі көмегімен іске асырылады" деп көрсете қандай дұрыс болатын еді. Өкініштісі Мемлекеттік тіліміз жайлы ештеме айтылмапты. Қазақ тілі Қазақстанда ең бірігіш орынға қойылмай Қазақстан халқын біртұтас ету мүмкін емес. Керісінше Қазақстан халқын болашақта Ресейге еркін қосуға дайындап жатырмыз Орыс тілін күшейту арқылы.

Путин кеше Орыс тілін дамыту жайлы жиналыс өткізді, оның зымыян ойынша "Ресейдің барша ұлттарын Орыс тілі көмегімен Орыстандыру күшейтілуі тиіс". Олай демеседе бәрі түсінікті және Орыс тілінен барша Мемлекеттік қызметкерлерге емтихан тапсырту жайлы ұсыныс жасалды. Солай етсе дұрыс болады, онда біздерде еш сескенбестен мемлекеттік Қазақ тілінде Мемлекеттік қызметкерлерден емтихан ендіре алармыз. Әр ата-ана ұрпағының қызметкер болуын тілейді, яғни олар балаларын амалсыз Қазақшаға үйретуге мәжбүр болады және басқа ұлт өкілдеріде сөзсіз солай жасайды (өйткені олар орыс емес орыстіліне жабысып қалатын).

Менің айтып отырғандарым бос арман болып қалама деп қорқамын. Өйткені Президенттің қызы бастап Қазақ тілінің дамуына құлықсыз болса, онда басқалардан не хайыр. Өткенде Қазақ жазушыларының бетке ұстары Ағамыздың журналистерге Орысша жауап бергенін көріп қарным ашты. Не деген Бейшаралық, онысы билікке ұнайын дегеніме білмеймін. Қазақ тілі көтерілмесе Оның жазған кітабын кім оқиды, өзі отырған бұтақты аралап отырған Қожанасыр дерсің ондайларды.

Елбасы айтқандай: «Білімді, еңбекқор, бастамашыл, белсенді болуға қазірден бастап дағдыланыңдар. Жұмыс пен сұраныс бар өңірге батыл барыңдар. Шеберліктің шыңына жете білсеңдер мамандықтың бәрі жақсы. Қазір техникалық мамандардың, ғылым мен инновацияның күні туған заман. Ерінбей еңбек еткен, талмай ғылым іздеген, жалықпай техника меңгерген адам озады. Тұрмысы жақсы, абыройы асқақ болады. Біз жүзеге асырып жатқан түбегейлі реформалар мен атқарып жатқан қыруар істердің бәрі сендер үшін, болашақ үшін жасалуда», біз жас маман ретінде құрылыс саласына өз үлесімізді қосқымыз келеді, бірнеше жаңа идеялар ұсынсақ дейміз.

1) Көптеген нысандар салынғанымен әліде сапасын көтермейтін тұстары көп, ал егерде құрылыс саласының мамандарына талап күшейтілсе мұндай жайттар орын алмас еді.

2) Шымкент қаласындағы «Нұрсат» мөлтек ауданындағы жаңадан бой көтерген үйлерді көргенде ерекше бір сәулет үлгілерін байқаймыз, қарапайым сылақ түрлері қолданылған сияқты, соның орнына қазақтың ою өрнегі немесе ерекше көз тартарлық басқа да үлгілер болса, әлемдік стандартқа сай жаңаша үлгідегі заманауи құрылыс нысаны болар еді.

3) Сапалық құрылыс нысандарының көбеюі Елбасымыз айтқандай қазақстандық компаниялардың шет елдермен байланыс жасауын, эконсикасының көтерілуіне зор ықпалын тигізеді.

Қорыта айтатын болсақ, Президентіміздің «100 нақты қадам – ұлт жоспары» Жолдауы елдің орнықты дамуын қамтамасыз етеді, өйткені құрылыс нысандарына жаңаша әрі оңтайлы талаптардың қойылуы соның айқын көрінісі деп білеміз!

Әдебиеттер:

1. «Ана тілі» Ұлт Газеті, 21 мамыр 2015 ж. Ұлт Жоспары – «100 нақты қадам».
2. Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы (30.11.2015ж.)

Резюме:

В этой статье, страна обрела независимость прошло более 20 лет, и это не очень много времени в развитии страны, но взять нашу страну в течение короткого периода времени, чтобы посмотреть на суверенитет государств вблизи начальной точки то же не трудно увидеть гораздо более быстрое и интенсивное развитие. Доказательства недавно глава государства в качестве "национального плана" реальный шаг 100 "Сообщение будет выполнено несколько проектов строительства строятся.

Summary:

In this article, the country gained its independence more than 20 years have passed, and it is not a lot of time in the development of the country, but take our country in a short period of time to look at the sovereignty of the states near the start point of the same is not hard to see much more rapid and intense development. The evidence is recently the head of state as a "national plan" a real step 100 "Message to be fulfilled, several construction projects are being constructed.

УДК (316.63)

А.Е. Есеналиев, Р.Ж. Тоханова, Е.А. Калкулов
ЮКГУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ДОБЫЧИ УГЛЕВОДОРОДОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация: Данная статья посвящена разведке и добыче углеводородов в соответствии с законодательством Республики разведки и добычи нефти и газовых месторождений и включает в себя любые операции следующим образом: Полевые геологические и геофизические исследования, разведка и бурение разведочных скважин, а также развитие его разведки (разведки) месторождений, а также любые операции, связанные с добычей нефти в мире, и включают в себя работу в сельском хозяйстве: строительство и эксплуатация подземных и наземных сооружений и промышленного оборудования; нефтяных скважин по организации и проведению процесса; переработка нефти и переработка; компоненты, связанные с добычей нефти.

Ключевые слова: разведка и добыча углеводородов - добыча нефти и газа

Разведка и добыча углеводородов, в соответствии с законодательством Республики Казахстан – это любые операции, которые связаны с поиском и разведкой нефти и включают: полевые геолого-геофизические исследования, структурное бурение, бурение поисковых и разведочных скважин, а также опытно-промышленные работы на месторождениях, находящихся в разведке (разведка), а также любые операции, связанные с извлечением на поверхность нефти и включает в том числе: строительство и эксплуатацию подземного и наземного промышленного оборудования и сооружений; извлечение нефти на поверхность, организацию и поддержание рабочего процесса в эксплуатационных скважинах; обработку и очистку нефти; извлечение попутных компонентов из нефти. [1]

Поясним, что нефть - это сырая нефть, газовый конденсат и природный газ, а также углеводороды, полученные после очистки сырой нефти, природного газа и обработки горючих сланцев или смолистых песков. [2]

Перечень углеводородов указывает на виды:

1. Алифатические и алициклические углеводороды (насыщенные и ненасыщенные):

а) углеводороды ряда метана: бутан, изобутан, пентан, изопентан, гексан, октан, изооктан, нонан;

б) углеводороды ряда этилена: бутилены, амилены, изобутилен;

в) циклические непредельные углеводороды: циклопентадиен, циклопентадиен, циклопентадиенилтрикарбонил марганца;

г) ароматические углеводороды одно- многоядерные: бензол, ксилол, толуол, этилбензол, кумол (диизопропиленбензол), ксилолы, стиролы, дефенил, нафталин и их производные.

2. Галогенопроизводные углеводороды жирного ряда:

а) фторпроизводные: фторэтилен, дифторэтилен, трифторэтилен, тетрафторэтилен, трифторпропилен, дифторэтан, декафторбутан и т.д. [3]

Таким образом, углеводород – это продукт, полученный в результате обработки нефти, газа и др. продуктов недр. Следовательно, говоря о вопросах правового регулирования углеводородов, мы будем анализировать законодательство республики Казахстан о недрах, нефти, газе и окружающей природной среде.

На сегодняшний день проблематика охраны окружающей среды в области недропользования стоит особо остро. Это связано с некоторыми причинами, одну из которых составляет политика государства, направленная на всемерную охрану окружающей природной среды. Другая немаловажная причина обуславливает стратегические интересы в экономико-сырьевом потенциале страны. Нефть и газ – это именно то природное сырье, с помощью которого Казахстан, в первые и трудные годы становления своей независимости, смог утвердиться на мировом рынке и стать государством, которое признали многие развитые страны. Политики в сфере недропользования и на сегодняшний день остается актуальной. И объясняется это двумя противоречивыми предпосылками: во-первых, нефть, углеводороды являются источниками хороших прибылей для государства; а во – вторых, приоритеты охраны окружающей среды, обязывая соблюдать интересы нации, складывающиеся в сохранении природных богатств (и особенно богатств недр), здоровья населения.

Рассмотрим в этой связи насколько соотносятся эти противоположные интересы, будучи не только объектом правового регулирования, но и политико-правовым и экономическим инструментом курса государственного строительства.

В своем выступлении на Всемирном экономическом форуме в г. Давосе, Швейцария (январь 1995 г.). Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев отметил, что «суверенным Казахстан представляет собой аграрно-индустриальную страну с достаточно развитой инфраструктурой, богатым промышленным

потенциалом». [4] Уголь, газ, нефть и др. сырье, которое дают нам наши недра становятся основными составляющими топливно-энергетического комплекса страны. Исследования, проведенные экспертами Всемирного банка, определили эту отрасль как наиболее привлекательную с точки зрения вложения инвестиций и кредитования. Возможности для наращивания республикой добычи углеводородного сырья - огромные. Общий объем прямых инвестиций по проектам, связанным с разработкой нефтяных месторождений в Казахстане, оценивается в 32,3 млрд. долларов США, а с разведкой углеводородных ресурсов 31 млрд. долларов США. [5] Таким образом, Казахстан может и должен рассматриваться мировым сообществом, прежде всего европейским, как будущий крупный производитель и экспортер нефти и газа. Отметим, что Республика Казахстан со своими богатыми природными ресурсами, привлекательным инвестиционным климатом, некоторой стабильностью национального экономического законодательства, является неким центром нового Евразийского бизнеса.

В последние годы в стране создана определенная правовая база для совершенствования государственного управления, подъема экономики, развития рыночных отношений, привлечения и защиты иностранного капитала, развития науки и внедрения новой технологии.

Снижению зависимости Казахстана по поставкам нефтепродуктов и преодолению хронического дефицита нефтепродуктов на внутреннем рынке экспорта нефти и нефтепродуктов, во многом зависит не только от строительства нефтепроводов (Карачаганак, Тенгиз, Кумколь), реконструкции и расширения нефтеперерабатывающих заводов (Атырауского, Павлодарского и Шымкентского), создания нефтехимических производств: пропилена и бензола, но и от бережного использования наших природных ресурсов, которое, в свою очередь, заключается в том, чтобы использование недр производилось под строжайшим контролем государства.

Основополагающее начало принципам охраны окружающей среды при разведке и добыче углеводородов закладывается в нормах статьи 31 Конституции Республики Казахстан, согласно которой «государство ставит целью охрану окружающей среды, благоприятной для жизни и здоровья человека. Соккрытие должностными лицами фактов и обстоятельств, угрожающих жизни и здоровью людей, влечет ответственность в соответствии с законом». В соответствии с Законом «Об охране окружающей среды» в Казахстане экологический контроль может быть: государственным и общественным (п.2 ст. 63). Норма в статье 31 Конституции Республики Казахстан, таким образом, акцентирует важную роль именно государства в охране окружающей среды, обеспечивающей гражданам нашей республики конституционное право на благоприятную окружающую среду.

Назначение принципа охраны окружающей среды и его социальная сущность неразрывны с политико-правовым курсом Казахстана, направленным на укрепление экологической безопасности. Единым распоряжением Президента Республики Казахстан от 30 апреля 1996 г. N 2967 охватываются две концепции: Общественная и Экологическая, что говорит об их неразрывной связи и важности. В Концепции экологической безопасности, в частности, указывается, что «по естественным особенностям окружающей среды (биосферы) более половины территории Республики относятся к пустынным и полупустынным, а по естественным - историческим условиям и при сложившейся преимущественно ресурсно-сырьевой системе природопользования остаются экстремально высокими техногенные нагрузки добывающих и перерабатывающих предприятий, промышленных зон народно-хозяйственного комплекса, военных объектов на экологически уязвимые природные системы (биогеоценозы) и проживающее в них население. В связи с этим в стране сложилась неблагоприятная, а в ряде регионов кризисная экологическая обстановка.

Наиболее опасные проявления экологического кризиса региональное техногенное опустынивание, деградация почв, истощение и загрязнение водных ресурсов, загрязнение атмосферы, обезлесение, необратимое сокращение биологического разнообразия и разрушение генетического фонда живой природы, активизация угрожающих жизни стихийных природных явлений и промышленных катастроф, накопление опасных и токсичных отходов.

В некоторых регионах положение обострилось настолько, что нарастает опасность неотвратимых необратимых и непредсказуемых явлений и резко сокращаются возможности прогнозирования управления и сохранения устойчивого природопользования». [6]

Применительно к сфере использования и охраны недр особую тревогу вызывает регион Прикаспийский, богатый сырьевыми и биологическими ресурсами. Добыча углеводородного сырья ведется в регионе с 1899 г. Нефтегазоносность установлена от девона до палеогена включительно. Основные разрабатываемые запасы нефти и газа приурочены к каменноугольным, нижнепермским, пермотриасовым, юрским и меловым отложениям. Так, например, в Атырауской области разрабатываются ресурсы 43 месторождений нефти и газа, в том числе и уникальное Тенгизское месторождение. В 2000 г. открыто крупнейшее Восточно-Кашаганское месторождение нефти и газа, расположенное в 70 км к юго-востоку от г. Атырау в мелководной зоне моря в скором времени начнутся работы по его разработке. В 2001 г. подтверждена нефтегазоносность месторождения Западный Кашаган в Мангистауской области разведано 69 месторождений, из них на 27 месторождениях ведется добыча нефти и газа. В 1998 г. в Прикаспийском регионе добыто 18,2 млн. тонн нефти, а в 2003 - 28,8 млн. тонн нефти.

Вместе с тем, развитие промышленности, устаревшие технологии добычи, транспортировки и переработки полезных ископаемых (главным образом, нефти и газа, стройматериалов), нерациональное

использование сырья и энергоносителей, продолжающееся уже много лет бесполезное экономически и вредное экологически сжигание на факелах попутных и технологических газов на нефтегазовых промыслах и предприятиях нефтепереработки и нефтехимии, а также плохая организация сбора (попутной воды, нефтешламов) утилизации, обезвреживания и захоронения отходов промышленности, сельского хозяйства отрицательно влияют на качество окружающей среды. Произошло значительное загрязнение воздуха, воды, возросла заболеваемость населения.

Выбросы на душу населения по Атырауской области в 1985-1987гг. составили 207 кг, а в 1997 г. - 403 кг. Участки, примыкающие к действующим и законсервированным нефтяным месторождениям, затопленным старым нефтяным скважинам Северного и Восточного побережья особенно подвержены токсикации нефтепродуктами и их производными вследствие подъема уровня моря и сгонно-нагонными явлениями, при которых происходит подтопление и сток в море технологических отходов береговых предприятий. Нефтяное загрязнение наиболее опасно на севере Каспия из-за очень низкого объема воды - 0,94% от общего объема при площади 27,73% от площади моря, при средней глубине 6,2 м, т.е. если вылить тонну нефти в единицу объема воды в разных частях моря, на Северном Каспии примерно в 100 раз сильнее действуют загрязнители на экосистему, чем в остальной части моря. Однако в настоящее время отсутствует анализ существующей системы управления прибрежной зоны. Контроль на местах за деятельностью предприятий осуществляет областное управление охраны окружающей среды, которое не имеет достаточной материально-технической базы и средств для рекультивации земель. [7]

Таким образом, выше указанные примеры подтверждают, что неблагоприятное экологическое состояние усугубляет экономический кризис, переживаемый в настоящее время страной, способствует обострению социального напряжения, в то же время решение экологических и социальных проблем населения сдерживается экономическими трудностями. Следовательно, непринятие адекватных экологической обстановке мер, помимо ущерба для здоровья народа, чревато угрозой социальных конфликтов и прямым блокированием ряда важнейших направлений народнохозяйственного развития». [8]

Поэтому сегодня, на наш взгляд, особо остро стоит проблема правового регулирования использования нефтепродуктов, в частности углеводородов в республике. Грамотный подход к нормотворческому процессу в данной области призван содействовать экологической стабилизации, а с учетом стратегически важных для республики отношений в нефтегазовой отрасли, отношений по добыче полезных ископаемых, руд, металлов и др. и стабилизации в экономико-политическом секторе страны.

Таким образом, основным принципом при разведке и добыче углеводородов выступает конституционный принцип охраны окружающей среды (ст. 31). Данный принцип конкретизируется в нормах отраслевого (экологического) законодательства. Так, например, в Программе развития нефтехимической промышленности Республики Казахстан на 2004-2010 годы [9] указано, что в Казахстане, в большинстве случаев, попутные газы сжигаются в факелах. Сухие газы нефтепереработки содержат, в основном, метан и могут быть использованы, помимо топлива, как источник дешевого водорода и олефинов (этилен, пропилен и др.). Жирные газы нефтепереработки содержат C2-C4 углеводороды - ценное нефтехимическое сырье для получения простейших мономеров и осуществления дальнейших синтезов на их основе. Кроме того, в жирных фракциях содержится до 7% олефинов, которые могут быть непосредственно использованы для дальнейших синтезов. В первую очередь эти олефины могут использоваться для алкилирования бутан-бутиленовой смеси с получением высокооктанового бензина. Жирные газы нефтепереработки используются в качестве сырья для получения этилена, пропилена, бутиленов, бутадиена и других соединений. Кроме того, в Казахстане промышленность продолжает использовать на ТЭЦ мазут в качестве топлива, хотя именно из него извлекают самые дорогостоящие нефтепродукты, например, смазочные масла, производство которых в Казахстане отсутствует. Из этой части нефти получают гудрон - сырье для получения битума, столь необходимого сегодня для дорожного строительства. Таким образом, из анализа состояния нефте- и газоперерабатывающих мощностей в Республике Казахстан видно, что извлекаемое углеводородное сырье в значительном количестве без глубокой переработки вывозится из Казахстана за рубеж на экспорт, а природные (частично) и попутные газы (полностью) слабо используются в отраслях экономики Казахстана.

Для развития нефтехимической отрасли промышленности Республики Казахстан на базе добываемого углеводородного сырья необходимо разработать три варианта сценария:

1. Пессимистичный - реабилитация и модернизация существующих нефте и газоперерабатывающих мощностей (6 заводов) для обеспечения глубокой очистки углеводородного сырья и частичной утилизации природного и попутного газов для обеспечения сырьем производственные мощности действующих нефтехимических предприятий;

2. Реалистичный - одновременно с реализацией мероприятий пессимистического сценария, учитывая возрастающие объемы добычи нефти и газа в Казахстане, создать дополнительные производственные мощности для глубокой очистки и переработки большего объема углеводородного сырья, в том числе попутных газов, с целью создания необходимых сырьевых ресурсов и условий для работы действующих и вновь создаваемых нефтехимических производств. Деятельность всего комплекса нефтехимических предприятий обеспечит на внутреннем рынке Казахстана импортозамещение основного объема нефтехимической продукции.

3. Оптимистичный - создание вертикально интегрированных производств, структурные формирования которых на основе современных высокотехнологичных производств будут осуществлять комплекс мероприятий от добычи, очистки и до переработки необходимого объема углеводородного сырья, в том числе попутных газов. Это обеспечит выпуск конкурентоспособной, экспортоориентированной нефтехимической продукции по завершающим стадиям переработки углеводородного сырья с выпуском на региональный и мировой рынок широкой гаммы нефтехимической продукции по цепочке добавленных стоимостей.

По первому сценарию развитие нефтехимической отрасли ориентировано на оптимизацию возможностей уже существующих структур, включающих мероприятия по реконструкции и технологическому перевооружению действующих нефте- и газоперерабатывающих заводов. Параллельно необходимо завершить и осуществить комплекс мероприятий по развитию производственной деятельности нефтехимических предприятий с использованием новейших достижений мировой науки и практики, передовой техники и технологий по выпуску нефтехимической импортозамещающей и экспортоориентированной продукции адекватно потребностям внутреннего рынка республики.

Мероприятия первого сценария не будут адекватно реагировать на возрастающие объемы добычи углеводородного сырья в республике и только перекроют определенные объемы потребностей внутреннего рынка на нефтехимическую продукцию, что позволит в полном объеме использовать существующие производственные мощности.

Второй сценарий развития позволит осуществить модернизацию нефтехимической отрасли в целом и с определенной базой для перспективного развития. По второму сценарию, помимо реконструкции и технического перевооружения действующих производств с использованием новейших достижений мировой науки и практики, передовой техники и технологий по выпуску конкурентоспособной нефтехимической продукции адекватно потребностям внешнего и внутреннего рынков, необходимо создать на их базе новые дополнительные мощности. Реализация второго сценария лишь частично учтет возрастающие объемы добычи углеводородного сырья, создаст основу для экспорта нефтехимической продукции с высокой добавленной стоимостью и полностью решит проблемы внутреннего рынка.

Реализация третьего сценария ориентирована на освоение значительного объема инвестиций. Конечная цель третьего сценария создание нефтехимического комплекса республики в виде вертикально интегрированных структур, способных осуществлять весь спектр работ от добычи, очистки и переработки до выпуска конкурентоспособной, экспортоориентированной нефтехимической продукции по завершающим стадиям переработки углеводородного сырья с выпуском на региональный и мировой рынок широкой гаммы нефтехимической продукции с высокой добавленной стоимостью. Мероприятия третьего сценария позволят реально оценить и использовать возрастающий объем добычи углеводородного сырья, а создание и работа комплекса обеспечат адекватное реагирование на любые колебания мировых цен на углеводородное сырье.

Таким образом, Министерство энергетики и минеральных ресурсов Республики Казахстан (МЭМР) и Закрытое акционерное общество "Национальная компания «КазМунайГаз» (ЗАО «КМГ») осуществляют реализацию мероприятий по второму и третьему сценарию:

- ведутся работы по реконструкции, модернизации и техническому перевооружению перерабатывающих углеводородное сырье производств. К концу 2005 года будет завершена модернизация АНПЗ, в сентябре 2003 года введена в эксплуатацию вторая очередь ЖГПЗ и начато строительство третьей очереди, завершение которой планируется в 2005 году;

- будет возобновлена деятельность нефтехимических предприятий: с 2001 года восстановлена деятельность предприятия по производству полистирола различных марок; производство резинотехнических изделий имеет устойчивую динамику роста в соответствии с действующими мощностями. Проведены пробные запуски нефтехимических предприятий по производству шинной продукции (декабрь 2002 года) и полипропилена (2002 г.). Пуск производства полипропилена после реконструкции планируется произвести в 2004 году. Нефтехимическими предприятиями разработаны планы мероприятий по модернизации производств и инвестиционные проекты по строительству дополнительных мощностей.

Статья 31 Конституции РК также устанавливает принцип обеспечения государством благоприятной окружающей природной среды для населения страны. Таким образом, приоритетным становятся личные интересы людей граждан их права на здоровье и отраслевым законодательством предусмотрены определенные гарантии. Так, например, в соответствии с нормами Совместный приказ Министра энергетики, индустрии и торговли Республики Казахстан от 25 сентября 2000 года N 327 и Председателя Агентства Республики Казахстан по чрезвычайным ситуациям от 13 октября 2000 года N 235 «Об утверждении Правил безопасности в угольных шахтах», [9] установлено, что «шахты, в которых выделяются жидкие и парообразные углеводороды, а также газообразные углеводороды (кроме метана), если содержание последних превышает 10% от общего объема горючих газов, относятся к опасным по нефтегазопрооявлениям.

Порядок ведения работ в таких шахтах регламентируется требованиями настоящего раздела Правил и инструкцией по безопасному ведению работ в угольных шахтах, опасных по нефтегазопрооявлениям. В

случае обнаружения в выработках шахты, не опасной по нефтегазопрооявлениям, запаха нефтепродуктов, не связанного с применяемой технологией, должны быть немедленно отобраны пробы воздуха и направлены в институт по безопасности работ, имеющий лицензию на данный вид деятельности, для анализа на тяжелые углеводороды. На шахтах с выделением сернистого газа или сероводорода в паспортах выемочных участков, проведения и крепления подземных выработок должны предусматриваться дополнительные меры по обеспечению безопасности работ в условиях выделения этих газов, согласованные с институтом по безопасности работ, имеющим лицензию на данный вид деятельности».

Литература

1. Указ Президента Республики Казахстан, имеющий силу закона, от 27 января 1996 г. N 2828 «О недрах и недропользовании» (с изменениями, внесенными Законами РК от 11.05.99 г. N 381-I; от 11.08.99 г. N 467-I).
2. Указ Президента Республики Казахстан, имеющий силу закона, от 28 июня 1995 г. N 2350 О нефти (внесены изменения Законами РК от 13.06.97 г. N 122-I; от 11.08.99 г. N 467-I; от 07.04.03 г. N 403-II; от 16.05.03 г. N 416-II).
3. Постановление коллегии Министерства труда Республики Казахстан и Министерства здравоохранения Республики Казахстан от 22 мая 1995 г. N 4-7/16/1 О порядке бесплатной выдачи молока и других равноценных пищевых продуктов рабочим и служащим, занятым на работах с вредными условиями труда.
4. Казахстан станет крупным экспортером нефти и газа // Советы Казахстана, 1995, 3 февраля.
5. Там же.
6. Распоряжение Президента Республики Казахстан от 30 апреля 1996 г. N 2967 «О концепциях общественной и экологической безопасности Республики Казахстан».
7. Совместный приказ Министра энергетики, индустрии и торговли Республики Казахстан от 25 сентября 2000 года N 327 и Председателя Агентства Республики Казахстан по чрезвычайным ситуациям от 13 октября 2000 года N 235 Об утверждении Правил безопасности в угольных шахтах
8. Программа развития нефтехимической промышленности Республики Казахстан на 2004-2010 годы. Утверждена постановлением Правительства Республики Казахстан от 29 января 2004 г. N 101.
9. Совместный приказ Министра энергетики, индустрии и торговли Республики Казахстан от 25 сентября 2000 года N 327 и Председателя Агентства Республики Казахстан по чрезвычайным ситуациям от 13 октября 2000 года N 235 Об утверждении Правил безопасности в угольных шахтах.

Summary:

This article is devoted to the exploration and production of hydrocarbons in accordance with the legislation of the Republic of exploration and production of oil and gas fields and includes any operations as follows: Field geological and geophysical studies, exploration and drilling of exploration wells, as well as the development of his intelligence (Intelligence) deposits, as well as any operations related to the production of oil in the world, and include work in agriculture, construction and operation of underground and surface facilities and industrial equipment; oil well on the organization and conduct of the process; refining and processing; components associated with oil production.

Түйін:

Бұл мақалада Мұнай және газ кен орындарын барлау және өндіру Республикасының заңнамасына сәйкес көмірсутегі шикізатын барлау және өндіру үшін арналған және мынадай кез келген операцияларды қамтиды: Field геологиялық және геофизикалық зерттеулер, барлау ұңғымаларын барлау мен бұрғылау, сондай-ақ оның интеллект (Intelligence) дамыту депозиттер, сондай-ақ әлемдегі мұнай өндіру қатысты кез-келген операциялар, сондай-ақ жер асты және жер үсті нысандары мен өндіріс құрал-жабдықтарын ауыл шаруашылығы, құрылыс және пайдалану жұмысты қамтиды; процесін ұйымдастыру және өткізу жөніндегі мұнай; қайта өңдеу және қайта өңдеу; мұнай өндіру байланысты компоненттер.

С.Ж. Жорабеков, А.Б. Байғұл, Р.А. Альшуразова

М. Әуезов атындағы Оңтүстік-Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ҚЫЛМЫСТАРДЫ ТЕРГЕУ КЕЗІНДЕ ЖҮЗЕГЕ АСЫРЫЛАТЫН ЖЕДЕЛ-ІЗДЕСТІРУ ШАРАЛАРЫ

Аңдатпа: Берілген мақалада сыбайлас жемқорлық қылмыстарды тергеу кезінде жүзеге асырылатын жедел-ізвестіру шараларының түсінігі, мәні және олардың түрлері сипатталады. Қылмыстық процестегі жедел-ізвестіру қызметінің ролі, сонымен қатар, оның дәлелдеу процесінің элементі болып табылатыны айқындалған.

Кілттік сөздер: сыбайлас жемқорлық, тергеу, жедел-ізвестіру қызметі, шаралар, дәлелдеме, қылмыс, сот, тактика, қылмыстық процесс, сот өндірісі.

Ғалымдар мен практиктер процессуалдық дәлелдеу мен жедел-ізвестіру қызметінің өзара байланысты мәселелерін осы уақытқа дейін тиянақты түрде зерттеп келеді.

Адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын жаппай қорғау, заңдылықты нығайту қылмыстық заңның дәлме-дәл және дұрыс қолданылуын талап етеді. Заңды дұрыс қолдану үшін оның әлеуметтік, экономикалық, саяси жағдайын және оның не үшін шығарылғанын, мазмұны мен мағынасын түсініп, заңшығарушының ойын ұғына білу қажет. Ал бұған заңды түсіндіру жолымен қол жеткізуге болады.

Р.С. Белкин осы мәселе бойынша бірқатар авторлардың ғылыми көзқарастарын талдай келе, өз кезінде жедел-ізвестіру шаралары дәлелдеу ісіне сәйкес ақпарат алу құралының ролін атқарады деген қорытындыға келген еді.

Ондай ақпараттың мазмұны мына төмендегідей болуы мүмкін:

1) дәлелдемелік ақпарат болуы мүмкін объектілерді көрсету олардың сипаты, орны, олардан дәлелдеме көздерін алудың тәсілі, іс жүргізуде қолданылуының мейілінше тиімді мақсаттағы әдістері;

2) тергеудің дәлелдеу ісіндегі қатысушының немесе соттағы болуы мүмкін әрекет-қылықтары туралы мәлімет;

3) дәлелдеуге жататын, дәлелдеу құралдарын аса тиімді таңдап алу мәселесін шешуге мүмкіндік беретін жағдайлары, дәлелдеме жинаудың тактикалық және техникалық әдіс-тәсілдері жайында бағыт-бағдар беретін мәліметтер;

4) іс бойынша жинақталған дәлелдемелерді дұрыс бағалауға жағдай жасайтын мәліметтер.

Мұнымен бірге, Р.С. Белкин дәлелдеу ісіне жағдай жасау онсыз да қылмысқа қарсы күрес саласында шеңбері кең жедел ізвестіру қызметімен шектеліп қоймайды дегенді айтады [1, 38-43]. Практикалық қызметкерлер үшін А.Я. Гинзбургтың белгілі бір жағдайда жедел-ізвестіру шаралары дәлелдеу ісінің элементі болып табылады деген пайымдауы назар аударарлық. Бұл оның көзқарасынша, мыналарға байланысты:

Біріншіден, жедел-ізвестіру жаңа заңдылықтарды ескере отырып, дәлелдеу ісіне ақпараттық, бағдарлық және көмекші материал ретінде төменде көрсетілген жағдайларда пайдаланылуы мүмкін:

1) тергеуді ұйымдастыруда, іс қозғау туралы шешім қабылдауда, болжаулар ұсынуда, тергеуді жоспарлауда;

2) тергеу әрекеттерін жүзеге асыруда, тактикалық әдіс-тәсілдерді таңдап алу мен оны жүргізуде, тактикалық комбинациялар мен операцияларды жүзеге асыруда;

3) дәлелдемелік ақпараттары бар объектілерді анықтауда;

4) тергеу ісіндегі келесі жедел ізвестіру шараларын ұйымдастыру мен өткізуде.

Екіншіден, жедел ізвестіру шаралар жүргізу жолымен, қылмыстық іс жүргізу заңдылықтарына сәйкес, тексерілгеннен кейін қылмыстық іс бойынша дәлелдеме ретінде қолданылатын материалдар алынуы мүмкін [2, 26-27].

Жедел-ізвестіру қызметі қылмыстық іс жүргізу кезеңдері мен сатыларының қатарына ресми түрде еңбесе де, ол қылмыстың алдын алу, жолын кесу, ашу және сол қылмысты жасаған адамдарды ізвестіру мақсатындағы арнаулы тактикалық әдістемелер мен құралдарды қолдануға қатысты заңға және заңға бағынышты актілерге негізделген шаралар жүйесінің бір буыны ретінде көрінеді.

Тергеуші мен анықтау органының қызметі тергеудің бастапқы кезеңінде тек процессуалдық әрекеттер жүргізумен ғана шектеледі. Солай бола тұрса да, қылмыстық сот өндірісінің бөлігі ретіндегі бастапқы кезеңнің құрылымын тек қана процессуалдық қызмет пен қылмысты тергеу қызметін құрайды. Оның негізінде тиісті іс жүргізу шешімдерін қабылдау мен оны жүзеге асыруға жағдай туғызатын дәлелдемелерді жинау, тексеру және бағалау қызметтері жатыр. Тергеудің бастапқы сатысының кезеңімен сай келетін ұйымдастырушылық, жедел-ізвестіру және басқа іс жүргізу шаралары оны процессуалдық емес жағынан қамтамасыз етеді.

Тергеудің бастапқы кезеңінің мазмұнын әрқилы іс жүргізу әрекеттері құрайды.

Тергеу ісін жүргізу әрекеті деп қылмыстық іс жүргізу заңымен қарастырылған әрекеттерді түсіну керек.

Қылмыстық іс жүргізу заңы дәлелдемелер алу мүмкіндігін тек тергеудің ғана емес іс жүргізудің басқа да әрекеттерінің көмегімен алуды қарастырады. Мәселен, тергеуші мен анықтау органының заттар мен құжаттарды сұратып алу мен ұсынылуын (ҚПК-бабы) қылмыстық іс жүргізу теориясы дәлелдеме жинаудың дербес әдісіне жатқызады. Бұл әдістер дәлелдеме жинаудың ең қарапайым түріне жатады.

Кейбір қылмыстық іс жүргізу әрекетін мақсатты тағайындау қылмыстық іс жүргізу заңына негізделеді де, көбіне олар іс бойынша тергеушінің қабылдаған шешімімен іс жүргізудің бейнесін ғана көрсетеді деп санайтын И.М.Лузгинмен де санаспауға болмайды [3, 96].

Мұнымен бірге тергеуші іс жүргізуге процессуалдық емес әрекеттерді де қоса жүргізеді.

Олар тергеудің бастапқы кезеңінің құрылымына кірмейді, оның процессуалдық қаңқасын құрамайды, бірақ ерекше маңызды көмекші орын алады. Егер тергеушінің кейбір ұйымдастыру шаралары — жауап алуға шақырту, тапсырма беру — Қазақстан Республикасы қылмыстық процестік кодексінің ережелерімен қамтылып, процессуалдық делінетін болса, тергеу әрекетін жоспарлау, өзара әрекеттес органдармен хабар алмасу, қолдануға жататын ғылыми техникалық құралдарды дайындау сияқты шаралар процессуалдық емес әрекеттер болып саналады.

Кейінге қалдырылмайтын тергеулік әрекеттер бастапқы жедел-іздістіру шараларында анықтау органының өндірісімен тығыз байланыста болады. Әдетте, оны жүргізумен бірге жедел-іздістіру жолымен анықталған мәліметтер жүзеге асады.

Сыбайласқан лауазымды адамдардың жасаған құқыққа қайшы келетін әрекеттерін тергеу, ашу мен дәлелдеу, шын мәнінде іздерді анықтаудың жалпы ережесінен айырмашылығы жоқ, сонымен бірге оны жүргізу мен қылмыстық іс жүргізу қызметтері де сондай.

Сонымен бірге, өмірдің өзі мен шетелдік тәжірибелер көрсеткеніндей, сыбайлас жемқорлық қылмыстарды әшкерелеу мен тергеу саласындағы тендесі жоқ тұстары жедел-іздістірудің, әсіресе арнайы шараларын ақпараттық делеледемелер алудың техникалық жолдарымен лайықты пайдалану; осындай жолдармен алынған нақты мәліметтерді дәлелдеу ісінде пайдалана білу; сыбайлас жемқорлық қылмыстардың механизмін білу; сыбайласқан лауазымды адамдар мен ұйымдасқан қылмыс тарапынан қарсылықтарға шыдап тұра білу; тергеу ісі мен соттың істі қарауларын тұрақты түрде қадағалап, сүйемелдеп отыру; қылмыскерді әшкерелеуде құқық қорғау органдарына көмек көрсеткен адамдардың қауіпсіздігін қамтамасыз ете білу.

Жүзеге асырылатын осындай жедел-іздістіру шаралары, бәрінен бұрын алдын ала тергеу мен соттың істі қарауда пайдаланатын және кейіннен дәлелдемелері жоғалып кететін жасырын немесе нақты мәліметтерді анықтауға бағытталады.

Жедел іздістіру қызметінің сыбайлас жемқорлық туралы дәлелдемелік мәлімет алатын заңмен белгіленген шараларының мейлінше тиімділерінің қатарына: қажетті мәліметтер алу мақсатында лауазымды адамдар мен азаматтарға сұрақ қою; азаматтармен жария және жария емес қатынастар қалыптастыру арқылы олардың мәліметтерін пайдалану; қызметкерлерді қылмыскерлер арасына астыртын енгізіп жіберу; қылмыстық әрекетті жасанды түрде бейнелейтін қылықтарды пайдалану; астыртын кәсіпорындар мен ұйымдар құру; тауарлар мен шикізаттарды және басқалардың жеткізіп тұрушылығына бақылау жүргізу; байланыстың техникалық арналарынан, компьютерлік жүйелерден, басқа да техникалық құралдардан мәліметтер алу; арнаулы техникалық құрал-жабдықтарды қолдану; сыртынан қадағалау, соның ішінде дыбыс-бейне, кино-фото түсірілімдер және басқа да техникалық құралдарды пайдалану; тұрғын және басқа да үйлерге, ғимараттарға, құрылыстарға, учаскелерге, көлік және басқа да техникалық құралдарға оларды тексеріп-зерттеу үшін жасырын түрде өтіп кету; зерттеу үшін еынама мен үлгілер тандап алу, сондай-ақ криминалистикалық және басқалар бойынша зерттеулер мен тексерулер жүргізу.

Көп уақыт бойы жедел-іздістіру қызметі жария етілмейтін сипатта болып, құпия нұсқаулармен, үкімдермен реттеліп келді. Ал оның нәтижелерін, яғни құпиясын ашуға болмады және сондықтан оның дәлелдемелік мәні онша болмай жатты. Тиісінше мұндай көзқарас бір кезде заңгерлік салада да қалыптасып барып, тоқтады [4, 207].

Жедел іздістіру шараларының ең бір кең тараған түрлерінің бірі — қажетті мәліметтер алу мақсатында азаматтардан соның ішінде лауазымды адамдарға сұрақ қою болып табылады. Неше түрлі арнаулы және оперативтік-техникалық құралдарды пайдалану, айғақтық заттарды зерттеу жетістіктеріне қарамастан, адамдар сол бұрынғысынша оқиға мен соған қатысушылар туралы мәліметтер мен хабарлардың көзі болып қала береді. Бір қарағанда, бұл қарапайым болып көрінгенімен азаматтарға сұрақ қойып, сауал салу жедел-іздістіру шараларының күрделісі болып табылады. Ол жедел-іздістіру қызметкерлерінен аса жоғары жалпы және кәсіби даярлықты, мәдениеттілікті, адамдарды және олардың психологиясын жетік түсіне білуді, оперативтік-тактикалық әдіс тәсілдерді терең игере білуді талап етеді.

Ерекше айта кететін жай, сыбайласқан лауазымды адамдардың қылмыстық әрекеттерін құжатқа түсіру үшін жедел-іздістіру қызметкерлерінің азаматтар мен ашық және астыртын қарым-қатынас орнатуының, оларды жедел-іздістіру қызметіне пайдалануда тамаша мүмкіндіктері бар.

Сыбайлас жемқорлық фактілерін құжатқа түсіру үшін, сондай-ақ арнаулы жедел-іздігіру шараларының да ерекше маңызы бар. Бұл жөнінде заң шығарушылар арнаулы жедел-іздігіру шараларының төмендегі түрлерін бөліп қарайды:

- сотталғандардың хат-хабарларын цензурадан өткізу;
- почталық жөнелтілімдерді бақылау;
- сырт бейнесінің белгілері бойынша точта-телеграф байланыс арналарымен жедел іздеу салу;
- байланыстың техникалық арналарынан, компьютер жүйесінен және басқа да техникалық құрал-жабдықтардан мәліметтер алу;
- қадағалау, соның ішінде арнаулы техникалық құралдарды (дыбыс-бейне жазба, кино-фото және басқа техникалық құралдар) адамның өмірі мен денсаулығына және қоршаған ортаға зияны жоқ материалдар мен заттарды пайдалану арқылы;
- тұрғын жай мен басқа да орындарға, ғимараттарға, көліктік және басқа құралдарға өтіп, кіріп, мініп оларды тексеру.

Кейбір жедел-іздігіру шараларын арнаулы деп қорсету оларды кәсіби емес деңгейлерде жүзеге асыру жағдайында адамның конституциялық құқықтарының бұзылу мүмкіндіктерін болдырмас үшін, сондай-ақ осы шараларды жүзеге асыру міндеті жүктелген органның азаматтық жауапкершілігін жоғарылату мақсаттарымен байланысты. Осы саладағы лауазымды қызметкерлердің жоғары кәсіби шеберлігі, сақтығы, тиянақтылығы мен ұқыптылығы осы әрекеттерді жоспарлау мен орындаудың алғышарттары болып табылады.

Әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғанындай, оның түрлерінің бірі коммуникациялық станция тораптарына тікелей жалғасуы арқылы іске қосылатын Интернет жүйесі болып табылатын деректі электрлі байланыс жүйесіндегі бақылаудың мейілінше тиімді екені байқалып отыр. Бақылаудың бұл түрінің мәні мынада, байланыс қызметін көрсететін Интернет-провайдерлер міндетті түрде коммуникациялық жабдықтар құрамына ене отырып "полицай-блоки" деп аталатын байланысты сыртқа шығаратын басқару пультін іске қосады. Осы көрсетілген құралдар арқылы тиісті буындар немесе тұтынушылар оператордан немесе провайдерден бөлек кез келген абонент не пайдаланушының хабар алмасуларын тындауды және бақылау жасауды жүзеге асыра алады.

Осы жабдықтар құрамына енетін әрбір провайдер мейлі ұялы байланыс болсын, мейлі сымды телефон, ғарыштық не басқа да байланыстар болсын іске қосылғанда бірыңғай телекоммуникациялық жүйені құрайды. Көптеген дамыған елдерде осындай байланыстың техникалық құралдардың құрамындағы станциялық құрылғылар арқылы арнаулы жедел-іздігіру шараларын өткізу міндетті түрде байланыс операторларына арнаулы лицензия беру жөнінде шарттар қояды.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, арнаулы шараларды қамтамасыз етудің базалық аппараттық-бағдарламалық құралдарын жасау мен пайдалану жоғары ғылыми-техникалық басымдылықты, алдыңғы қатардағы технологиялық базаларды талап етеді. Еркін таратылатын жүйелер арқылы мәліметтерді қорғауға қарағанда компьютерлік жүйелерді бұзу әдістері жөнінде шындықты айтатын мәліметтердің және жалпыға бірдей қолданудың мүмкіндіктері болмауы жағдайды қиындата түседі.

Әдебиеттер:

1. Белкин Р.С. Собрание, исследование и оценка доказательств. Сущность и методы. — М.: Наука, 1996. — 295 с.
2. Гинзбург А.Я. Основы оперативно-розыскной деятельности. — Алматы, 1997. - 79 с.
3. Лузгин И. М. Методологические проблемы расследования. — М.: Юр. Лит., 1973. - 215 с.
4. Горский Г.Ф., Кокарев Л. Д., Элькинд П.С. Проблемы доказательств в советском уголовном процессе. — Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1988. - 303 с.

Резюме

В статье рассматриваются оперативно-розыскные мероприятия, осуществляющие при расследовании коррупционных преступлений. Определены понятия и значения оперативно-розыскных мероприятий и проанализированы виды данных мероприятий.

Summary

In article the operational search actions which are carrying out at investigation of corruption crimes are considered. Concepts and values of operational search actions are defined and types of data of actions are analysed.

Ж.С.Калканова - з.ғ.к., доцент, Е.А.Аманкулов-магистрант,
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЗАҢНАМАСЫ БОЙЫНША СУРРОГАТ АНА ТУРАЛЫ ШАРТ МАЗМҰНЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа: Суррогат ана қызметіне деген сұраныстың болуы көптеген баласыз жұптардың өз балаларының болуын қалауымен сипатталады. Өйткені суррогат ана сияқты қосалқы репродуктивтік технология әдісінің мақсаты, әлеуметтік катаклизмедер, экологияның нашарлауы мен басқада қолайсыз факторларының салдары болып, бедеулік мәселесін жартылай шешу болып табылады. Осы әлеуметтік феноменнің жоғары бейімділігіне қарамастан, суррогат ана туралы шарты негізінде қалыптасатын қоғамдық қатынастарды азаматтық-құқықтық реттеуді жетілдігу қажеттілігі бар.

Кілттік сөздер: суррогат ана, репродуктивтік технология, суррогат ана шарты, донорлық эмбрион.

Қазақстан Республикасы қазіргі кезде алдыңғы қатарлы шетелдік тәжірибені, соның қатарында медицина саласындағы тәжірибені сәтті қабылдауда. Қазақстанда әйелдердің, ер кісілердің бедеулігін емдеуде қосалқы репродуктивтік технологияларының қазіргі заманғы әдістерін белсенді меңгіруде, бұл: ЭҚҰ, эмбриондарды криоконсервация, донорлық жыныстық жасушаларымен байланысты бағдарламалар, жүктілікке дейінгі эмбриондағы ұрық қуалайтын ауруларыны имплантация алдындағы диагностика және суррогат ана.

Қазіргі заман шынайылығындағы суррогат аналық дегеніміз бұл туған балаларының болуына табиғи өнімділікке қабілетсіз әйел мен ер кісінің қарапайым табиғи қарауын шың мәнінде жүзеге асырудың әдістерінің бірі. Суррогат ана қызметіне деген сұраныстың болуы көптеген баласыз жұптардың өз балаларының болуын қалауымен сипатталады. Өйткені суррогат ана сияқты қосалқы репродуктивтік технология әдісінің мақсаты, әлеуметтік катаклизмедер, экологияның нашарлауы мен басқада қолайсыз факторларының салдары болып, бедеулік мәселесін жартылай шешу болып табылады.

Мамандардың айтуынша, Қазақстан Республикасында статистика бойынша некелік одақтарының 15% балалары жоқтар, осындай жұптардың 30%, бұл жылына шамамен 7 мың жұп, қосалқы репродуктивтік технологияларды қолдануды қажет ететіндер [1].

Қазақстан Республикасында суррогат ана мәселесіне жоғары төзімділікпен қарайды. Осы әлеуметтік феноменнің жоғары бейімділігіне қарамастан, суррогат ана туралы шарты негізінде қалыптасатын қоғамдық қатынастарды азаматтық-құқықтық реттеуді жетілдігу қажеттілігі бар. Осылайша, 2004 жылдың 16 маусымында «Азаматтардың репродуктивтік құқықтары мен оны жүзеге асырудың кепілдіктері туралы» ҚР Заңы қабылданды, оның 3 тарауында суррогат ананы келесідей регламентацияланған.

Суррогат ана бұл: «суррогат ана болу сыйақы төлене отырып, суррогат ана мен ерлі-зайыптылар арасындағы шарт бойынша балаға (балаларға) жүкті болуды және, мерзімінен бұрын босану жағдайларын қоса алғанда, бала (балалар) тууды білдіреді» - делінген.

Шарт жасағанға дейін, суррогат ана болуын қалайтын әйел, суррогат ана әдісін қолдануды шешкен адамдарға өзінің дене, психикалық және репродуктивтік денсаулығы туралы толық ақпаратты, сонымен қатар медициналық-генетикалық тексеру қортындыларын ұсынуы тиісті. Суррогат ананың медициналық, соның ішінде медициналық-генетикалық тексеруден өтуімен байланысты материалдық шығындары онымен шарт жасайтын адамдар көтеруі тиісті.

Суррогат ана шарты бұл балалы болуын қалайтын адамдар мен эмбрионды имплантациялау әдісін қолдануға келісімін берген әйел арасындағы мәміле.

Суррогат ана шарты мазмұнында келесілер болуы тиісті:

1) балалы болуын қалайтын тұлғалар мен суррогат ана болуына келісімін берген әйел туралы деректер;

2) суррогат ананың күтіміне арналған материалдық шығындарды төлеу тәртібі мен шарттары;

3) жақтардың құқықтары, міндеттері және жауаптылығы;

4) суррогат ананың туған баланы онымен шарт жасаған адамдарға беруден бас тартуы жағдайында оған қатысты жағдайлар және шаралар, сонымен қатар тапсырыс берушілердің баладан бас тартуы жағдайындағы оларға қатысты жағдайдар және шаралар;

5) жақтар келісімі бойынша анықталатын басқада шарттары.

Суррогат ана шарты жазбаша түрде жасалынады және нотариалды куәландыруға жатады, суррогат ана туралы шартты бұзу, суррогат ананың жүкті болу тәртібін әдейі бұзу жағдайларында ғана орын алуы мүмкін.

Суррогат ананың міндеттері:

1) жүктіліктің алғашқы мерзіміде (он екі аптаға дейін) медициналық тіркеуге тұру;

2) дәрігерге үнемі қаралу және оның нұсқауларын қатаң орындау;

3) өзінің денсаулығының күйіне үнемі бақылау;

4) осымен шарт жасаған тұлғаларды жүктілік барасы туралы ақпарат беріп отыру.

Суррогат ана өзі туған баланы онымен шарт жасаған тұлғаларға беруден бас тартуға, сонымен қатар баланы басқа адамдарға беруге құқығы жоқ.

Суррогат ана әдісін қолдануды шешкен тұлғалар, оны қолданумен байланысты, сонымен қатар суррогат ананың жүктілігі, босануы мен босанған соң елу алты күнге (босанудың асқынуы жағдайында немесе екі не одан көп бала туылуы жағдайларында жетпіс күнге) денсаулығын қалпына келтірумен байланысты барлық материалдық шығындарын көтереді.

Суррогат анамен шарт жасаған адамдардың баланы алудан бас тартуы жағдайында, олардың суррогат анадан медициналық тексерілуіне, қосалқы репродуктивті технологияларды қолдануына, денсаулығын қайта қалпына келтіруіне, сыйақы қарастырылған жағдайында оныда, және басқада шығындарының өтеуін талап еуге құқығы жоқ.

Суррогат анамен шарт жасаған адамдардың баладан бас тартуы кезінде, және ол баланы суррогат ананың алуы жағдайында осы адамдар суррогат анаға шартта белгілерген көлем және тәртіп бойынша өтемақы төлеулері міндетті.

Суррогат анамен шарт жасаған адамдардың баладан бас тартуы жағдайында, ана құқығы суррогат анаға қалдырылады. Суррогат ана баланы ата-анасына табыстаған сәтінен бастап аталған балаға деген барлық құқықтарынан айырылады.

2012 жылдың 18 қаңтарында 2011 жылдың 26 желтоқсанында қабылданған «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» ҚР Кодексі қолданысқа енгізілді.

Қазіргі күні азаматтар суррогат анамен байланысты құқықтық қатынастарына жиі-жиі қатысатын болған. Осылайша, мысалы, Қазақстанда тек 2011 жылдың өзінде суррогат ана қызметіне 200 ерлі-зайыптылар жұбы жүгінген екен.

Оған себептер өте көп. Бірі осындай құқықтық қатынастарына медициналық көрсетулері (мысалы, бедеулік) бойынша қатысса, басқалары экономикалық және басқада себептермен қатысады.

Осындай құқықтық қатынастарының мәні жоғарыда аталған «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» ҚР Кодексінің 1 бабы 33) -35) пунктерінде, ал нақтырақ 9 тарауында көрсетілген. Осы тарауда суррогат ана институтына жататын негізгі түсініктері ашылған: суррогат ана шартын жасау мен оның мазмұны; суррогат анаға қойылатын талаптар; шарт жақтарының құқықтары мен міндеттері; қосалқы репродуктивтік әдістер мен технологияларын қолдану; суррогат ана шартының құқықтық салдары.

Кодекс, қоғам үшін маңызды неке-отбасылық қатынастарын реттеумен қатар, отбасының құқықтары мен мүдделерін қорғауды қамтамасыз етеді. кодекстің жобасын құрастыру кезінде құқықтық олқылықтарды жою мақсат етілген, соның қатарында суррогат анаға қатысты мәселелері. Атап айтқанда, суррогат анаға арналған бүтін бір тарау енгізілді, тарауда шарт жақтарының құқықтары және міндеттері туралы, шарттың құқықтық салдары туралы нормалары мазмұнымен қамтылған, бастысы қосалқы репродуктивтік әдістер мен технологияларын қолдануды жүзеге асыратын денсаулық сақтау ұйымдарының қызметтік тұлғаларының, суррогат ана шартың куәландыратын нотариустардың құпияны сақтау міндеті қарастырылған.

Сонымен, бірінші мәрте, заңнамалық деңгейде, біздің елдегі суррогат ана шартының болуы туралы аталды. 2011 жылдың 26 желтоқсанында қабылданған «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» ҚР Кодексінің 54 бабында жазылған:

«1. Суррогат ана болу шарты Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасының талаптары сақтала отырып, жазбаша нысанда жасалады және міндетті түрде нотариатта куәландыруға жатады.

2. Суррогат ана болу шартының жасалуы қосалқы репродуктивтік әдістер мен технологияларды қолдану нәтижесінде туған балаға ерлі-зайыптылардың (тапсырыс берушілердің) ата-аналық құқықтары және міндеттерінің болуын әдейі көздейді.

3. Суррогат ана болу шартымен бір мезгілде ерлі-зайыптылар (тапсырыс берушілер) тиісті қызметтер көрсететін, қосалқы репродуктивтік әдістер мен технологияларды қолданатын медициналық ұйыммен шарт жасайды» [2].

Суррогат ана кезіндегі медициналық көмек көрсету шарттары 2009 жылдың 18 қыркүйегінде қабылданған «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» ҚР Кодексінің 100 бабымен регламенттелінген (13.02.2012 ж. күніне толықтырулар мен өзгерістер). Аталған бапқа сай, «суррогат ана болу, суррогат ана (донорлық эмбрионды ендіргеннен кейін құрсақ көтеретін әйел) және ықтимал ата-аналар арасындағы шарт бойынша балаға жүкті болуды және, мерзімінен бұрын босану жағдайларын қоса алғанда, бала (балалар) тууды білдіреді».

Суррогат ана ретінде жасы жиырмадан отыз бес аралығындағы, психологиялық, соматикалық және репродуктивті денсаулығының қанағаттанарлығы туралы медициналық қортындысын, соның ішінде медициналық-генетикалық тексеру нәтижелерін алған әйел бола алады.

Суррогат ана шартының мазмұны, атап өткеніміздей, 2011 жылдың 26 желтоқсанында қабылданған «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» ҚР Кодексінің 55 бабымен регламентацияланған. Осылайша, аталған 55 бапқа сай, суррогат ана шартында келесідей мәліметтер болуы қажет:

1) ерлі-зайыптылар және суррогат ана туралы мәлімет;

- 2) суррогат ана күтіміне арналған шығындарын төлеудің тәртібі және шарттары;
- 3) келісімнің шарттарын орындамау кезіндегі жақтардың құқықтары, міндеттері және жауаптылығы;
- 4) өтемақы мөлшері және төлеу тәртібі;
- 5) басқада жайғайлар, соның ішінде форс-мажорлы жағдайлары.

Бір қарағанда, қолданыстағы суррогат ана туралы шартты құқықтық реттеудің нормалары ешқандайда бір күмән тудырмайды. Бірақ, тәжірибеде заңгерлер құқықтың толық аяқталмауына байланысты көптеген күрделі мәселелерге тап болады.

Біріншісі – суррогат ана шартының өзінің құқықтық табиғатын анықтау. Осы бойынша түрлі ойлар бар. Осылайша, Д.В.Огородов суррогат ана туралы шартты аралас шарт ретінде қарастырады, шартта аталуы бар (алып-сату, қызмет) және аталуы жоқ (баланы көтеру туралы шарт) элемент үйлесімін тапқан деген пікірді ұстанады [3].

О.Ю.Косованың айтуынша, суррогат ана туралы шарттарын, адамгершілік пен құқықтық тәртіп негіздерін бұзушы, пәстік келісімдер қатарына жатқызу қажет [4].

Бірақ, қазақстандық заңшығарушы осы сәттерінде ескеркеріп, 2009 жылдың 18 қыркүйегінде қабылданған «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» ҚР Кодексінің 99 бабы 4 тармағында бекітті, ол бойынша эмбрионды коммерциялық шарт заты ретінде қарау мүмкін еместігі айтылған: «Адам эмбрионын коммерциялық, әскери және өндіріс мақсаттары үшін алуы мүмкін емес».

Е.С.Митрякованың ойынша, суррогат ана туралы шарт – бұл ақылы қызмет көрсету шарты, орындаушының (суррогат ананың) міндеті – тапсырыс берушілердің тапсырмасымен белгілі бір қызмет көрсету (бала көтеру мен оны туу), ал генетикалық ата-ананың міндеті – осы қызметтің ақысын төлеу.

«Суррогат ана кезінде, - деп жазады Е.С.Митрякова, - генетикалық ата-ана бөтеннің баласын сатып алмайды, олар суррогат анаға өздерінің баласына құрсақ көтеріп, туу үшін ақысын төлейді». Е.С.Митрякова өз мысалына көрнекілік беру үшін, суррогат ананың денесін тапсырыс берушілер үшін бала көтеру мақсатында, белгілі бір уақытқа пайдалануды (шамамен тоғыз айға) жалға алу шартымен салыстырады.

А.А.Пестрикованың жазуынша, «өз табиғаты бойынша суррогат ана шарты ақылы қызмет көрсету шартына жақын. Аталмыш шарттың өзіндік еркшелігіне қарамастан, суррогат ана мен ерлі-зайыптылар арасындағы қатынастарын қызмет деп бағалауға болады» [5].

Біздің пікірімізше, суррогат ана шартының ақылы қызмет көрсету шарттарына ұқсастығына қарамастан, жиі ақысыз шарттардың кездесуіне байланысты, оны ақылы қызмет көрсету шарттарының бірінеде жатқызуға болмайды. Мысалы, суррогат ана ерлі-зайыптылардың (тапсырыс берушілердің) жақын туысы болған жағдайларында. Суррогат ана шартын шарттың дербес түрі ретінде қарастырылуы тиісті. Суррогат ана шартының құқықтық табиғатын дұрыс анықтау үшін нормативтік-құқықтық базаны әрмен қарайғы жетілдірумен қатар, суррогат ана шартын тәжірибеде қолданылуын зерттеу қажетті.

Ал осы салада туындайтын азаматтық құқықтық қатынастарын реттеуші нормаларының жетілдіруіне келер болсақ, біздің оймызша, Қазақстандағы суррогат ана шарттарын құқықтық реттеудің күрелі мәселелерін шешуіне көмек беруі мүмкін, бірқатар құқықтық мәселелеріне назар аударылуы тиісті.

Ұсынысымыз бойынша, заңшығарушыға «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» ҚР Кодексінің 9 тарауындағы суррогат ана туралы шартын құқықтық реттеудің келесідей мәселелерін жетілдіру қажетті:

- суррогат ана шарты бойынша өлі баланың туылуы жағдайларындағы құқықтық салдар туралы еш бір сөз айтылмаған. Өз кезегінде бұл, өте күрделі мәселе, өйткені бұл жерде мәселе болашақ ата-ана болуын қалаған (тапсырыс берушілердің) босқа жаратылған уақытымен бірге, осы бойынша жаратылған шағындарымен байланысты мәселеменде байланысты. Өлі бала туылуы жағдайында, оны көтерген әйелдіңде, медициналық жұмысшыларыныңда мұнда кінәсі болмаған кезде, суррогат ана не істеуі керек, ал егер жаңа туылған сәбидің өліміне медициналық жұмысшыларының кінәсі болса ше? Суррогат ана туралы шартының барлы қатысушылары үшін қандай құқықтық салдары келеді?

- суррогат ананың баланы тапсырыс берушілерге (ата-анаға) беруден бас тартуына құқықтық регламентация жасада өте маңызды көрінеді. Бұл жайт «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» ҚР жаңа Кодексінде қарастылмаған, бұған жол берілмейді деп саналады.

Ойлауымызша, тек «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» ҚР жаңа Кодексіне суррогат ананы құқықтық реттеу жағы ғана толықтыруды қажет етумен қатар, 2009 жылы 18 қыркүйекте қабылданған «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» ҚР Кодексінің 1 бабына толықтыру қажет, оның мазмұнында суррогат ана, суррогат ана болу мен суррогат анадан туылған бала анықтамалары мүлдем қарастырылмаған.

Бүгінгі күні, осындай сияқты әлеуметтік мәселелерді құқықтық реттеуді жетілдіру мәселесі, біздің Елбасы Н.Назарбаев ең маңызды міндеттердің қатарына қойылған. ҚР Президенті өзінің 2012 жылдың 27 қаңтарында «Әлеуметтік-экономикалық жаңарту – Қазақстан дамуының басты векторы» атты Қазақ еліне арналған жолдауында медициналық-әлеуметтік мәселелерін, атап айтқанда бала туу және денсаулық сақтауды құқықтық реттеудің маңыздылығын ерекше атап өтті [6].

Зерттеу үшін ұсынылған мәселелер мәнмәтінің атап өтеріміз, ел ішіндегі заңнамалық сауытты реттелінген бала туылу мәселелері біздің жас мемекетіміздегі адамзат капиталының даму процесін реттеуіне қабілетті.

Әдебиеттер

1. Славикова Н. Долгожданные дети. // Казахстанский Медицинский Журнал. – 2011 - № 2 (20). С. 20.
2. 2011 ж. 26 желтоқсанында қабылданған «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» ҚР Кодексі. №518-IV.
3. Огородов Д.В. К вопросу о видах смешанных договоров в частном праве / Д.В. Огородов, М.Ю. Чельшев // Законодательство и экономика. 2006. № 2. С.55.
4. Косова О.Ю. Семейный кодекс Российской Федерации и некоторые вопросы регулирования брачно-семейных отношений // Известия ВУЗов. Правоведение. 1996. № 2. С. 46-53.
5. Пестрикова А.А. Обязательства суррогатного материнства. // Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. – Самара, 2007. С. 78, 79.
6. Послание Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева народу Казахстана от 27 января 2012 года «Социально-экономическая модернизация – главный вектор развития Казахстана» // <http://www.akorda.kz>

Резюме

Бездетность является одной из наиболее острых проблем современного общества. В таких ситуациях многие семьи находят выход путем усыновления детей. Институт суррогатного материнства, позволяет обеспечить реализацию родительских функций с одной стороны, и воспитание ребенка в семье – с другой. Правовая база регулирования этих отношений достаточно полно обеспечивает права и интересы и ребенка, и приемных родителей, подробно регламентируя процедуру усыновления, что во многом позволяет избежать правовых проблем при возникновении юридических споров.

Summary

A childlessness is one of the most sharp problems of modern society. In such situations many families find an exit by adoption of children. Institute of substitute maternity, allows to provide realization of paternal functions from one side, and education of a child in family - with other. The legal base of adjusting of these relations provides rights and interests of both child and receiving parents fully enough, in detail regulating procedure of adoption, that in a great deal allows to avoid legal problems in case of occurring of legal spores.

ӘОЖ(343.3/.7)

Х.Б. Қонысбаева, Е.Т. Бекбосынов
М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖОЛМЕН АЛЫНҒАН КІРІСТЕРДІ ЖЫЛЫСТАТУҒА ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛ БОЙЫНША АРНАЛҒАН ҰЛТТЫҚ ЗАҢНАМА МЕН ШЕТЕЛ ҰЛТТЫҚ ЗАҢНАМАНЫ САЛЫСТЫРМАЛЫ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАЛДАУДЫҢ КЕЙБІР ҚЫРЛАРЫ

Аңдатпа: Бұл мақалада Қазақстан Республикасының қылмыстық жолмен алынған кірістерді жылыстатуға қарсы іс-қимыл бойынша арналған ұлттық заңнама мен шетел ұлттық заңнамасын салыстырмалы-құқықтық талдаудың кейбір қырлары қарастырылады. Салыстыру арқылы ұлттық заңнамалардың кейбір ерекшеліктері мен ұқсас тұстары анықталып, тиісті ұсыныстар жасалады.

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасының қылмыстық жолмен алынған кірістерді жылыстатуға қарсы іс-қимыл бойынша арналған ұлттық заңнама мен шетел ұлттық заңнамасын салыстырмалы-құқықтық талдау ғылыми-теориялық және тәжірибелік маңызы бар ғылыми іс-шара болып табылады. Себебі, біріншіден, Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасы жаңа мазмұнда қабылданған болатын; екіншіден, өзара салыстырудың тәсілдері ұлттық заңнаманы жетілдірудің негізгі жолы ретінде саналады; үшіншіден, Қазақстан Республикасында қылмыстық жолмен алынған кірістерді жылыстатуға қарсы іс-қимыл бойынша арналған ұлттық заңнаманы шетел ұлттық заңнамасымен салыстырмалы-құқықтық талдау жасау арқылы ұлттық заңнаманың олқы жерлерін дәл анықтауға, сондай-ақ маңызды және тиімді ұсыныстарды жасауға нақты түрде мүмкіндікті береді. Сондықтан Қазақстан Республикасында қылмыстық жолмен алынған кірістерді жылыстатуға қарсы іс-қимыл бойынша арналған ұлттық заңнаманы шетел ұлттық заңнамасымен салыстырмалы-құқықтық талдау жасаудың қажеттілігі туындайды.

Бірінші ретте Қазақстан Республикасы мен Молдова Республикасының жылыстатуға қарсы іс-қимыл бойынша арналған ұлттық заңнамаларын өзара салыстырудан бастаймыз. Қазақстан Республикасының жылыстатуға қарсы іс-қимыл бойынша арналған негізгі заңы «Қылмыстық жолмен алынған кірістерді

заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл туралы» [1] деп аталса, ал енді Молдова Республикасының жылыстатуға қарсы іс-қимыл бойынша арналған негізгі заңы «Ақшаны жылыстатумен және терроризмді қаржыландырумен күресу және алдын алу туралы» [2] деп аталған. Аталған заңдардың атауынан белгілі болғандай, Қазақстан Республикасының заңында «қылмыстық жолмен алынған кірістер» деген сөздер қолданылған болса, ал енді Молдова Республикасының заңында «ақшаны жылыстату» деген ұғымдық тіркес қолданылған. Бұл жерде біздің елдің заңының атауы нақты әрі тиісті ұғымдарды қамтып кететін сөздерді дәл пайдаланған. Мысалы, «қылмыстық жолмен алынған кірістер» деген сөздер деген кезде тек «ақшаны жылыстату» деген ұғым ғана қамтылмайды, сондай-ақ «мүліктерді заңдастыру» деген ұғымды және тағы басқа терминдерді де қамтиды дегенді білдіреді. Молдова Республикасының осы заңында «күрес» деген сөз пайдаланылған болса, Қазақстан Республикасының заңында «қарсы іс-қимыл» делінген ұғымдық тіркес қамтылған. Негізінен құқықтық тұрғыдан екі сөзді пайдалануға болады. Дегенмен, біздің пікіріміз бойынша «қарсы іс-қимыл» делінген ұғымдық тіркес қолданылған жөн деп есептейміз. Өйткені, белгілі бір мемлекеттің аумағында тек ұлттық заңнама және оны тікелей іске асыруға құзыретті органдар ғана қызмет жасайды. Сондықтан да мемлекеттің аумағында «қарсы іс-қимыл» делінген ұғымды пайдаланған абзал. Сонымен, тиісті салыстыруды қорытатын болсақ, Қазақстан Республикасының заңының атауы нақты, қисынды тұрғыда қойылған деп түйіндейміз. Ал енді Молдова Республикасының заңының атауындағы кейбір сөздерін ауыстыру әрі алып тастау керек деп санаймыз. Мысалы, «алдын алу» деген сөзді атауынан алып тастап, оны заңның мәтінінде пайдалануға бола береді. Себебі, «күрес» және «қарсы іс-қимыл» делінген сөздермен бірге «алдын алу» деген сөздің тікелей қатысы бар. Бұл ретте, «ақша» деген терминді заңның атауынан алып тастау керек. Оны тек заңның мазмұнында ғана пайдалану керек. Осы орайда, айтар жайт, тиісті заңның атауы және ондағы негізгі ұғымдар аталған заңның тиісті объектісін нақты түрде көрсетіп береді.

Ал ендігі кезекте Армения Республикасының жылыстатуға қарсы іс-қимыл бойынша арналған негізгі заңның атауын «Ақшаны жылыстатумен және терроризмді қаржыландырумен күресу туралы» [3] назарға алатын болсақ, оның атауы Молдова Республикасының заңына ұқсастау келеді. Тек Армения заңының атауында «алдын алу» делінген сөз жоқ. Демек, жоғарыда ұсыныс етілгендей, аталған елдің заңынан тиісті сөздерді ауыстыру немесе оларды алып тастау ұсыныс етіледі. Осы орайда, Ресей Федерациясының тиісті заңының атауы «Қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыру (жылыстату) және терроризмді қаржыландыру» [4] Қазақстан Республикасы заңының атауына ұқсас келеді. Ал енді Қырғыз Республикасының тиісті заңы «Қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыру (жылыстату) және террористік немесе экстремистік іс-әрекеттерді қаржыландыру» [5] делінген атауға ие. Осы заң атауынан нақты көрініп тұрғандай, Ресей Федерациясы мен Қазақстан Республикасының заңдарының атауының бірінші бөлігі ұқсас, ал енді заң атауының екінші жартысында «немесе экстремистік іс-әрекеттер» делінген сөздер қосылған. Ал Украина заңы «Қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға), терроризмді қаржыландыруға және жаппай қырып жою қаруларын таратуға қарсы іс-қимыл және болдырмау туралы» [6] деп аталған. Бұл заңның тиісті атауынан байқалып тұрғандай, онда «жаппай қырып жою қаруларын тарату» және «болдырмау» делінген сөздер қамтылған. Демек, заңның атауына өзге мәселелерді қосып қойған деп айтуға болады. Бұл жағдай, біздің ойымыз бойынша негізінен «Қылмыстық әрекеттен түскен табыстарды жылыстату, анықтау, алып қою және тәркілеу туралы» атты БҰҰ Конвенциясының атауымен үйлеспейді. Өйткені, аталған конвенцияның талаптарын орындау міндеттелген.

Ендігі кезекте «Қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасы заңындағы негізгі ұғымдарды шетел заңнамасында бекітілген ұғымдардың анықтамаларымен өзара салыстыруды жөн көреміз. Осы орайда, негізгі ұғым ретінде мынадай анықтаманы саралаймыз: «қаржы мониторингі – осы Заңға сәйкес уәкілетті орган және қаржы мониторингі субъектісі жүзеге асыратын, ақшамен және (немесе) өзге мүлікпен операциялар туралы мәліметтер мен ақпаратты жинау, өңдеу, талдау және пайдалану жөніндегі шаралар жиынтығы» [1]. Аталған анықтама ықшамды мазмұнда берілген әрі бекітілген анықтама болып табылады. Ал енді Украина заңында «ішкі қаржы мониторингі» деген ұғымдық тіркеске тиісті анықтама берілген. Анықтаманың негізгі элементтері: «1. Қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыру (жылыстату) немесе терроризмді қаржыландыру тәуекелдерін бағалауға негізделген ұстанымды қолданумен ішкі қаржы мониторингіге жататын қаржы операцияларын анықтау бойынша іс-шаралар жиынтығы; 2. Клиенттерді идентификациялау, верификациялау (клиенттер өкілдерін), осындай операциялар есебін және тиісті олардың қатысушылары туралы мәліметтерді жүргізу; 3. Қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға), терроризмді қаржыландыруға және жаппай қырып жою қаруларын таратуға қарсы іс-қимыл және болдырмау аясында күдікті тудыратын қаржы операциялары туралы, сонымен қатар осы заңмен қарастырылған жағдайларда қосымша және өзге ақпараттарды мемлекеттік саясатты іске асырушы атқарушы биліктің орталық органына есеп беру міндеттілігі» [6]. Жоғарыда келтірілген анықтамалардың тиісті элементтерін өзара салыстыратын болсақ, Қазақстан Республикасының заңында бекітілген анықтаманың мазмұны ықшамды түрде тұжырымдалған болса, өз кезегінде Украина заңында кеңейтілген түрде анықтама берілген. Сонымен қатар, айта кетер жайт, Қазақстан Республикасының жоғарыда аталған анықтамаға мына бір сөздерді толықтырып қосу қажет деп есептейміз. Мысалы, «жинау» деген сөзден кейін «бекіту», себебі жиналған материал тиісті уәкілетті органның басшысымен бекітіледі. Осыдан соң

«талдау» деген сөзден кейін «бағалау» деген сөзді қосу керек, себебі жиналған материал тиісті басшымен бекітілген соң, әлгі материал өңделіп, талданады, одан кейін тиісті негізде бағаланады және пайдаланылады. Республикасының «Қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасы заңының 3-бабын, яғни «Қаржы мониторинг субъектілері» атты бапты өзге шетел заңнамасындағы осындай тәріздес баппен өзара салыстырамыз. Аталған баптың мазмұны: «1. Осы заңның мақсаттары үшін қаржы мониторингінің субъектілеріне:

1) банкаралық ақша аудару жүйесінің операторын қоспағанда, банктер, банк операцияларының жекелеген түрлерін жүзеге асыратын ұйымдар;

2) биржалар;

3) сақтандыру (қайта сақтандыру) ұйымдары, сақтандыру брокерлері;

4) бірыңғай жинақтаушы зейнетақы қоры және ерікті жинақтаушы зейнетақы қорлары;

5) бағалы қағаздар нарығының кәсіби қатысушылары, орталық депозитарий;

6) ақшамен және (немесе) өзге мүлікпен нотариаттық іс-қимылды жүзеге асыратын нотариустар;

7) адвокаттар, заң мәселелері бойынша басқа да тәуелсіз мамандар мынадай қызметтерге: жылжымайтын мүлікті сатып алуға-сатуға; клиенттің ақшасын, бағалы қағаздарын немесе өзге мүлкін басқаруға; банктік шоттарды немесе бағалы қағаздар шоттарын басқаруға;

компанияны құру, қамтамасыз ету, оның жұмыс істеуі немесе оны басқару үшін қаражат жинақтауға; заңды тұлғаларды құруға, сатып алуға-сатуға, олардың жұмыс істеуіне немесе оларды басқаруға қатысты олар клиенттің атынан немесе оның тапсырмасы бойынша ақшамен және (немесе) өзге мүлікпен операцияларға қатысатын кездегі жағдайларда;

8) бухгалтерлік есеп саласында кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыратын бухгалтерлік ұйымдар мен кәсіби бухгалтерлер, аудиторлық ұйымдар;

9) ойын бизнесі мен лотереяларды ұйымдастырушылар;

10) ақша аударымы қызметін көрсететін почта операторлары;

11) микроқаржы ұйымдары;

12) банктер болып табылмайтын электрондық ақша жүйелерінің операторлары жатады. 2. Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдары қаржы мониторингінің субъектілері болып табылмайды» [1] делінген. Осы баптың мазмұнынан нақты анықталғандай, қаржы мониторинг субъектілері ретінде жалпы 12 тармақта бекітілген ұйымдар, кәсіби мамандар, тиісті операторлар көрсетілген. Ал енді Ресей Федерациясының жылыстатуға қарсы іс-қимыл бойынша заңының 5-бабы «Ақша қаражаттармен немесе өзге мүліктермен операцияларды жүзеге асыратын ұйымдар» деп аталады. Ондай ұйымдар: «кредиттік ұйымдар; бағалы қағаздар нарығының кәсіби қатысушылары; сақтандыру ұйымдары (міндетті медициналық сақтандыру аясында қызметін жүзеге асыратын сақтандырушы медициналық ұйымдарды қоспағанда); сақтандыру брокерлері және лизингтік компаниялары; федералдық пошта байланысы ұйымдары; ломбардтар; құнды материалдар мен тастарды, сондай-ақ олардан жасалған зергерлік бұйымдар және ондай бұйымдардың сынығын сатып алу және сату-сатып алуды жүзеге асыратын ұйымдар; тотализаторлық және букмекерлік кеңселерді қамтамасыз ететін ұйымдар; инвестициялық қорлар, үлестік инвестициялық қорлар және мемлекеттік емес зейнетақы қорлар компаниялардың басқарушылары; жылжымайтын мүліктерді сату-сатып алу мәмілерін жүзеге асыру кезінде делдалдық қызметтерді көрсететін ұйымдар; төлемдерді қабылдау бойынша операторлар; қаржылық агенттер ретінде ақша талаптары бойынша қаржылық келісім шарттарды жасайтын коммерциялық ұйымдар; кредиттік тұтынушы кооперативтер, оның ішінде ауылшаруашылық кредиттік тұтынушы кооперативтер» [4]. Аталған баптар мазмұнынан салыстыратын болсақ, Қазақстан Республикасының заңында бар болған «биржа», «адвокат», «нотариус», «бухгалтер», «аудиторлық ұйымдар» және сондай-ақ «банктер болып табылмайтын электрондық ақша жүйелерінің операторлары» деген сөздер қамтылмаған. Ал енді Ресей Федерациясының заңындағы «ломбардтар», «лизингтік компаниялар», «құнды материалдар мен тастарды, сондай-ақ олардан жасалған зергерлік бұйымдар және ондай бұйымдардың сынығын сатып алу және сату-сатып алуды жүзеге асыратын ұйымдар» және «инвестициялық қорлар, үлестік инвестициялық қорлар және мемлекеттік емес зейнетақы қорлар компаниялардың басқарушылары; жылжымайтын мүліктерді сату-сатып алу мәмілелерін жүзеге асыру кезінде делдалдық қызметтерді көрсететін ұйымдар» делінген сөздер мен сөйлемдер Қазақстан Республикасының заңында белгіленбеген. Демек, екі мемлекеттің аталған заңдарына толықтырулар жасау керек деп санаймыз. Бұл толықтыру екі мемлекеттің өзара халықаралық ынтымақтастықты сапалы негізде жүзеге асыруға, ұлттық заңнама нормаларын тиімді қолдануға мүмкіндік береді деп есептейміз. Бір жағынан екі мемлекеттің және өзге мемлекеттердің ұлттық заңнамасын құқықтық тұрғыдан үйлесімдік негізде қолдануға тиісті жағдай жасайды.

Қазақстан Республикасының «Қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасы заңында бекітілген 15-баптың атауы «Үәкілетті органның міндеттері». Оның мазмұнында:

«Үәкілетті органның міндеттері:

1) қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл саласындағы біртұтас мемлекеттік саясатты іске асыру;

2) қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл жасау, мемлекеттік органдардың осы қызмет бағытындағы жұмысын үйлестіру;

3) қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл саласында бірыңғай ақпараттық жүйені құру және республикалық деректер базасын жүргізу;

4) қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл саласындағы шет мемлекеттердің құзыретті органдарымен өзара іс-қимылды және ақпарат алмасуды жүзеге асыру;

5) қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл мәселелері бойынша халықаралық ұйымдарда Қазақстан Республикасының мүдделерін білдіру болып табылады» [1] делінген. Аталған баптың мазмұнынан анықталғандай, Қазақстан Республикасының уәкілетті органның, яғни Қаржы мониторинг комитетінің негізгі бес міндеті бар. Бұл ретте, жалпы жинақтап айтар болсақ, «мемлекеттік саясат», «мемлекеттік органдардың тиісті жұмысын үйлестіру», «деректер базасын жүргізу», «шетелдің құзыретті органдарымен өзара іс-қимыл және ақпарат алмасу» және «халықаралық ұйымдарда мемлекеттің мүдделерін білдіру». Енді Ресей Федерациясының тиісті заңындағы уәкілетті органның міндеттеріне нақты назарды аударсақ, ол заңның 8-бабы «Уәкілетті орган», одан кейінгі 8-1-бабы «Уәкілетті органның сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мақсатында ақпараттарды ұсыну», сонымен қатар 8-2-бабы «ақпараттар мен құжаттарды ұсыну» [4] деп аталған. Жоғарыда аталған 8-бапта «егер тиісті жасалған операция қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастырумен (жылыстатумен) немесе терроризмді қаржыландырумен байланысты екендігіне дәлелді негіз болса, онда уәкілетті орган құқық қорғау немесе салық органдарына тиісті ақпараттар мен материалдарды жібереді» [4] делінген міндет уәкілетті органға жүктелген. Ресей Федерациясының бұл заңының 9-бабын жинақтап айтар болсақ, «уәкілетті органдарға барлық тиісті мемлекеттік органдар, түрлі мемлекеттік корпорациялар мен өзге ұйымдар, сақтандыру, зейнетақы қорлары және басқа ұйымдар тиісті заңға сәйкес ақпараттар мен материалдарды беруге» [4] міндеттейді. Бұл салыстырудан тиісті байқалғандай, Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының тиісті заңдарында біршама ұқсастық, сондай-ақ өзіндік ерекшеліктердің де бар екендігі белгілі. Дегенмен, Қазақстан Республикасының уәкілетті органға арналған баптарда Ресей заңындағы баптарына қараған кезде, тек міндеттер ғана емес, сондай-ақ «Уәкілетті органның функциялары» (16-бап), «Уәкілетті органның құқықтары мен міндеттері» (17-бап), «Уәкілетті органның Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдарымен өзара іс-қимылы» (18-бап), «Қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл саласындағы халықаралық ынтымақтастық» (19-бап) [1] деп аталған баптар қамтылған. Осы тұста, тиісті айта кетер жайт, Қазақстан Республикасындағы заңның 19-бабында халықаралық ынтымақтастық бойынша тиісті ережелер осы баптың тармақтарында қамтылған болса, ал Ресей заңында «ақпараттар алмасу және құқықтық көмек» (10-бап), «шетел мемлекет сотының шығарған үкімдерін (шешімдерін) мойындау» (11-бап) және «Беру және транзиттік тасымалдау» (12-бап) деп аталған баптар бар және олар бөлек тиісті тарауда көрсетілген. Осы орайда, айтар жайт, халықаралық ынтымақтастық аясында ақпараттар алмасудың өзі де құқықтық көмектің бір түрі болып табылады.

Осы орайда, айта кетер жайт, Қазақстан Республикасының қылмыстық жолмен алынған кірістерді жылыстатуға қарсы іс-қимыл бойынша арналған ұлттық заңнаманы жақын шетел мемлекеттерінің ұлттық заңнамасымен өзара салыстыру жүргізілгендігі белгілі. Бұл ретте, аталған ұлттық заңнаманы алыс шетел мемлекеттерінің ұлттық заңнамасымен салыстыру қажеттілігі туындап отыр. Демек, зерттеу жұмыстарын көбейту керек деп есептейміз.

Сонымен, Қазақстан Республикасында қылмыстық жолмен алынған кірістерді жылыстатуға қарсы іс-қимыл бойынша арналған ұлттық заңнама мен шетел ұлттық заңнаманы салыстырмалы-құқықтық талдаудың кейбір қырлары көрсеткендей, жалпы негізде біршама ұқсастық бар. Бұл ұқсастық жағдай ұлттық заңнамалары салыстырылған мемлекеттердің ТМД ұйымына қатысушы мемлекеттер болуымен, осыған байланысты аталған халықаралық аймақтық ұйымның аясында қабылданған халықаралық келісім шарттардың қатысушысы ретінде болуымен де түсіндіріледі. Сараланған тиісті заңдардың негізгі ерекшелігі заңды техника тұрғысынан емес, керісінше филологиялық тұрғыдан көрінеді. Біздің көзқарасымыз бойынша, аталған заңдардың ортақ кемшін тұстарына мыналар жатады: қылмыстық жолмен алынған кірістерді жылыстатуға қарсы іс-қимыл бойынша арналған заңдардың тиісті мәтінінде қолданылатын негізгі ұғымдардың құқықтық анықтамаларын тұжырымдаған кезде арнайы ұғымдар мен арнайы сөздердің толыққанды түрде қамтылмауы; сондай-ақ тиісті баптар атауларының өз дәрежесінде нақтыланбауы; олардың қазіргі халықаралық шарттар мазмұнында бекітілген бірқатар ұғымдардың аталған заңдардың мазмұнында көрініс таппауы; осы заңдардың мазмұнында қолданылған ұғымдардың және сөздердің өзіндік жерлерінде қолданылмауы; заңдардың мәтінінде бекітілген ұғымдардың анықтамаларының мазмұндық мағыналарында біршама алшақтықтың болуы.

Әдебиеттер

1. Қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 28 тамыздағы N 191-IV Заңы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z0900001917>.
2. «О предупреждении и борьбе с отмыванием денег и финансированием терроризма» Закон Республики Молдова от 26 июля 2007 года № 190-XVI // http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=19266.
3. «О борьбе с отмыванием денег и финансированием терроризма» Закон Республики Армения от 21 июня 2008 года № ЗР-80-Н // http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=73783.
4. «О противодействии легализации (отмыванию) доходов, полученных преступным путем, и финансированию терроризма» Федеральный закон Российской Федерации от 7 августа 2001 года №115-ФЗ // http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=1779.
5. «О противодействии легализации (отмыванию) преступных доходов и финансированию террористической или экстремистской деятельности» Закон Кыргызской Республики от 31 июля 2006 года №135 // http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=13246.
6. «О предотвращении и противодействии легализации (отмыванию) доходов, полученных преступным путем, финансированию терроризма и финансированию распространения оружия массового уничтожения» Закон Украины от 14 октября 2014 года №1702-VII // http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=74107.

Резюме:

В данной статье рассмотрены некоторые аспекты сравнительного анализа законодательств по противодействию легализации (отмыванию) и финансирование терроризма некоторых государств. На основе проведенного исследования авторами предлагается продолжения рекомендательного характера по совершенствованию законодательств по противодействию легализации (отмыванию) и финансирование терроризма некоторых государств.

Summary

Some aspects of comparative analysis of legislation on counteraction of legalization (to washing) and financing of terrorism of some states are considered in this article. On the basis of undertaken a study authors are offer suggestions of recommendation character for perfections of legislation on counteraction of legalization (to washing) and financing of terrorism of some states.

А.Қ.Құнанбаева, Қ.Т.Бименов, С.А.Мәжінбеков

«Авицена» Медициналық колледж, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

М. КЕМАЛДЫҢ РЕФОРМАЛАРЫ МЕН ОЛАРДЫҢ НӘТИЖЕЛЕРІ ЖӘНЕ КЕМАЛИЗМ БАҒЫТЫ

Аңдатпа: Бұл мақалады Түркия Республикасының Президенті М. Кемалдың ең маңызды бес реформалары және жүзеге асулары қарастыралған

Ататүрік Түркия үшін өмірлік маңызы зор бірқатар реформаларды жүзеге асырды. Бұл реформалар келесідей бес топқа бөлінеді:

1. Саяси реформалар:

- Сұлтанаттың жойылуы (1922 ж. 1 қараша);
- Республиканың жариялануы (1923 ж. 29 қазан);
- Халифаттың жойылуы (1924 ж. 3 наурыз).

2. Қоғамдық өмірдегі реформалар:

- Әйелдерге ерлермен тең құқықтардың берілуі (1926 – 1934 жж.);
- Бас киім мен киім реформасы (1925 ж. 25 қараша);
- Діни шіркеулер мен ордендардың қызметтеріне тыйым салынуы (1925 ж. 30 қараша);
- Фамилиялар туралы Заң (1934 ж. 21 маусым);
- Аттарға лақап аттар мен атақтар түріндегі қосымшалардың алынып тасталуы (1934 ж. 26 қараша);
- Халықаралық сағат, күнтізбе және өлшем жүйелерінің енгізілуі (1925 – 1931 жж.).

3. Құқық қорғау саласындағы реформалар:

- Медреселер күшінің жойылуы (шариғатқа негізделген заңдар жинағы) (1924 – 1937 жж.);
- Жаңа Азаматтық кодекс пен басқа да заңдар қабылдау нәтижесінде зайырлы мемлекеттік басқару жүйесіне көшу.

4. Білім беру саласындағы реформалар:

- Барлық білім беру органдарының бір басшылыққа бағындырылуы (1924 ж. 3 наурыз);
- Жаңа түрік әліппесінің қабылдануы (1928 ж. 1 қараша);
- Түрік лингвистикалық және тарихи қоғамдарының құрылуы;
- Университеттік білім берудің реттелуі (1933 ж. 31 мамыр);

- Әсемдік өнерлер саласына жаңалықтардың енгізілуі.

5. Экономика саласындағы реформалар:

- Ашар жүйесінің (ауыл шаруашылығының ескірген салық салу жүйесі) жойылуы;
- Ауыл шаруашылығындағы жеке кәсіпкерліктің ынталандырылуы;
- Үлгілі ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының құрылуы;
- Өнеркәсіп туралы Заңның шығарылуы және өнеркәсіптік кәсіпорындардың құрылуы;
- 1-ші және 2-ші Индустриалды даму жоспарларының қабылдануы (1933-1937 жж.), бүкіл ел

аумағында жол құрылыстарының жүргізілуі.

1922 ж. 1 қарашада Ұлы ұлттық мәжіліс Мехмед VI сұлтанатын таратып, ал 1924 ж. 3 наурызда халифаттың қызметін тоқтатты. Содан кейін бірден халиф пен оның қолшоқпарларын елден қуып жіберіп, түрік азаматтықтарынан айырды, сондай-ақ, олардың мүліктерін тәркіледі [1].

Барлық діни мекемелер мемлекеттік аппараттың құрамдас бөлігіне айналды. Діни мекемелер департаменті имамдар, муәззиндер және уағызшыларды тағайындау мен орындарынан алумен, сондай-ақ, мешіттер мен мүфтилердің қызметтерін бақылаумен айналысты. Құран түрік тіліне аударылды. Азан (халықты намаз оқуға шақыру) түрік тілінде айтыла бастады. Мешіттер ерекше бақылауға алынды. 1925 ж. 30 қарашада діни шіркеулер мен ордендардың қызметтеріне тыйым салынды. Түркияның Қылмыстық кодексі дін негізіндегі саяси қауымдастықтардың қызмет етуіне тыйым салды. Сонымен қатар, халиф, шайқы, дәруіш, мүрит (шайқының ізбасарлары), сеид (Мұхаммедтің ұрпағы), челеби (дервиштік орденнің басшысы), т.б. діни атақтарды қолдануға тыйым салынды [2].

Бірақ, Кемал Ататүріктің мұндай іс-шараларды атқаруы оның діннен бас тартуын білдірмейді. Ислам Ататүріктің кезінде бұрынғысынша азаматтардың жеке өмірлерінің маңызды бөлігі болды. Бұл үрдіс әлі күнге дейін сақталып келеді. Мұхаммед пайғамбардың туған күні мейрам күні болып жарияланды. Ал ислам діни Түркияның мемлекеттік діни ретінде сақталып келеді. Түркияның қазіргі Конституциясының преамбуласында: «зайырлы мемлекет қағидасына сәйкес, киелі діни сезімдер мемлекеттік істер мен саясатқа ешқандай әсерін тигізбеуі тиіс», - делінген. Сонымен қатар, 24-бапта: «әр адамның ар-намыс, иман және дін ұстану еркіндіктеріне құқығы бар. Құдайға құлшылық ету, діни салт-жоралар еркін жүргізілуі қажет. Ешкімді діни ғұрыптар ұстануға немесе діни салт-жораларға қатысуға, діни наным-сенімдерін білдіруге мәжбүрлеу керек. Ешкім өз иманы үшін айыпқа тартылмайды немесе сотталмайды», - деп айтылған. Зайырлы республикада діни әдеп пен мәдениетті үйрету бастауыш және орта мектептердің оқу жоспарларының негізгі элементі болып табылады, бірақ, мемлекеттің бақылауымен жүзеге асады [3].

Кемалдың барлық іс-әрекеттері исламға емес, діни тұғырнамада тұрған және исламды өз билігін сақтап қалу құралы ретінде қолданған феодал-шенеуніктерге қарсы бағытталды. Кемалдың саясаты Түркияны басып алу үшін діни тұғырнамада тұрған феодал-шенеуніктерді пайдаланған Англия мен Францияның бақылауына қарсы бағытталды. Сонымен қатар, Кемал да, бүкіл түрік ұлты да діни тұғырнамада тұрған феодалдардың Осман империясын күйреткенін көрді. Сондықтан, Кемал исламды өздерін байыту әрі өз биліктерін сақтап қалу құралы ретінде пайдаланған адамдардың ары қарай әрекет етуіне ешқандай мүмкіндік бермеді. Ол бұл адамдарға ұлтқа ықпал етудің аз мүмкіндігін қалдырғанның өзінде, олар оны бірден елдегі билікті басып алу мақсатына пайдаланатынын жақсы түсінді. Осыдан кейін бұл адамдардың бүлдірушілік саясаты салдарынан тіпті Осман империясының қалған азғантай бөлігі, яғни, қазіргі Түркия шекарасы да сақталмас еді.

1934 ж. Түркияда фамилиялар туралы Заң қабылданды. Оған дейін империяда тек есімдер мен лақап аттар ғана қолданылып келген болатын. Мұндай аттар, әдетте, адамдардың кәсіптеріне немесе өзіндік ерекшеліктеріне байланысты қойылды, бірақ, олардың балаларына берілмеді. Мұстафа Кемал пашаның түрік халқының, Түркияның алдында сіңірген орасан зор еңбегін ескеріп, ТҰҰМ (парламент) арнайы қаулымен оған «Ататүрік» («түріктердің әкесі» деген мағынада) фамилиясын берген. 1930 ж. әйелдерге муниципалитеттерге, ал 1934 ж. парламентке сайлану құқығы берілді. Әйелдер бетперделерін шешіп, қоғамдық өмірге белсене араласа бастады. Мұндай саясаттың нәтижесінде бірнеше ондаған жылдардан кейін елдің премьер-министрі болып әйел, Тансу Чиллер, тағайындалды [4].

1925 ж. 25 қарашадан бастап Түркияда түрік дәстүрлі киіміне қатысты қарсылықтар туындай бастады. Себебі, кемалшылдар дәстүрлі киімді артта қалғандықтың белгісі деп есептеді. Мұстафа Кемал өзінің бір сөзінде түрік дәстүрлі киімін кию жайында өз ойын келесідей түрде білдірген болатын. «Тақияны киюге тыйым салып, оның орнына қалпақ кию қажет болды. Себебі, тақия надандық, бейберекеттік, бірбеткейлік, өркениетке жек көрушілікпен қараудың белгісі болып табылады, ал қалпақты бүкіл өркениетті әлем пайдаланады. Біз бұл қадам арқылы түрік ұлтының ойлау деңгейі мен басқа да қырлары жағынан өркениетті қоғамдық өмірден еш қалыспайтынын көрсеткіміз келді». Түрік шенеуніктерінен костюм, яғни, «әлемнің барлық өркениетті ұлттары үшін ортақ киім» киюді талап еткен декрет шығарылды. Сонымен, бұдан бұлай тақия киюге тыйым салынып, ұлттық бас киім ретінде қалпақ пен кепеш танылды [5].

1925 ж. желтоқсан айында Түркияда халықаралық сағат, күнтізбе және өлшем жүйелері енгізілді. Мұсылмандардың хижра жыл санау жүйесін (хижра жылы, яғни, 622 жылы Мұхаммед пайғамбар мен оның жақтастары Мекке қаласынан Мәдина қаласына қоныс аударды) қолдану тоқтатылды. Батыстық кәсіпкерлермен жұмысты оңтайландыру мақсатында демалыс күн жұмадан жексенбіге ауыстырылды. 1924 ж. 8 сәуірде Түркияда сот реформасы туралы заң қабылданды. Бұл заңға сәйкес, шарифат соттары жойылды.

1926 ж. 4 қазаннан бастап жаңа азаматтық кодекс заңды күшіне енді. Аталған кодекс бойынша неке, ажырасу, мұрагерлік және жеке меншік қатынастары мәселелері реттеле бастады. Сонымен қатар, көп әйел алуға тыйым салынды, әйелдерге ажырасу мен мүлікті мұраға қалдыруда ерлермен тең құқықтар берілді. Ататүрік қысқа уақыт аралығында сауатсыздық деңгейін төмендетуді көздеді. 1920-жылдары Түркияда сауатсыз адамдардың саны 90-95 %-ды құрады. Тіл реформасы жүзеге асқаннан кейін, бұл көрсеткіш күрт төмендеді. 1928 ж. 1 қарашада араб әліппесі қарапайым әрі ыңғайлы латын әліппесімен алмастырылды [6].

Кемализм бағыты Түрік Республикасының мемлекеттік идеологиясының негізін қалады. 1937 ж. Түркия Конституциясына енгізілген кемализмнің алты қағидасы:

1) республикашылдық (Осман абсолюттік монархиясына балама ретінде конституциялық демократиялық республиканы алу);

2) халықшылдық (таптық теңсіздік пен сословиелік артықшылықтарға қарсы күресу);

3) ұлтшылдық;

4) мемлекетшілдік;

5) зайырлылық (мемлекеттен дінді бөлу);

6) реформизм (тоқырауға жол бермеу, үнемі даму үстінде болу) [7].

Жаңа мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық құрылымы едәуір артта қалды. Түркиядағы 14 млн. халықтың 77 %-ға жуығы ауылдарда тұрды. Осы 14 млн. халықтың 81,6 %-ы ауыл шаруашылығында, 5,6 %-ы өнеркәсіпте, 4,8 %-ы саудада және 7 %-ы қызмет көрсету саласында жұмыс істеді. Ұлттық табыстағы ауыл шаруашылығының үлесі 67 %-ды, ал өнеркәсіптің үлесі 10 %-ды құрады. 1920-жылдардың басына қарай Түркияда ұлттық түрік кәсіпкерлігі болмады. Өнеркәсіп салаларының көп бөлігі шетелдік капиталға тиесілі болды. Француздық компаниялардың өндіру өнеркәсібіндегі үлесі 67,5 %-ды, ағылшын компанияларының өңдеу өнеркәсібіндегі үлесі 75 %-ды және неміс компанияларының теміржол құрылысындағы үлесі 67,5 %-ды құрады [8].

Елдегі көпестердің басым бөлігі гректер, армяндар және еврейлерден тұрды. Теміржолдардың көпшілігі шетелдіктердің қолында қалды. Сонымен қатар, шетелдік капитал банк ісіне, сақтандыру компанияларына, муниципалдық кәсіпорындарға, тау-кен өнеркәсібіне қожалық етті. Оттомандық банк ақша басып шығару құқығымен қоса алғандағы мемлекеттік банк функцияларын ары қарай да атқара берді. Сол уақытта Оттомандық банк ағылшын-француз капиталының бақылауында болды. Жергілікті өнеркәсіп қолөнер кәсібі мен ұсақ кәсіпшіліктер түрінде болды. Ол халықты тек ең басты қажеттіліктегі тауарлармен, яғни тамақ және киіммен қамтамасыз етті. Фабрикадан шыққан тауарларға сұраныс импорт есебінен қанағаттандырылды. Бірнеше мемлекеттік фабрика нарықты емес, тек әскерлерді шұға, мата, етік, оқ-дәрі, зеңбірек, мылтық, т.б. қамтамасыз етті. Түрік үкіметі 1920-1930 жж. аралығында ішкі нарықта шетелдік бәсекенің ықпалын азайту үшін, сырттан әкелінетін импорттық тауарларға шектеу қойды. Жаңа кәсіпорындар құрыла бастады. Түрік өнеркәсібінің көлемі артты. Мемлекет қаржысына жаңа теміржолдар салынды. Республиканың Орталық банкі ашылды.

1927 ж. 1 маусымда өнеркәсіпті ынталандыру туралы Заң өз күшіне енді. Бұл заң баптарында қарастырылған жеңілдіктердің өнеркәсіпті дамытуда маңызы өте зор болды. Кәсіпорын ашқысы келген өнеркәсіпшіге 10 га жер телімі тегін берілді. Сонымен қатар, бұл өнеркәсіпші жабық орындар, жер телімдері, табыс, т.б. салықтардан босатылды. Құрылыс жұмыстары мен кәсіпорынның өндірістік қызметі үшін импортталатын материалдарға кеден баждары мен салықтар салынбады. Мұндай материалдарды теміржолмен және кемемен тасымалдау құны 30 %-ға кемітілді. Өр кәсіпорынға бүкіл өндірілген тауар құнының 10 %-ы көлемінде сыйлықақы тағайындалды. Бұл сыйлықақылар кәсіпорындардың өндірістік қызметтерінің тек бірінші жылында ғана берілді.

1929 ж. сыртқы сауданы реттеуге толық бақылау орнатылды, баж салықтарын шамамен 50 %-ға көтеруді қарастырған кеден тарифі бекітілді [9].

1920-1930-жылдары ұлттық жеке капитал өңдеу өнеркәсібінің мақта-мата, тоқыма салаларында дамуға мүмкіндік алды. Үкіметтің жергілікті тоқыма өнеркәсібін қолдауының қызық бір түрі 1925 ж. желтоқсанда қабылданған заңға сәйкес жүзеге асырылды. Мемлекеттік қызметкерлер отандық өндіріс матасынан тігілген киім киюге міндетті болды, тіпті ол мата шетелдікінен 10 %-ға қымбатқа түссе де солай етуге тиіс. Бағаның айырмашылығы мемлекеттік мекемелер мен муниципалитеттер есебінен жабылды. Бұл өнеркәсіп түрі мақта өндірісі мен оны сыртқа шығару дамыған аудандарда (Адан және Эгей) орналасты [10].

Мақта-мата фабрикалары жүн току фабрикаларына қарағанда жылдамырақ өсті. Себебі, мақта-мата фабрикалары ел ішіндегі шикізатпен қамтамасыз етілді. Мақта сұрыптары үнемі жетілдіріліп отырды. Жүн току фабрикалары жергілікті жүнді (қылшықты, қысқа талшықты сұрыптар) тек жарым-жартылай ғана пайдаланды, ал, меринос жүнін өзге елдерден импорттауға мәжбүр болды. Жергілікті меринос тұқымдарын өсіру бойынша талпыныстар ұзақ уақытқа дейін жағымды нәтижелер бермеді.

Жеке кәсіпкерлік тоқыма және тамақ өнеркәсіптері салаларында үлкен табыстарға қол жеткізді. Себебі, осы салалардағы қор иелері қорғау және ынталандыру жөніндегі іс-шаралардан өте үлкен пайда көрді. Олар мақта, жүн, астық сияқты шикізат түрлері өндірісімен, олардың саудалануымен (экспортты қоса алғанда) тығыз байланыста болып, тұрақты әрі жеткілікті түрде өзін-өзі қаржыландыра алды. Өнеркәсіптің басқа салалары несие алуға көбірек мұқтаж болды.

Елдің өндіргіш күштері еркін дами алу үшін, ортағасырлық аграрлық қатынастар қалдықтарын жоюға тиіс болды. Ірі жер иелері өз жерлерінде ешқандай ірі шаруашылық түрлерін жүргізбеді, қайта оларды шаруаларға өңдеуге берді. Шаруалар өз кезегінде шыққан егіннің жартысына жуығын жер иелеріне беріп отырды. Жерді бұлай пайдалану жүйесі шаруаларды кедейлендірді. Шаруалар егін өнімдері салықтары (ашар) мен ақшалай салықтар да төлеп отырды. Егін шаруашылығындағы феодалдық қалдықтарды жою қажеттілігі айқын болса да, ірі жер иелерімен тығыз байланыстағы басқарушы топ радикалды аграрлық реформа жүргізуден бас тартты. Оның орнына олар бірқатар іс-шаралар (несиелер, сырттан егіншілік құралдарын әкелген жер иелеріне жеңілдіктер беру) арқылы ірі жер иелері мен кулактарды ынталандырып, оларды егіншілер-кәсіпкерлерге айналдыруға тырысты [11].

1929 ж. қарай дәнді және техникалық дақылдардың егістік алқаптарының көлемі соғысқа дейінгі деңгейіне жетті. Бірақ, олардың көпшілігінде шығымдылық төмендегендіктен, жинау мөлшері тек шамамен 80 %-ды, ал үй малының саны соғысқа дейінгі деңгейінің 85 %-ын құрады. 1923-1945 жж. аралығында өкімет 1,1-1,2 млн. га жуық өңдеуге жарамды жерлерді жер иелеріне сатты және тегін берді. Бұл сол уақыттағы бүкіл ауыл шаруашылығы алқаптарының 10 %-ын құрайды. Нәтижесінде, 270 мыңдай отбасы жер иелеріне айналды [12].

Сонымен, төңкеріс нәтижесінде зайырлы ұлттық тұғырнамада тұрған түрік феодал-шенеуніктер діни тұғырнамада тұрған түрік сұлтаны мен феодал-шенеуніктерден билікті күшпен тартып алды. Сөйтіп, олар Осман империясының қалған аумағын, яғни, қазіргі Түркия шекараларын сақтап қала алды.

Әдебиеттер

1. Лавров Н.Н. Турция в 1918-1939г. М., 1897 – 152с
2. Миллер А.Ф. «Новейшая ист. Турции» М 1948 г. -124с.
3. Киряев Н.Г. История этатизма в Турции М 1991 –321 с.
4. Всемирная история: Учебник для вузов (Под. Ред. Г.Б. Поляка, А.Н. Марковой.-М.: Культура и спорт, ЮНИТИ,1997.-496 с.
5. Новичев А.Д. Турция краткая история М., 1948 г – 232с.
6. Минтер Шахинлер «Кемализм: зарождение, влияние, актуальность» Париж 1991 г. – 445с.
7. Кемаль Ататюрк Анкара 1991г. – 125с
8. Шамсутдинов Р. «Национально- освоб. Борьба в Турции» 1918-1925 М., 1968 -521с.ү
9. Миллер А.Ф. Турция. Актуальные проблемы новой и новейшей истории. М., 1978.-741с
10. Васильев Л. С. История Востока. Т.1,2. М., 1994 . – 452с
11. Васильев Л. С. История религий Востока. М., 1988 -536с.
12. Гасратян М.А., Орешком С.Ф., Петросян Ю.А. Очерки истории Турции. - М.: Наука, 1983. – 294с.

Резюме

Бұл мақалада Түркия республикасының ең алғашқы тәуелсіздік алған жылдары жүзеге асырылған реформалары мен білікті көшбасшылардың еңбегі қарастырылған. Осман империясының мұрагері ретінде көрінге Түркия елі елдегі діни реформаларға көртеген өзгерістер жасалды.

Summer

Since the collapse of the USSR, Russia is trying to improve integrational relations with other neighboring countries in order to strengthen security in the region.

А.Қ.Құнанбаева, Қ.Т. Бименов, С.А.Мәжінбеков
«Авицена» Медициналық колледжі, М. Әуезов атындағы ОҚМУ,
Шымкент, Қазақстан

ОРЫС ГЕОСАЯСАТЫНЫҢ БАСТАМАСЫ

Аңдатпа: Бұл мақалада орыс геосаясатының бастамасы ретінде біршама тарихи деректер мен саяси фактілер қарастырылған

XVIII ғасырдың аса ірі ойшылы Шарль Монтескьенің айтуы бойынша, кіші мемлекеттер сыртқы жаулардың әсерінен жоқ болып кетеді, ал ірі мемлекеттер ішкі сатқындардың нәтижесінен жоқ болып кетеді дейді. Өкінішке орай, ұлы жазушы Пушкин пікірінше, Ресейде Ұлы Петр кезіндегідей тек батырлар уақыты ғана болған жоқ, сонымен қатар, жамандық, сатқындар уақыты да болды. Осы жағдайға ұқсас, Горбачев, Яковлев, Ельцин де тек КСРО-ны бұзып, ыдыратқанымен қатар, XX ғасырдың 90 жылдарының басындағы бүкіл Еуропаның геосаяси жүйесіне жаман әсерлі соққы береді.

Геосаясат терминін ғылыми айналымға 1899 ж. швед мемлекет қайраткері Рудольф Челлен (1864-1922) енгізді [1]. XXғ. басында бұл ғылым белгілі болғанымен, 1934 ж. Кеңес Одағында геосаясат мәселелерін көтеруге тыйым салынды, ал басқа елдерде зерттеліп дами берді.

Геосаясаттың шығу тегі көптеген қоғамдық ғылымдар мен жаратылыстану пәндерінен бастау алады. Г.Паркер геосаясатты география мен саясаттың өзара қатынасын, байланысын көрсету арқылы түсіндіреді [2]. К.Гаджиев геосаяси идеялар мемлекеттік экспансия және империялық мемлекет құбылысымен қатар пайда болған деп пайымдайды. Сонымен қатар ол геосаясат дегендегі «гео»-ны географиялық немесе кеңістік тұрғысынан ғана емес, дүниежүзілік, планета деңгейінде қарастыруды ұсынуда. В.Дергачевтың ойынша, геосаясат география, тарих, экономика, этнология және т.б. ғылымдардың шектеріндегі білімді талап етеді [3].

Аса ірі ұлттық дағдарыс 1991 жылы, желтоқсан айында Кеңес Одағында, Ельцин, Кравчук, Шушкевич үшеуінің кінәсінің нәтижесі болды.

Беловеждік келіссөздің қорытындысы, ірі американдық редактор М. Цукерманның еңбегінде, КСРО бір мезетте атын, жалауын, біріктіретін идеологиясын және территориясының жартысын жоғалтады. Ресей территориялық жағынан КСРО-ның шекарасында орналасқан. Ал қазір НАТО ұшақтарына Калининградқа жету үшін 1минут, Минскке жету үшін 4 минут, ал Мәскеуге жету үшін 12-15 минут қажет етеді. Польша, Чехия, Венгрия елдерінің соңынан НАТО есігін Прибалтика елдері, Украина, Грузия, Азербайжан қағып тұр. Яғни, агрессивті блок Ресейді 3 жағынан қоршап алуға тырысады: батыс, солтүстік-батыс және оңтүстік.

Кеңес Одағының ыдырауының мағынасын қазіргі күнгі позициямен түсіндіру оңай емес. КСРО-ның ыдырауынан кейінгі өткен уақыт, тарихтың өлшемі бойынша өте аз. Сондықтан да, Ресейдің шекарасын әлі де анықталып тұрақталған жоқ, ал оның геосаяси жағдайы бұдан да бетер шатасып тұр, яғни анықталмаған: саяси жүйе, халықаралық қатынастар мінездемесі, геосаяси кеңістікте орны өте түсініксіз.

Соңғы жылдардағы қайғылы оқиғаларға сүйенер болсақ, Кеңес Одағында болған жағдайдың барлығы тура американдық сценарий бойынша дамып отырды. Ең дәлелді факт болып, Вашингтондағы стратегтердің ойлаған жобаларының барлығы дәлме-дәл іс жүзіне асты. 1989 жылы социалистік лагерьге қарсы құпия соғыс Шығыс Еуропада заңды үкіметтің құлауын алып келді, ал келесі жылы Варшава келісімі жоққа шығады. Яғни, осы жағдайлардың нәтижесінде, АҚШ КСРО-ны Шығыс Еуропа аймағынан ығыстырып тастады. Осы әрекеттің барлығы КСРО-ның ішкі жағдайын әлсіретіп және сонымен қатар елдің геосаяси позициясын әлсіретеді. 1991 жылғы контрреволюциялық төңкеріс көмегімен және келесі Беловеждік қылмыстық келісімнің нәтижесінде, кеңес ұлы державасының күйзеліске ұшырауы КСРО ыдырауының екінші деңгейі болады.

1991 жылдан бастап, әсіресе НАТО-ның Римдегі отырысынан кейін, келесі мақсатқа қадам жасады – Шығыс Еуропаны басып алу, яғни НАТО-ның Шығысқа қарай кеңею лозунгымен шығады. Олардың жоспары Макиндердің геосаяси императивіне сүйенеді: «Шығыс Еуропаға басшылық еткен, сол Еуразияға басшы болады» дейді. Яғни НАТО-ның кеңею жоспары – бұл мемлекетті басып алу және оны күшпен ұстап тұру мағынасында. Бұл жоспар мемлекеттердің суверенитетін бұзу болып саналады. НАТО-ның сол уақыттағы маңызды мақсаты, бір жағынан Шығыс Еуропаны ұстап тұру болса, екінші жағынан Шығыс Еуропаны басып алу. Бұл жерде Ресейді бірнеше бөлікке бөлуге кірісетін болды. Яғни бұның анық бегісі Чечнядағы соғыс, негізінде бұл соғысты Вашингтон КСРО ыдырағаннан кейін артынша болады деп жоспарлаған. Экономикасы, КСРО ыдырағаннан кейін күрт төмендеді, 2 Дүниежүзілік соғысымен салыстырғанда, одан асып түсті. «НАТО-ның Шығысқа қарай кеңеюі» жоспарымен басталған АҚШ-тың Шығыс Еуропаны басып алуы және Балкан жарты аралындағы американдық доминантын нығайтуы. Яғни осындай агрессивті соғыстар, Ресейде де Чечня соғысы және басқа Ресей аймағындағы соғыстай, КСРО-ны емес, енді Ресейді ішінара ыдыратып, Ресей Федерациясын отаршыл экономикалық кеңітікке айналдыруы болды.

Ресей геосаясаты бірнеше бағытта қамтамасыз етіліп отырды, яғни бастамасы географиялық, гуманитарлық, жаратылыстану ғылымдарымен тығыз байланыста болды. Бұл жерде Данилевскийдің ғылыми қызығушылығы жөнінде әлі де алда сөз барал В.Ф. Головачев еңбегі «тарихи тұрғыдан Ресейге әсерін тигізетін флоты», С.А. Скрегиннің еңбегі «теңізде жүру және оның Ресей мемлекеттерінің дамуына тигізетін әсері» атты еңбектерді атап көрсетпеуге болмайды.

Геосаяси идеяларға өзінің қорытынды әсерін география тигізеді. Ірі орыс ғалым-географтар А.И. Волков («Будет ли Тихий океан главным морским путем земного шара?»), географ және демограф В.П. Семенов-Тянь-Шанский («Значение России в колониационном движении европейских народов»), Л.И. Мечниковтың еңбегі («Цивилизация и великие реки. Географическая теория развития современных сообществ»). Әскери географ Д.А. Милютин және т.б. ұлттық геосаяси мектебінің тасын қалауына жақсы теоретикалық-методологиялық база дайындады.

Осы мектептің басты қалаушылары ретінде әскери географ Д.А. Милютин және А. Вандамды айтуға болады. Олар 1912 жылы «Наше положение» атты геосаяси еңбегін жарыққа шығарады. Алайда орыс геосаяси мектептің басты өкілін В.П. Семенов-Тянь-Шанскийді атап айтуға болады. Яғни, бұл жалғыз автор және Кеңес Ресейдің геосаяси идеясын дамытқан деп есептесек болады.

Ресейде алғаш рет, мемлекеттің дамуына кеңістіктің басты маңызды рөлін атқаратынын түсінген полковник Языков және Ресейдің генерал-фельдмарш-шал Д.А. Милютин.

Француз республикасының және Наполеонның соғыстары және олардың кең көлемдегі кеңістік әскери операциялардағы кеңістіктің рөлін мойындауға ой тастайды.

Әскери географияға арналған алғашқы орыс кітабын полковник Языков орыс Академиясының бас штабына арналып жазылады. Языков өз еңбегінде әскери іс-қимылдарға тек топографиялық ғана емес, сонымен қатар халық құрамы, экономика, мемлекеттік жүйе, әскери әкімшілік, климат, этнология, философия және дін өз әсерін тигізеді деп жазған.

Дмитрий Алексеевич Милютин (1816-1912 жж) көптеген еңбектердің авторы, бірақ геосаяси жағынан басымырақ «Критическое исследование значения военной географии и военной статистики» атты еңбегі шығады. Яғни осы еңбекте орыс геосаясатының идеологиялық және теоретикалық маңызы жатыр.

1846 жылы орыс армиясының полковнигі Д.А. Милютин әскери географияға түсінік береді. «Критическое исследование значения военной географии и военной статистики» атты еңбегін шығарады.

Милютин Ресейдің геосаяси жобаларына дәл анықтама береді. Ресей геосаясатының басты қарсыласы Британ империясын санайды, алайда оған қарсы іс-әрекетін жасаған жоқ. Себебі 1853-1856 жылдары Қырым соғысынан кейін күшін жинаған жоқ еді. Еуропада және Таяу Шығыста тепе-теңдігін сақтап тұруға, әскери-саяси одақ Германиямен қажет болды.

Орталық Азияда Ресей өзіне үлкен Түркістан жерін өз қоластына алғысы келді. Милютин Түркістанда белгілі бір орынды алу үшін әрекеттер жасады, Ресейдің Түркиямен де геосаяси қатынастары өте қиын әрі юр-біріне қарама-қайшы болып келеді. Милютиннің жоспары бойынша түріктерді Еуропадан қуып шығып, Еуропа қоластында Балкандық конфедерация құрып, бұғаздар бейтарап позициясын ұстау қажет.

Персия мен Қытай Ресейден ағылшын саясатын қорғаныспен қамтамасыз етілді. Персия мен Қытайды, АҚШ сияқты Милютин Ресейдің одақтары деп санады. Милютиннің геосаяси есептері бойынша Ресей жемістерін 1877-1878 жылдар аралығында жинай алатын еді. Орыс әскерлері Балканда түріктерді соғып жатты, ал ағылшын эскадрасы Дарданеллада іс-әрекетін жасады [4].

Еуропада және Балканда 10-11 жыл ішінде мүлдем басқа геостратегиялық және геосаяси жағдай туындап кетті. Әскери география мен әскери статистиканың маңызы Милютин ойы бойынша, мемлекеттің ішкі дамуында – саяси жүйе, экономикалық және саяси күш, территория, географиялық орны, сонымен қатар ортақ топографиялық мәні – шекара сызығы, көршілес мемлекеттер: «бір мемлекет кең аумақты алып немесе бөлініп шашылып жатса, енді біреуі дөңгелекше, бір массаны құрайды; біреуі континентальды бір мемлекет болса, келесісі теңіз, су мемлекеті; біреуі екіншісіне қарағанда әскері көбірек болады; біреуі құрлықтағы әскерге көп көңіл бөлсе, енді біреуі флотқа көңіл бөледі».

Орыс әскери ғалым Милютин еңбегінде, кеңістіктің рөлі жөнінде, жағалаулық сызықтар мен шекара жөнінде, өз мемлекетін қорғау қандай да бір әскердің рөлі жөнінде түрлі сұрақтар қоятын. Сонымен қатар, Милютин геосаясаттағы маңызды принциптер, халық мәселесінің және мемлекеттік жүйенің рөлін геосаясатта және геостратегиялық қатынаста қарастырады.

XX ғасырдың басында ерекше геосаяси-еңбектер пайда болады. А. Вандамның еңбегін айтып кетсе болады, яғни «Наше положение» (біздің жағдай) 1912 жылы жарыққа шығады. Ресейдің орналасқан жеріне мінездеме береді және: «территорияның үлкен пішініне қарамастан, орыс ұлты, басқа ұлтпен салыстырғанда, өмір сүретін жағдайларсыз тұруда» дейді. осы ойды әрі қарай дамыту барысында, ғалымның айтуы: «Солтүстікте қыстың ызғарлы суығы Ресей тұрғындарының іс әрекетіне кісен қояды, Батыс танымайтын, білмейтін қиыншылықтан өтеді. Теңізге ашық жол таппай, өз бұйымдарын шетелге шығаруға кедергі етеді, сыртқы сауда дамуын тоқтатады, яғни бар байлықты тартып алады» [5].

Вандам толығымен Милютиннің ой-пікірін қолдайды, яғни Милютин айтуы бойынша, Ресейдің басты геосаяси, геостратегиялық қарсыласы Англия дейді. Егер геосаяси түсінігінен айтатын болсақ, онда бұл теңіз және құрлықтағы державалардың қарама-қайшылығы. Вандамның жазуларында: «Англосактардың

әлемдік патшалыққа орыс халқы басты қарсыласы». Олардың басты мақсаты – орыстарды, яғни Ресейді Азиядан ығыстырып тастау.

Англосаксондарға қарсы тұра алу үшін, тепе-теңдік құру керек. Яғни Британдық империяға қарсы коалиция құру керек. Орыс геосаясаткердің ойы бойынша, бұл коалицияға Ресей, Франция, Германия кіру керек.

Вениамин Петрович Семенов-Тянь-Шанскийдің геосаяси еңбегін «Ресейдің ұлы территориялық иеліктері» 1915 жылы жарық көреді, яғни барлық сұраққа жауап табады.

Ресей геосаясатының ерекшелігі және геосаяси мүдделері. Ресей тек саяси, экономикалық, әлеуметтік-мәдени тұрғыдан ғана күшті, дара мемлекет емес. Яғни, бұл дара геосаяси мемлекет болып табылады, және бұрынғы геосаяси территориялар мен ұлттың мұрагері. Ресей көптеген геосаяси структураны жұтып алып, геосаяси вектор бөлігі етті. Яғни экспансияға көзқарасты бір саты жоғары деңгейге көтерді. Ресейдің басып кірген және шегінген территорияларды геосаяси зонаға ірі әсері қалыптасты. Қазіргі уақытта Ресей Федерациясы біршама Солтүстікке және шығысқа қарай орналасқан – бұрынғы КСРО мен Ресей Империясымен салыстырғанда. Бұл гигантты геосаяси катастрофалар зонасы. Мемлекеттің үлкен бөлігі жер жыртуға қолайсыз, ал қалған бөлігі «рискованное земледелие» зонасына жатады. Кең тараған нұсқау бойынша Ресей шығыстан –батысқа қарай пайда болған дейді, алайда шын мәнінде солтүстіктен оңтүстікке қарай қалыптасты. Солтүстікте де, оңтүстікте де Ресей – геосаяси тұрғыда қалыптасып болды, яғни оның шекарасы жағалық сызықпен сәйкес келеді. Алайда жағалық сызық дәстүрлі түрде қауіпті қалыптасу болып саналады, себебі бұл жерде құрлықтың да, теңіздің де қауіпі бар. Бірақ теңізбен жүру бұл жағалауда аса қауіп төндірмейді. Егерде, шабуыл теңіз жақтан болған жағдайда, қалыптасып үлгермеген инфрақұрылымның іс-жүзіне айналдыруға жол бермейді.

Құрлық мемлекеттерімен теңіз мемлекеттерінің қарама-қайшылығы геосаясатта маңызды болып саналады. Бұлардың бірі дәстүрлі қоғам, әлеуметтік жүйенің адал шешімін қолдап отырса, енді біреуі, сауда қатары мен модернизация, рынок экономикасы мен индивидуализмді қолдап отыр. Ең маңыздысы, континенттің басқа мемлекеттеріне қарағанда Ресей маңызды бөлік – «heartland»-ті оккупациялар отыр. Яғни бұл жердің ортасы және тарихтың географиялық осі болып табылады. Мұның мәні, территориялар кімнің иелігінде болса, онда ол қосып отырған бүкіл Еуразия атынан шыға алады. Ресей хартленд территориясында орналасуы толығымен емес. Ал хартленд территориялары Ресей территорияларына толығымен енбей отыр. Яғни, Қазақстан, Монғолия, т.б Ресеймен шекаралас мемлекеттер хартленд территориясында орналасқан.

Хартлендте қоныстанып отырған ұлт структуралық иерархалық жағынан ерекшеленеді, терең мемлекеттік дәстүрімен, идеократиясымен жоғарғы рухани байлығымен, дәстүрімен ерекшеленеді. Осы территориялардың ең жақсы мемлекеттік идеологиясы – консерватизм, ал қарсы идеологиясы – либерализм. Осы территориялар географиялық тұрғыдан қарастыратын болсақ, Ресейге басым бөлігі еніп тұрды.

Дәл қазіргі тарихи кезеңде Хартленд жүрегі әлі де Ресей иелігінде. Ресей одақтасы Хартленд территориясындағы – Қазақстан, Өзбекстан, Монғолия, Тәжікстан, Белорусия. Ал теңіз мемлекеттері сыртқы жарты ай мемлекеттері – қоғамда энтропикалық өзгерістер өсіміне және өзін-өзі талқандауға әкеліп соқтыратын деп отыр (Грузия, Молдавия, Украина). Ресей Федерациясының қиындатып тұрған жағдайдың факторы, маңызды күш орталықтар мен геосаяси орталықтар арасында қысылып отыр. Олар: Еуропа, Таяу Шығыс және Қытай. Яғни осы мемлекеттер дұшпанды күш болып табылады және олар қақтығысты модельдеуге және мәселе көтеруге толық мұршасы бар.

Ресей мен осы орталықтар арасында «ұлы лимитроф» зонасы жүріп отыр, яғни бұл саяси жағдайлардың тұрақсыздығы белдеуі, басқа мемлекеттердің экономикасымен, геосаясатының болмауымен, цивилизациялық және тарихимиссиялардың, хаос аймағымен байланысты болып отыр. Көптеген елдер 100 жыл шамада әлем карта бетінен жойылып кетуі мүмкін (батыс және шығыс бөліктеріне Украинаның ыдырауы, Шығыс Еуропа елдерінің Еуро Одаққа ассимиляциялануы, Тәжікстанның нашаны белсенді түрде қолдануы елді жоқ болдырып кетуі мүмкін, яғни осы фактілерге сүйене отырып), сонымен қатар келесі елдердің пайда болуы, ол (Приднестровье Молдавиядан бөлініп шығуы, күрдтердің автономия алуы, кейінірек Ирак территориясында өз тәуелсіздігін жария етуі) мүмкін.

Лимитроф территорияларында территориялық қақтығыстардың жиі болып тұруы, антиресейлік бағыттардың өсуі, ислам фундаментализмінің іске қосылуы, қылмыстың өсуі, «түрлі-түсті төңкеріс» оны революция деп атайды оның болуы. Лимитроф елдеріне саяси бағыттардың өзгеріп отыруы қарапайым іс болып саналады. Бұл Шығыс Еуропа бөлігі кеңестік блокқа енбейді, бірақ Еуропа болып саналмайды, Кавказ Республикалары, Орталық Азия елдері. Осы үлкен белдеу, Ресей, Еуропа және Қиыр Шығыс арасындағы буфер аймағы болып табылады. Ресейдің нығаюына қарсы көптеген елдер лимитроф елдерінен «санитарлы кордон» жасап отыруды жөн көреді, яғни бұл антиресейлік маңызда көрініс береді.

Ресейдің сыртқы саясатының соңғы кездері мақсаты санитарлы кордонды бөліп, өз жағына деген қарым-қатынасты бейтарап бағытқа қоймақшы, сонымен қатар Қытайдың орталық күштерімен жақындасу. ШОС-тағы қарым-қатынастың нығаюын – яғни, құрылымын, оның мәнінде Ресей мен Қытайдың Орталық Азияда бірігіп геосаяси бақылауды жүргізіп, сонымен қатар әр ел өз мүддесін қорғауда. Дәл осы уақытта Ресей геосаясатының басты мәселесі мұнай құбыры, орыстың және орыс емес халықтың этникалық қарама-қайшылығы, ядролық қару-жарақтың тарату-таратпау мәселесі бойынша болып отыр. Алайда мұның бәрін

жақсы фактор деп айта алмаймыз, өйткені әлемде геосаяси тұрғыдан көптеген басқа елдер ядролық және этникалық инструменттен бас тартып отыр. Яғни, ядролық емес күшке, идеологиялық, экономикалық инструменттерге мойын ұсынып отыр. Алайда Ресейдің ішкі геосаясатында әлі де көп шешілмеген мәселе бар.

Әдебиеттер:

1. Буторина О.В. Экономический и валютный союз - новая ступень интеграции // Европейский Союз на пороге XXI века: выбор стратегии развития /Под ред. Ю.А. Борко. - М.: Эдиториал, УРСС, 2000. - С. 64-94.
2. Европейский Союз на пороге XXI века: выбор стратегии развития /Под ред. Ю.А. Борко. - М.: Эдиториал, УРСС, 2000. - С. 105-125.
3. Европейская интеграция: правовые проблемы.: Сб. статей /Ред. колл. Т.Г. Топорнин. - М.: 1992. - 123 с.
4. Токаев, К.К. Под стягом независимости. - Алматы: Атамұра, 1997. -467с.
5. Идрысов Е. 10 лет внешней политике Казахстана: основные итоги и новые задачи//Дипломатический курьер, 2001.-Янв -май.-С. 115-118.

Түйін

КСРО тараған уақыттан бастап Ресей өз аймағында қауіпсіздік күшейту мақсатында өзге де көршілес мемлекеттер мен интеграциялық қарым қатынасын арттыруда

Summer

In this article, implemented reforms stipulated by the leaders and skilled labors of the first years of independence of the Republic of Turkey are considered. Turkey as a successor to the Ottoman Empire, the Turkish government made many changes for the religious reforms in the country.

ӘОЖ (343.85)

А. Менлибеков, Е.Т. Бекбосынов

М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

«ДІНИ ЭКСТРЕМИЗМ» ҰҒЫМЫНЫҢ АНЫҚТАМАСЫН ЖАСАУДЫҢ КЕЙБІР НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа: Бұл мақалада «діни экстремизм» ұғымының анықтамасын жасаудың кейбір негіздері қарастырылады. Авторлар отандық және шетелдік зерттеушілердің тұжырымдаған анықтамаларын қарастырып саралай келе, зерттеу нәтижесінде өзіндік анықтамасын ұсынады.

Ключевые слова: Экстремизм, религиозный экстремизм, определение, формирование

Қазіргі таңда заң ғылымдарының жүйесінде «діни экстремизм» ұғымын зерделеу, оның негізгі белгілерін анықтау, оған ғылыми негізде анықтама беру маңызды іс-шара болып табылады. Аталған ұғымға қатысты зерделеуді негізінен қоғамдық пәндердің қарамағында (тарих, әлеуметтану, психология, саясаттану, философия, конфликтология (қақтығыстану), дінтану, құқық, криминология, қылмыстық құқық және өзге жеке ғылым салалары аясында) қарастырылады.

Отандық зерттеуші Е.Т. Бекбосынов «Бұл құбылыс десек те кешенді, объективті, жан-жақты зерттелу деңгейіне әлі жете қойған жоқ. Оның мынандай негізгі себептері мен күрделі мәселелері бар: біріншіден, әлі күнге дейін әртүрлі ғылым салаларының зерттеу жұмыстары кешенді түрде жүргізілмеуде; екіншіден, бұл ұғымның мәнін түсінуде әртүрлі, кейде қарама-қайшы талқылау нық орын алып отыр; үшіншіден, «діни экстремизм» ұғымына қатысты пікір-таластар негізінен теология мен жеке бір ғылым саласы арасында туындап жатқан жайы бар; төртіншіден, зерттеудің теориялық-әдістемелік және тәжірибелік аспектілері кешенді, бірыңғай түрде жүйеленбеуде; бесіншіден, ол осы құбылыстың халықаралық сипат алуымен түсіндіріледі» [1, 43 б.] деп қорытынды жасаған болатын. Отандық зерттеуші жасаған қорытындымен келісеміз, себебі қорытынды жинақталған мазмұнда түйінделген деп білеміз.

Зерттеуші Е.Т. Бекбосынов өзінің зерттеу жұмысында: «экстремизм – Тараптар аумақтарында немесе олардың бірінде, осы тараптардың өкіметтерін немесе олардың бірін зорлықпен басып алуға немесе ұстап тұруға, конституциялық құрылыстарын заңсыз өзгертуге, халықаралық қатынастар пен қоғамдық қауіпсіздікті бұзуға, сондай-ақ халықаралық сипаттағы саяси, діни, ұлттық және қылмыстық экстремистік өшпенділік, араздық пен дұшпандықты қоздыруға бағытталған, заңсыз әскерилендірілген құралымдарды құру, ұйымдастыру немесе оларға қатысқандығы үшін Тараптардың ұлттық заңнамаларына сәйкес қылмыстық тәртіп жолымен қудаланатын халықаралық сипаттағы экстремистік іс-әрекеттер» деген редакцияда қайта бекітілуі қажет» [1, 58 б.] деп ұсыныс жасаған. Одан кейін автор «Діни экстремизм» – «экстремизм» ұғымының өте ерекше құрамдас бөлігі. Олар ортақ белгілерге тәуелді. Экстремизмнің шартты

түрдегі «ортақ» белгісі экстремистік идеологиялық база болса, діни экстремизмнің тиісінше шынайы дінді бұрмалау арқылы жобаланған негізі бар. Экстремизм жалпы осы объективті бар құбылыс түрлерінің жиынтығын көрсететін, олардың негізгі белгілерін сипаттайтын, радикализмнің салдарынан туындап жалпы терроризм түрлеріне серіппелік саты болатын және халықаралық шарттар мен ұлттық заңнамада – қылмыстық кодекстердің нормаларымен реттелетін әрі жауапкершілікті қарастыратын қылмыстық іс-әрекеттер жүйесі. Діни экстремизм оның негізгі бір түрі болғандықтан осы жалпы түсініктік аппараттың «ажырамас» әрі құрамдас бөлімдерімен тығыз байланыста, бірақ тек өзіне ғана тән ерекшеліктері де бар. Демек, бұл екі ұғымның айырмашылығын мына түйіндеумен түсіндіруге болады: экстремизм – өз «негізін құрайтын» және одан «туындайтын» барлық түрлеріне жалпы, «ортақ» құбылыс болып қарастырылса, діни экстремизм – оның негізгі түрі ретінде өзіндік дербес қалыптасу мен даму ерекшеліктеріне ие» [1, 59 б.]. Бұл автор «экстремизм» мен «діни экстремизм» ұғымдарының анықтамасын бере келе, олардың негізгі белгілерін дұрыс көрсеткен, сонымен бірге олардың құқықтық табиғатының бірқатар тұстарын аша түскен.

Ресейлік зерттеуші В.А. Бурковская «діни экстремизм» ұғымын өзара байланысты төрт нысанда болатын тиісті әлеуметтік құбылыс ретінде түсіну керек. Оның түсінігінше, бұл төрт нысандар тізіміне «1) діни сана (жалпы және жеке); 2) діни идеология (діни доктрина); 3) тек қана шынайы ретінде жарияланған, діни доктринаны жүзеге асыруға бағытталған іс-әрекеттер; 4) діни доктринаны іске асырудың ұйымдастыру нысандары, ал жеке тұрғыда діни экстремистік ұйымдар (тоталитарлық секталар)» жатады [2, С. 57]. Бұл орайда, Е.Т. Бекбосынов В.А. Бурковскаяның пікірімен келіспейтін тұсын көрсеткен: «Дегенмен де зерттеуші өз пікірі аясында «діни сана» мен «діни экстремистік сана» арасындағы айырмашылықты ескермеген. Діни сана таза болсын, мейлі жалған болсын, ол жеке адамның субъективтік құқығы. Діни экстремистік санаға келетін болсақ, ол діни экстремистік іс-әрекеттер жасауға бағыт алу мүмкіншілігімен ерекшеленеді» [1, 60 б.]. Автордың бұл пікірімен келісуге болады. Яғни діни сана мен діни экстремистік сананы өзара ажырату керек деп санаймыз.

Отандық зерттеуші А.Д. Дарменов «діни экстремизм – азаматтардың қауіпсіздігіне, өміріне, денсаулығына немесе құқықтары мен бостандықтарына қауіп-қатер төндіретін іс-әрекеттерімен көрінетін, діни келіспеушілікті тұтандыруға бағытталған, радикалды нанымдарға берілгендік (жақтаушылық)» [3, С. 27] деп анықтамаға берген. Біздіңше, автор жалпы негізде анықтама берген. Яғни автор анықтама сипаттамалық негізде жасаған деуге тура келеді.

Ресейлік зерттеуші С.Н. Поминов: «діни экстремизм – құқықтық категориялық, қоғамдық өмірдегі құбылыс ретінде, сол немесе басқадай бір діннің базасында құрылған, ең шеткі көзқарастардың жақтаушылары болып табылатын, басқадай дүниетанымдарға шыдамсыздығымен қарайтын, бір не бірнеше конфессия шеңберінде қаталдау қарсы болатын, азаматтардың, қоғамның және мемлекеттің құқықтары мен заңды мүдделерін тікелей бұзуға бағытталған, діни топтар мен жекелеген сенушілердің қоғамға қауіпті әрі заңға қайшы іс-әрекеттері» [4, С.7]. Бұл автор діни экстремизмнің бірқатар белгілерін көрсете білген. Дегенмен, мазмұнын толық аша алмаған деп айта аламыз. Өйткені, аталған автор дін мен діни экстремизмнің құқық табиғаты өз алдына бөлек құбылыстар екендігін нақты түрде ажырата алмаған деуге тура келеді.

Отандық зерттеуші Е.Т. Бекбосынов «Діни экстремизм – халықаралық қауымдастық пен қоғам өмірінде бір немесе бірнеше діни экстремистік ұйымдардың және секталардың идеологиялық базасында тікелей не жанама түрде мемлекеттердің қолдауымен пайда болатын халықаралық-құқықтық мәні мен табиғаты бар құбылыс, ол ең шеткі діни экстремистік көзқарастар мен іс-әрекеттердің белсенді жақтаушылары болып табылатын, басқа дүниетанымдар мен өзгедей діни сенімдерге шыдамсыздықпен қарайтын, халықаралық шарттар мен ұлттық заңнамаларда бекітілген талаптарға қарсы қасақана ниет пен мақсаттарға бейімделген қылмыс түрі; негізгі тактикалық және стратегиялық мақсаттарға жетуі үшін, әр түрлі қылмыстық тәсілдер мен құралдар арқылы белгілі бір мемлекеттер азаматтарының не шетел азаматтарының, сондай-ақ тарихи қалыптасқан қоғамның, мемлекеттің және халықаралық ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін бұзуға, дінаралық, не бір діннің аясында араздық пен дұшпандықты қоздыруға, қоғамдық қауіпсіздік пен халықаралық құқықтық тәртіпті бұзуға тікелей бағытталған, халықаралық, аймақтық және ұлттық соттардың шешімдерімен діни экстремистік ұйымдар деп танылған ұйымдардың, топтардың, секталардың немесе жеке тұлғалардың қауіпті іс-әрекеттері» [1, 27-28 бб]. Автордың анықтамасы кешенді негізде жасалған деп түйіндейміз. Өйткені, діни экстремизмнің бүгінде халықаралық сипаты бар қылмыстық-құқықтық құбылыс екендігін нақты көрсетуге факторлар мен дәлелдемелер жеткілікті жинақталған.

Е.Н. Плужников өзінің зерттеу жұмысында «діндегі экстремизм» делінген ұғымды мынандай ұғымдармен арнайы түрде біріктіру қажет дейді: «діни экстремизм», «этноконфессионалдық экстремизм», «діни-саяси экстремизм» және «діни криминалдық экстремизм» [5, С. 16]. Одан әрі қарай автор «діндегі экстремизм» ұғымы көлемі бойынша кеңдеу болады және діни қатынастарда экстремистік іс-әрекеттердің әртүрлі жақтарын қамтып өтеді, сондай-ақ экстремизмге қарсы іс-қимыл саясатын іс жүзінде асырып жүрген құқық қолдану тәжірибесіндегі тиісті мамандардың жұмыстарын жеңілдетеді» [5, С.16] деп қорытынды жасаған. Автордың пікірімен ешбір келісе алмаймыз. Өйткені, автор біздің пікірімізше ұғымдардың затына емес (құқықтық табиғатына), керісінше олардың атына мән берген сияқты. Демек, жоғарыда аталған ұғымдарды біріктірудің ешбір қисыны жоқ, сонымен бірге «діни экстремизм» ұғымынан басқа

«этноконфессионалдық экстремизм», «діни-саяси экстремизм», сондай-ақ «діни криминалдық экстремизм» деген сөздерді қолданудың қажеті жоқ деп есептейміз.

Ресейлік зерттеуші А.В. Павлинов өзінің диссертациялық жұмысының атауында «мемлекетке қарсы криминалдық экстремизм» [6] делінген сөйлем негізсіз қолданған деп түйіндейміз. Себебі, саяси, діни экстремизмді ұстанған экстремистік ұйымдар мен экстремистер экстремистік іс-әрекеттерді міндетті түрде мемлекетке қарсы бағыттайтындығы баршаға белгілі. Бұл ретте, әлі ғылыми ортада толық мойындала қоймаған «криминалдық экстремизм» деген ұғымдық тіркесті қолдануға болады деп ойлаймыз.

Ресейлік зерттеуші Н.В. Степанов «экстремизмнің» негізгі белгілерін былай көрсетіп берген: «1) экстремизмді жақтаушылар тарапынан ең шеткі (радикализмді) көзқарастар мен әрекеттердің болуы; 2) қоғамдағы нормалар мен ережелерге қатысты мойындамаудың нақты бар болуы; 3) экстремистік құбылыстардың идеологиялық бүркемеленуі, яғни экстремизмнің негізінде қандай бір идеяның, доктринаның (саяси, діни, олардың есептелуі және т.б.) немесе қандай бір өзге көзқарастар жүйелерінің бар болуы; 4) экстремизмнің сыртқа бағытталуы, яғни экстремистер тек экстремистік көзқарастарды ғана емес, сонымен қатар аталған көзқарастарды өз айналасындағыларға жеткізуге және жекеше оларды тікелей жүзеге асыруға талпынуы; 5) экстремизмнің құрылымсыз, бұзушы сипаты жүйелі және тәртіпті қызметке қарама-қайшы келуі» [7, С. 8]. Автор экстремизмнің бірқатар белгілерін көрсетіп берген деп айтуға болады. Сондықтан автор өз тұжырымын дұрыс бағамдаған деп түйіндейміз.

Зерттеуші Э.Т. Жәнібековтың пікірінше: «1) діни көзқарастарда және оны жақтаушы жеке тұлғалар іс-әрекеттерінде шеткіліктің болуы; 2) діни және діни-экстремистік идеяларды жүзеге асыру үдерісінде бұзушылық сипаттың барлығы, радикалды тәсілдер мен әдістерді марапаттайтын немесе ақтайтын діни сипаттағы қайнар көздерді талқылау; 3) өзге де діни идеялар мен діни көзқарастар жүйелерін мойындамау; 4) өз тараптарына көпшілікті қарату мақсатында діни қайраткерлер беделі арқылы арнайы үгіт-насихаттық әдісті пайдалануы жатады» [8, С. 10-11]. Автор өз пікірін дұрыс бағамдаған деп білеміз. Яғни автор діни экстремизмнің негізгі белгілерін көрсеткен.

Сонымен, жоғарыда жасалған жалпы қорытындыларды түйіндей келе, мынадай қорытынды жасаймыз: біріншіден, бірқатар зерттеу жұмыстарын зерделеу көрсеткендей, заң ғылымдарының жүйесінде зерделеу жұмыстары көп болмаса да біршама ғылыми еңбектер қалыптасуда; екіншіден, қазіргі заң ғылымдарының жүйесінде «діни экстремизм» ұғымына нақтырақ қатысты ғылыми зерделеу жұмыстары негізі «қылмыстық құқық», «криминология» деп аталған құқық салаларында қалыптасқан, ал өзге құқық салаларында әлі де толық қалыптаса қойған жоқ; үшіншіден, қазіргі кезде пәнаралық зерделеу және кешенді (ұжымдық) түрдегі ғылыми зерттеу жұмыстарына объективті қажеттілік бар деп түйіндейміз. Осы тұста, айта кетер жайт, қазіргі кезде діни экстремизмге қатысты ғылыми еңбектер өте аз. Себебі, санаулы зерделеу жұмыстары жеткілікті емес. Әсіресе, қазақ тілінде (мемлекеттік тілде) нақты жазылған еңбектер тапшы болуда. Сол себептен отандық зерттеушілер өзге шетелдік еңбектерге жүгініп жатыр. Сондықтан да діни экстремизмге нақты қатысты ғылыми еңбектерді тиімді пайдалануға және іс жүзінде қолдануға мүдделі уәкілетті мемлекеттік органдар түйіні шешілмеген аталған мәселені қолға керек деп қорытындылаймыз.

Жоғарыда зерделенген, тұжырымдалып жасалынған құқықтық, сондай-ақ ғылыми мазмұндағы анықтамаларды жалпы назарға ала отырып, өзіміздің анықтамамызды ұсынамыз:

Діни экстремизм – құқықтық генезисі (шығу тегі) дәстүрлі діндерден емес, керісінше харизмалық тұлға мен тұлғалар тобының санасынан, діни экстремистік ұйымдардың идеологиялық базасынан туындайтын, әртүрлі әлеуметтік-психологиялық факторлардан және саяси-құқықтық оқиғалардан өзіндік діни экстремистік психологиялық түрткісін алатын, діни сипаттағы терроризмге серіппелік деңгей ретінде болатын, дәстүрлі діндердің, қасиетті жазбалардың мағыналарын бұрамалау арқылы насихатталатын, қылмыстық белгілері мен қылмыс құрамының барлық элементтері жинақталған, қазіргі халықаралық қауымдастық пен нақты қоғамдар үшін қоғамдық қауіп бар, халықаралық құқық пен ұлттық заңнамаларға тікелей қарама қайшы болып табылатын, іс жүзіндегі қылмыстық заңнаманың нормаларына сәйкес кінәлі деп танылатын, сол нормаларға сәйкес жазаланатын адамдардың, сондай-ақ діни экстремистік ұйымдардың іс-әрекеттерімен жалпы көріністе болатын, әлеуметтік-психологиялық және саяси-құқықтық себептері бар қылмыстық-құқықтық құбылыс.

Әдебиеттер

1. Бекбосынов Е.Т. Діни экстремизммен күресу мәселелерін халықаралық-құқықтық реттеу. 6D030200 – «Халықаралық құқық» мамандығы бойынша философия докторы (Ph.D) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Астана, 2011. – 134 б.
2. Бурковская В.А. Криминальный религиозный экстремизм: уголовно-правовые и криминологические основы противодействия: дис. ... докт. юрид. наук: – М., 2006. – 469 с.
3. Дарменов А.Д. Криминологические аспекты борьбы с экстремизмом: дис. ... канд. юрид. наук. – Алматы, 2006. – 212 с.
4. Поминов, С.Н. Организация деятельности органов внутренних дел в сфере противодействия проявлениям религиозного экстремизма: автореф. ... канд. юрид. наук. – М.: Акад. упр. МВД РФ, 2007. – 22 с.

5. Плужников Е.Н. Религиозный экстремизм в современной России: Проблемы теоретической интерпретации и политической практики: автореф. ... канд. полит. наук. – М.: Рос. акад. наук Института социологии РАН, 2010. – 34 с.
6. Павлинов А.В. Криминальный антигосударственный экстремизм: уголовно-правовые и криминологические аспекты: дис. ... докт. юрид. наук. – М.: Институт государства и права РАН, 2008. – 584 с.
7. Степанов Н.В. Криминологические проблемы противодействия преступлениям, связанным с политическим и религиозным экстремизмом: автореф. ... канд. юрид. наук. – НИИ проблем законности и правопорядка при Генеральной прокуратуре РФ, 2003. – 26 с.
8. Жээнбеков Э.Т. Уголовно-правовые и криминологические меры противодействия религиозному экстремизму: дис. ... канд. юрид. наук. – М.: 2006. – 234 с.

Резюме:

В данной статье изучены некоторые определения понятие «религиозный экстремизм», и авторы сформировали определение данного термина.

Summary

In this article some determinations are studied concept «Religious extremism», and formed authorial determination of this term.

УДК 342.2

А.Оразалиева, Е.Кыдыров, К.Жумагул
ЮКГУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
e-mail: zara3372@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПРАВОВОЙ ПОЛИТИКИ ГОСУДАРСТВА

Ключевые слова: государство, правовая политика, правовое регулирование, правотворчество, правовая идеология, правосознание, правовое воспитание

Под правовой политикой государства понимается правовая деятельность государства как носителя верховной власти, в результате которого происходит разработка и принятие общеобязательных норм. В этих нормах выражаются основные направления жизнедеятельности общества и власти.

Понятие "правовая политика" многозначно, что предопределяется факторами как объективного, так и субъективного свойства. По своей природе правовая политика представляет собой деятельность государства в сфере правового регулирования. Специфика этой деятельности состоит в выработке и претворении в жизнь правовых идей стратегического характера, то есть идей, определяющих направления развития общества в целом. В основе правовой политики лежит правовая идеология. Процесс правотворчества определяется правовой политикой. В то же время созданные в результате правотворчества нормы позволяют судить о правильности стратегии деятельности государства в сфере правового регулирования, в частности, о том, насколько она соответствует или не соответствует общепризнанным международным принципам и нормам, теории и практике построения правового государства. Правовая политика государства имеет несколько характеристик, которые в совокупности своей представляют часть общей политики конкретного государства, реализуемой во всех сферах общественной жизни и, прежде всего, в экономической.

Как отмечает ряд казахстанских исследователей, особенно важно подчеркнуть, что именно на переломных этапах развития правовая политика государства становится доминирующей силой социального воздействия на сознание граждан. Тем более на такое состояние общественного сознания приходится обращать внимание тогда, когда и ученые, и общественность констатируют кризис права, кризис социальных, а следовательно, правовых ценностей, что напрямую связано с кризисом правовой политики государства. [1, с. 10].

Таким образом, правовая политика государства имеет следующие характерные черты: она исходит из реальных объективных возможностей не только самого общества, но и из реальных возможностей самой государственно власти, связанной как объективным развитием, также и субъективными факторами, порождаемыми интересами разных социальных групп, как стоящих у власти, так и обслуживающих эту власть; правовая политика может быть обусловлена историческими, национальными, социальными приоритетами, нашедшими отражение в формах правления, состоянии политического режима, состоянии и уровне правовой культуры; она напрямую обуславливается состоянием и внутренней направленностью правовой реформы, обогащаемой демократическими или авторитарными процессами; также правовая политика может быть нереализованной, если гражданское общество не готово к достижению целей, к

которому стремится государство как власть. Правовая политика напрямую влияет на правосознание общества и личности.

Правовая политика государства проводится, прежде всего, через государственные структуры власти. При этом большую роль играет Президент, который определяет главные направления правовой политики, а также Парламент, который принимает важнейшие нормативные акты – законы. В законах определяются конкретные направления реализации правовой политики государства. Деятельность Правительства можно охарактеризовать как деятельность проводника в жизнь основных направлений правовой политики.

Все правовые формы деятельности ветвей государственной власти направлены в первую очередь на правовое воздействие на сознание своих граждан и на реализацию норм в правовом поведении.

Полноценная реализация правовой политики государства немыслима без правового воспитания, целью которого является изменение правовых установок и воззрений как среди населения, так и среди профессиональных юристов. Поскольку прежняя система правового воспитания оказалась разрушенной, должна быть создана новая, включающая в себя грамотную информационную политику государства, направленную на просвещение населения в вопросах права, правовую пропаганду, создание резерва профессиональных юридических кадров.

Составной частью правовой политики является правовое регулирование научной и образовательной деятельности. В свою очередь составной частью научно-образовательной деятельности является правовое образование, правовая пропаганда, формирование положительного правосознания. В этой связи следует продолжать работу по повышению правосознания граждан, особенно среди молодежи. Полагаем необходимым расширять объемы и повышать качество правовой пропаганды среди населения через средства массовой информации, включая интернет-ресурсы, активизировать научные исследования по актуальным проблемам законодательства и правоприменения, особенно в тех отраслях права, которые наиболее востребованы в повседневной жизни граждан.

Одним из вопросов, тесно связанных с мероприятиями организационно-правового характера, являются вопросы юридического образования. Обществу и государству нужны юридические кадры новой формации, патриотично настроенные и ориентированные на защиту прав и свобод человека и гражданина, интересов общества государства. Именно такой подход должен лежать в основе системы юридического образования.

Государственная власть не просто определяет приоритеты правовой политики через законодательную деятельность парламента, она стремится широко оповещать о своих правовых программах, используя все виды социальной власти. Качественное состояние правовой жизни общества на каждом этапе его развития зависит от правового прогресса, за что в первую очередь отвечает государство, а именно государство разрабатывает правовую политику (к примеру в виде концепции правовой политики на несколько лет) и выделяет ее основные параметры: степень использования общечеловеческих правовых ценностей в правовой практике; стабильность правовой системы общества, ориентирующегося на эти ценности и применяющего их на практике; степень демократизации общества; правовое положение личности в обществе, мера ее свободы и защищенности от произвола в любой его форме; уровень преемственности в праве или уровень использования правовых традиций в праве; уровень выражения в праве общенациональных ценностей.

Эти критерии правовой политики государства и определяют, на наш взгляд, особенности правовой политики государства в современном обществе.

В современный период развития при построении правового государства в условиях преодоления кризисных процессов в обществе на первое место должны выдвигаться вопросы формирования духовности, нравственности, правовой культуры и правосознания. Государство в первую очередь должно обращать внимание на развитие различных социальных программ, разработку новых концепций правовой политики на определенный временной период своего социально-экономического развития. Преодоление коррупции, правового нигилизма, преступности несовершеннолетних, недоверия к проводимым государственным и правовым реформам требует от государства формирования и проведения такой правовой политики, которая бы существенно влияла на формирование позитивного правового сознания граждан. «Изменение функциональной роли государства в жизни общества и приведение ее в соответствие с общечеловеческими ценностями дают возможность по-новому взглянуть и на роль права в обществе. Правовая либерализация общества требует ныне юридически грамотного поведения, основанного на устойчивом положительном правосознании, навыках ,правомерного поведения» [2, с. 3].

Общество является для государства не только объектом правового регулирования, но и основным объектом социальной защиты. Как пишет профессор Ибраева А.С., «построение в Казахстане правового государства требует адекватного развития институтов гражданского общества, всех сфер жизни социума: политической, экономической, правовой, нравственной, культурной, идеологической. Становление гражданского общества невозможно без модернизации ценностей, в том числе и правовых» [3, с. 102].

По большому счету созидательное начало правовой политики государства, правового состояния общества зависит от уровня правового сознания его граждан, когда в совокупности формируется такая правовая культура народа, которая становится в свою очередь предпосылкой и созидательным

источником правовых реформ в обществе. И в таком контексте можно согласиться с указанными казахскими учеными, которые утверждают о том, что правовая культура есть необходимое и созидательное начало правового состояния общества, его цель и составная часть, но вместе с тем это степень и характер правового развития как самого общества, так и личности, которые находят выражение в уровне ее правомерной деятельности. Правовая культура, являясь органичной составной частью общечеловеческой культуры, представляет собой творческую деятельность, соответствующую прогрессивным достижениям в правовой сфере, благодаря которой и происходит постоянное правовое обогащение индивида. Можно лишь добавить, что в результате такого обогащения правового сознания гражданина правовой политикой государства правовая культура, а также правовое сознание граждан, являясь категориями общечеловеческих ценностей, становятся в то же время неотъемлемыми компонентами цивилизованности общества и выступают как важнейшими критериями становления правовой государственности.

Государство при формировании своей правовой политики через систему нормативных актов, механизмов их реализации, толкования деятельности правоприменительных органов обязательно должно использовать и такие формы объективизации положительного опыта, как мораль, нравственность и правовое сознание граждан, а также закрепление в праве прогрессивных моральных принципов, что означает создание государством необходимых политико-правовых условий для социально адекватного, законопослушного поведения граждан в условиях демократического государства. Это можно достигнуть через влияние на нравственное и правовое сознание одновременно.

Право и правовая политика должны содействовать развитию экономики и правовой культуры, обеспечивать планомерность и оперативность в деятельности государства и его органов. Право в состоянии воздействовать на сознание и поведение граждан и через правовую политику государства, направлять их соответствующим образом, вызывать в правосознании граждан те или иные изменения. Правовое регулирование поведения людей является одним из эффективных факторов воздействия права на общественную жизнь. Воздействие права на социальную действительность осуществляется опосредованно через поведение людей, так как человек является окончательным реализатором предписания данной нормы [4, с. 10].

Таким образом, право через правовую политику государства опосредованно воздействует на все важнейшие сферы жизни и деятельности своих граждан, влияет на их сознание и поведение, и по мере укрепления правовой политики государства такое воздействие будет усиливаться с положительной стороны.

Литература

1. Атабек А. Казахская национальная идея, или как нам обустроить Казахстан // <http://zonakz.net/articles/?artid=8063>
2. Нурпеисов Е.К. Психология правомерного поведения. – Алма-Ата: Изд-во Наука КазССР, 1984. – 224 с.
3. Оразалиева А.М. Правосознание и правовая культура: проблемы соотношения. Монография
4. //Изд.Юридического Института г.Санкт—Петербург.2014 г
5. Ибраева А.С. Значение научной классификации коррупции для выработки мер противодействия и снижения ее уровня // Профилактика коррупционных правонарушений в системе общественных отношений: Материалы Республиканской научно-практической конференции. – Талдыкорган, 2009

Түйін:

Мақала құқықтық стратегиялық сипаттағы идеялар мен процесінің сипатынанықтайтын факторлар қалыптастыру процесіретінде мемлекеттің құқықтық саясатын қалыптастыру мәселелері мен айналысады.

Summary:

The article deals with the problems of formation of legal policy of the state as a process of formation of legal ideas of a strategic nature, as well as the factors determining the nature of the process are analyzed.

ӘОЖ253/85

Ж.Т.Орманов - магистрант
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ ҚҰРУ ЖОЛЫНДАҒЫ РУХАНИ ДАМУ МӘСЕЛЕРІ

Аңдатпа: Қазіргі мемлекет дамуы, қалыптасуы негізгі белгілері мен ерекшеліктері туралы айтылады. Бірінғай мемлекеттік биліктің тармағы болып мемлекет билігінің тәуелсіздігі, ол биліктің ұйымдық, атқарушылық және қардылық дербестігі көрініс табады. Конституция нормаларын бірыңғай мемлекеттік билік ретінде қарастыруға болады. Ел Ата Заңы егемен мемлекет құру жолында қазақ ұлтының тарихы, жері, тілі ең басты объективті алғышарттар және факторлар болғандығын, болып отырғандығын және бола беретіндігін ресми түрде мойындап қана қоймай, олардың осы ресми дәрежелерін одан әрі бекіте және дамыта түсу керек екендігін де паш етіп отыр. Ата Заңның талабы – жалпы адам құқықтарын құрметтеу, нақты адамды қадірлей білу қағидалары туралы және Қазақстан халқы және қазақстан қоғамы үшін де адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары ең асыл құндылықтары туралы айтылады.

Кілттік сөздер: Республика, Конституция, құқықтық мемлекет, заң, тарих, ұлт

Қазақстан Республикасы демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде қалыптастыру мақсаттарының бекітілуі – ең алғашқы кезеңдерінің бірі күшті, стратегиялық мемлекет құру міндетін қояды.

Республика стратегиясын 2050 жылға дейін белгіленген Қазақстан халқына арнаған жолдауында Қазақстан Республикасының Президенті былай деп аттап көрсетті: «біз нені құрғымыз келеді, таңдаған мақсатымызға жеткізетін дамуымыздың траекториясы, магистраль қандай болуы тиіс, біз анық білуіміз және айқын түсінуіміз керек. өзіміздің басым мақсаттарымызды дұрыс анықтау, тиісті стратегияларды таңдау, осы жолмен жүру кезінде күш-жігеріміз бен төзімділігімізді көрсету арқылы біз өзімізді құр седелуден, қуатымызды, уақытымызды және ресурстарымызды бекер жұмсаудан сақтап қаламыз» [1,1].

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алып, дербес ел болып еңсесін көтергелі бері әлемдік кеңістікпен қарым-қатынасты жаңа сатыға көтеру стратегиясы мемлекеттік саяси бағдарламаның ең басты шарттарының біріне айналып отыр. Қазақстан әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті елдердің қатарына кіру үшін экономика, саясат, білім беру, мәдениет және т.б. шараларды іске асырып, дамыған азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекет құруды көздейді.[1].

Тәуелсіз Қазақстан көптеген терең реформаларды жүзеге асырды, оның нәтижесі жеке адамның және қоғамның құқығында негізделген нағыз мемлекеттің құрылуы болды. Осы бостандық пен тәуелсіздік жолында Қазақстан Республикасы дүние жүзіндегі барлық халықтардың мүдде-мақсатын қамтитын мәселелерді шешуіне толық кірісті деп айта аламыз.

Сонымен, бүгінгі таңда жеке адам және қоғам, құқықтық мемлекеттің негіздерін құру мәселелері ойдағыдай шешіліп жатқанына өзіміз куәміз. Біз жолдың басында тұрмыз, және оның бағытын нақты айқындап алдық.

Құқықтық мемлекет теориясының негізгі сұрақтарының бірі – адам құқығының теориясы. Адам құқығының әлеуметтік тамырлары адамзат дамуындағы әлеуметтік-мәдени “мәңгі” мәселесі. Мыңдаған жылдар бойы саяси, құқықтық, этикалық, философиялық және діни ойларының ортаңғы сұрағы болды. Тарихтың әр түрлі кезеңдерінде бұл мәселе саяси-құқықтық болғанымен, билік басындағы әлеуметтік позицияға байланысты біресе діни, біресе этикалық, біресе философиялық бағытта дамиды. Адам құқығы – жан-жақты құбылыс[2, 766.].

Құқықтық мемлекет құру мен қоғамды демократияландыру – қайшылықты, ұзақ та күрделі процесс.

Елімізде құқықтық және әлеуметтік мемлекет құру жолында адамның рухани дүниесінің қалыптасуы ерекше орын алады. Жеке тұлғаның еркін рухани дамуы елімізде жаңа қоғам құрудың негізі ретінде қарастырамыз. Ұлттық сананы дамыту жолында алдыңғы қатарлы мемлекеттік білім беру, денсаулық сақтау, демалыс, неке және отбасы, еңбек, қоршаған орта және т.б. қатынастарды ескерген жөн. Әр ұлттың өзіне тән психологиясы, менталитеті бар екендігіне ешқандай күмән жоқ, бірақ жалпы адамзаттың өмірге деген әлеуметтік жағдайына деген қатынасы бір десек, қателеспеген болар едік. Себебі, қандай да болсын адам, жеке тұлға жақсылық пен жамандық категориясына келгенде, олардың көзқарастары бір екендігін ұмытпаған жөн. Ертедегі шығыс ойшылдары Конфуций, Лао-цзы, антик дәуірінің ойшылдары Сократ, Платон, Аристотель және т.б. қандайда адам болмасын оның табиғи және рухани сұраныстары бір екендігін айтып кеткен. Бұл себепке байланысты құқықтық мемлекет құрудың жолында ең алдымен оның негізі - еркін рухани дамуы.

Ұлттық идеяның мәні дүниежүзілік қауымдастықтың сұраныстарына сай келуі қажет, яғни қоғамдық сананы өзгерту, әр жеке тұлғаның мемлекетке, заңға, құқықтық және моральдық нормаларға, саясатқа қатынасы және де мемлекеттің адамдарға деген қатынасы. Мысалға, И. Бентамның ойынша, заң

шығарушылардың мақсаты қоғамның игілігі және заңдарды қабылдаудың негізі барлығының игілігі үшін болып табылады.

XX ғасырдың басында пайда болған «өмір сүру философиясының» мәні адам өмірі, оның әлеуметтік мәні ең бірінші құндылық екенін дәлелдеді. Әлеуметтік мемлекеттің негізгі қағидасы осы философияға сай келеді. Бұдан 25 ғасыр бұрын өмір сүрген әйгілі қытай философы Конфуций өз ілімінің негізі ретінде «адамсүйгіштік» (жэнь) мәселесін алды. Платонның «Мемлекет» деген еңбегінде де идеалды мемлекет құру мақсатын алға қойып, ол адам игілігі, болашағы үшін керектігін атап өткен [3, 726.].

Қазақстан Республикасы құқықтық мемлекет құру жолында 1993 жылы қабылданған Қазақстан Республикасының Ата Заңы Жоғарғы Кеңесті республиканың бірден-бір заң шығару және жоғары өкілді органы деп таныды. Ол мейлінше кең өкілеттіктерді еншіледі, бұл мемлекеттік билікті бөлу және тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесін құру қағидаттарын жүзеге асыруды қиындата түсті. Әйтсе де Жоғарғы Кеңес қабылдаған заңдар жаңа мемлекеттік құқықтық жүйенің негізгі элементтерінің іргесін қалады.

1995 жылғы Қазақстан Республикасының Ата Заңы заң шығару функцияларын жүзеге асыратын Парламентті айқындады. Біздің Парламент екі палатадан – Сенат пен Мәжілістен тұратын болды. ҚР Парламентінің қос палаталы құрылымы саяси тұрғыдан әлеуетті болып шықты, еліміздің саяси болмысында принципті түрде жаңа элементке айналды және парламентаризмнің әлемдік тәжірибесіндегі жалпыға ортақ қағидаттарына сай келеді. Құқықтық демократиялық мемлекетте Ата Заңның аса жоғары мәнге ие екендігі белгілі. [4, 1256.].

З.Кенжалиевтің пікірі бойынша, «конституциялық-құқықтық мұраттар, құндылықтар мен қағидаттар Ата Заңның ғана негізін қалап қоймай, сол арқылы еліміздің құқықтық нормативтік жүйесінің, бүкіл заңнамалық кешенінің негізін құрайды». Ғалымның жазуына сәйкес, «өз мемлекеті бар кез келген халық үшін (қазір дүние жүзінде 200-ден астам мемлекет бар) ең басты нәрсе – сол мемлекеттілігін сақтап, соның тұрақтылығын, мызғымас беріктігін қамтамасыз етіп, күшейте беру. Дүние жүзінде үш мыңнан (кейбір деректер бойынша алты мыңнан астам) астам ұлт пен ұлыстар болса, солардың екі жүзден астамының ғана мемлекеті бар. Сондықтан, өз мемлекеттігін орнатқан кез келген ұлт үшін осы мемлекетті сақтап қалу, оны нығайтып өркендете беру – оның ұлт есебіндегі басты міндеттерінің бірі. Осы тұрғыдан алғанда Ата Заң – елдің мемлекеттік және құқықтық жүйесінің нормативті бастауы әрі негізі ретінде – мемлекеттілікті сақтап, оны көркейте берудің басты да пәрменді ресми құралдарының бірі».

Ел Ата Заңы егемен мемлекет құру жолында қазақ ұлтының тарихы, жері, тілі ең басты объективті алғышарттар және факторлар болғандығын, болып отырғандығын және бола беретіндігін ресми түрде мойындап қана қоймай, олардың осы ресми дәрежелерін одан әрі бекіте және дамыта түсу керек екендігін де паш етіп отыр. Ата Заңның талабы – жалпы адам құқықтарын құрметтеу, нақты адамды қадірлей білуден бастау алатыны. Әрине, бүгінгі Қазақстан халқы және қазақстан қоғамы үшін де адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары ең асыл құндылықтар болып табылады. БҰҰ декларациясында әр түрлі әлемдік, аймақтық және мемлекетаралық келісімшарттар мен өзге де құжаттардағы оның негізгі жағдайларының іске асуы, глобалды ауқымдағы тәжірибелік іс болуда. Әлем мемлекеттері құқықтық мемлекет құрудың әр түрлі сатыларын бастан кешуде. Кейбір (мысалы Швеция, Норвегия, Финляндия) елдер оның аяқталу сатысында; Еуропаның басқа елдерінде (Ұлыбритания, ГФР, Франция, АҚШ және Канада, Жапония) оның негізі берік қаланған. Еуропаның кеңестік елдерінде (Венгрия, Польша, Румыния, Словакия) және кеңестік кеңістікте қалыптасқан, жаңа тәуелсіз мемлекеттерде (Ресей Федерациясы, Қазақстан Республикасы және т.б.) құқықтық мемлекеттің негізі енді ғана қалануда. Әлемнің басқа бөлігінде бұл қағида басты саяси ілім ретінде меңгеріліп жатыр.

Мемлекет пен құқықтық әлемдік теориясы уақыт өте келе, құқықтық мемлекет елдерінде, оның ішінде Қазақстанның жеке жағдайларында құрудың, теориялық тәжірибесін меңгеру негізінде баи түседі. [5].

Құқықтық мемлекеттің бүгінгі концепциясының келесі бастамаларын айқындайық. Адамның табиғи, тумысынан біткен құқықтары мен бостандықтарын Ата Заңмен бекіту. Оның қалыптасуының мысалы ретінде, толық негізбен адам құқығының жалпыға ортақ декларациясын (БҰҰ, 1948) тануға болады. Әрбір іс жүзіндегі демократиялық мемлекет өз Ата Заңы мен ағымдық заңдарына сүйенуі тиіс.

Халықаралық-құқықтық стандарттарға жауап беретін, әлемдік қауымдастықпен танылған, адам құқықтары мен бостандықтарының тізімі 1995 жылғы ҚР Ата Заңының «Адам және азамат» атты 2 бөлімінде көрініс тапқан. Ресей Федерациясының Ата Заңында да (1993) оның «каталогы» бекітілген. «Адам, оның құқығы мен бостандығы – ең үлкен байлық. Адам құқығы мен бостандығын тану, сақтау және қорғау – мемлекеттің міндеті» деп РФ Ата Заңының 2 бабында жазылған. Ресейлік қоғамның дамуының бүгінгі сатысында бұл құқықтар әлсіз қорғалса да, тұлғаның жоғарғы мүмкіндіктері, оның автономиясы, саналы индивидуализм конституциялық жағдайлар мен нормаларда мойындалды.

Мемлекеттік биліктің, оның демократиялық қалыптасатын, өзара қарама-қайшылық пен шыдамдылық жүйелері балансталған, заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөліну принципінің іске асуы. Адам құқы мен бостандығының сақталуына кепілдікті тек осы бастаманың сақталуы береді.

ҚР Ата Заңы осы принципті, оған өзгерістер енгізу арқылы ұстанады. Ол мынамен байланысты: Қазақстан бүгінгі таңда күрделі өтпелі кезеңді бастан кешуде, сол себепті биліктің барлық тармағының қызметін бағыттайтын, басқарудың мықты президенттік түріне мүдделі. ҚР Ата Заңында оны

қалыптастырудың демократиялық негіздері, сонымен қатар, Президентті жалпыхалықтық тікелей дауыс беру жолымен сайлау қарастырылған.

Жалпыны қамтитын, қарама-қайшылықсыз, иерархияға құрылған ұлттық құқықтық жүйенің қалыптасуы. Осындай күрделі, еңбекті көп қажет ететін және ұзақ мерзімді үрдіс Қазақстанда басталды.

Заңдылықтың сақталуын қамтамасыз ететін органдар мен конституциялық бақылаудың арнайы органдарын құру. Көптеген елдерде мұндай органдар болып Жоғары сот (АҚШ-та) немесе конституциялық сот табылады.

Қазақстан Республикасында бұл Ата Заңның жаңа қабылданған заңдармен сәйкестігін куәландыратын, Конституциялық кеңес (оған арналған Конституцияның 4 бөлімі) және осы сәйкестікті бақылайтын Прокуратура. Конституциялық кеңестің бұрынғы төрағасы Ю.А. Ким атап өткендей, Конституциялық Кеңес «ұлттық құқық жүйесіндегі Конституцияның басымдығын қамтамасыз етеді, сәйкесінше, заңдылық пен құқықтық тәртіп жағдайын, елдегі адам мен азамат құқығы мен бостандығының қорғалу деңгейін қадағалайды...».

Жалпы және құқықтық мәдениеттің, әсіресе азаматтар мен қоғамның құқықтық санасының міндетті деңгейі. Құқықтық мемлекет қоғамдық ұйымдарға адам және азаматтардың құқықтарын қорғауға, жария етуге жағдай жасайды, мемлекеттік шенеуніктерді, әсіресе құқық қорғау органдары қызметкерлерін Ата Заңды, заңдарды және азаматтарды сыйлауға тәрбиелеуге көмектеседі. Әрине, халықтың құқықтық санасының жоғарылау үрдісі ұзақ уақытты және көп қаражатты талап етеді. Бұл іс Қазақстанда басталған.

Азаматтардың құқықтарын, бостандығы мен мүдделерін, қоғамдық ұйымдарын, өндірістік және өзге де кәсіпорындарын тиімді құқықтық қорғауды қамтамасыз ету. Оларсыз дамушы елдердің тәжірибесі көрсеткендей, құқықтық мемлекеттің қағидалары тиімсіз болады. Егемен Қазақстандағы президенттік институт қазақстандық мемлекеттіліктің қалыптасуына және қоғамның дамуына шешуші әсер етеді. Саяси, экономикалық, әлеуметтік қайта құрулар кезінде дәл осы институт мемлекеттік биліктің жоғары органдарының барлық жүйесі үшін, оның тармақтарға бөліну принципі жүзеге асқан жағдайда, жүйені қалыптастырушы бола алады.

Азаматтық қоғам мен демократияның арақатынасы өте өзекті мәселе болып табылады. Азаматтық қоғам демократияның құрамдас бөлігі ретінде біртіндеп өсіп, барлық қоғамды біріктіреді.

Демократия – «көпшіліктің басымдығы» принципі жүзеге асатын іс-шаралар жиынтығы. Демократиялық тәртіп азаматтық қоғам жоқ жерде де бекітілуі мүмкін (Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін американдықтар императорлық Жапонияға демократиялық конституциялық құрылым енгізеді).

Қазақстан Республикасында жалғасып келе жатқан құқықтық мемлекетті құру үрдісі, мемлекеттік биліктің ҚР Ата Заңына сай бөліну принципіне негізделген. Онда интеграциялық, баланстық орталық президенттік институт болып табылады.

1995 жылдағы Қазақстан Республикасының Ата Заңына сәйкес ҚР мемлекеттік құрылымы ең алдымен биліктің “заң шығарушы, атқарушы және сот тармағын салмаққа қайшы және ұстамды жүйені қолдану” (3 бап, 4 т.). Құқықтық мемлекеттің негізі болып табылатын бұл принцип Республикада мемлекеттің ауыспалы кезеңді өмір сүруі ерекшелігіне байланысты классикалық түрден сәл ауытқыған түрде жүзеге асады. Бұл жерде мемлекеттік биліктің үш тармағы басында Ата Заңға сәйкес президент тұрады.

Ата Заң республикада мемлекеттік биліктің қалыптасуының демократиялық принциптерін толық қамтамасыз етеді.

ҚР жоғарғы өкілетті органы парламент болып табылады, ол заң шығару қызметін атқарады. Парламентті биліктің тармағы ретінде есептеуге болады, өйткені Президент барлық тармақтарды “үйлестіруші” ретінде парламентті тарата алады, парламенттің, үкіметтің қызметіне бақылауын шектейді және т.б. Бұл ҚР Ата Заңының парламент туралы қағидасының ерекшелігінде көрсетіледі.

Қазіргі дүниені неғұрлым дұрыс танып, білу үшін және болашақ жақсы өмірдің дұрыс жолын тандай білу үшін адамдар әр уақытта, әр дәуірде өзіне дейінгі өткен идеялар мен қағидаларға сүйенген. Өткен тарихты және адамзаттың ұзақ ғасырлық тәжірибесін пайдалану тарихи қажеттілік болып табылады. Қазіргі кезде елімізде алуан түрлі саяси бағыт-бағдар ұсынған партиялар мен қозғалыстар дүниеге кедді, Олар дүниеге келіп ғана қойған жоқ, белгілі-бір мақсат ұстанған нақты күш ретінде саяси аренаға шықты. Сондықтан да еліміздің құқықтық мемлекет ретінде дамуы, саяси қызметі мемлекет ісіне, құқыққа, саясатқа белгілі бір дәрежеде ықпал да жасауы шарт болып табылдық.

Әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2050» Стратегиясы-қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» Қазақстан халқына Жолдауы. // Қазақстан Республикасы Президентінің <http://www.akorda.kz>. ресми сайты.
2. Мұхамедов М., Сатершинов Б., Сырымбетұлы Б. Саяси-құқықтық ілімдер тарихы. – Алматы: Заң әдебиеті, 2003.
3. Руссо Жан Жак. Қоғамдық келісім-шарт туралы немесе саяси құқық принциптері. / Ауд. Б.Ж. Смағамбет. – Алматы: Үш Қиян, 2004.
4. Аюпова З.К., Сабикенов С.Н. Концепция правового государства. – Алматы: Ғылым, 1996.

5. Кенжалиев З. Конституция және қоғамдық сана. // Егемен Қазақстан. – 2012. - 25 тамыз.
6. Өзбекұлы С. Қазақстанның саяси-құқықтық ой-пікір тарихының өзекті мәселелері. – Алматы: Білім, 2004.
7. Жоламан К.Д. Мемлекет және құқық теориясы. – Алматы: Жеті жарғы, 2004.

Резюме

В статье обращается внимание на усиление роли казахстанской политико-правовой мысли. В этом контексте поднимаются проблемы дальнейшего развития правовой политики, построения правового государства.

Summary

Attention on strengthening of role of the Kazakhstan politics-legal idea applies in the article. In this context rises problems of further development of legal politics, construction of the legal state.

ӘОЖ 340,0(075.8)

Ж.Т. Орманов - магистрант
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ САЯСИ ҚҰҚЫҚТЫҚ
ДАМУЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Аңдатпа: Қазақстанның саяси және құқықтық ілімдер тарихы — адамзаттың рухани мәдениетінің маңызды құрамдас бөлімдері мен адамзаттың өткен заманнан бүгінгі күнге дейінгі саяси-құқықтық ілімі мен тәжірибесі жинақталған, мемлекет, саясат, заң жүргізу, құқық, бостандық мәселелерінің негізгі қағидалары және ілімдері анықталғандығы туралы айтылады. Адамзаттың өткен уақыттағы саяси-құқықтық тәжірибесі, идеялары, ойлары қазіргі замандағы саяси және құқықтық ілімнің дамуына аса көңіл болып зерттеледі. Ата-Занның талабы — жалпы адам құқықтарын құрметтеу, нақты адамды қадірлей білу қағидалары туралы және Қазақстан халқы және қазақстан қоғамы үшін де адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары ең асыл құндылықтары туралы айтылады.

Кілттік сөздер: Республика, Конституция, құқықтық мемлекет, заң, тарих, ұлт, философия, билік, мораль.

Қазақстанның саяси және құқықтық ілімдер тарихы — адамзаттың рухани мәдениетінің маңызды құрамдас бөлімдерінің бірі. Мұнда адамзаттың өткен заманнан бүгінгі күнге дейінгі саяси-құқықтық ілімі мен тәжірибесі жинақталған, мемлекет, саясат, заң жүргізу, құқық, бостандық мәселелерінің негізгі қағидалары және ілімдері анықталған. Адамзаттың өткен уақыттағы саяси-құқықтық тәжірибесі, идеялары, ойлары қазіргі замандағы саяси және құқықтық ілімнің дамуы мен оның бағытына едәуір ықпал етеді, біздің қазіргі іс-әрекетімізге бағыт береді.

Қазіргі дүниені неғұрлым дұрыс танып, білу үшін және болашақ жақсы өмірдің дұрыс жолын тандай білу үшін адамдар әр уақытта, әр дәуірде өзіне дейінгі өткен идеялар мен қағидаларға сүйенген. Өткен тарихты және адамзаттың ұзақ ғасырлық тәжірибесін пайдалану тарихи қажеттілік болып табылады. Қазіргі кезде елімізде алуан түрлі саяси бағыт-бағдар ұсынған партиялар мен қозғалыстар дүниеге келді, Олар дүниеге келіп ғана қойған жоқ, белгілі-бір мақсат ұстанған нақты күш ретінде саяси аренаға шықты. Олардың саяси қызметі мемлекет ісіне, құқыққа, саясатқа белгілі бір дәрежеде ықпал да жасауда.

Қоғамдық бірлестіктердің пайда болуы, дамуы және саяси платформасы әлемдік тарихтың және Қазақстанның бұған дейінгі әр кезеңінде болған партиялар мен қозғалыстар тарихына сипаттас, мазмұндас және үндес болып келеді. Сондықтан да олардың Отан тарихында алатын орны мен құқықтың көзқарастары жиынтығын қарастыру мен шешуде әлемдік саяси-құқықтық ілім тарихының саяси тәжірибесі мен ғылыми тұжырымдарын ескерудің пайдасы зор болмақ.

Өйткені, мемлекет және құқық тарихының білімінсіз соған сәйкес саяси-құқықтық теорияның нақты мазмұнын анықтау мүмкін емес. Немесе, бұған керісінше саяси-құқықтық теориялар мен концепцияларсыз сол кезеңдегі мемлекет және құқық тарихының нақты шындығын бағалау қиынға соғады.

Саяси және құқықтық ілімдер тарихына заңгерлермен қатар гуманитарлық пәндер өкілдері, ең алдымен философтар едәуір үлес қосты. Философиялық ойдың бүкіләлемдік ойшылдары Пифагор, Гераклит, Демокрит, Протагор, Сократ, Платон, Аристотель, Эпикур, Фома Аквинский, Падуанский, Спиноза, Гоббс, Локк, Кант, Фихте, Гегель, Бердяев, Н.Макиавелли, жаңа дәуірдің ойшылдары Ж. Ж. Руссо, Т. Джефферсон, Пейн, Бентам, Штейн және т. б. ойшылдар саяси-құқықтық ілімге зор мұра қалдырды.

Қазақстанның саяси және құқықтық ілімдер тарихын зерттеудің өзіндік ерекшелігі бар. Танымның ғылыми әдісі саяси және құқықтық ілімдер тарихының бай қазынасын зерттеуге және танып білуге мүмкіндік береді. Саяси және құқықтық ілімдер тарихының әдістемесі әртүрлі ойларды, көзқарастарды және идеяларды нақтылы тарихи тұрғыдан дұрыс түсінуге көмектеседі. Мемлекет пен құқық

саласындағы әлемдік саяси құқықтық ілімдік тарихты меңгеру, ұлттық құқықтың міндеті болып табылмақ. Бұдан басқа міндет ретінде: қоғам өміріндегі мемлекет пен құқықтың орны мен ролін анықтау, Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесінің дамуының алғышартымен және мәселелерімен таныстыру, қазақстандық мемлекеттік- құқықтық механизмнің жетілдірілуінің саяси - құқықтық жолдарын анықтау, субъективтік құқықтар мен субъективтік юридикалық міндеттерді жүзеге асыруға қажетті тәжірибені жинақтауға үйрену.

Қазақстанның саяси және құқықтық ілімдер тарихының дамуына заңгерлермен қатар еліміздің президенті Н.Ә.Назарбаев, сонымен қатар Алаш партиясының негізін қалаған Ә.Бөкейханов, М.Дулатов, А.Байтұрсынов, І.Жансүгіров, С.Сейфуллин, М.Жұмабаев сияқты тұлғалар едәуір үлес қосты.

Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев - қазақ халқының маңдайына біткен біртуар тұлға. Өйткені, Тәуелсіздік пен Н.Ә.Назарбаев сөздерін бөлектеп айту мүмкін. Бұл екі сөз Тәуелсіз Қазақстанымыздың төл тарихында төрден орын алып, біртұтасып жатыр. Тарих толқынымен келген Тәуелсіздіктің тұғырының беки түсіп, тамырының тереңге жайыла түсуіне Нұрсұлтан Әбішұлының қосқан үлесі мол. Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың салиқалы да көрегенді саясатының арқасында Қазақстан мемлекеті тәуелсіздіктің 21 жылы ішінде өзге елдердің ғасырлық тарихын басынан өткерді. Бүгінде қарқындап дамып келе жатқан Тәуелсіз елімізді бүкіл ел таныды. Елбасымыз өз сөзінде «Қазақстанды әлем қауымдастығы аймақтың көшбасшысы, құрметті де жауапты әріптес, шынайы дос, сенімді де қайырымды көрші ретінде» деп атап өткені белгілі. Бұл тұжырымның өзі әр қазақстандықтың жүрегіне жылылық орнатып, ертеңгі күнге деген сенімдік тудырады.

Қазақстанның 21 жылда қол жеткен табыстары ұзақ жылдар бойы салмақты да салиқалы ұстанып келе жатқан Елбасымыз, Ұлт көшбасшысы - Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың тікелей еңбегінің жемісі.

Қазақстан республикасының дамуы, еліміздің конституциялық дамуы мен құқықтық мемлекет болып қалыптасуында. Сондықтан да еліміздің саяси құқықтық дамуы біріншіден конституциялық нормалардың кеңістіктегі күші мен құқықтық табиғатынан басталады. Құқықтық мемлекет ретінде билік қағидаларымен Ата заңның үстемдігін зерттеу міндет бодып табылмақ.

Жоғарғы билік органы жүйесінде маңызды орынды конституциялық кеңес алады. ҚР Ата Заңның 71-74 бб. Сәйкес конституциялық кеңес 7 мүшеден тұрады, оның 3 – төраға және 2 мүшесі – президентпен тағайындалған, 2 – мәжіліс төрағасымен тағайындалады. Олардың құзіреттілігінің мерзімі 6 жыл деп көрсетілген. Конституциялық кеңес заңды Ата Заңға сәйкес, арнайы түсінік беру құқығына ие. Конституциялық кеңес қалыпты түрде билік тармағы арасында салмаққа қайшылықты реттеу қызметін атқарады, мемлекеттің маңызды мәселелерді шешу құқығына ие. Күшті президенттік билікте бір ғана тұрақтылық пен салмаққа қайшылық жүйесі демократиялық жүйенің жұмысын атқаруға жеткіліксіз іс-тәжірибелік шаралар мен процедуралар кешені толық көлемде қалыптасуы мен іске алуы үшін уақыт пен тәжірибе қажет.

Президенттік Республика биліктің бөліну принципі оның әр тармақтарының заңдық теңдігінде көрініс табады., бұл, мысалы, АҚШ Ата Заңында бекітілген. Алайда, бұл билік тармағының толық автономдығын көрсетпейді. Олардың заңдық теңдігі нақты неде көрініс табады? Ең алдымен әрбір тармақ “заң шығарушы, атқарушы, соттық - өз қызметіне ие. Оған басқа тармақ араласпауы тиіс. Биліктің бөліну принципі барлық билік тармақтарының бағыты мен негізі біртұтас екендігін көрсетеді. Мемлекеттік органдардың құрылымымен қызмет механизмі осы мақсатқа бағынышты. Биліктің бөлінуі биліктің узурпациясына жол бермеуге және құқық пен еркіндікке қолсұқпауға негізделген, билік жағынан азаматтарға зиян жасаудан шектейді. Бұл принципке құқықтық мемлекеттің конституциялық кепілі ретінде үлкен орын беріледі. Ауыспалы кезеңінің жағдайындағы күшті президенттік билік – объективті фактор. Егер біріккен қылмысты белсендіру мен сыбайластық сияқты құбылыстарға орталытанған тайтарыс беру қажеттілігін ескерсек, ҚР конституциясында атқарушы билікті күшейтуге акцент жасалған [6, 306б.].

Президенттік және заң шығарушы билік қатынастарында Ресей Федерациясы президенті мен федералдық органдар актілер арасындағы бақтыластық ерекше назар аударады. Бұл жерде заңдағы үлкен олқылықтар негізінде құқықтық мемлекет шеңберіндегі құқық көздерінің иерархиясы принципі толық бұзылған. Заңның жоғары тұру принципі Қазақстанның нормативтік құқық актілер жүйесінде кездеседі.

Өз заманында Дж. Локк былай деген: “... үкімет билігі халықтың еркіндігі өмір үшін тұрақты құқық иеленуге, осы қоғамда заңдық билікте бекітілген және құқыққа негізделеді, бұл заң тиім салмайтын барлық жағдайда өз ықыласымен жүру және басқа адамның тұрақсыз белгісіз билігінен тәуелсіз болу еркіндігі”. Қазіргі уақытта қалыптасқан азаматтардың қоғамның өзіндік ұйымдасу мәселесін шешуді талап етеді.

Құқықтық мемлекет адамға қатысты, оның құқықтық бостандығына жағдай жасап, мынадай қағидаға негізделеді: “Дозволено все, что не запрещено законом”. Адам автономдық субъект ретінде өзінің күшімен, мүмкіндіктерімен және мүлкімен пайдалануға ерікті. Құқық, бостандықтың түрі және өлшемі ретінде жеке тұлғаның шектеу шекарасын максималды түрде ашу. Осы қағиданың пайда болуы және дамуы саяси билікті өзінің мүддесіне пайдалануға қарсылық ретінде болады. Себебі мемлекет әр түрлі әлеуметтік институт сияқты, әр түрлі мақсатта пайдаланылуы мүмкін. Кейбір жағдайда жеке топтардың мүддесін іске асыру үшін, онда ол қоғамның «қожайыны» ретіндегі рөлді атқарады. Басқа жағдайда барлығының мүддесін іске асырған жағдайда ол қоғамның құл ролін атқарады. Сондықтан қоғам алдында мемлекетті «қожайыннан құлға» айналдыру құралын іздестіру мәселесі әрқашан тұрған.

Ондай құрал ретінде құқықты ойлап тапты, себебі басқа әлеуметтік нормаларға қарағанда, құқықтық норма өз мүддесін іске асыру қолайлы жағдай туғызады. Бір жағынан, мемлекеттік билікті шектеп бақылап отырады, екінші жағынан – азаматтардың бостандығы мен міндеттерін бекітеді.

Мемлекеттік билікті құқықпен байланыстыру қағидасын іске асырудың мынадай құралдары мен әдістері бар. Билік бөлінісі. Оның негізгі талабы, саяси бостандықты бекіту, қандайда әлеуметтік топ жағынан билікті өз еркімен пайдалануға тиым салу, заңдылықты қамтамасыз ету, сондықтан билікті заң шығарушы, атқарушы және сот билігі етіп үшке бөліп тастау. Ол биліктер өз алдына бір-бірінен тәуелсіз болуы тиіс. Халықтың тәуелсіздігін мойындау. Алғашқыда жоғарғы билік халықтың қолында болуы, кейін сайлау арқылы мемлекеттің жоғарғы органы парламентке беріледі. Мемлекет құқыққа бағынуы. Осы шарт құқықтық мемлекеттің негізгі және жалғыз белгісі ретінде саналады. Мемлекеттің құқыққа бағынуы құқықтық мемлекеттің тәжірибелік тұжырымының мәні. Ғылымда осы қағиданың екі негізгі қағидасы қалыптасқан:

1) Мемлекеттің өздері шығарған құқықтары арқылы іс-әрекетін шектеу.

2) Мемлекеттің іс-әрекетін идеалды, әділетті құқық арқылы шектеу.

Кейінгі кездері осы қағидаға сәйкес, құқыққа мемлекеттік органдар ғана емес, сонымен қатар азаматтар мен олардың ұйымдары бағыну керек деген көзқарас айтылып жүр. Азаматтардың құқықтары мен міндеттері бір болу, яғни мемлекет пен жеке тұлғаның жауапкершілігі бір. Мемлекеттік билік қана емес, қоғамдық өмірдің өзі құқықтық бастаманы ұйымдастырып іске асыру қажет.

Мемлекет пен жеке тұлғаның өзара жауапкершілігі. Бұл қағида мемлекет, яғни саяси билікті алып жүруші және азамат осы билікті іске асыруға қатысушы ретінде заңды-құқықтық қатынастарының бастамасы. Жеке тұлға мен қоғамдық бостандықтың заңды түрін құру арқылы мемлекеттің өзі өзінің шешімдері мен іс-әрекетінде шектеулі. Заң арқылы өзінің іс-әрекетінде азаматпен, қоғамдық ұйымдар және басқа мемлекеттермен әділетті қарым-қатынасты қамтамасыз етуді мойынына алу.

Құқықтық мемлекетті саяси-құқықтық тұрғыдан қарастырғанда, оның ерекшелігін байқауға болады. Құқықтық мемлекетті саяси-құқықтық тұрғыда қарастырғанда, оның мораль, ізгілік, намыс, әдептілік, салт-дәстүр, тәлім-тәрбие, адамгершілік және т.б. құндылықтар алдыңғы қатарда тұратынын көрдік. Құқықтық мемлекет құру барысында жоғарыда аталған құндылықтарды ескерген жағдайда әділетті, яғни құқықтық мемлекет құруға жол ашылады. Сондықтан, аталған құндылықтарды ескерген жөн екендігін байқаймыз.

Құқықтық мемлекеттің қалыптасу жолының ерекшелігі құқықтық сана және құқықтық мәдениеттің қалыптасып дамуымен тығыз байланысты. Ал құқық моральмен байланысты. Құқықтық нормалар моральдық нормалар сияқты әдет-ғұрыптардан туындайды. Осы тұрғыда құқық мораль сияқты позитивті. Құқық пен мораль туралы мәселеге келгенде, олар әлеуметтік тәртіпті қалай қадағалайды деген сұраққа назар аудару қажет. Осыдан келіп, олардың арасындағы айырмашылықты байқауға болады. Сондықтан құқықтық мемлекеттің саяси-құқықтық негізін қарастырғанда моральға көңіл бөліп отырмыз. Құқық өзінің табиғаты бойынша моральді, яғни құқықтық нормаларда моральдың нормаларына қарама-қайшы келетін іс-әрекет жок. Сондықтан, құқықтық мемлекет құруда моральдың алатын орны ерекше.

Басқа мемлекеттермен шаңырағы тең екендігін дәлелдеп, Қазақстан құқықтық мемлекет құруға жол ашты. Қазақ халқының саяси-құқықтық ойларында құқықтық мемлекет құру ертеден бастап дамыған. Ол кезде құқықтық мемлекет туралы нақты мәселе қозғалмаса да, осындай мемлекетке жетудің жолдары бекітілді. Кеңестер Одағы тұсында осы мәселені кеңінен зерттеуге мүмкіндік болған жоқ. Қазір осындай мүмкіндіктер пайда болғаннан бастап, көптеген бізге беймәлім мәліметтердің бегі ашылды.

Құқықтық мемлекетті құқықты моральдандыру арқылы құруға болады. Себебі көптеген заңгерлер, саясаттанушылар және басқа да ғалымдардың ойынша, мемлекетте мықты, қатал заң болса ғана құқықтық мемлекет болады деген тұжырым бар. Біздің ойымызша, ол қате көзқарас. Өйткені қоғам тірі организм, оның өзінің тәуелсіз заңдылықтары бар. Сондықтан ең бірінші тәлім – тәрбиелік, ізгіліктікке назар аударған жөн.

Ең бірінші, ол өзін сыйлап барып қана, басқаларды да сыйлайды. Заңға қорқыныш сезімі арқылы бағынбай, керісінше, сыйластық арқылы өзінің болашағы, қоғамның болашағы деген көзқараспен қарау қажет. Жеке тұлға мен мемлекет арасында өзара сүйіспеншілік пайда болу, сыйластық пайда болудың рөлі ерекше.

Тарихтан белгілі тоталитарлық режим өкіметке деген сенбеушілік, өкімет алдында адамдардың қорқыныш сезімін тудырады. Не себептен көнеден бастап қандай да болмасын ойшыл әділетті мемлекет моделін іздеп, соны құруға тырысты. Осы себептен екені айдай ашық.

Құқықтық мемлекет құрудың ел үшін маңызы зор, болашағы бар. Қазақ халқында көнеден мәдениетке, салт-дәстүрге деген көзқарас ерекше болған. Міне, сондықтан қазіргі таңда өткендегі салт-дәстүрімізді жаңғырту арқылы, соны құқықтық мемлекет идеясымен байланыстыру арқылы нәтижеге жетеміз.

Құқықтық мемлекет азаматтық қоғаммен тығыз байланысты, сондықтан азаматтық қоғамсыз құқықтық мемлекет құруға болмайды. Қандай мемлекет болмасын, оның өз алдына тәуелсіз ұйымдар, партиялар, жеке кәсіпорындар, қауымдастықтар болу шарт. Мемлекеттен тәуелсіз осы субъектілер өз алдына құқықтық мемлекет құруға себептігін тигізеді. Азаматтық қоғам арқылы әлеуметтік қоғам пайда болады, өйткені олар бірін-бірі толықтырып отырады. Сондықтан, жеке адамдар өздерінің құқықтарын

қорғау арқылы құқықтық мемлекет құра алады. Осыған орай құқықтық мемлекет құру жолында ең алдымен қоғамдық сана формаларының бірі – моральдық санаға ерекше көңіл бөлген жөн. Құқықтық мемлекет құруда моральдық сананың ролі артады. Өйткені біз өмір сүріп тұрған қоғамда әртүрлі әлеуметтік топтар арасында қайшылық көп, сондықтан бір-біріне деген адамгершілік сезімін дамыту, сол қоғамды материалдық, рухани жағынан дамытып жетілдіреді.

Құқықтық мемлекет құруда моральды негізге алатын болсақ, моральдық сананы ізгілікке негіздеп дамытатын болсақ, онда құқық жазалаушы түрі ретінде емес, қоғамда адамдар арасындағы қарым-қатынасты реттейтін формалардың бірі болады. Моральдық принципі жоғары тұрған адамға құқықтық нормалардың қажеті жоқ. Оған сот та, жазалаушы орган да, оның өзінің ар ұяты. Міне, сондықтан қоғамда заңға бағынушы, құқықтық нормаларды сыйлайтын индивидті тәрбиелеп шығарғымыз келсе, оны моральдық жағынан тәрбиелеуіміз керек. [7, 1066.].

Моральдық принциптерді негізге ала отыра, заңдарды қабылдау керек. Осыған орай құқықтық нормалардың негізінде моральдық принцип жатыр. Бірақ ол жеткіліксіз, сондықтан құқықтық мемлекет құру үшін оны жетілдіру керек. Қабылданған заңдарға моральдық сипат беру қажет.

Әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2050» Стратегиясы-қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» Қазақстан халқына Жолдауы. // Қазақстан Республикасы Президентінің <http://www.akorda.kz>. ресми сайты.
2. Мұхамедов М., Сатершинов Б., Сырымбетұлы Б. Саяси-құқықтық ілімдер тарихы. – Алматы: Заң әдебиеті, 2003.
3. Руссо Жан Жак. Қоғамдық келісім-шарт туралы немесе саяси құқық принциптері. / Ауд. Б.Ж. Смағамбет. – Алматы: Үш Қиян, 2004.
4. Аюпова З.К., Сабикенов С.Н. Концепция правового государства. – Алматы: Ғылым, 1996.
5. Кенжалиев З. Конституция және қоғамдық сана. // Егемен Қазақстан. – 2012. - 25 тамыз.
6. Өзбекұлы С. Қазақстанның саяси-құқықтық ой-пікір тарихының өзекті мәселелері. – Алматы: Білім, 2004.
7. Жоламан К.Д. Мемлекет және құқық теориясы. – Алматы: Жеті жарғы, 2004.

Резюме

В статье в общем контексте построения в Казахстане правового государства поднимаются некоторые проблемы развития духовности. С точки зрения теории прав человека раскрываются некоторые философские этические, духовные аспекты совершенствования государственного аппарата, конституционного строительства

Summary

In the article in the general context of construction some problems of development of spirituality rise in Kazakhstan of the legal state. Some philosophical ethic, spiritual aspects of perfection of state machine, constitutional building open up from the point of view of theory of human rights

ӘОЖ 343.2/.7

М.С.Садиекова, А.Құлымбет, Б.Сарибаева
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ЖАСТАРДЫҢ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа: Мемлекетіміздегі сыбайлас жемқорлыққа қарсы жасап жатқан іс қимыл әрекеттердің маңыздылығы туралы және жастардың атқаратын ролі мен құқықтық мәдениеті туралы кеңінен айтылады. Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» Заңын сәйкес сыбайлас жемқорлықпен күресті барлық мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалар жүргізуі туралы айтылады. Мемлекеттік органдардың, ұжымдардың, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының басшылары, бақылау, заңгерлік және өзге де қызметтері туралы ашылады.

Кілттік сөздер: Республика, Конституция, құқықтық мемлекет, заң, жемқорлық, ұлт, құқық, мәдениет.

Сыбайлас жемқорлық әлемнің барлық елдеріне жағымсыз көрініс ретінде таныс. Сондай-ақ, сыбайлас жемқорлық қай жерде аз жинақталса, сол мемлекет қана шын мәнісіндегі экономикалық өркендеуге қол жеткізетіні ақиқат. Бүгінгі күні жемқорлық, ол - өз мүддесі үшін заңдарды айналып өту жолдарымен материалдық және заңды артықшылықтарды алу, ол - «өз» адамдары есебінен жеке проблемаларын шешу. Ең басты салдары - мемлекеттік қызмет көрсету сапасын төмендету, көлеңкелі экономиканың өсуіне тиімді

алғышарттарды құру, криминалды құрылымдардың бағыттарын, халықаралық терроризм мен экстремизм бағыттарын нығайту сияқты сыбайлас жемқорлықтың жағымсыз зардаптарының бар болуы.

Жемқорлық қоғамның барлық саласына - экономикаға, әлеуметтік салаға, саясатқа іріткі салуға ықпал етеді, ал оның осы көріністерден туындайтын жағымсыз зардаптары алға басқан қоғамның дамуына бөгет болады, сонымен бірге, ұлттық қауіпсіздік мүдделеріне де нақты қатер төндіреді.

Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаев жуықта «Егемен Қазақстан» газетінде жарияланған «Ұлт Жоспары – қазақстандық арманға бастайтын жол» атты мақаласында сыбайлас жемқорлықпен күрес мәселесіне ерекше мән берді. «Қазір қазақстандық мемлекеттік қызметті дамытудың жаңа кезеңі бастау алды. Менің Жарлығыммен Мемлекеттік қызмет істері жөніндегі министрлік, оның құрылымында – Жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың ұлттық бюросы құрылды. Осылайша, тек мемлекеттік қызмет жүйесі ғана емес, сондай-ақ, жемқорлыққа қарсы іс-қимыл танытатын, яғни жемқорлық көріністерінің барынша алдын алуға бағдарланған жүйе де жаңғыртылып отыр. Бұл жерде жемқорлықпен күрестің өзі барынша дәйекті бола түседі және жүйелі сипатқа ие болады», деп атап көрсетті.

Біздің мемлекетімізде сыбайлас жемқорлықпен күресуге бағытталған негізгі нормативтік құқықтық акт - Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлықпен күрес туралы» Заңы қабылданды, сонымен қатар Қазақстанның 2030 жылға дейінгі даму стратегиясы жасалып, ол қоғам өмірінде сәтті түрде жүзеге асырылуда. Мемлекет басшысының бұл мәселеге қатысты бірнеше Жарлықтары қабылданды. Бұдан да бөлек Елбасы Н.Ә. Назарбаев жыл сайынғы халыққа Жолдауында бұл мәселеге ерекше тоқталатынын да айтсақ болады. Сыбайлас жемқорлықтың жиі бой көрсететін, ең қауіпті түрі-парақорлық. Бірінші кезекте пара берудің себептерін, пара алудың жағдайларын түп-тамырын жою үшін қоғам болып белсенділік танытуымыз қажет. Яғни пара беру де, пара алу да пайдалы болмайтындай, үлкен қылмыс ретінде саналатындай жағдай, қоғамдық сана қалыптасуы қажет. Парақорлық мемлекеттік аппараттың қалыпты қызмет етуіне бөгет болып, билік және басқару органдарының беделіне нұқсан келтіреді, заңдылық қағидаларын жоққа шығарып, азаматтардың конституциялық құқықтары мен заңды мүдделеріне қысымшылық жасайды. Парақорлықтың алдын алу, жолын кесу, ашу және тергеу жұмыстары жоспарлы түрде жүзеге асырылып келеді. Бүгінгі таңда әлеуметтік аурудың алдын алу және әшкерелеу үрдісі жылдан жылға өсе түсуде. Парақорлықпен елімізде көбіне-көп қолында билігі бар, шешім шығаруға, бөліп бергізуге өкілеті жететін қызметкерлерінің айналысып отырғанын көрсетіп берді. Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» Заңын сәйкес сыбайлас жемқорлықпен күресті барлық мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалар жүргізуі тиіс. Мемлекеттік органдардың, ұжымдардың, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының басшылары өз өкілеттілігінің шегінде өздерінің кадр, бақылау, заңгерлік және өзге де қызметтерін тарта отырып, заң талаптарының орындалуын қамтамасыз етуге міндетті деп көрсетілген.

Жалпы, сыбайлас жемқорлық өте қауіпті жағымсыз әлеуметтік көріністердің бірі . Ол экономикалық заңдардың еркін әрекетін біршама деңгейде шектейді және еліміздің әлемдік қоғамдастық алдындағы беделін төмендетеді, еліміз үшін пайдалы шетелдік инвестициялардың жолындағы басты кедергілердің бірі болып табылады.

«Тараз қаласы әкімдігі ішкі саясат бөлімі» КММ мемлекеттік тапсырыс шеңберінде «Жамбыл облысы жастар ұйымдарының Қауымдастығы» ЗТБ ұйымдастыруымен «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыруға бағытталған іс-шараларды ұйымдастыру» тақырыбы бойынша ҚР Мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігінің Жамбыл облысы бойынша Департаменті бекітілген іс-шаралар жоспарына сәйкес, «Әулиеата-транспас» ЖШС мекемесінде Ішкі істер департаменті әкімшілік полиция басқармасының өкілдерімен кездесу өтті.

Бүгінгі күнде сыбайлас жемқорлыққа қарсы сауаттандыру мәселелерін жастардың жастайынан мектеп кезеңінен бастап арнаулы және жоғарғы оқу орындарында оқитын студенттердің арасында көптеп өткізетін болсақ, бұл ел болашағы жастардың былайша айтқанда осындай мемлекеттің дамуына тежеу болатын факторларға қарсы иммунитеті қалыптасқан ұрпақ тәрбиелейтін боламыз. Яғни, сауаттандыру жұмыстары бүгінгі күнде сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің бірден-бір шешуші фактордың бірі болып табылады.

Тараз қаласындағы №5 мектеп-гимназиясының 11 ә сыныбымен өткізілген тәрбие сағаты «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет: білім және тәрбие» тақырыбында өрбіді. Ашық сабақ барысында мамандар жемқорлық бір ғана тұлғаның болашағына қауіп төндіріп тұрмағандығын бірнеше мысалдар арқылы жеткізді. Жастар да індеттің дендеп, ертенгі өмірлеріне зиянын тигізбес үшін барлығы бір кісідей жұмылып алдын алуға өз үлестерін қосатындықтарын жеткізді.

Аудандық мәдениет және тілдерді дамыту бөлімімен аудандық орталық және жасөспірімдер кітапханасының оқу залында «Жемқорлықпен күрес – жалқының емес, жалпының ісі» атты сұхбат кеш өткізілді. Сонымен қатар, «Жемқорлықпен күрес – маңызды мәселе», «Жемқорлық – қоғамның азғындауына соқтыратын әлеуметтік індет», «Жемқорлыққа – жол жоқ», «Жемқорлық – індет, жою міндет» атты тақырыбында кештер мен көрмелер ұйымдастырылды.

Ембі қаласында «Парасат» клубының ұйымдастыруымен «Сыбайлас жемқорлыққа ел болып күресу» атты дөңгелек үстел өткізілді. Сонымен қатар, «Сыбайлас жемқорлықпен күрес – басты міндет» атты дөңгелек үстел кітапхана оқырмандары арасында өткізілді.

2014 жылдың 30 наурызында Жем қалалық мәдениет үйінде мектеп оқушылары арасында «Жемқорлықпен күрес – барлық Қазақстандықтардың ісі болуы тиіс» дөңгелек үстел өткізілді. Ал, сәуір айының 8-ші жұлдызында «Мақсатымыз – жемқорлыққа тосқауыл қою» атты дөңгелек үстел өтті. Ембі қалалық мәдени орталығында 2014 жылдың 24 шілде күні «Сыбайлас жемқорлыққа жол бермейік» атты дөңгелек үстел ұйымдастырылды. Алматы облысының жастар саясаты мәселелері басқармасы, «Жас Отан» ЖҚ Алматы облыстық филиалы, Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігінің Алматы облысы бойынша департаментінің ұйымдастыруымен «STOP-қылмыс» партиялық жобасы аясында Қазақстан Республикасының 2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы Стратегияның негізгі ережелерін, функциялары мен міндеттерін түсіндіру негізінде дөңгелек үстел өтті.

Аталмыш кездесудің басты мақсаты сыбайлас жемқорлық көріністерінен туындайтын қауіп-қатерден Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету, сыбайлас жемқорлыққа байланысты құқық бұзушылықтың алдын алу, азаматтардың құқықтық сауаты мен сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес мәдениеті деңгейін көтеру, сондай-ақ еліміздің халықаралық рейтингін жақсарту, жастардың сыбайлас жемқорлыққа қарсы иммунитетін қалыптастыру, нөлдік төзімділік, сондай-ақ жауапкершіліктің пайда болу жағдайларын белгілеу болып табылады.

Дөңгелек үстелге жастар саясаты орталығының қызметкерлері, бұқаралық ақпарат құралдарының өкілдері, блогерлер, жастар, үкіметтік емес ұйымдарының өкілдері, аудан, қалалық жастар ресурстық орталықтарының жетекшілері жоғары және арнаулы білім беру орындарының тәрбие ісі жөніндегі орынбасарлары, жастар саясаты орталығының бөлім басшылары қатысты.

Қорыта айтқанда, біздің қоғамда жемқорлыққа жол жоқ екендігін айтқымыз келеді. Қолданылып жатқан шаралар қоғамымызда алдағы уақытта сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбиелеуде елеулі қорытынды беретініне сенеміз. Салық қызметі органдарының бедел-бейнесін көтеру салық төлеушілердің сенімін арттыруға және салық органдарының жемқорлық көріністерін бағалау кезінде көрсеткішті кемітуге әкеп соғады.

Жалпы, қоғамдағы қандай да болсын келеңсіздіктің алдын алуды әрбір азамат өзінен бастаған жөн деп есептеймін. Бұл ретте, мен өзін отанымыздың патриотымын деп есептейтін әрбір замандасыма айтарым, еліміздің биік белестерді бағындыруы, мемлекетіміздің 50 дамыған елдердің қатарына кіруі сынды асыл мұраттарға қол жеткізуіміз біздің отан алдындағы еңбегімізді адал атқаруымызбен тікелей байланысты.

Ел болып еңсемізді көтергенімізге, тәуелсіздігімізді алып, шаршы әлемге танылғанымызға жиырма бес жылдай уақыт өтті. Өткенімізге көз салсақ, Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың көреген саясатының арқасында мемлекетіміздің тамыры тереңге тартып, нығая түсуіне бағытталған құқықтық заңнамалар мен іс-шаралар қабылданып, ел экономикасы мен әлеуметтік жағдайы түзеліп, әлем мемлекеттерінің ортасынан өз орынын айқындады. Бүкіл әлемге өзінің біртұтастығымен, ажырамас бірлігімен танылды. Қоғам дамуының жаңа жолын тандап, уақыттан туындаған әртүрлі кеселдерден айығуды міндет етіп қойды. Ол жол - Президентіміз Нұрсұлтан Әбішұлының бастауымен алға қойылған сыбайлас жемқорлықпен күрес жолы. Сондықтан сыбайлас жемқорлықпен күресу барлық Қазақстан Республикасы азаматтарының азаматтық борышы деп білу керек. Жемқорлықты жою үшін ең алғашқы азамат өзінен бастауы керек. Егер әрбір өскелең ұрпақ күрес жұмыстарын өзінен бастап алса, онда біз үлкен қоғам арқылы белсенділікпен сыбайлас жемқорлыққа қарсылық білдіреміз.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 26 желтоқсандағы № 986 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясы
2. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы құқықтық саясат: оқу құралы/ Е.Алауханов.-Алматы: Заң әдебиеті, 2009. -256б.
3. Адамгершілік мемлекеттік қызметшілердің жаңа генерациясы ретінде. / Каыкенова Б.С., Шаханов Е.А., Джусупова Р.С./ . 2011.
4. Бюрократия, сыбайлас жемқорлық және мемлекеттік басқарудың тиімділігі/ В.Д. Андрианов. – М.: Вотерс клубер, 2009. -248б.- Библиогр.: 234б.
5. Сыбайлас жемқорлық және мемлекет: себептер, салдар, реформалар: О.А. Алякринский / С.Роуз-Аккерман. Ағыл. Ауд. – М.: Логос, 2003.- 356б
6. Сыбайлас жемқорлық мінез-құлықтың психологиялық тетіктері//Мемлекеттік басқару мен мемлекеттік қызмет №1,2015.

Резюме

В статье обращается внимание на проблемы борьбы с коррупцией в Казахстане. В этом контексте поднимаются проблемы развития правовой культуры среди молодежи.

Summary

Attention on strengthening of role of the Kazakhstan patriots idea applies in the article. In this context rises problems of further development of legal politics, construction of the legal state.

ӘОЖ 340

М.С.Садибекова, С.Д. Калышев
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ҚАЗІРГІ УАҚЫТТАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІҢ ЖАСТАРДЫ ПАТРИОТТЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖӘНЕ БАҒДАРЛАМАЛЫҚ ЖАҢҒЫРТУ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ КӨКЕЙКЕСТІЛІГІ

Аңдатпа: Қазіргі жағдайда жас ұрпақтың жоғары патриоттық сезімдерін қалыптастыруды қамтамасыз ететін тәрбиелік жұмыстарды жүйелеу қажеттігі мемлекет пен қоғамның өзекті міндеттері, мемлекеттің отбасының, қоғамдық ұйымдар мен мектепке дейінгі барлық деңгейдегі оқу орындарының кешенді түрде өзара әрекет тиімді жұмыстары туралы кеңінен баяндалады. Қазіргі уақыттағы мемлекет патриоттық тәрбие жүйесін аймақтық және республикалық мақсатты жастар бағдарламалары түрінде жаңарту бойынша ведомствалар мен ұйымдардың шоғырландыруға бағытталған тиімді шаралары туралы айтылады.

Кілттік сөздер: Республика, Конституция, құқықтық мемлекет, заң, тарих, ұлт, патриот,

Қазақстан Президенті Н.Назарбаев жаңа Жолдауында: «Егер мемлекет әр азаматтың өмір сапасына, қауіпсіздігіне, тең мүмкіндіктеріне және болашағына кепілдік беретін болса, біз елімізді сүйеміз, онымен мақтанамыз. Осындай тәсіл ғана патриотизмді және оны тәрбиелеу мәселесіне прагматикалық және шынайы көзқарасты оятады... Әрбір қазақстандық биліктің қолдайтынын және тірек екенін сезінуге тиіс» делінген. Қай заманда болмасын адамзат алдында тұрған ұлы мұрат-міндеттердің ең бастысы өзінің ісін, өмірін жалғастыратын салауатты, саналы ұрпақ тәрбиелеу болып табылады. Ұрпақ тәрбиесін келешек қоғам қамын ойлау тұрғысынан қарастырып, М. Дулатов “Бастауыш мектепте алған тәрбиенің әсері күшті, сіңімді болуы қай халықтың мектебінде болса да, оқу кітапшасы ана тілінде өз ұлтының тұрмысынан һәм табиғатынан жазылып, баяндап оқытуды, осылай біліп баяндап оқытқанда, жас баланың ойына, қанына, сүйегіне керекті мағлұмат алып шығады”, - деген болатын. Елбасы Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына арнаған соңғы Жолдауында жаңа қазақстандық патриотизм туралы: «Өз бойымызда және балаларымыздың бойында жаңа қазақстандық патриотизмді тәрбиелеуіміз керек. Бұл ең алдымен елге және оның игіліктеріне деген мақтанш сезімін ұялатады. Бірақ бүгінде қалыптасқан мемлекеттің жаңа даму кезеңінде бұл түсініктің өзі жеткіліксіз. Біз бұл мәселеге прагматикалық тұрғыдан қарауымыз керек. Осындай тәсіл ғана патриотизмді және оны тәрбиелеу мәселесіне прагматикалық және шынайы көзқарасты оятады. 2050 жылға қарай біз Қазақстанның кез келген азаматы ертеңгі күнге, болашаққа өте сенімді болатындай саяси жүйе құруымыз керек. Біздің балаларымыз бен немерелеріміз сырт елден гөрі Отанында өмір сүргенді артық көретіндей, өйткені өз жерінде өзін жақсы сезінетіндей болуға тиіс. Біздің еліміздің әрбір азаматы өзін өз жерінің қожасы ретінде сезінуге тиіс» деп патриотизм мәселесіне жан-жақты тоқталып өткен болатын. Отаншылдық патриотизм – бұл елдікті, мемлекеттілікті саналы түрде сезіну. Мәселен, кез келген адамның өзі туып-өскен жеріне бауыр басуы, ана тілін толық меңгеріп, оған құрметпен қарауы, өз Отанының мүддесін ойлау, туған жеріне деген адалдық, өз елінің саяси, экономикалық, әлеуметтік, мәдени саладағы жетістіктерін мақтан ету, өз Отанының бостандығы мен Тәуелсіздігін қорғау, ата-бабаларың мен Отаныңның тарихына құрметпен қарау, сондай-ақ, өзіңнің табанақы, маңдай теріңді туған еліңнің гүлденуіне арнау – бұлардың барлығы да қазақстандық патриотизм деген ұғымның ішіне сияды. Жастардың бойына жоғары патриоттық сезімді және Отанына деген адалдықты қалыптастыру қажет. Ол үшін әр адам өз Отанының мүддесін қорғауда азаматтық борыштары мен конституциялық міндеттерін атқаруға әрқашан дайын болуы тиіс. Парасатты қоғам құру, қазақстандық балалардың тәрбиесін қалыптастыру - әрбіріміздің қасиетті парызымыз болуы тиіс. Патриотизм -Отанға деген іңкәрлік, өз халқыңның табыстарына,жеріңнің игілігіне қуана білу болса, “қазақстандық патриотизмнің” еркшелігі қандай?. Біздің көзқарымыз тұрғысынан алғанда,ол тек қазақтардың ғана емес, осынау кең-байтақ кеңістікті мекендейтін барлық ұлт пен ұлыс өкілдерінің ортақ тілегі-өз елінің тағдырына қобалжуы, жанашыры болуы керек. Әрине, ешкімге де елін, жерін, Отанын зорлықпен немесе жалынып-жалбарынып сүйгізе алмайсың. Елжандылық, туған жерге деген құрмет-әркімнің дербес парызы, ар-ұятының ісі. Ол ана құрсағын жарып шыққан пенденің пешенесіне бірден ұялай

қалмайтыны тағы да ақиқат. Патриотизм- санаға біртіндеп қалыптасатын, тынымсыз тәрбиенің нәтижесінде орнығатын ұлы сезім.

Сенаттың Әлеуметтік-мәдени даму және ғылым комитетінің кеңейтілген отырысы өтіп, онда «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» Қазақстан Республикасының заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» заң жобасы талқыланды.

Аталған құжат Елбасы Н.Назарбаевтың «Нұр Отан» партиясының XVI съезінде және Қазақстан халқы Ассамблеясының XXII сессиясында берген тапсырмаларын іске асыруға бағытталады. Осыған орай, елдегі қоғамдық-саяси тұрақтылық және этносаралық қатынастар саласында қолданыстағы заңнаманы жетілдіру ұсынылған.

Бұл ретте Қазақстан халқы Ассамблеясының институционалдық рөлін күшейтетін, қазақстандықтардың қоғамдық келісімі мен ұлттық бірлігін нығайту үшін жағдайлар жасайтын, «Мәңгілік Ел» біріккен жалпыұлттық патриоттық идеялар негізінде бүкіл қазақстандық азаматтық бірдейлікті және бәсекеге қабілетті ұлтты қалыптастыруға ықпал ететін өзгерістер енгізілген. «Қазақстан халқы Ассамблеясының 22-ші сессиясында ел Президенті «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық патриоттық идеясы базасында қазақстандықтарды азаматтық теңдік, еңбек сүйгіштік, әділдік, ғылымдылық культі және білім сынды құндылықтар төңірегіне топтастыруды айқындады. Мемлекет басшысының 5 институттық реформасы аясындағы «100 нақты қадам» Ұлт жоспарының «Бірдейлік және бірлік» атты 4-ші бағыты жалпықазақстандық бірдейлікті, қоғам бірлігін, «Мәңгілік Ел» құндылықтары жүйесін нығайтуды көздейді. Аталған міндеттерді шешу мақсатында біздер қолданыстағы заңнаманы қоғамдық-саяси тұрақтылық саласын жетілдіруді ұсынамыз», - делінген. «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясымен байланысты бірқатар норманы қосуды қамтиды. Мәселен, Заңның «Ассамблеясы мақсаты» атты бабы мынадай редакцияда жазылады: «Ассамблеяның мақсаты қазақ халқының топтастырушы рөлін арқау ете отырып, қазақстандық патриотизм, Қазақстан халқының азаматтық және рухани-мәдени орталығы ретінде «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық патриоттық идеясымен біріктірілген қазақстандық азаматтық бірдейлікті және бәсекеге қабілетті ұлтты қалыптастыру процесінде Қазақстан Республикасында этносаралық келісімі қамтамасыз ету болып табылады».

Өркімнің өскен ортасына, қалыптасқан қоғамына қарай түрліше дамып, алуан сатылы деңгейде болатын, үздіксіз тәрбиенің жемісі. Сырт қараған адамға елімізде “қазақстандық патриотизм” мәселесі жоқ тәрізді елес береді. Біріншіден, Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың мәлімдегеніндей, қазақстандықтардың 90 пайызы, қай ұлттық өкілі болғанына қарамастан, өздерінің Отаны Қазақстан деп мойындайды. Екіншіден, Қазақстан бұрынғы Кеңестер Одағынан бөлінген мемлекеттер арасында ұлтаралық, саяси, мүдде аралық, конституциялық тәртіп, т.б. жағынан алғанда тұрақтылығымен ерекшелінген. Бұның екеуіде тамаша көрсеткіш өлшемдері. Көп елдерде патриотизм сезімі ерекше жоғары дамыған, қоғамда мемлекеттік рәміздерге құрметпен қарау қалыптасқан. Мысалы, “Американдықтар өз елдеріне қатысты нәрсенің бәрін дүние жүзінің ең үздігі деп есептейді: мемлекеттік рәміздерін - ту, елтаңба, әнұраннан бастап, шайнайтын сағызға дейін”. Жоғарда айтып өткеніміздей, патриотизмдердің ең алғашқы шарты- мемлекеттік рәміздерге – туға, елтаңбаға, әнұранға құрмет. Өйткені, оларда халқымыздың өткен өмір тарихы, бүгінгі игіліктеріміз, болашақ мақсаттарымыз айшықталған. Ұлы Отан соғысында Кеңес Одағының құрамында болған ұлттармен ұлыстар арасында ерлік көрсету көрсеткіші жағынан қазақтардың шоқтығы биік. Ресми деректерге сүйенсек, қыркыншы жылдардың қырғынына қатысқан қазақ ұлты перзентінің жүзбіріне Кеңес Одағының батыры атағы беріліпті. Яғни, жалпы көрсеткіш бойынша, Одақтың негізін құраған үш славян халқы мен еврей және татарлардан кейінгі орындарда қазақтар тұр. Өктемдігі жүріп тұрған ұлттың кейбір өкілдерінің тарапынан болған кейбір әділетсіздіктерді солақай саясатты есепке алсақ, халқымыздың қаһармандығы күмәнсіз. Бұл - патриоттық тәрбиенің жемісі. Оның ішінде ізгілікке, адамсүйгіштікке, парасаттылыққа негізделген идеяның игілігі. “Қоғамда Қазақстан - біздің Отанымыз, бұл ұғымға өте көп нәрсе кіреді деген қарапайым ойды қалыптастыру керек” - деген Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың сөзі терең ойдан туындаған пікір.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан бері балалардың, жасөспірімдердің оқу- тәрбие ісіне ұдайы көңіл бөлініп келеді. Оқу- тәрбие ісінде назар аударып отырған тәрбие салаларының бірі- патриоттық тәрбие. Қазақстан Республикасы көп ұлтты іргелі ел. Интернационалдық және патриоттыққа тәрбиелеу - күрделі педагогикалық үрдіс. Еліміздің тәуелсіздік алып, егемендікке жету қазақ халқының және республикада тұратын басқа да халықтардың ұлттық дүниетанымының өсуіне жағдай жасады. Жас жеткіншектерді Отанын сүюге тәрбиелеу бір кезендік іс емес. Интернационалдық және патриоттық тәрбиені қалыптастыру процесінің өз идиологиясы және айқын жүйесі бар. Мектептерде жас жеткіншектерді Отанын сүюге тәрбиелеу қазақ халқының батырларының өмірі мен ерліктерін олардың туған жерін жауларынан қаймықпай қорғағандықтарын баяндау арқылы жүзеге асырылады. Қазақстан батырлары мен танымал тұлғалары көп ел екені даусыз. Ал оларды тәрбие беру құралына айналдыру елтану бағытында жасалған онды шара. Мысалы, Қобыланды батыр, Алпамыс батыр, Ер Тарғын, Ер Көкше, Баян батыр, Қабанбай, Бөгенбай, Райымбек батырлар. Тарихты бағалау жастарға Отан қорғаудың үлгілі жолын көрсетіп тұрғандай әсер қалдырады. Сондықтан ұстаздар Қазақстан патриотизмін арттыруды өз дәрістері мен ізденістерінде басты назарда ұстауы тиіс.

Жас жеткіншектерді Отанын сүюге тәрбиелеуде ақын, жыраулардың тағылымдарын оқытудың мәні зор. Қорқыт ата жеткіншек, жас өспірімдердің жаны мен қоса тәнінің шынығуына, елі мен жерін жан тәні мен сүйіп, осы қасықтай қаны қалғанша жаудан қорғайтын жаужүрек батыр болғанын аңсайды. XIX ғ. 30-40 жылдарында Қазақстанның батыс аймақтарын мекендеген ақын және батыр Махамбет Өтемісұлы мен оның жерлесі Исатай Таймановтың ерліктері елі үшін күресуде және туған халқына қызмет етуде интернационалдық және патриоттық тәрбиенің жарқын үлесі болады.

Білім негіздерін меңгеруші шәкірттер үшін Әбу Насыр Әл-Фарабидің өз басында, еңбектері де теңдесі жоқ өнеге. Ол өзінің туған жұртын, кір жуып кіндік кескен кең даласын жанындай жақсы көріп, барынша қастерлеп өткен нағыз патриот ғалым еді. Сонымен қатар әлемдік озық мәдениеттің шоқ жұлдыздары: Ш.Уалиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев еңбектерінің ұрпақ тәрбиесіне қосар үлесі мол. Осы ғасырдың басында тәлімдік ой пікірмен барша қазақ даласын дүр сілкіндірген Ш.Құдайбердиев, А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, М.Дулатов, М.Жұмабаевтардың педагогикалық тұжырымдары өмір шендігімен жұртты қайран қалдырады.

Жеткіншектерді интернационалдық және патриоттыққа, Отанын сүюге, елін қорғауға бұрынғы Кеңес Одағы кезеңінде жүргізілген іс шараларды жоққа шығаруға болмайды. Мысалы, 1986 жылғы желтоқсан оқиғасы туралы айтпауға мүмкін емес десекте Кеңес Одағының ыдырауы, алғашқы кездегі халықтың белсенділігі, артынша өмір сүру деңгейінің төмендеп кетуі, экономикадағы дағдарыс құбылысы адам көңіл-күйіне әсер етті. Жаңа құрылып жатқан Қазақстан Республикасына оның нарықтық экономикаға өтуіне қалыпты жағдай жасаған жалпы халықтың қолдауы осы отаншылдықтың арқасында болды. Алайда Қазақстанның Тәуелділік алуымен жас өспірімдерді тәрбиелеуде және оларды отаншылдық көз-қарасын қалыптастыруда жаңа бағыт пайда болды.

Тәрбие - халықтың ғасырлық бойы жинақтап, іріктеп алған озық тәжірибесі мен ізгі қасиеттерін жас ұрпақтың бойына сіңіру, өмірге деген көз-қарасын және оған сай мінез-құлқын қалыптастыру. Соның ішінде азаматтық тәрбиенің тірегі отаншылдық болып табылады. Мектеп барлық кезде оқушыларды Отанды сүю және қорғау сезімдерін дамытты және дамытып келеді. Интернационалдық және патриоттық тәрбие деген кең мағыналы, қасиетті ұғым. «Отан от басынан басталады» - деп айтады халқымыз. Әрбір адамның от басы, туған жері өскен ортасы, ауылы, елі - оның Отаны. Өмірге келген адамдардың бәрінде міндетті түрде, рефлексіті тұрғыда интернационалдық және патриоттық сезімі туа қалмайды. Патриотизм, отаншылдық сезімі ананың құрсағынан даритын биологиялық құбылыс емес, бұл психологиялық құбылыс.

Басты назар оқу орындарындағы тәрбиелік жұмыстар органдарының барлық тізбегіндегі кешендік істер проблемаларына аударылуы тиіс, мұнда студенттің алғашқы досы болып, оның тұлғалық қалыптасуына тікелей әсер ететін ұстаз-тәлімгер қызметі бірінші кезекте шығарылады. Тәлімгер жұмысының тиімділігі тұлғалық қасиеттеріне ғана емес, қызметінің ынталандыру деңгейіне жұмысының үнемі мониторингіленуіне байланысты екені даусыз.

Адам бүгінгі өзі басып жүрген топырағын, суын қадір-қасиетін жете сезініп, өз еліне деген мақтаныш сезімі күшейе бастайды. Халықтың патриоттық сезімін қалыптастыру үшін алғышарттар пісіп-жетілуі керек. Сол алғышарттардың пісіп-жетілуін сабақтаса адамдардың сана-сезімі артып, жаңа құндылықтарды, оның ішінде интернационалдық және патриоттық сезімді бойына молырақ, сезінетін болады. Қазақстанда мекендеген халықтардың тіліне, дініне, аз-көптігіне қарамастан тең құқықтығын, іс-жүзіндегі теңдігін жария етіп, ешкімге де артықшылық жасамайтынын атап көрсетеді. Қазақстанды барша жұртшылықтың сүюіне жетелейтін бірінші саяси фактор-Конституцияның негізі. Екінші арнасы-экономикалық негіз. Ұзақ мерзімді басым мақсаттар негізінде-экономикалық өсіп-өркендеуін алға қойды. Интернационалдық және патриоттық сезімді қалыптастырудың тағы бір алғышарты-халық пен мемлекет арасындағы өзара сенімді нығайту.

Қазақстандық патриотизм идеясының, халқымыздың сапасын кеңінен билеуі өз тарапынан республиканың, өсіп-өркендеуіне, жап-жақсы гүлденуіне Елбасы Н.Ә.Назарбаев стратегиясының іске айналуына қызмет ететіні сөзсіз. Жас ұрпақты ұлттық бірлікке, Отанын, елін, жерін сүюге, ұлттық тәуелсіз мемлекетті нығайтуға өз үлесін қосуға тәрбиелеуде көркем шығарманың маңызы зор. Көркем шығармаларда патриоттық сезімді ардақтап, батырлық, ерлікке мадақталу, парасаттылық, достық тәрізді адамгершілік игі қасиеттер дәріптелген. Бұл тақырыпта әңгіме, ертегі, өлең, жырлар туғанын, оларда халықтық батырлық, ерлік істерді және оны жасаушыларды ардақтағанын білуге болады. Егер, бала жас кезінен ұлттық жырларымыздың сұлулығын сезініп, мазмұнындағы адами құндылықтарды бағалай білсе, оның өз Отанына, халқына, төл өнеріне сүйіспеншілігі артатыны сөзсіз. Ауыз әдебиетінің ертеден келе жатқан көлемді саласының бірі - ертегілер. Қазақ халқы, оның ішінен шыққан дана адамдар өз заманының адамдарына да, кейінгі ұрпақтарына да жақсы тәрбие беруді көздеген. Көп ертегілерде суреттелетін әділдік пен жауыздық арасындағы күрес бастауыш сынып оқушыларының патриоттық сезімдерін оятуға септігін тигізеді. Ертегілер оқушылардың қиялын дамытып, жақсы мінез-құлық қалыптастырады, жақсыдан үйреніп, жаманнан жиренуге шақырады, өзінің елін, жерін қорғауға, сүюге тәрбиелейді. Еліміздің азаматтарын, қазақ жігіттерін жан-жақты, "сегіз қырлы, бір сырлы" азаматтар етіп тәрбиелеуде ұлттық ойындардың атқарар маңызы жайлы іс жүзінде Отан қорғауда, күрес үстінде көріп-біліп, оның күш-қуатына көзі жеткен батыр Б.Момышұлы өзінің "Соғыс психологиясы" еңбегінде ұлттық әдет-ғұрыпты сақтай отырып, жеңіске жетуге болатындығын айтады. Өзінің күрес үстінде сыналып, шыңдалған

тәжірибесінде байқалған, өз елін, жерін сүйетін азаматтар тәрбиелеуді халықтың дәстүрінен бастау керек екендігіне көзі жеткен батыр Қазақстан Халық кеңесі төрағасынан жастар тәрбиесінің бөліміне хат жолдағаны тағы бар: "Мен өз тәжірибемнен көзім жетті, жауынгерлік қасиеттерді дарытуда халықтық ұлттық салт-дәстүрлердің үлкен маңызы бар. Олар ойын, көкпар, бәйге, аударыспақ, күрес" деп жазған. Сондықтан біз ел қорғайтын ер азаматтар - тәрбиелеуде халықтың дәстүрлік тәжірибесін мектеп табалдырығында қазіргі әскери тәрбие саласына терең енгізіп, жауынгерлердің қазақ батырларының ерлік істерін оқып, үйренуіне баса назар аударсақ, сондай-ақ сөз құдіретін түсіну - ер азамат үшін керек болса, мұның бәрі жауынгерлерді сабырлылыққа, ұстамдылыққа үйретіп, отанды сүю тәрбиесіне өзіндік үлесін қосары даусыз. Оқушыларға патриоттық тәрбие беру барлық пәндердің үлесіне жатады. Сондықтан пәнге оқушылардың ынта-ықыласын, қызығушылығын арттыру үшін әр түрлі жаңа әдістемелік технологияларды қолданып сабақ өткізу тиімді. Егемен ел атанып, Тәуелсіздіктің арайлы ақ таңы атқан күннен бастап, өскелең ұрпақты отансүйгіштікке, мемлекетшілдікке, ұлтжандылыққа баулу ісі күн тәртібіне қойылды. Кең байтақ қазақ даласын пана еткен тілі басқа болса да тілегі бір, түрі басқа болса да жүрегі бір барша халықтың бойына қазақстандық патриотизмді дарыту өте-мөте маңызды дүние. Бүгінде бұл мәселе барлық қоғамдық, мемлекеттік, саяси, мәдени-рухани тақырыптардың өзегіне айналууда. Патриотизмнің негізгі мағынасы әр азаматтың ұлтын, Отанын сүюден туындайды. Тұлғаның жоғары әлеуметтік белсенділігін көздейтін патриотизм белгілі бір уақытпен шектелетін науқандық шара емес. Сондықтан стратегия – патриоттық тәрбие жүйесін нысаналы дамыту арқылы азаматтардың бойындағы жоғары патриоттық сананы қалыптастыруды, өз елі үшін мақтаныш сезімін оятып, Отанның мүдделерін қорғау жөніндегі азаматтың борышы мен конституциялық міндеттерін орындауға деген дайындығын тәрбиелеу мақсатын алға қояды.

Әдебиеттер

1. Кыверялг А.А. Методы исследования в профессиональной педагогике.
2. Таллин: Валгус. 2001.-335 с.
3. Загвязинский В.И. Методология и методика педагогического
4. исследования.-М.: Педагогика.-2002.-160 с.
5. Подласый И.П. Педагогика: Новый курс: Учеб. для студ. высш. учеб.
6. заведений: В.2 кн. – М.: Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 2002 – 576 с.
7. Прокопьев И.И. Основы общей педагогики. Дидактика/ Учеб. И.И.
8. Прокопьев, Н.В. Михалкович. – Мн.: ТетраСистемс, 2002. – 265 с.
9. Пуйман С.А. Основные положения курса педагогики / С.А.Пуйман. –
10. Мн.: «ТетраСистемс», 2001. – 256 с.

Қосымша әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2050» Стратегиясы-қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» Қазақстан халқына Жолдауы. // Қазақстан Республикасы Президентінің <http://www.akorda.kz>. ресми сайты.

Резюме

В статье обращается внимание на усиление роли казахстанского патриотизма. В этом контексте поднимаются проблемы дальнейшего развития патриотизма, построения правового государства.

Summsry

Attention on strengthening of role of the Kazakhstan patriots idea applies in the article. In this context rises problems of further development of legal politics, construction of the legal state.

М.С.Садиекова, А.Дусбаева, М.Қалыбай
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ ПЕН ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗАҢНАМАСЫНДАҒЫ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ КҮРЕСТІҢ ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа: Қазіргі жағдайда еліміздегі сыбайлас жемқорлық әрекеттері мен оның алдын алу жолдары туралы баяндалады. Мыңжылдықтар тоғысындағы тарихы тереңнен бастау алатын сыбайлас жемқорлық бүгінде бүкіл әлем қоғамдастығына қауіп төндіріп отырғаны туралы мәлімделеді. Өз кезегінде, Қазақстан тәуелсіздік алған кезден бастап сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті мемлекеттің бірінші кезектегі міндеті туралы кеңінен айтылып, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте іс-қимыл жүйесін жасауда, заңнамалық база әзірлеуде еліміздің жасаған еңбегі мен заң жұмысының мәселелері туралы кеңінен айтылады.

Кілттік сөздер: Республика, Конституция, құқықтық мемлекет, заң, жемқорлық, ұлт, құқық, әділет

Жалпы дүниежүзінде жемқорлық әлемдік масштабтарға ие болды. Сыбайлас жемқорлық мәселесін шешуге БҰҰ, Еуропа Одағы, Еуропа Кеңесі, Америка мемлекеттерінің ұйымы, сонымен қатар, Экономикалық Ұлтымақтастық және Даму Ұйымы қосылады. Тарихи дамудың қазіргі кезеңінде жемқорлықтың трансұлттылығы бүкіл қоғамдастық қауіпсіздігі үшін төндіретін қауіпті бейтараптандыру үшін халықаралық деңгейде жаһандық шаралар қабылдауды талап етеді. Халықаралық жемқорлыққа қарсы мыналарға бағытталған құқықтық, саяси, ұйымдастырушы шаралар кешені ретінде стратегия қажет: 1) қоғамдық жемқорлыққа қарсы көзқарас қалыптастыру; 2) жемқорлықтың зияны туралы хабардарлықты көтеру; 3) жемқорлық құқық бұзушылықтарды сыныптаудың халықаралық стандарттарын қамтамасыз ету, заң құзыреті әділет параметрлерін унификациялау; 4) жемқорлық әрекеттерді айқындау мүмкіндігін қамтамасыз ету үшін оның алдымен қаржы саласында ашықтық атмосферасын жасау.

Жоғарыда көрсетілген мақсаттарға жетуде сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат әр түрлі халықаралық ұйымдардың халықаралық-құқықтық актілеріне бағытталған. Жемқорлық мәселесіне Біріккен Ұлттар Ұйымы үлкен көңіл бөледі. Әлемдік құбылыс ретінде жемқорлыққа қарсы бағытталған бірнеше декларация мен конвенциялар қабылданғанын төменде байқауға болады. 2003 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымы «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы» Конвенциясын қабылдады. Конвенцияның жағымды жақтары көп, бірақ та Конвенцияда қарастырылған сыбайлас жемқорлықпен күресудің көптеген шараларына қарамастан, оларды орындау құқық бұзушыға деген тиісті санкциялармен қамтамасыз етілмеген. БҰҰ қарамағында құрылған ұйымдар жемқорлыққа қарсы құралдарды жасауда белсенді қызмет атқарады. Халықаралық қылмысты алдын алу орталығы, Біріккен Ұлттар Хатшылығының қылмысты алдын алу және нашарлықты қадағалайтын басқарма аймақаралық қылмыс бойынша Біріккен Ұлттар Институтымен бірге «Жемқорлыққа қарсы әлемдік бағдарламаны» жасады.

Шетелдік мемлекеттік органдардың лауазымды тұлғаларының парақорлығымен күресу жөнінде Экономикалық Ұлтымақтастық және Даму Ұйымының 1997 жылғы 21 қарашада қабылданған және коммерциялық іс-әрекет жүргізу барысында шетелдік мемлекеттік шенеуніктерге пара беруді қылмыс деп жариялау мәселесіне арналған «Халықаралық іскери операцияларды жүргізу барысында шетелдік мемлекеттік органдардың лауазымды тұлғаларының парақорлығымен күресу жөнінде» Конвенция. Бұл конвенция коммерциялық ортада салауатты бәсекелестікті қалыптастыруда алғышарт болып есептеледі. ЭЫДҰ сипатталған құқықтық бастамасының маңыздылығы үш кезеңмен анықталады. Біріншіден, ол Солтүстік және Оңтүстік елдерге сыбайластық төлемдердің ағылып келуін қысқартады. Бұл тиісті мемлекеттік басқаруды жүзеге асыру үшін және сауда-саттықтың әділ жағдайларын сақтау үшін қолайлы ахуал жасауға тікелей септігін тигізеді. Екіншіден, ол жаһандық масштабта басқару нормаларын дайындау үшін үлгі бола алады. Еуропа Одағы 1995 жылы «Өзінің қаржы мүддесін қорғайтын Конвенцияны» қабылдады. Осы құжатқа қосымша ретінде 1997 жылы Еуропа Одағы «Еуропа қоғамы және осы қоғамдардың мүше-мемлекеттерінің лауазымды адамдары кірген жемқорлыққа қарсы күрес туралы Конвенция» қабылдады. Еуропамен салыстырғанда 1996 жылы Америка мемлекетінің ұйымы көлемді құжатты қабылдады. Америкааралық Конвенция жемқорлыққа қарсы күресті кең түрде қолдайды. Бұл аймақтық келісім (АҚШ-ты қоса, АМҰ мүшелерінің көпшілігі қол қойған) мүше мемлекеттің өз аумағында конституцияға бағындырылған жемқорлық әрекетті жоюға бағытталған шараларды қолдануды, отандастарының және резиденттерінің шет елдегі әрекеттеріне жауап беруді талап етеді. Бұл Конвенцияны Оңтүстік және Солтүстік Американың 20 мемлекеті бекітті. Осы құжат мемлекеттің ішінде жасалған қылмысқа ғана емес, трансұлтты қатынастарға да таралады. Аталған құжаттардың әрқайсысына үшінші бөлімде жеке-жеке тоқталатын боламыз.

Мыңжылдықтар тоғысындағы тарихы тереңнен бастау алатын сыбайлас жемқорлық бүгінде бүкіл әлем қоғамдастығына қауіп төндіріп отырғаны мәлім. Өз кезегінде, Қазақстан тәуелсіздік алған кезден

бастап сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті мемлекеттің бірінші кезектегі міндеті етіп қойып, мәселені күн тәртібіне жиі шығаратын болды. Кеңестік кезеңнен кейінгі кеңістікте сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте іс-қимыл жүйесін жасауда, заңнамалық база әзірлеуде еліміздің көшбасшылық жағдайды иеленіп отырғаны кездейсоқ емес. 1998 жылы Қазақстан «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» заңды бірінші болып қабылдады, онда мемлекеттің сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиялық саясаттары белгіленді. Оның жүзеге асырылуына 10 жылдай уақыт өтті. Содан бері заңға бірнеше рет өзгерістер мен толықтырулар енгізіліп, заман талабына сай күресудің жаңа жолдары қарастырылды. Алайда осы заңға дейін де ел Президенті сыбайлас жемқорлыққа қарсы күреске қатысты бірқатар нормативтік актілерге қол қойған. Сыбайлас жемқорлыққа және ұйымдасқан қылмысқа қарсы күреске арналған бірқатар жарлықтар бұл бағыттағы жұмыс сабақтастықта, өскелең түрде жүріп жатқандығына дәлел. Сөйтіп, 1992 жылғы 17 наурызда Қазақстан Республикасы Президентінің «Сыбайлас жемқорлыққа және ұйымдасқан қылмысқа қарсы күресті күшейту жөніндегі іс-шаралар туралы» Жарлығы қабылданып, сыбайлас жемқорлыққа және ұйымдасқан қылмысқа қарсы күрестің ұйымдастырушылық және өзге де алғышарттарын қалыптастырды. Осындай қылмысқа ықпал ету шаралары айқындалды, оның ішінде тәртіптік, мүлкітік және әкімшілік сипаттағы қылмыстың алдын алу шаралары. Жарлықта республикамызда қылмыстық кәсібиліктің нығайып, ұйымдасқан сипатқа ие болып келе жатқандығы, баяндалады. Осы Жарлықтан кейін мынадай қаулылар қабылданды: 1992 жылғы 4 желтоқсандағы «Мемлекеттік басқару органдарындағы лауазымды тұлғалардың тәртіп, қоғамдық тәртіп және қауіпсіздік ахуалы үшін жауаптылығын арттыру туралы» қаулы, 1994 жылғы 11 ақпандағы «Қылмысқа қарсы күресті күшейту туралы» қаулы, сондай-ақ 1994 жылғы 9 маусымдағы «Заңдылық пен құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету бойынша қосымша шаралар туралы» қаулы және тағы басқа. Осы құжаттардың барлығында парақорлық пен сыбайлас жемқорлық қоғамның, мемлекеттің мүдделеріне қайшы келетіндігінен, Қазақстан Республикасы Конституциясының негізгі қағидаттарымен сыйыспайтындығы туралы және ерекше аталып өтіледі.

Қазақстан Республикасы Президентінің 1997 жылғы 5 қарашадағы «Ұлттық қауіпсіздікті нығайту, сыбайлас жемқорлыққа және ұйымдасқан қылмысқа қарсы күресті одан әрі күшейту жөніндегі іс-шаралар туралы» Жарлығы ұлттық қауіпсіздік органдарына, дәстүрлі міндеттерін шешуімен қатар, сыбайлас жемқорлық жолына түскен жоғары қызметтегі шенеуніктерге, әскери қызметкерлерге, прокурорларға, құқық қорғау органдарының қызметкерлеріне, арнаулы қызмет пен судьяларға, сондай-ақ контрабанда және есірткі бизнесіне қарсы күреске барлық күштерін жұмылдыруды міндеттеді. Ел басшылығының сыбайлас жемқорлыққа қарсы күреске бет алысы батыл әрі дәйекті екенін атап өту қажет. Сөйтіп, 1998 жылғы 11 шілдеде Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев Қазақстан халқына сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес мәселесіне арналған Үндеу жолдады. Елбасының осы Үндеуі 1998 жылғы 2 шілдедегі «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» заң қабылданғаннан кейін бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланды және біздіңше, Үндеу аталған заңның кіріспесі ретінде қабылдануы тиіс. Аталған заңның негізіне БҰҰ және ТМД-ның Парламентаралық ассамблеясының аясындағы халықаралық ұйымдар әзірлеген модельді актілер алынған. Заңның мақсаттары: Қазақстанның 2030 жылға дейінгі даму стратегиясының негізгі ережелерін жүзеге асыру; ел азаматтарының құқықтары мен бостандықтарын, қоғамдық мүдделерді қорғау. Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету; сыбайлас жемқорлыққа байланысты құқық бұзушылықтың алдын алу, анықтау, олардың жолын кесу және қылмысты ашу, олардың зардаптарын жою және кінәлілерді жауапқа тарту арқылы мемлекеттік органдардың, мемлекеттік міндеттерді атқаратын лауазымды және өзге де тұлғалардың, сондай-ақ оларға теңестірілген адамдардың тиімді қызметін қамтамасыз ету.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 26 желтоқсандағы № 986 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясы
2. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы құқықтық саясат: оқу құралы/ Е.Алауханов.-Алматы: Заң әдебиеті, 2009. -256б.
3. Адамгершілік мемлекеттік қызметшілердің жаңа генерациясы ретінде. / Каыкенова Б.С., Шаханов Е.А., Джусупова Р.С./ . 2011.
4. Бюрократия, сыбайлас жемқорлық және мемлекеттік басқарудың тиімділігі/ В.Д. Андрианов. – М.: Вотерс клубер, 2009. -248б.- Библиогр.: 234б.
5. Сыбайлас жемқорлық және мемлекет: себептер, салдар, реформалар: О.А. Алякринский / С.Роуз-Аккерман. Ағыл. Ауд. – М.: Логос, 2003.- 356б
6. Сыбайлас жемқорлық мінез-құлықтың психологиялық тетіктері//Мемлекеттік басқару мен мемлекеттік қызмет №1,2015.

Резюме

В статье обращается внимание на проблемы борьбы с коррупцией в Казахстане. В этом контексте поднимаются проблемы дальнейшего развития законов о борьбе с коррупцией.

Summary

Attention on strengthening of role of the Kazakhstan patriots idea applies in the article. In this context rises problems of further development of legal politics, construction of the legal state.

ӨОЖ 514.14.12

Ж.А. Сарсенбеков, Г.Ж. Есіркепова
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ЖАҢА ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ПАТРИОТИЗМНІҢ НЕГІЗДЕРІ МЕН ЖАҢҒЫРТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация: Мемлекеттік басқаруда Жаңа Қазақстандық патриотизмді қалыптастыру үшін ең алдымен мемлекеттік басқару түсінігі мен оның тиімділігін анықтай келе, мемлекеттік басқару жүйесінің жаңғырту бағыттарын сатылы-сапалы түрде жүзеге асыру керек. Жаңа Қазақстандық патриотизмді қалыптастыру мен дамыту мәселелерін қарастырғанда, міндетті түрде ұлттық патриоттықты қалыптастыру тарихындағы мемлекет басшылары мен зиялы қауым өкілдерінің тәжірбиесін ескере отырып Жаңа Қазақстандық патриотизмнің негіздерін шегелеу керек.

Кілттік сөздер: Қазақстан, Президент, патриотизм, жаңғырту, демократия, мемлекеттік басқару, жолдау, Мәңгілік ел, стратегия.

Бүгінгі уақытта Қазақстан Республикасында болып жатқан саяси-құқықтық, әлеуметтік-экономикалық өзгерістер мемлекеттік басқаруда Жаңа Қазақстандық патриотизмді қалыптастыру мен жаңғыртуды талап етуде. Әсіресе, елімізде демократияландыру үрдістері жүріп жатқан кезде, мемлекеттік басқаруда білім мазмұнын ұлттық ерекшеліктер негізінде құру, мемлекеттік қызметкерлердің бойында патриоттық сезімді ұялату мен мемлекеттік тілдің құндылықтарын қалыптастыру, сонымен қатар өсіп келе жатқан жас ұрпақты рухы биік, саналы, отансүйгіштік сезімі жоғары тұлға етіп тәрбиелеу қажеттігі туындап отыр.

Қазіргі таңда, мемлекеттік басқарудағы қазақстандық патриотизмнің негіздері мен дамуын зерделеп, оның маңызы мен құндылықтарын мемлекеттік басқару қызметкерлерінің бойында кеңінен насихаттау арқылы қалыптастыру бүгінгі күннің өзекті тақырыбы екенін және мемлекеттің басты мәселесі екенін ескергеніміз жөн.

Мемлекеттік басқаруда Қазақстандық патриотизмді жаңғырту мақсатында Ел Президенті Н.Ә.Назарбаев, өзінің «Қазақстанның болашағы – қоғамның идеялық бірлігінде» атты еңбегінде халықтар арасындағы бірлікті нығайту, отансүйгіштікке тәрбиелеу, тіл мәдениетін орнықтыру мәселелеріне тоқталып: «Біздің тағы бір аса маңызды идеологиялық міндетіміз – Қазақстандық Отансүйгіштікке тәрбиелеу, әрбір азаматтың өзін-өзі айқын билеуін қалыптастыру. Шынайы Отансүйгіштікті, нағыз азаматтықты қалыптастыру жеке бастың өзін саяси тұрғыдан айқын сезінуін, өз Отанын саналы түрде таңдауын көздейді» - делінген.

Мемлекеттік қызметті және мемлекеттік басқару құрылымын құру ел Президентінің «Қазақстан – 2030. Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы» атты Қазақстан халқына Жолдауында, Қазақстанның 2020 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспарында шешуші міндеттерді айқындағаны белгілі.

Мемлекеттік басқару жүйесінің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету мақсатында мемлекеттік қызметтерді одан әрі кәсібилендіруде Жаңа Қазақстандық патриотизмнің негіздері бүгінгі қоғамда жаңғырту бағытында. Мемлекеттік басқаруда қызметтің жаңа моделі қалыптасуда. Мұндай мемлекеттік басқарудағы қызметтің жаңа моделін қалыптастыру мақсатында мемлекеттік қызметте адами капиталды басқару тетіктері қалыптасты.

Мемлекеттік басқарудың өзіне тән қасиеті мемлекет жүргізген халықаралық саясат шеңберінде қарастырылады. Мемлекеттік басқару тиімділігін бағалау биліктің мемлекеттік органдары үшін де, қоғам үшін де өте қажет екені белгілі. Сондықтан да, қоғамға ол мемлекеттік институттардың қызметінің сапасын бақылауға үлкен мүмкіндік береді.

Қазіргі заманғы Қазақстан мемлекетінің базалық құндылықтары – бұл саяси демократия, мемлекеттің егемендігі, өндірістің құралдарына меншіктің алуан түрлілігі мен плюрализмге негізделген оның тұтастығы мен қауіпсіздігі, құқықтық заңы, саяси және әлеуметтік құқықтары мен адамның бостандығы, еркін еңбек етуі болып табылады.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында «Біздің мақсатымыз – мемлекеттік басқарудың жаңа түрін қалыптастыру дей келе, ол қоғамға қызмет ету мен мемлекеттілікті нығайтудың жаңа міндеттеріне сай болуы тиіс» деп, еліміздегі мемлекеттік басқару жүйесін барынша заңды түрде жаңғыртуға міндеттеді.

Шындығында атап өтуіміз керек, Елбасының сарабал саясатының барысында егеменді дамудың 22 жылында барша қазақстандықтарды біріктіретін, ел болашағының іргетасы қаланды, басты әлем мойындаған ұлтаралық келісім құндылықтары қалыптасты.

Мемлекеттік басқарудағы мемлекеттік тілдің маңызы мен Жаңа Қазақстандық Патриотизмнің идеялық негізі осы мемлекет құраушы, жалпыұлттық құндылықтарда жатыр. Ата-бабаларымыздың сан мың жылдан бергі асыл арманы Мәңгілік Ел болу еді. Ол арман – әлем елдерімен терезесі тең қатынас құрып, әлем картасынан ойып тұрып орын алатын Тәуелсіз Мемлекет атану мен қатар ұрпағы ертеңіне сеніммен қарайтын бақытты Ел болу еді. Әрине ата-бабаларымыздың арманы ол заманда белгілі бір тарихи-саяси қайшылықтардың нәтижесінде жүзеге аспады, ал біздің ұрпақ Елбасының саликалы саясатының арқасында бұл арманды ақиқатқа айналдырды. Біз Мәңгілік Елдің іргетасын қаладық деп келешек ұрпаққа мақтана әрі сенімді айта аламыз.

Егемен ел жағдайында жастарды отансүйгіштікке тәрбиелеу, олардың елін-жерін сүйетін, ана-тілін ардақтайтын, ұлтын пір тұтатын азамат болып өсуін қамтамасыз ету бүгінгі мемлекеттің басты мақсаты.

Жаңа Қазақстандық патриотизм – ол өзінің туған жеріне, ана тіліне, мемлекетке деген сүйіспеншілік сезімі, сол мемлекеттің, Отанының гүлденуіне, өсіп өркендеуіне өз үлесін қосу, қызмет ету болып табылады.

Жалпы, еліміздің тәуелсіздік жылдарында қалыптасқан мемлекеттік басқару жүйесінің заңдылықтары мен ерекшеліктерін саралай отырып, ұлттық патриоттықты қалыптастыру тарихындағы мемлекет басшылары мен зиялы қауым өкілдерінің ролін және мемлекеттік басқарудағы Жаңа Қазақстандық патриотизмді жаңғыртудағы мемлекеттік тілдің маңыздылығын біртұтас заңды жүйе ретінде қарастыру бұл тақырыптың құқықтық-саяси деңгейін барынша ашуда.

Қазіргі таңда, Қазақстан Республикасының мемлекеттік басқару жүйесін жаңғырту тұжырымдамасын іске асыру Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік басқару жүйесін жетілдіру саласында қоғамның қажеттіліктерін, жеке және заңды тұлғалардың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін қанағаттандыру деңгейін арттыруға бағытталған бірыңғай, сындарлы саясат жүргізуді қамтамасыз етуге мүмкіндік берді.

Мемлекеттік басқаруды реформалаудың негізгі мақсаты 2015 жылға қарай корпоративтік басқару, нәтижелілік, ашықтық және қоғам алдында есеп беру қағидаттары негізінде мемлекеттік басқарудың жаңа сапалы моделін құру арқылы азаматтардың құқықтары мен бостандығын барынша іске асыру үшін қажетті жағдайларды қамтамасыз ету болып табылады. Мемлекеттік басқару жүйесінің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету мақсатында мемлекеттік қызметтерді сапалы көрсетуге бағдарлай мемлекеттік қызмет жүйесін одан әрі кәсібилендіру қажеттігі туындады.

Жалпы қорыта айтқанда, мемлекеттік басқаруда Жаңа Қазақстандық патриотизмді қалыптастыру үшін ең алдымен мемлекеттік басқару түсінігі мен оның тиімділігін анықтай келе, мемлекеттік басқару жүйесінің жаңғырту бағыттарын сатылы-сапалы түрде жүзеге асыру керек. Жаңа Қазақстандық патриотизмді қалыптастыру мен дамыту мәселелерін қарастырғанда, міндетті түрде ұлттық патриоттықты қалыптастыру тарихындағы мемлекет басшылары мен зиялы қауым өкілдерінің тәжірибесін ескере отырып Жаңа Қазақстандық патриотизмнің негіздерін шегелеу керек. Ал, мемлекеттік басқару мен патриотизмді қалыптастыруда мемлекеттік тілдің ролі мен орнын айқындау барысында оның заңды әрі құқықтық маңыздылығын ұстану қажет.

Зерттеліп отырған мәселе күрделі болғандықтан, оның барлық салаларын терең қамтып шығу мүмкін емес. Бірақ бұл мәселенің айқындалған жағдайлары келешекте мемлекеттік басқаруда мемлекеттік тілдің маңызы мен Жаңа Қазақстандық патриотизмді қалыптастыру, жоғары оқу орындарының студенттеріне патриоттық тәрбие беру мәселесін зерттеуге негіз бола алады деп есептейміз.

Әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә, ҚР Президентінің «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауы.
2. Қазақстан Республикасы Президентінің 2003 жылдың 15 қарашасындағы № 1226 Жарлығы.
3. Назарбаев Н.Ә, Елбасының Қазақстан халықтары Ассамблеясының 2006 жылғы 24 қазандағы XII сессиясында сөйлеген сөзі.
4. Қазақстан Республикасы Президентінің 2001 жылғы 7 ақпандағы № 550 Жарлығымен бекітілген тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.
5. Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасындағы тіл туралы» Заңы 1997 жылғы 11 шілдеде қабылданды.

Резюме

В этой статье рассматривается политическо-правовые, социально-экономические изменения в государственной управлении Республики Казахстан происходящие на сегодняшний день, которые требуют становления и возрождения идей Нового Казахстанского патриотизма. Особенно, когда в стране проводятся процессы по модернизации государства, образовательное содержание в государственной управлении на достроитна основе национальных особенностей.

Summary

In this article on considered political and legal, social and economic change in state management of the Republic of Kazakhstan occurring on today which demand formation and revival of ideas of New Kazakhstan patriotism. Especially, when in the country processes on democratization of the state in carried out, educational contents is state management is necessary builds based on national peculiarities.

ӘОЖ 342.751.5:341.615

Ж.С. Калканова, К.Б. Усипбаева
ЮКГУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

**ОСОБЕННОСТИ ПРАКТИКИ ПРИМЕНЕНИЯ И РЕАЛИЗАЦИИ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН И СТРАН СНГ ОБ УСЫНОВЛЕНИИ**

Аннотация: Реализация на практике новых положений законодательства, направленных на защиту прав и законных интересов детей при усыновлении, позволит избежать злоупотреблений в этой важной социальной сфере деятельности государства, поможет детям под контролем суда с учетом их интересов обрести нормальную полноценную семью.

Ключевые слова: усыновление, защита прав, усыновитель, усыновляемый, семейные отношения, семья, брак, законодательство

В соответствии с международным и казахстанским законодательством обеспечение интересов детей - основополагающая задача семейного права. Ребенок является самостоятельной личностью, имеющей с момента рождения определенные права. Условия усыновления по законодательству показывают, что многие нормы универсальны, проверены временем, имеют много общего и целесообразность их существования не вызывает сомнений.

Проблемы и сложности, связанные с усыновлением детей, существовали на всех исторических этапах становления этого института и были присущи практически всем правовым системам. Это связано как со сложностью самого института усыновления, так и с внутренней политикой государства на определенном этапе его развития; существующим уровнем развития законодательной техники, накопленным и обобщенным опытом решения практических задач в области усыновления; меняющейся геополитической обстановкой в мире [1].

Законодательство государств бывшего СССР об усыновлении имеет общие черты с современным законодательством Республики Казахстан. Но есть и особенности, обусловленные спецификой и индивидуальностью развития семейных правоотношений в конкретной стране. Анализ общих тенденций развития института усыновления в странах, которые имели единую правовую, политическую, социальную систему, имеет большое значение для наиболее полного освещения рассматриваемой темы. По законодательству стран СНГ семейное воспитание детей является приоритетным. В большинстве стран СНГ прямо провозглашена цель усыновления - интересы несовершеннолетнего [2].

Так, в Семейном кодексе Молдовы приоритет воспитанию детей в семье, проявление заботы о воспитании и содержании несовершеннолетних, защита их прав и интересов названы принципами семейного законодательства Республики [3]. Законодатели устанавливают целый ряд условий, соблюдение которых необходимо для усыновления. Основным является условие о возрасте усыновляемых и усыновителей.

В большинстве стран СНГ усыновление допускается только в отношении несовершеннолетних. В Семейном кодексе Молдовы уточняется: усыновление в отношении детей, которые стали полностью дееспособными до достижения совершеннолетия, не допускается. Однако семейное право Латвии разрешает усыновление совершеннолетних при условии, если к моменту усыновления между усыновителем и усыновляемым уже сложились отношения родителей и ребенка [4]. А в Семейном кодексе Украины указано: "В исключительных случаях суд может постановить решение об усыновлении совершеннолетнего лица, которое не имеет матери, отца или было лишено их заботы". Кроме перечисленных условий о возрасте усыновляемого ребенка, Семейный кодекс Украины дополнительно устанавливает: "Дети, от которых родители отказались в родильном доме, могут быть усыновлены только по достижении ими двухмесячного возраста" Законодательство всех рассматриваемых государств особое внимание уделяет случаям усыновления тех, у кого есть братья (сестры). Усыновление братьев разными лицами не допускается, за исключением случаев, когда оно отвечает интересам детей. Такое правило существует в Таджикистане, Казахстане, Молдове, Армении и Азербайджане. В Молдове, помимо того, раздельное усыновление возможно, когда один из братьев не может быть усыновлен по состоянию здоровья. Аналогичная норма установлена Гражданским кодексом Литовской Республики, в котором также указано на возможность разлучения братьев (сестер) при усыновлении - "...когда вследствие каких-то обстоятельств сестры и братья уже были разделены и нет возможности обеспечить их совместное проживание".

Наиболее детальной представляется формулировка условия об усыновлении братьев (сестер) в законодательстве Беларуси. Как и в других странах СНГ, их раздельное усыновление не допускается, за исключением случаев, когда оно отвечает интересам детей. Однако разъединение братьев и сестер возможно, если усыновители не настаивают на сохранении тайны усыновления и обязуются не препятствовать общению усыновляемого ребенка с братьями и сестрами. В случае их разъединения при усыновлении суд возлагает на усыновителя обязанность сообщать ребенку об имеющихся у него братьях и сестрах и их местонахождении.

Усыновителем в исследуемых странах может быть только совершеннолетний. В Эстонии, Латвии, Молдове установлено абсолютное условие о возрасте - 25 лет. С разрешения суда в Эстонии этот возраст может быть уменьшен, минимальной разницы в возрасте не устанавливается. В других странах законодатели устанавливают минимальную разницу в возрасте между усыновителем и усыновляемым. В Казахстане, Азербайджане, Кыргызской Республике, Таджикистане, Грузии и Беларуси необходима разница в 16 лет, в Молдове и на Украине - 15 лет, в Латвии и Литве - 18 лет. Во всех указанных случаях она может быть сокращена судом по причинам, признанным уважительными. Только в Таджикистане суд не наделяется правом уменьшать разницу в возрасте между усыновителем и усыновляемым. При усыновлении отчимом (мачехой) ее наличие, как правило, не требуется.

В законодательстве Украины существует еще одно исключение: при усыновлении детей родственниками такая разница не требуется. Тем самым усыновление этими лицами поощряется. Семейный кодекс Республики Молдова и Гражданский кодекс Литовской Республики запрещают усыновление лицам, достигшим возраста 50 лет, но "в исключительных случаях суд может разрешить усыновлять и лицам более старшего возраста". Таким образом, предусмотрен ценз в отношении максимального возраста усыновителя. Подобные условия в законодательстве об усыновлении направлены на создание такой семьи, в которой возраст всех ее членов максимально соответствовал бы возрасту членов естественной биологической семьи.

Необходимым условием для установления усыновления является соблюдение требований, предъявляемых к личности усыновителя. Недееспособность (ограниченная дееспособность), лишение или ограничение в родительских правах, отстранение от выполнения опекунских обязанностей за ненадлежащее их выполнение, отмена усыновления по вине усыновителя являются фактами, наличие которых исключает возможность усыновления в Азербайджане, Казахстане, Таджикистане, Эстонии, Беларуси, Молдове. Правительства Кыргызской Республики, Армении, Беларуси, Казахстана, Молдовы, Таджикистана полномочны устанавливать перечень заболеваний, при наличии которых лицо не может усыновить ребенка. В Республике Молдова кроме указанных ограничений установлен запрет на усыновление для лиц, ведущих себя аморально, а также представивших подложные документы и желающих оформить фиктивное усыновление.

На Украине, кроме того, не могут усыновлять лица, состоящие на учете в психоневрологических и наркологических диспансерах или лечась в таких учреждениях, лица, злоупотребляющие спиртными напитками или наркотическими средствами, лица, которые на момент усыновления не имеют постоянного дохода, желающие оформить усыновление с целью получения материальной или иной выгоды.

Условие о необходимости дохода, обеспечивающего усыновляемому прожиточный минимум, закреплено и в белорусском законе, и в Кыргызстане наряду с запретом усыновлять лицам, имеющим на этот момент судимость за умышленное преступление и не имеющим постоянного места жительства и жилого помещения, отвечающего установленным санитарным и техническим требованиям.

Перечисленные условия направлены на недопущение усыновления теми, кто не в состоянии обеспечить ребенку нормальную моральную и материальную обстановку в семье, привить ему принятые в обществе нравственные ценности. В Казахстане, Армении, Кыргызстане и Таджикистане недееспособность (ограниченная дееспособность) супруга усыновителя является препятствием для усыновления. В законодательстве Украины, Молдовы, Эстонии, Латвии такого запрета нет. Думается, состояние недееспособного (ограниченно дееспособного) супруга усыновителя может стать причиной дискомфортной обстановки в семье, причинения моральной травмы усыновляемому, поэтому усыновление не должно допускаться.

Обеспечению благоприятной моральной обстановки в семье служит и норма о необходимости получения согласия супруга усыновителя, которое, как правило, требуется, если ребенок усыновляется только одним из супругов. Не требуется согласие, если супруги фактически прекратили семейные отношения, проживают раздельно более года (по украинскому законодательству - более шести месяцев) и место жительства другого супруга неизвестно. Эти нормы аналогичны в законодательстве Казахстана, Латвии, Молдовы, Таджикистана, Кыргызстана, Армении, Украины, Эстонии. Гражданский кодекс Литовской Республики гласит: "Письменное согласие на усыновление от другого супруга не требуется, если суд принял решение насчет проживания супругов порознь или если супруг объявлен находящимся неизвестно где или признан недееспособным".

Еще одно важное условие усыновления - согласие ребенка. Оно необходимо, если ребенок достиг возраста семи лет (Эстония), десяти (Казахстан, Таджикистан, Беларусь, Молдова, Украина), двенадцати лет (Латвия), за исключением случая, когда ребенок проживал в семье усыновителя и считал его своим родителем. Согласие ребенка, достигшего десяти лет, требуется также на изменение его фамилии, имени,

отчества и на запись усыновителей в качестве родителей. В Эстонии имя и фамилия усыновляемого, достигшего возраста семи лет, могут быть изменены только с его согласия. Исключения из этого правила не устанавливаются. Латвийский Гражданский закон гласит, что "усыновляемому присваивается фамилия усыновителя". Это требование не ставится в зависимость от желания усыновителя и усыновляемого. Перечисленные нормы гарантируют ребенку, достигшему определенного возраста, с которого, по мнению законодателя, он в состоянии принимать решения по наиболее важным вопросам в своей жизни, право выражать свое мнение, определять, в какой семье жить и воспитываться.

Необходимым условием усыновления является согласие законного представителя ребенка. Для усыновления ребенка, родители которого живы и не лишены родительских прав, необходимо их согласие. Оно может быть дано на усыновление ребенка конкретным лицом или без указания такового. Согласие необходимо заверить у нотариуса, руководителя органа опеки по месту производства усыновления, руководителя учреждения, в котором находится ребенок, или выразить непосредственно при производстве усыновления.

Получение согласия родителей (иных законных представителей ребенка), безусловно, необходимо при установлении усыновления и обеспечивает соблюдение прав и законных интересов этих лиц, таких как право на проживание с ребенком, воспитание, определение имени, иных неимущественных, а также целого ряда имущественных прав (например, наследственные, алиментные), вытекающих из наличия родительских правоотношений. Рассмотренные особенности законодательства стран СНГ и Балтии об усыновлении показывают, что многие нормы универсальны, проверены временем, наличие общих тенденций развития и целесообразность их существования не вызывает сомнений.

Таким образом, усыновление дает возможность создать ребенку максимально близкие к семейным условия жизни и воспитания. Реализация на практике новых положений законодательства, направленных на защиту прав и законных интересов детей при усыновлении, позволит избежать злоупотреблений в этой важной социальной сфере деятельности государства, поможет детям под контролем суда с учетом их интересов обрести нормальную полноценную семью.

Әдебиеттер

1. Кустова В. В. Актуальные проблемы установления усыновления в российском праве // Журнал российского права. 2002. N 7. С. 81.
2. Семейный кодекс Украины от 10 января 2002 г. N 2947-III 1 // Ведомости Верховной Рады. 2002. N 21 - 22. Ст. 135; [www. minjust. Ru](http://www.minjust.Ru); Семейный кодекс Республики Таджикистан от 13 ноября 1998 г. // Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан. 1998. N 22. Ст. 303; 2006. N 4. Ст. 196; [www. minjust. Ru](http://www.minjust. Ru); Закон Эстонской Республики "О семье" от 12 октября 1994 г. // Государственный вестник. 1994. N 75. Ст. 1326; [www. minjust. Ru](http://www.minjust. Ru); Закон Республики Казахстан от 17 декабря 1998 г. N 321 "О браке и семье" // Казахстанская правда. 1998. N 241; [www. minjust. Ru](http://www.minjust. Ru); Семейный кодекс Республики Армения от 8 декабря 2004 г. N HO-123; [www. minjust. Ru](http://www.minjust. Ru); Семейный кодекс Азербайджанской Республики от 28 декабря 1999 г. N 781-ПГ // [www. minjust. Ru](http://www.minjust. Ru); Гражданский кодекс Литовской Республики (Третья книга. Семейное право) от 18 июля 2000 г. N VIII-1964 // [www. minjust. Ru](http://www.minjust. Ru); Семейный кодекс Кыргызской Республики от 30 августа 2003 г. N201 // [www. minjust. ru](http://www.minjust. ru); Гражданский кодекс Грузии (Книга Пятая. Семейное Право) от 26 июня 1997 г. N 786-Пс // [www. minjust. ru](http://www.minjust. ru).
3. Семейный кодекс Республики Молдова от 26 октября 2000 г. N 1316-XIV // Мониторул Официал ал Р. Молдова. 2001. N 47 - 48; [www. minjust. ru](http://www.minjust. ru).
4. Гражданский закон Латвийской Республики (Первая часть. Семейное право) от 25 мая 1993 г. // Zinotajs. 1993. N 22/23; [www. minjust. ru](http://www.minjust. ru).

Түйін

Мақалада Қазақстан Республикасының және ТМД Достастық елдерінің бала асырап алу туралы заңдарын іске асыру және қолданылу практикасының ерекшеліктері қаралады.

Summaru

In article features of practice of application and implementation of the legislation of the Republic of Kazakhstan and the Commonwealth countries of the CIS about adoption (adoption) are considered.

Ж.С.Калканова -к.ю.н., доцент, **К.Б.Усипбаева** -магистрант,
ЮКУГ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

УСЫНОВЛЕНИЕ И ОПЕКА В МЕЖДУНАРОДНОМ ЧАСТНОМ ПРАВЕ

Аннотация: Правовое регулирование усыновления, особенности процедуры усыновления, судебного порядка установления усыновления детей, специфика усыновления детей иностранцами – до конца не изучены и проанализированы, в связи с чем, все эти вопросы требуют дальнейшего исследования учеными и практиками нашей страны, а также совершенствования законодательства Республики Казахстан, регулирующего данный круг общественных отношений.

Ключевые слова: усыновление, защита прав, усыновитель, иностранный элемент, семейные отношения, семья, брак, дети, родственники, детские дома

Проблемы и сложности, связанные с усыновлением детей, существовали на всех исторических этапах становления этого института и были присущи практически всем правовым системам. Это связано как со сложностью самого института усыновления, так и с внутренней политикой каждого конкретного государства на определенном этапе его развития; существующим уровнем развития законодательной техники, накопленным и обобщенным опытом решения практических задач в области усыновления; меняющейся геополитической обстановкой в мире.

В соответствии с международным и казахстанским правом и законодательством обеспечение интересов детей - основополагающая задача семейного права. Ребенок является самостоятельной личностью, имеющей с момента рождения определенные права.

Усыновление (удочерение) является одной из приоритетных форм устройства детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей. Последнее время всё популярнее становится практика усыновления (удочерения) казахстанских детей. Поощрять усыновление сирот призвал президент Казахстана в своем послании "Стратегия "Казахстан-2050". «В мирное время мы имеем тысячи сирот - наши детские дома и приюты переполнены. Это, к сожалению, общемировая тенденция и вызов глобализации. Но мы должны противодействовать этой тенденции. Наше государство и общество должны поощрять усыновление сирот и строительство детских домов семейного типа. Дети - наиболее уязвимая и самая незащищенная часть нашего общества, и они не должны быть бесправными. Как Лидер нации, я буду требовать защиты прав каждого ребенка. Любой ребенок, который родился на нашей земле, - казахстанец. И государство должно заботиться о нем» [1].

Вопрос усыновления детей иностранными гражданами занимает особое место в законодательстве Республики Казахстан.

Если гражданин Казахстана хочет усыновить ребенка-гражданина другой страны, ему необходимо получить согласие законного представителя ребенка и разрешение компетентного органа страны, гражданином которой является ребенок, а также, если это требуется в соответствии с национальным законодательством государства, согласие ребенка на усыновление. Если же ребенка, гражданина Республики Казахстан, постоянно проживающего в другом государстве, изъявляет желание усыновить иностранный гражданин, для проведения усыновления требуется получение предварительного разрешения на усыновление соответствующего органа исполнительной власти Республики Казахстан, на территории которого ребенок или его родители проживали до выезда за пределы Республики Казахстан.

Увеличение масштабов усыновления, вывоз усыновленных из страны поставили на повестку дня решение проблем, связанных с более тщательной правовой регламентацией усыновления детей иностранцами.

Основные положения, касающиеся международного усыновления, закреплены в Конвенции ООН о правах ребенка 1989 г. (ст. ст. 20, 21 Это во-первых, признание его в качестве альтернативного способа ухода за детьми, лишенными семейного окружения, допустимого лишь тогда, когда "обеспечение какого-либо подходящего ухода в стране происхождения ребенка является невозможным". Во-вторых, отнесение решения вопроса об усыновлении к ведению компетентных органов государства. В-третьих, необходимость, чтобы при усыновлении в другой стране относительно ребенка применялись те же гарантии и нормы, которые используются при внутригосударственном усыновлении. И, наконец, в-четвертых, недопущение, чтобы устройство ребенка приводило к получению неоправданных финансовых и иных выгод связанными с усыновлением лицами. Эти принципы были в полной мере восприняты и закреплены в тексте специально посвященной вопросам международного усыновления Гаагской конвенции о защите детей и сотрудничестве в отношении иностранного усыновления от 29 мая 1993 г.[2].

В ней употребляется термин "иностранное усыновление", в целом созвучный термину "международное усыновление". Иностранное усыновление имеет место, "когда ребенок, постоянно

проживающий в одном Договаривающемся государстве, переехал, переезжает или должен переехать в другое Договаривающееся государство либо после его усыновления в государстве происхождения супругами или лицом, обычно проживающими в принимающем государстве, либо в целях такого усыновления в принимающем государстве или в государстве происхождения".

В Гагской конвенции нашли более детализированную форму положения Конвенции ООН о правах ребенка относительно усыновления, а также закреплён ряд новых правил такого усыновления, например, относительно его признания и правовых последствий; об использовании личных сведений, собранных или переданных в соответствии с конвенцией, только для соответствующих целей и др. Особое значение имеют правила о соотношении норм конвенции с национальным законодательством стран-участниц и международными договорами, о применении конвенции государствами, имеющими две и более правовых систем на своих территориях.

Многие положения Гагской конвенции не находят отражение в Казахском законодательстве. Ряд аналогичных правил был присущ отечественному семейному праву ещё до принятия нового законодательства о браке и семье, некоторые были введены в него впоследствии путем принятия внутригосударственных актов. В частности, созвучна положениям Гагской конвенции норма п. 1 ст. 165 о праве, применимом к усыновлению казахстанских детей иностранными гражданами. На территории РК усыновление и удочерение детей казахстанских граждан иностранными гражданами или лицами без гражданства производится соответственно по законодательству государства, гражданином которого является усыновитель, или по законодательству государства, на территории которого усыновитель имеет постоянное место жительства на момент подачи заявления об усыновлении, удочерении. Помимо законодательства указанных выше государств должны также соблюдаться с учетом положений международного договора РК о межгосударственном сотрудничестве в области усыновления детей правила казахстанского законодательства, а именно правила о детях, передаваемых на усыновление; об учете таких детей и лиц, желающих усыновить ребенка; о процедуре усыновления; о требованиях к кандидатуре усыновителей; об условиях усыновления - разнице в возрасте между усыновителем и усыновленным, согласии родителей ребенка на усыновление и возможности усыновления без их согласия, согласии ребенка на усыновление, согласии супруга усыновителя, согласии опекунов (попечителей), приемных родителей, руководителей учреждений, в которых находится ребенок.

Хотя Гагская конвенция ратифицирована Республикой Казахстан". Помимо требований, распространяющих свое действие, как на внутригосударственное, так и на международное усыновление (например, возможность передачи на усыновление только несовершеннолетних детей, оставшихся без родительского попечения; освобождение заявителей по данной категории дел от уплаты государственной пошлины; обязательное личное присутствие заявителей в судебном заседании при рассмотрении дела; участие в деле органов опеки и попечительства и прокурора), в сфере международного усыновления действуют и специфические правила.

Так, усыновление иностранными гражданами, лицами без гражданства допускается только в случаях, если не представляется возможным передать детей на воспитание в семьи граждан РК, постоянно проживающих на ее территории, либо на усыновление родственникам детей независимо от гражданства и места проживания этих лиц. Учет иностранных граждан и лиц без гражданства, желающих усыновить детей, производится органами исполнительной власти субъектов РК или органом исполнительной власти, т.е. МОН РК[3]. Однако непосредственное обращение в МОН для постановки на учет допускается только в случаях, если кандидаты в усыновители предварительно не смогли подобрать для усыновления ребенка на территориях двух субъектов РК.

Порядок учета на областном и республиканском уровнях определяется в правила передачи детей на усыновление (удочерение) и осуществления контроля за условиями их жизни и воспитания в семьях усыновителей на территории Республики Казахстан. Об учете на областном и республиканском уровнях лишь иностранных граждан и лиц без гражданства, нормы указанных Правил распространяют соответствующие процедуры дополнительно на граждан РК, постоянно проживающих за пределами ее территории и желающих усыновить или удочерить ребенка. Деятельность на территории Республики Казахстан специально уполномоченных иностранными государствами органов и организаций по усыновлению детей может осуществляться в силу международного договора РК или на основе принципа взаимности и не должна преследовать коммерческих целей. Порядок такой деятельности определяется Правительством РК по представлению МОН, Министерства юстиции и Министерства иностранных дел РК. Указанные органы и организации вправе представлять интересы граждан РК, постоянно проживающих за ее пределами, иностранных граждан и апатридов в целях подбора и передачи детей на усыновление, а также осуществлять иную некоммерческую деятельность по защите их прав на территории Республики Казахстан через свои представительства. Разрешение на открытие представительства может быть выдано только некоммерческим иностранным организациям, осуществляющим на основании лицензии деятельность по усыновлению на территории своего государства не менее пяти лет на момент подачи в установленном казахстанским законодательством порядке заявления об аккредитации и представления всех необходимых документов.

Решение вопроса об аккредитации представительства принимается МОН РК по согласованию с Министерствами иностранных дел, юстиции, здравоохранения РК и т.д. При положительном решении представительства аккредитируются сроком на один год, который впоследствии может быть продлен. На основании выданного разрешения осуществляется обязательная регистрация открывшегося представительства в Министерстве юстиции РК, где информация о нем вносится в реестр и выдается соответствующее свидетельство.

Свидетельство представляется в МОН РК и в орган исполнительной власти субъекта РК, на территории которого будет осуществляться деятельность представительства по усыновлению. Дети могут передаваться на усыновление гражданам РК, постоянно проживающим за ее пределами, иностранным гражданам или лицам без гражданства, не являющимся родственниками детей, только по истечении трех месяцев со дня поступления сведений о таких детях в государственный банк сведений о детях, оставшихся без попечения родителей. Граждане РК, постоянно проживающие за ее пределами, иностранцы и лица без гражданства, желающие усыновить детей, должны обращаться с заявлением об установлении усыновления не в районные (городские) суды общей юрисдикции, а в суды субъектов РК (областные, районные и другие суды этого уровня) по месту жительства ребенка.

Эти лица при обращении с заявлением об установлении усыновления помимо общего перечня необходимых документов обязаны представить дополнительно: заключение компетентного органа государства, гражданами которого они являются, или для апатридов - государства, в котором они имеют постоянное место жительства, об условиях их жизни и о возможности быть усыновителями; разрешение компетентного органа соответствующего государства на въезд усыновляемого ребенка и его постоянное жительство на территории этого государства [4].

Кроме того, в числе необходимых для усыновления документов, без которых не могут быть выданы сведения о конкретном ребенке, подлежащем усыновлению, и направление для его посещения по месту жительства (нахождения), пп. "е" п. 27 Правил передачи детей на усыновление называет "письменные обязательства иностранной организации государства проживания кандидатов в усыновители по осуществлению контроля за условиями жизни и воспитания усыновляемого ребенка и постановкой его на учет в консульском учреждении Республики Казахстан в установленном порядке". Защита прав и интересов детей, являющихся гражданами РК и усыновленных иностранцами (апатридами), вне территории Республики

Казахстан осуществляется в пределах, допускаемых нормами международного права, если иное не предусмотрено международным договором РК. Такая защита осуществляется консульскими учреждениями РК, в которых усыновленные дети состоят на учете до достижения ими совершеннолетия. Порядок постановки на учет определен в постановлении Правительства РК.

Постановка на учет усыновленных детей - граждан РК осуществляется консульским учреждением РК, находящимся в пределах консульского округа на территории государства проживания усыновителей, а при отсутствии такого учреждения - дипломатическим представительством РК в течение трех месяцев со дня въезда их в государство места проживания усыновителей на основании представленных усыновителями документов.

По желанию усыновителей постановка на учет может осуществляться до выезда из Республики Казахстан через МИД РК. Сведения о поставленном на учет ребенке вносятся в учетную карточку, а в паспорте усыновленного делается соответствующая отметка. Обязанность усыновителей поставить усыновленного ребенка на учет сохраняется и при перемене ими места жительства.

Контроль над постановкой усыновителями ребенка на учет в консульском учреждении осуществляет специально уполномоченный иностранным государством орган или организация по усыновлению, которые представляли в установленном порядке интересы кандидатов в усыновители на территории Республики Казахстан. Для обеспечения своевременной постановки на учет усыновленных детей МОН РК каждые 6 месяцев обязано направлять консульским учреждениям информацию об усыновленных детях. Консульские учреждения в конце каждого календарного года направляют в МОН РК списки детей, поставленных на учет, а также информируют о нарушении прав и законных интересов усыновленного ребенка и неблагополучии в семье усыновителей.

Если же усыновление (удочерение) детей - граждан РК на российской территории осуществляется лицами, хотя бы и являющимися иностранцами или лицами без гражданства, но состоящими в браке с гражданами Республики Казахстан, то применяется порядок усыновления, предусмотренный законодательством о браке и семье для граждан Республики Казахстан.

Иное может быть предусмотрено международным соглашением РК. На территории Республики Казахстан международное усыновление имеет место не только в случаях усыновления детей - граждан РК иностранными гражданами и лицами без гражданства, но и когда граждане Республики Казахстан усыновляют детей, являющихся гражданами других государств. Тогда для установления усыновления становится необходимым получение согласия законного представителя ребенка и компетентного органа государства, гражданином которого является ребенок, а также, если это требуется в соответствии с законодательством указанного государства, согласие ребенка на усыновление.

Основным условием международного усыновления, устанавливаемого на территории Республики Казахстан, является соблюдение прав и законных интересов усыновляемых несовершеннолетних детей. Если в результате усыновления или удочерения могут быть нарушены права ребенка, установленные законодательством РК и международными договорами РК, усыновление не может быть произведено независимо от гражданства усыновителя, а произведенное ранее подлежит отмене в судебном порядке.

Усыновление (удочерение) детей - граждан Республики Казахстан, проживающих за пределами ее территории, может производиться в компетентных учреждениях иностранных государств, с соблюдением установленных ими процедур. В соответствии со ст. 76 Закона о браке и семье такое усыновление признается действительным в Республике Казахстан при соблюдении следующих условий: если усыновление было произведено компетентным органом иностранного государства, гражданином которого является усыновитель; если на усыновление было предварительно получено разрешение от органа исполнительной власти субъекта Республики Казахстан, на территории которого ребенок или его родители (один из них) проживали до выезда за пределы территории РК.

Для получения разрешения иностранные граждане и лица без гражданства представляют через соответствующее консульское учреждение или дипломатическое представительство РК либо непосредственно в орган исполнительной власти субъекта РК необходимые документы.

Если усыновляемый ребенок или его родители никогда не проживали на территории Республики Казахстан, предварительное разрешение на усыновление такого ребенка дает МОН РК. К любым семейным отношениям, которые в силу указания коллизионной нормы о применимом праве должны регулироваться законодательством иностранных государств, может быть применена оговорка о публичном порядке.

С помощью этой оговорки на легальной основе не допускается применение норм иностранного семейного права в случаях, когда такое применение противоречило бы основам правопорядка (публичному порядку) Республики Казахстан. Если оговорка о публичном порядке используется, для регулирования семейных отношений применяется не иностранное право, а законодательство РК.

Әдебиеттер

1. Послание Президента Республики Казахстан - лидера нации Н.Назарбаева народу Казахстана. Стратегия «Казахстан-2050» Новый политический курс состоявшегося государства" <http://www.kazembassy.ru/en/presssluzhba/newsen/5-politika/5774-visgoslic124>.
2. Гагская конвенция о защите детей и сотрудничестве в отношении иностранного усыновления от 29 мая 1993 г.
3. Кодекс Республики Казахстан «О браке (супружестве) и семье» от 26 декабря 2011 г. № 518-IV //Ведомости Парламента Республики Казахстан. 2011. № 22 (2599). Ст. 174; Казахстанская правда. 2012. 7 января.
4. Баймолдина З.Х. Гражданское процессуальное право РК. 1-2 т.-Алматы. 2010 г.

Түйін

Мақалада Қазақстан Республикасының заңдарын және халықаралық шарттардың шетел азаматтары балаларды асырап алу кезінде қолданылу және іске асыру практикасының ерекшеліктері қаралады.

Summary

In article features of practice of application and implementation of the legislation of the Republic of Kazakhstan and also international treaties at adoption of children by foreign citizens are considered.

ӘОЖ 356.98

З.А., Ажиметова, Н.К.Хасанов

М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ОТБАСЫ ЖӘНЕ КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРҒА ҚАРСЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫҢ ТҮРЛЕРІ

Аңдатпа: Мемлекет дамыған елдер қатарына кіру үшін ең алдымен ішкі саяси тұрақтылығын, әсіресе елімізде қауіпті қасиеттерімен орын алып жатқан қылмыстардың алдын алуда студент жастарымыздың қосар үлесі өте үлкен.

Отбасы және кәмелетке толмағандарға қарсы қылмыстың қоғамға қауіптілігі ата-ана мен бала арасындағы туыстық байланыстың ажырауы мен үзілуіне алып келеді.

2014 жылы қабылданған жаңа қылмыстық кодекстің ерекше бөлімінің екінші тарауында отбасы және кәмелетке толмағандарға қарсы қылмыстары үшін жауаптылық белгіленген.

Осы топқа жататын қылмыстардың объектісі ересек адамдар мен ата-аналары және балалардың арасындағы отбасылық қатынастар, сондай-ақ кәмелетке толмағандардың дене бітімі, интеллектуалдық,

рухани, адамгершілік тұрғысынан дұрыс дамып, қалыптасу жағдайлары болып табылады. Осы мақалада осы топқа енген қылмыс құрамдарының әрқайсысына жеке-жеке талдау берілген.

Кілттік сөздер: Қылмыстылық, қылмыстық – құқықтық, неке мен отбасы, баланы ауыстыру, конвенция.

Қылмыстылық мәселесінің тарихы адамзат цивилизациясынан бастау алады. Қылмыстылық ұғымы кең. Оны статистикалық және әлеуметтік тұрғыдан да қарауға болады. Қылмыстылық - объективті, адамзат қоғамымен, оның заңдарымен байланысты әлеуметтік, сондай-ақ тарихи өзгермелі құбылыс.

Қылмыстылықты әлеуметтік құбылыс ретінде қарасақ, ол әлеуметтік қайшылықтардың нәтижесінде пайда болады. Неміс криминологы Арманд Мерген (1961ж.): «Қылмыс - ертеден келе жатқан және қоғаммен бірге өмір сүретін әлеуметтік құбылыс», дейді[1].

Қылмыстық заң актісімен реттелетін қылмыстар қылмыстылықты құрайтын болғандықтан, ол - қылмыстық құқықтық құбылыс болып табылады. Қылмыстылық қоғамға қауіпті және мемлекет заңдарына қайшы әрекеттер мен әрекетсіздіктердің жиынтығы тұрғысынан қаралады. Қылмыстылық басқа әлеуметтік құбылыстардан құқықтық сипатымен ерекшеленеді, оның бұл қылмыстық құқықтық сипаты басқа құқықбұзушылықтардан да айырып тұрады. Қылмыстылық дегеніміз белгілі уақыт аралығында мемлекеттегі қылмыстардың жиынтығы түріндегі тарихи өзгермелі, объективті және әлеуметтік құбылыс болып табылады.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 27-бабында: Неке мен отбасы, ана мен әке және бала мемлекеттің қорғауында болады. Бірінші балаларына қамқорлық жасау және оларды тәрбиелеу – ата-ананың табиғи құқығы әрі парызы. Екінші, кәмелетке толған еңбекке қабілетті балалар еңбекке жарамсыз ата-анасын қамқорлық жасауға міндетті делінген.

Бұл көрсетілген қағидалар халықаралық құқықтың осы мәселелер жөніндегі негізгі ережелеріне сәйкестендірілген. Адам құқығы жөніндегі 1948 жылғы Жалпыға бірдей Декларацияда, Азаматтық және саяси құқықтар туралы 1966 жылғы халықаралық актіде отбасы қоғамының табиғи негізгі ұясы және ол мемлекет пен қоғам тарапынан қорғау құқығына ие деп белгіленген. 1989 жылы 20-қарашада қабылданған «Балалардың құқықтары жөніндегі» Конвенцияда да балалардың азаматтық және саяси-әлеуметтік құқықтарының қорғалуына ерекше мән берілген. Қазақстан Республикасының да отбасы және кәмелетке толмағандар жөніндегі халықаралық құқық нормаларын қастерлей отырып, осы мәселелерге байланысты пайда болатын қоғамдық қатынастарды қылмыстық – құқықтық жолмен қорғауға ерекше мән береді[2].

2014 жылғы қабылданған жаңа Қылмыстық кодекстің ерекше бөлімінің 2-тарауы отбасына және кәмелетке толмағандарға қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін жауаптылық белгіленген. Бұл тарауда осы тұрғыдағы қылмыстарға арналған нақты қылмыстардың мынандай түрлері көрсетілген; Кәмелетке толмаған адамды қылмыстық құқықбұзушылықтар жасауға тарту (132-бап). Бұл жерде кәмелетке толмаған адамды қылмыстық іске тарту деп 18-ге толмағандарды қылмыстың тікелей орындаушысы немесе өзге де көмектесуші болуға жігерлендіруге, ынтасын, шешімін қоздыруға бағытталған іс-әрекеттерді айтамыз. Қылмыстық іске тартудың әдісі заңда тікелей көрсетілмеген, бірақ ол әртүрлі жолмен жүзеге асыруы мүмкін. Бұл әрекет көбінесе психикалық әдістерді қолдану арқылы (қорқыту, уәде беру, алдау) немесе басқа да тәсілдерді қолдану арқылы жүзеге асырылады. Кәмелетке толмаған адамды қоғамға жат әрекеттер жасауға тарту (133-бап). Бұл жерде кәмелетке толмаған адамды есірткелік немесе басқа да есенкірететін заттарды медициналық емес тұрғыда тұтынуға не спирттік ішімдіктерді ұдайы тұтынуға не жезөкшелік пен қаңғыбастықпен немесе қайыршылықпен айналысуға тартқаны үшін жауапкершілік белгіленген. Бала асырап алу құпиясын жария ету (135-бап). Бұл жерде кәмелетке толмаған адамды саудаға салу үшін жауаптылық бұрын Қазақстан Республикасы аумағында қолданылған қылмыстық заңдарда мүлдем көрсетілмеген еді. Қазақ жерінде мұндай құбылыс Кеңес өкіметі орныққанға дейін мүлдем болған емес.

Қазіргі жағдайда кейбір жерлерде кәмелетке толмағандар «зат», «тауар» ретінде пайдаланылып, қылмыскерлерге пайда табудың көзіне айналды. Дүние жүзінде орын алып отырған осындай келеңсіз құбылыстарға сәйкес Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексінің 135-бабында осы тұрғыдағы іс-әрекетке қылмыстық жауаптылық белгіленген.

Баланы ауыстыру (136-бап). Баланы қасақана ауыстырғаны үшін қылмыстық жауаптылық белгіленген. Бұл қылмыстың қоғамға қауіптілігі сол, баланы ауыстыру арқылы ата-ана мен баланың туыстық қатынасы зорлықпен бұзылып, адамгершілік қағидаларына жатпайтын әрекеттер арқылы жүзеге асырылады.

Баланы асырап алу құпиясын жария ету (ҚР ҚК 138-бап). Бұл жерде баланы асырап алушының еркінен тыс, яғни қайшы қызметтік немесе кәсіптік құпия ретінде бала асырап алу фактісін сақтауға міндетті адамның не өзге адамның пайдакүнемдік немесе өзге жамандық ниетпен жасаған бала асырап алу құпиясын жария еткені үшін жауаптылық қылмыстық кодекстің 138-бабында көзделген. Бұл қылмыстың қоғамға қауіптілігі сол кінәлі адам асырап алған балаға немесе үшінші жаққа бала асырап алу құпиясын заңсыз бұзып, оны жария ету арқылы балаға немесе оны асырап алған ата-аналарына орны толмас моральдық зиян келтіреді. Қылмыстың тікелей объектісі бала асырап алу туралы заңда белгіленген қоғамдық қатынастар,

сол бала асырап алушылар мен асыранып алынғандардың мүдделері. Келесі бап – ҚР ҚК 139-бабы. Балаларын күтіп бағуға арналған қаражатты төлеу жөніндегі міндеттерді орындамау, еңбекке қабілетсіз ата-аналарын, еңбекке қабілетсіз жұбайын күтіп бағуға арналған қаражатты төлеуден жалтару. Бұл жерде қылмыстық кодекс бойынша ата-ананың сот шешімі бойынша кәмелетке толмаған балаларын, сондай-ақ 18 жақа толған еңбекке жарамсыз балаларын асырауға арналған қаражатты төлеуден 3 айдан астам әдейі жалтаруы (ҚР ҚК 139-бабының 1-тармағы).

Кәмелетке толған еңбекке жарамды адамның сот шешімі бойынша өзінің еңбекке қабілетсіз ата-анасын асырауға арналған қаражатты төлеуден үш айдан астам әдейі жалтаруы (ҚР ҚК 139-бабының 2-тармағы) үшін жеке-жеке жауаптылық көзделген.

Қылмыстың тікелей объектісі кәмелетке толмаған, сондай-ақ кәмелетке жасы толған еңбекке жарамсыз балалардың еңбекке қабілетсіз ата-ананың лайықты өмір сүруін қамтамасыз ететін материалдық мүдделері. Қылмыстық жәбірленушілері 18-ге толмаған балалар, 18-ге толған еңбекке жарамсыз балалар қылмыстық кодекстің 136-бабының 1- тармағында көрсетілген, еңбекке қабілетсіз ата-аналар (соның ішінде бала асырап алғандар да).

Кәмелетке толмаған баланы тәрбиелеу жөніндегі міндеттерді орындамау (ҚР ҚК 140-бап) Кәмелетке толмаған баланы тәрбиелеу жөніндегі міндеттерді ата-анасының немесе өзіне осы міндеттер жүктелген өзге адамның, сондай-ақ кәмелетке толмаған баланы қадағалауды жүзеге асыруға міндетті педагогтің немесе оқу, тәрбие беру, емдеу немесе өзге мекеменің басқа қызметтерінің орындамауы немесе тиісті дәрежеде орындамауда, егер бұл әрекеті кәмелетке толмаған балаға қатал қарауымен ұштасса – жауаптылық қылмыстық кодекстің 137-бабы бойынша белгіленеді. Қылмыстың тікелей объектісі болып-кәмелетке толмағандардың дене және психикалық жағынан дұрыс дамып, қалыптасуы.

Балалардың өмірі мен денсаулығының қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөніндегі міндеттерді тиісінше орындамау (ҚР ҚК 141-бабы). Балалардың өмірі мен денсаулығының қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөніндегі міндеттерді қызметі бойынша өзіне осындай міндеттер жүктелген адамның не осы міндеттерді арнайы тапсырма бойынша орындаушы немесе міндеттерді ерікті түрде өзіне алған адамның тиісінше орындамауы, егер бұл жас баланың денсаулығына абайсызда ауыр немесе орташа ауырлықтағы зиян келтіруге әкеп соқса - жауаптылық ҚР ҚК 141-бабы бойынша шешіледі[3].

Қылмыстық құқықтағы бұл бап мүлдем жаңа құрам болып табылады. Қылмыстың тікелей объектісі – балалардың өмірі мен денсаулығының қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөніндегі қоғамдық қатынастар. Қылмыстық жәбірленуші – балалар. Қамқоршы объектісі – қамқоршы немесе қорғаншы тағайындалған баланы денсаулығы, дұрыс тәрбиесі, сондай-ақ олардың материалдық мүдделері. Қылмыстың объектісі – еңбекке жарамсыз жұбайдың материалдық мүддесі. Еңбекке жарамсыз деп зейнеткерлік жасқа жеткен, аурулығы немесе басқадай зақым алуы бойынша еңбек қабілетін жоғалтқан жұбайды айтамыз.

Әдебиеттер:

1. 30 тамыз 1995 ж. Қазақстан Республикасының Конституциясы – Алматы: НОРМА-К. – 2014.
2. Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексі. (№ 226-V 3 шілде 2014ж. Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексі баптарымен, № 167-16 шілде 1997ж. Қазақстан Республикасы қылмыстық кодексінің баптарына салыстырмалы кестемен) – Алматы: НОРМА-К. – 2014 – 240б.
3. Ашитов З.О. Уголовное право Республики Казахстан. Учебное пособие. Алматы: Жеты-Жарғы, 2013.

**ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ**

А.К.Альзахова, Н. Бердібек, Ұ. Сұлтан КҮН БАТЕРЕЯЛАРЫ	3
А. Басымбекова, Б.Н. Кабылбекова, К.Б. Аманбаева ЖЕСТКОСТЬ ВОДЫ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ОБРАЗОВАНИЕ НАКИПНЫХ ОТЛОЖЕНИЙ В ТРУБОПРОВОДАХ СИСТЕМ ТЕПЛОСНАБЖЕНИЯ	4
Н.А. Касымбеков, А.С.Науқенова, Г.З. Туребекова, Е.М. Наурызбаев, З.М. Жуматаева, Г.У. Бектурсева Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан АНТРОПОГЕННОЕ ВЛИЯНИЕ НА ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ ОТХОДОВ ДОБЫЧИ УРАНОВЫХ РУД НА ТОО «КАРАТАУ»	7
Н.Қ. Қожақұлов, Н.Ш. Отарбаев, Б.А. Исмаилов М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан КЕСКІНДЕРДІ ПАРАМЕТРЛЕУДЕ ӘРТҮРЛІ БЕТТЕРДІ ҚОЛДАНУ ҚАЖЕТТІЛІГІ	11
У.Д. Курал¹, Г.М.Сейтмағзимова² ЮКГУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан ПЕРЕРАБОТКА АЗОТНОКИСЛОТНОЙ ВЫТЯЖКИ, ПОЛУЧЕННОЙ РАЗЛОЖЕНИЕМ БЕДНОГО ФОСФАТНОГО СЫРЬЯ КАРАТАУ	13
Т. Рихсибаев, П. Адилов, Х.М. Рихсибаева, Н.С.Умбетов Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами, Ташкент Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент ПРАКТИЧЕСКОЕ ДЕЛЕНИЕ ОКРУЖНОСТИ НА РАВНЫЕ 7 И 9 ЧАСТИ С ВЫСОКОЙ ТОЧНОСТЬЮ	16
М.С. Сарыпбеков, Е.А. Қожабеков Мирас университеті, Қазақстан ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ РАДИОБАЙЛАНЫС ҚҰРАЛДАРЫ	18
М.С. Сарыпбеков, Е.А. Қожабеков Мирас университеті, Қазақстан ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ЖҮЙЕ ЖӨНІНДЕ НЕГІЗГІ ДЕРЕКТЕР	20
М.Е.Сейдахметова, С.Б. Амангельді, Т.М. Худякова ЮКГУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан ОДИН ИЗ ПУТЕЙ РЕСУРСО- И ЭНЕРГОСБЕРЕЖЕНИЯ ПРИ ПРОИЗВОДСТВЕ ЦЕМЕНТА	23
Б.Т.Таймасов¹, И.Планк², Маркус Р.Мейер², А.Ж.Альжанова¹, А.Р.Калтай¹ ¹ ЮКГУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан, ² Технический университет Мюнхена, г. Мюнхен, Германия ПРОЦЕССЫ КЛИНКЕРООБРАЗОВАНИЯ В МАЛОЭНЕРГОЕМКИХ СЫРЬЕВЫХ СМЕСЯХ НА ОСНОВЕ ОТХОДОВ УГЛЕДОБЫЧИ	28
А.М. Shymyrbekova, S. Mekhitbayeva, S. Sikymbayev M.Auezov SKSU, Shymkent GENETICALLY MODIFIED ORGANISMS (GMOS): TRANSGENIC CROPS AND RECOMBINANT DNA TECHNOLOGY	33

**ИНФОРМАТИКА, IT – ТЕХНОЛОГИЯСЫ
ИНФОРМАТИКА, IT-ТЕХНОЛОГИИ**

Ж.Қ. Базарбаев., О.З. Сембиев М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан ҚОЛЖАЗБАЛЫҚ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ ЖАЗЫЛҒАН МӘТІНДЕРДІ ТАҢУ ӘДІСТЕРІ	36
Р.П. Дубчак, Б-Б.С. Есмагамбетов ЮКГУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан АВТОМАТИЗАЦИЯ ТЕХНОЛОГИИ ПОПУТНОГО НЕФТЯНОГО ГАЗА	39
¹Н.С. Жұматаев., А.Т.Тастыбаева, Б.Т.Олжатаева ¹М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Оңтүстік Қазақстан Педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан БЕЙНЕНІ ТАҢУДА НЕЙРОЖЕЛІЛЕРДІ ҚОЛДАНУ	43
У.Е.Кенжебаева, Р.Н.Тарасова, А.Д.Умирбекова ЮКГУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан АНАЛИЗ ПРОБЛЕМ, ВОЗНИКАЮЩИХ ПРИ ИЗУЧЕНИИ КОМПЬЮТЕРНОЙ ГРАФИКИ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ	47
С.К. Мелдебекова, Е.С. Бикөбеков, Д.И. Өнерова ХББ Назарбаев зияткерлік мектебі, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан AUTORANO GIGA БАҒДАРЛАМАСЫНДА ВИРТУАЛДЫ САЯХАТ ҚҰРУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ	49
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ И ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ	
Айдарова С.Т. М. Әуезов атындағы №33 орта мектебі, Тараз, Жамбыл облысы. ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ – БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУ КЕПІЛІ	54
Г.А. Аскарова ЮКГУ им. М.Ауэзова Шымкент, Казахстан ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЖИЗНЬ АЛИХАНА БУКЕЙХАНОВА ОСНОВАТЕЛЯ И ЛИДЕРА ДВИЖЕНИЯ АЛАШ-ОРДЫ	55
А.А. Асылбеков ОҚО ББ «Шымкент қосалқы мектеп-интернаты» Коммуналдық мемлекеттік Мекемесінің мұғалімі ЕҢБЕК ТӘРБИЕСІ АРҚЫЛЫ АРНАЙЫ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚҚА БАУЛУ	59
Б.У. Ахмедов ОҚО ББ «Шымкент қосалқы мектеп-интернаты» Коммуналдық мемлекеттік мекемесінің мұғалімі МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАРДЫ КӘСІБИ ЕҢБЕККЕ БАУЛУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	60
А.М. Ахметова ЮКГУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ ПОСРЕДСТВОМ РАБОТЫ С ТЕКСТОМ ПО СПЕЦИАЛЬНОСТИ	61
Р.К. Балгабаева ОСШ «Атамекен» ЮКО., Ордабасинский р-н., с. Атамекен ФОРМИРОВАНИЕ КУЛЬТУРОВЕДЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ НА УРОКАХ	64

РУССКОГО ЯЗЫКА

А.А. Жиенбекова, Г.Н.Пралиева М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан ҚАЗАҚСТАННЫҢ БІЛІМ МӘСЕЛЕСІ КЕШЕ, БҮГІН, БОЛАШАҚТА	68
Г.Ә. Жұман Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУДА ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТӘСІЛДІ ҚОЛДАНУ	72
Э.К. Исмайлова ОСШ им. Б. Нурлыбекова ЮКО., Ордабасинский р-н., с. Шубарсу ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПОСЛОВИЦ НА УРОКАХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ В НАЦИОНАЛЬНОЙ ШКОЛЕ	75
¹С.Е. Калдыкозова., Р.Е. Мусалханова, Г. Махидова, ¹М.А. Мусантаева, ¹Ж.А. Рискелдиева ¹ЮКГУ имени М.Ауэзова, школа им. М.Исламкулова, Ордабасинский район, ЮКО ФОРМИРОВАНИЕ ГРАМОТНОГО ПИСЬМА С УЧЕТОМ ВЕДУЩЕЙ МОДАЛЬНОСТИ ВОСПРИЯТИЯ УЧАЩИХСЯ	79
Г.Е. Касимова, О.Е. Орынбасарова ОСШ им. Б. Нурлыбекова, ЮКО., Основной школы «Ынтымак»ЮКО., Ордабасинский р-н., Шубарсу ЛИНГВОМЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИЗУЧЕНИЯ ФРАЗЕОЛОГИИ В НАЦИОНАЛЬНОЙ ШКОЛЕ	82
М.И. Любайкина осш №42 им. Хамзы, Шымкент, Казахстан ИННОВАЦИИ В ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ТЕХНОЛОГИИ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ	86
М.А. Muratova The International Kazakh – Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi, Turkistan THE ORGANIZATION OF EXTRACURRICULAR ACTIVITIES IN ENGLISH: THE FORMS, PRINCIPLES, REQUIREMENTS OF EXTRACURRICULAR ACTIVITIES	88
Ғ.Қ. Натаев ОҚО ББ «Шымкент қосалқы мектеп-интернаты» Коммуналдық мемлекеттік мекемесінің мұғалімі МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАРДЫ КӘСІБИ ЕҢБЕККЕ БАУЛУДЫҢ МАҢЫЗЫ	92
А.С. Нуржигитов, Х.Ғ. Шыназбекова М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан ОТБАСЫНДАҒЫ ҮЙЛЕСІМДІ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫ ЗЕРТТЕУДІҢ КЕЙБІР ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ	93
Қ.Ө. Орынбаев, Д. Утеева М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан САЙРАМ-ӨГЕМ ҰЛТТЫҚ ПАРКІНДЕ ТАБИҒИ РЕСУРСТАРДЫ ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ ЖОЛДАРЫ	96
Х.Г. Мадалиева учитель школы №42, им, Шымкент, Казахстан ПРИМЕНЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ В ПЕДАГОГИКЕ	98
У.Т. Темиргазева ОСШ им. Б. Нурлыбекова. ЮКО., Ордабасинский р-н., с. Шубарсу ОСОБЕННОСТИ УСВОЕНИЯ ЛЕКСИЧЕСКОГО МИНИМУМА В НАЦИОНАЛЬНОЙ ШКОЛЕ	101

Ш.А.Торғаутова «М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан» ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫН ОҚЫТУДЫҢ КЕЙБІР МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ	105
С.Х. Шаметова осш №42, им.Хамзы Шымкент, Қазақстан ИНТЕРАКТИВНЫЙ МЕТОД КАК ИННОВАЦИОННЫЙ ПОДХОД В МАТЕМАТИКЕ	108
Г.С. Шілдебай ОҚО ББ «Шымкент қосалқы мектеп-интернаты» Коммуналдық мемлекеттік Мекемесінің тәрбиешісі МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАРДЫ ӘЛЕУМЕТТЕНДІРУ	110
Г.С. Шохыбасова ОҚО ББ «Шымкент қосалқы мектеп-интернаты» Коммуналдық мемлекеттік мекемесінің тәрбиешісі МОТОРИКА ЖӘНЕ ПСИХИКАНЫҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ	111
ЖЕР ТУРАЛЫ ҒЫЛЫМДАР, АГРОӨНЕРКӘСІП КЕШЕНІ НАУКИ О ЗЕМЛЕ, АГРОПРОМЫШЛЕННЫЙ КОМПЛЕКС	
Р.О. Жумабаева, С. Столбова ЮКГУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Қазақстан ЗАГРЯЗНЕНИЕ АГРОЦЕНОЗА И ОХРАНА ПОЧВ В ЮКО	114
Р.О. Жумабаева, Г. Сейитқазы М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан ОҢТҮСТІК ТАУЛАРЫНДА ЖЕМІСТІЛЕРДІҢ ТАРАЛУЫ	116
Р.О. Жумабаева, П.Сапарбекова М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан ЖЫЛЫЖАЙДАҒЫ КӨКӨНІС КӨШЕТТЕРІНІҢ ӨНДІРІСІ	118
Р.О. Жумабаева, С. Полякова ЮКГУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Қазақстан БИОЛОГИЯ И РАСПРОСТРАНЕНИЕ КОЛОРАДСКОГО ЖУКА В КАЗАХСТАНЕ	121
Р.О. Жумабаева, Б. Избасва М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан ҚАМТАМАСЫЗ ЕТІЛГЕН ТӘЛІМІ ЖЕРЛЕР ЖАҒДАЙЫНДА ДӘНДІ ДАҚЫЛДАР ТАНАПТАРЫНЫҢ ТОПЫРАҚ ӨНДЕУ ЖҮЙЕСІН ЖАСАУ	123
Б.К.Ильясов, К.К.Шатманов, А.Ш.Нурдилда, А.Одинаева, Б.А.Кошкинбай ҚАЗАҚСТАННЫҢ КЕҢ ДАЛАСЫНДАҒЫ КИІКТЕРДІҢ ҚЫРЫЛУЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЭПИЗООТИЯЛЫҚ АХУАЛЫ	125
П.С. Султанбекова¹, А.Төлеш М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан СУАРМАЛЫ ЕГІНШІЛІК ЖЕРЛЕРІН ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ	127
ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ, ТІРШІЛІК ТУРАЛЫ ҒЫЛЫМ ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ, НАУКИ О ЖИЗНИ	
Л.С.Ашықова, Г.Т.Бозшатаева М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан РАДИАЦИЯЛЫҚ ЛАСТАНУ МЕН УРАН ӨНДІРІСІНІҢ ТАБИҒАТҚА ӘСЕРІ	131
Г.К. Молдабекова, Г.Т. Бозшатаева, Г.С.Оспанова	133

№77 Асанбай Асқаров атындағы мектеп-лицейі,
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

**МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫМЕН ҒЫЛЫМИ ЖОБА ЖҰМЫСТАРЫН
ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ**

Г.Е.Осаева, Х.К. Кидирбаева 137
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
ШЫМКЕНТ ҚАЛАСЫНЫҢ ДЕНДРОФЛДОРАСЫНЫҢ ФИТОПОТОЛОГИЯСЫ

¹Б.Ж.Темирбеков, Т.Т.Заурбеков 140
¹М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан инженерлі – педагогикалық халықтар Достығы
университеті Шымкент, Қазақстан
**БЕТ ИНВАРИАНТТАРЫНЫҢ ГЕОМЕТРИЯЛЫҚ МАҒЫНАСЫ. БЕТТІҢ ТОЛЫҚ
ЖӘНЕ ОРТА ҚИСЫҚТЫҒЫ**

Ғ.Е. Тилеуов, А. Құланбек 142
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
ҚАТТЫ ДЕНЕЛЕРДІҢ ҚАРАПАЙЫМ ҚОЗҒАЛЫСТАРЫ

*** М.А.Султанов , ** М.А.Түлегенова** 144
Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Ясауи
**ОБ УСТОЙЧИВОСТИ ОДНОМЕРНОЙ КОЭФФИЦИЕНТНОЙ ОБРАТНОЙ
ЗАДАЧИ ДЛЯ УРАВНЕНИЯ ТЕПЛОПРОВОДНОСТИ**

**ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ**

Г.Н. Ағабекова, Қ.У. Уалиханова 149
Аймақтық Әлеуметтік-Инновациялық университеті, Шымкент, Қазақстан
**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЖҰМЫССЫЗДЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ
ЭКОНОМИКАҒА ТІКЕЛЕЙ ӘСЕР ЕТЕТІН ФАКТОР**

Г.Н. Ағабекова, Қ.У. Уалиханова 151
Аймақтық Әлеуметтік-Инновациялық Университеті, Шымкент, Қазақстан
**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЕҢБЕК НАРЫҒЫНДАҒЫ ЖҰМЫССЫЗДЫҚ ҮДЕРІСІ
ЖӘНЕ ОНЫ ТӨМЕНДЕТУДІҢ ТЕТІКТЕРІ**

Г.Т. Аппенбетова, Г.Т. Утемисова, Н.А. Садыков 155
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
**ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙДА КӘСІПКЕРЛІКТІҢ ӨНІРДІҢ ӨНДІРІСТІК ӘЛЕУЕТІН
КӨТЕРУДЕГІ РОЛІ**

А.П.Ахтанов 157
Магистратура Национального Банка Республики Казахстан АО «Университета
Нархоз», Алматы, Казахстан
**МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СИСТЕМ РЕГУЛИРОВАНИЯ И
НАДЗОРА НЕБАНКОВСКИХ ФИНАНСОВЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ**

С.А. Илашева, Б.Б. Ержан, Г.У. Бекманова 162
ЮКГУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
**РОЛЬ КОРПОРАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ В РЕАЛИЗАЦИИ СТРАТЕГИЧЕСКИХ
ЗАДАЧ ДБ АО «СБЕРБАНК»**

С.А. Илашева, Г.У. Бекманова, А. Мухамеджан 166
ЮКГУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ
РАЗВИТИЯ ЛЕГКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ РК**

Ғ. Мырзабаев 170
Магистратура Национального Банка Республики Казахстан АО «Университета

Нархоз», Алматы, Қазақстан

ПЕРСПЕКТИВЫ ВНЕДРЕНИЯ МЕТОДОВ МИНИМИЗАЦИИ БАНКОВСКИХ РИСКОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

**ЗАҢ ҒЫЛЫМДАРЫ
ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ**

- А.А. Альшуразова, Р.А. Альшуразова, Г.З. Зиябекова** 175
М. Әуезов атындағы Оңтүстік-Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан
**ҚЫЛЫМСТЫҚ ІСТЕР БОЙЫНША ПРОКУРОРЛЫҚ ҚАДАҒАЛАУ ЖӨНІНДЕГІ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БАС ПРОКУРОРЫНЫҢ АКТІЛЕРІНДЕГІ ТОЛАССЫЗ
ҚАДАҒАЛАУ ӘДІСІН ІСКЕ АСУЫ**
- Ж.С.Калканова, Ш.Қ.Аскарбекова** 180
Аймақтық әлеуметтік инновациялық университет, Шымкент, Қазақстан
**ЭКОНОМИКА САЛАСЫНДАҒЫ ҚЫЛЫМАРДЫҢ СЕБЕПТЕРІ
МЕН АЛДЫН АЛУ ШАРАЛАРЫ**
- Н.Б. Ермаханбетов, Е.Т. Бекбосынов** 183
ЮКГУ имени М.Ауэзова, Шымкент, Қазақстан
**НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ БОРЬБЫ С КОРРУПЦИЕЙ В СТРАНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ
(СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ)**
- А.Е. Есеналиев., Р.Ж. Тоханова, А.Ақжолбек** 187
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТТІ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДАҒЫ ҮКІМЕТТІҢ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІ
- А.Е. Есеналиев, Б.М.Жумабаева** 190
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
**100 НАҚТЫ ҚАДАМ –ҰЛТ ЖОСПАРЫ ЗАҢНЫҢ ҮСТЕМДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ
ЖАСТАРДЫ ЖАРҚЫН БОЛАШАҚҚА ЖЕТЕЛЕЙДІ**
- А.Е. Есеналиев, Р.Ж. Тоханова, Е.А. Калкулов** 192
ЮКГУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Қазақстан
**ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ДОБЫЧИ УГЛЕБОДОРОДОВ В
РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН**
- С.Ж. Жорабеков, А.Б. Байғұл, Р.А. Альшуразова** 197
М. Әуезов атындағы Оңтүстік-Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан
**СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ҚЫЛЫМАРДЫ ТЕРГЕУ КЕЗІНДЕ ЖҮЗЕГЕ
АСЫРЫЛАТЫН ЖЕДЕЛ- ІЗДЕСТІРУ ШАРАЛАРЫ**
- Ж.С.Калканова, Е.А.Аманкулов** 200
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЗАҢНАМАСЫ БОЙЫНША СУРРОГАТ АНА ТУРАЛЫ
ШАРТ МАЗМҰНЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**
- Х.Б. Қонысбаева, Е.Т. Бекбосынов** 203
М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ҚЫЛЫМСТЫҚ ЖОЛМЕН АЛЫНҒАН КІРІСТЕРДІ
ЖЫЛЫСТАТУҒА ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛ БОЙЫНША АРНАЛҒАН ҰЛТТЫҚ ЗАҢНАМА
МЕН ШЕТЕЛ ҰЛТТЫҚ ЗАҢНАМАНЫ САЛЫСТЫРМАЛЫ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАЛДАУДЫҢ
КЕЙБІР ҚЫРЛАРЫ**
- А.Қ.Құнанбаева, Қ.Т.Бименов, С.А.Мәжінбеков** 207
«Авицена» Медициналық колледж, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
**М. КЕМАЛДЫҢ РЕФОРМАЛАРЫ МЕН ОЛАРДЫҢ НӘТИЖЕЛЕРІ ЖӘНЕ КЕМАЛИЗМ
БАҒЫТЫ**

А.Қ.Құнанбаева, Қ.Т. Бименов, С.А.Мәжінбеков «Авицена» Медициналық колледжі, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан ОРЫС ГЕОСАЯСАТЫНЫҢ БАСТАМАСЫ	211
А. Менлибеков, Е.Т. Бекбосынов М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан «ДІНИ ЭКСТРЕМИЗМ» ҰҒЫМЫНЫҢ АНЫҚТАМАСЫН ЖАСАУДЫҢ КЕЙБІР НЕГІЗДЕРІ	214
А.Оразалиева, Е.Кыдыров, К.Жумагул ЮКГУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПРАВОВОЙ ПОЛИТИКИ ГОСУДАРСТВА	217
Ж.Т.Орманов М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ ҚҰРУ ЖОЛЫНДАҒЫ РУХАНИ ДАМУ МӘСЕЛЕРІ	220
Ж.Т. Орманов М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ САЯСИ ҚҰҚЫҚТЫҚ ДАМУЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ	223
М.С.Садиекова, А.Құлымбет, Б.Сарибаева М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан ЖАСТАРДЫҢ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	226
М.С.Садиекова, С.Д. Калышев М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан ҚАЗІРГІ УАҚЫТТАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІҢ ЖАСТАРДЫ ПАТРИОТТЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖӘНЕ БАҒДАРЛАМАЛЫҚ ЖАҢҒЫРТУ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ КӨКЕЙКЕСТІЛІГІ	229
М.С.Садиекова, А.Дусбаева, М.Қалыбай М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ ПЕН ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗАҢНАМАСЫНДАҒЫ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ КҮРЕСТІҢ ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	233
Ж.А. Сарсенбеков, Г.Ж. Есіркепова М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан ЖАҢА ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ПАТРИОТИЗМНІҢ НЕГІЗДЕРІ МЕН ЖАҢҒЫРТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	235
Ж.С.Калканова, К.Б.Усипбаева ЮКГУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан ОСОБЕННОСТИ ПРАКТИКИ ПРИМЕНЕНИЯ И РЕАЛИЗАЦИИ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН И СТРАН СНГ ОБ УСЫНОВЛЕНИИ	237
Ж.С.Калканова, К.Б.Усипбаева ЮКГУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан УСЫНОВЛЕНИЕ И ОПЕКА В МЕЖДУНАРОДНОМ ЧАСТНОМ ПРАВЕ	240
З.А., Ажиметова, Н.К.Хасанов М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан ОТБАСЫ ЖӘНЕ КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРҒА ҚАРСЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫҢ ТҮРЛЕРІ	243

Ғылыми журнал

2001 жылдың тамызынан бастап шығарылуда

Жылына 4 нөмірі шығарылады

Редакторлары: Махашов Е.Ж., Наурызбаев Қ.К.

Журналды шығаруға жауапты: Наурызбаев Қ.К.

Техникалық редакторлар: Наурызбаев Қ.К., Усебаева Г.Л.

Меншік иесі: М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Журнал Қазақстан Республикасының мәдениет және ақпарат министрлігінде тіркелген № 10469–ж (12.11.2009 ж.)

Алғашқы тіркелуі және нөмірі № 2226-ж (13.08.2001 ж.)

Научный журнал

Издается с августа 2001 года

Выпускаются 4 номера в год

Собственник: Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова

Регистрационное свидетельство журнала №10469–ж (12.11.2009г.) выдано Министерством культуры и информации Республики Казахстан

Номер и дата первичной постановки на учет № 2226-ж (13.08.2001 г.)

Подписано в печать 07.06.2016 г. Объем п.л. 15.75 Тираж 300 экз.

Бумага писчая. Печать офсетная. Заказ № ____ НИУ ЮКГУ им. М.Ауэзова,

г. Шымкент, пр-т Тауке-хана,5, тел: 21-06-48

Ғылыми журнал

2001 жылдың тамызынан бастап шығарылуда

Жылына 4 нөмірі шығарылады

Редакторлары: Махашов Е.Ж., Наурызбаев Қ.К.

Журналды шығаруға жауапты: Наурызбаев Қ.К.

Техникалық редакторлар: Наурызбаев Қ.К., Усебаева Г.Л.

Меншік иесі: М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Журнал Қазақстан Республикасының мәдениет және ақпарат министрлігінде
тіркелген № 10469 –ж (12.11.2009 ж.)

Алғашқы тіркелуі және нөмірі № 2226-ж (13.08.2001 ж.)

Научный журнал

Издается с августа 2001 года

Выпускаются 4 номера в год

Собственник: Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова

Регистрационное свидетельство журнала №10469–ж (12.11.2009г.) выдано
Министерством культуры и информации Республики Казахстан

Номер и дата первичной постановки на учет № 2226-ж (13.08.2001 г.)

Подписано в печать 07.06.2016 г. Объем п.л. 15.75 Тираж 300 экз.

Бумага писчая. Печать офсетная. Заказ № ____ НИУ ЮКГУ им. М.Ауэзова,

г. Шымкент, пр-т Тауке-хана,5, тел: 21-06-48

